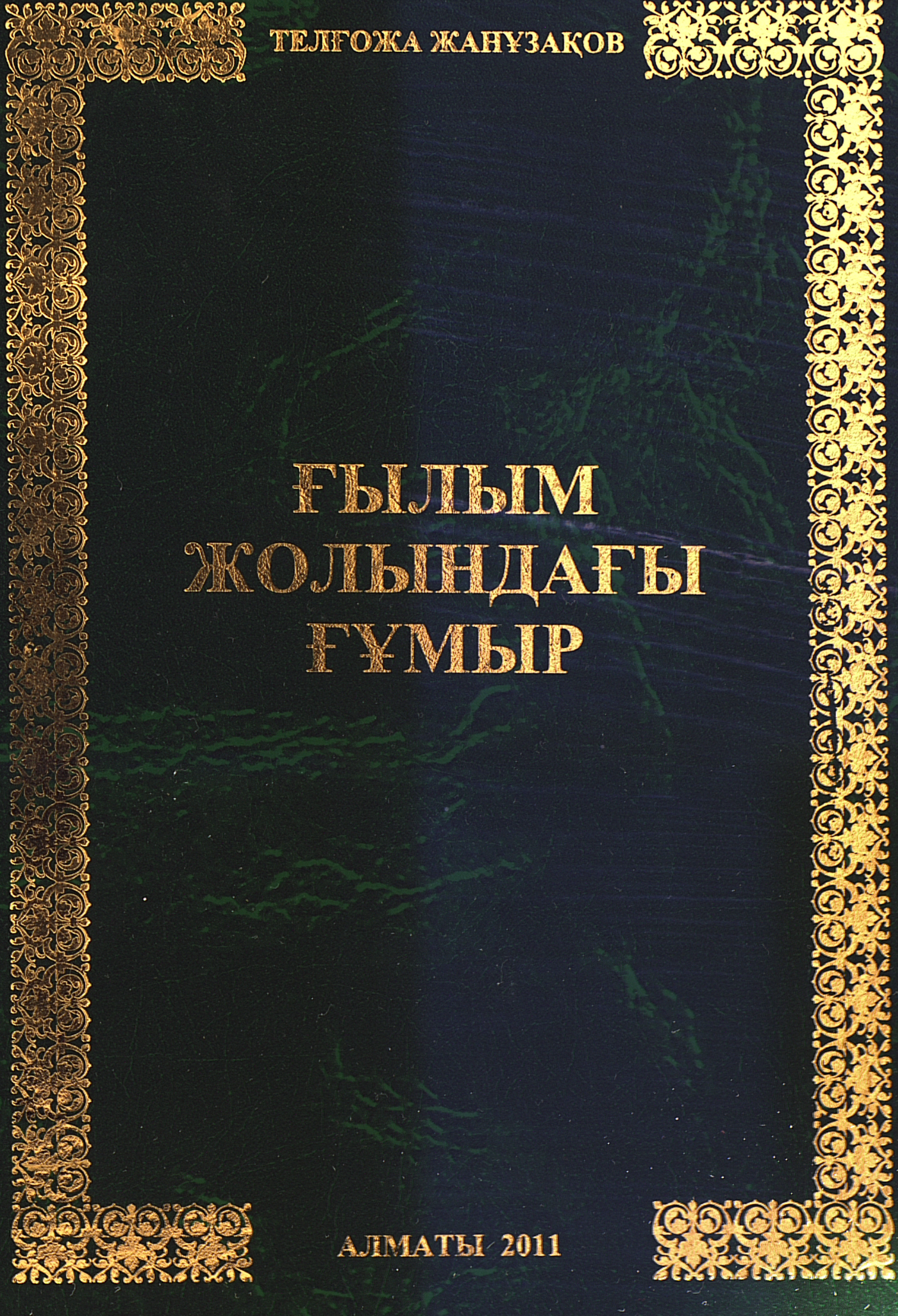

ТЕЛҒОЖА ЖАНҰЗАҚОВ

ҒЫЛЫМ
ЖОЛЫНДАҒЫ
ҒҰМЫР

АЛМАТЫ 2011

ТЕЛҒОЖА ЖАНҰЗАҚОВ

ҒЫЛЫМ ЖОЛЫНДАҒЫ ҒҰМЫР

Алматы-2011

УДК 80
ББК 80
Ж 26

Жанұзақов Т.

Ж 26 Ғылым жолындағы ғұмыр. — Алматы, 2011. - 265 бет

ISBN 9965-19-338-x

Кітапқа Қазақстан Республикасы Мемлекеттік сыйлығының лауреаты, Қазақстан Республикасы Гуманитарлық ғылымдар академиясының академигі, “Қазақстан Республикасы ғылымының дамуына сіңірген еңбегі үшін” атақтың иегері, филология ғылымдарының докторы, профессор Телғожа Жанұзақовтың ғылыми еңбектеріне әріптестері мен шәкірттерінің, түркология ғылымы белді өкілдерінің, тіл ғылымы саласындағы қаламдас ғалымдардың сындарлы ой-пікірлері, сондай-ақ Т.Жанұзақовтың өнегелі өмір жолы жайлы сыр шертетін “Өмірдерек” атты естелік-эссесі, өмір толғамдары топтастырылып отыр.

Кітап қалың оқырман қауымға арналды.

УДК 80
ББК 80

ISBN 9965-19-338-x

© Жанұзақов Т., 2011

**Осы еңбегімді ұлдарым Еркін, Жарқынға,
немерелерім: Зарина, Ернар, Санжарларға,
олардың алтын анасы, сүйікті әжесі Наримаға,
туған-туыстарыма қымбатты сыйлыққа балап арнадым.**

Автор

I БӨЛІМ

ТІЛ МАМАНЫ ТЕЛҒОЖА СЕЙДІНҰЛЫ ЖАНҰЗАҚОВТЫҢ ҒЫЛЫМИ-ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ҚЫЗМЕТІ

Филология ғылымдарының докторы (1976), “Түркі тілдері” мамандығы бойынша профессор (1990), Қазақстан Республикасы Мемлекеттік сыйлығының лауреаты (1988), ҚР Ұлттық Ғылым академиясы Шоқан Уәлиханов атындағы сыйлықтың лауреаты (1984), ҚР Гуманитарлық ғылымдар академиясының академигі (1995), ҚР Үкіметінің “Ірі ғалымдарға арналған Мемлекеттік стипендиясының” иегері (2000), “Қазақстан Республикасының ғылымын дамытуға сіңірген еңбегі үшін” атақтың иегері (2007), Отан соғысының ардагері (1941-1945), Қазақстан Республикасына ерекше еңбек сіңірген дербес зейнеткер (1995) Телғожа Жанұзақов өзінің саналы ғұмырының 60 жыл уақытын ғылымға бағыштап (1952-2012), қазақ тіл білімі саласында үзбей, тұрақты түрде жемісті еңбек етіп келеді. Оның кіші, аға, жетекші, бас ғылыми қызметкер, бөлім меңгерушісі ретіндегі еңбек жолы тек Қазақстан Республикасы Ұлттық Ғылым академиясының (қазіргі ҚР Білім және ғылым министрлігінің) құзырындағы Ахмет Байтұрсынов атындағы Тіл білімі институтының қара шаңырағы астында өтуде. Ол ғылымды ұстаздықпен ұштастыра білу нәтижесінде әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінде (1982-1986), Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінде (1992-1996), С.Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан мемлекеттік университетінің (2000-2004) филология факультеттерінде профессор лауазымында қосымша жұмыс атқарып, студенттерге қазақ лексикасы мен ономастикасы бойынша дәріс беріп, бітіруші студенттердің дипломдық жұмыстарына және аспиранттардың диссертациялық жұмыстарына жетекшілік етіп, кейбір докторлық диссертациялар бойынша кеңесші болды. Сондай-ақ осы университеттер мен “Қайнар” университетінде әр жылдар мемлекеттік Аттестациялық комиссия төрағасы болып, білікті мамандар дайындау ісіне де өз үлесін қосты.

Профессор Телғожа Жанұзақов – осы алпыс жыл бойы қазақ тіл білімінің орфография, лексикология, лексикография салаларымен қатар, қазақ халқының ауыз әдебиетінен (фольклор), сондай-ақ көркем аударма бойынша да еңбек берген мамандардың бірі. Ғалымның 1951 жылдан бері жоғарыда айтылған салалар бойынша, әсіресе ономастика, терминология, лексикография, фольклорлық зерттеулерге арналған үлесі мен сіңірген еңбегін оның жарық көрген 400-ге жуық ірілі-кішілі зерттеулерінен анық көруге болады. Бұлармен қатар көп жылдар бойы зерттеп келе жатқан, бірақ болашақта жариялауға жоспарланған еңбектерін, нақтылай айтқанда: 1) “Халықтық географиялық терминдердің сыр-сипаты” (көлемі 220 бет); 2) “Этимология казахских древних топонимов” (көлемі 230 бет); 3) “Этимология казахских этнонимов” (120 стр.); 4) “Қазақ халық жұмбақтары” (көлемі 260 бет); 5) “Қазақ ономастикасының негізгі проблемалары” (көлемі 350 бет); 6) “Қазақ тілінің қысқаша түсіндірме сөздігі” (250 б.); 7) “Қазақ этнонимдері” (130 б.) т.б. атауға болады.

Ғалымның жалпы көлемі 700 баспа табақтан артық ғылыми еңбектерінің ішіндегі әріптестерімен бірлесе орындаған тек қазақ тіл білімінде ғана емес,

жалпы түркітану іліміне тән іргелі де көлемді әрі мазмұнды еңбектерінің бір сарасы лексикографиялық жұмыстар. Олар: Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігі, екі томдық, он томдық, он бес томдық қазақ тілінің түсіндірме сөздіктері, бір томдық қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, Абай тілінің сөздігі және ономастикалық сөздіктер.

Профессор Т.Жанұзақов өзінің әріптес, қаламдастарымен бірлесе жүріп, қазақ тіл білімінің түрлі салаларымен шұғылданып, сүбелі де іргелі еңбектерді жарыққа шығарды. Оны қазақ тіл білімінің: 1) лексикология; 2) лексикография, 3) тіл тарихы; 4) тіл құрылымы; 5) этимология; 6) ономастика; 7) терминология; 8) орфография сияқты жеке бөлімдері бойынша жазған жалпы көлемі 700-ден аса баспа табаққа жуық жұмысынан анық көреміз.

Ғалымның ғылыми-шығармашылық қызметін, міне осы тақырыптар бойынша талдап-жіктегенде ғана мүмкіндігінше толық баяндап, өзіне лайықты бағасын көрсетуге болады.

Лексикология

Профессор Т.Жанұзақовтың тілші ғалым ретінде ұзақ жылдар бойы үзбей зерттеп келе жатқан проблемалары, негізінен, қазақ тіл білімінің лексикология, лексикография, терминология салалары. Лексикологияның зерттеу объектісіне – сөз байлығы, сөздік қор, семантика, этимология, ономастика, терминология, лексикография тән. Бұлардың өздері ішінара жіктеліп, бірнеше тармаққа бөлінеді. Ғалымның бұл аталмыш салалар бойынша жазған еңбектері қазақ тіл біліміне қосылған үлкен үлес, іргелі табыс болап саналады.

Ономастика

Т.Жанұзақовқа атақты түрколог ірі ғалым, академик С.Е.Малов ақыл-кеңесін бере отырып, қазақ тіл біліміндегі, тіптен күллі түркологияда қолға алынбай жатқан ономастика мәселесін зерттеуді сонау 1954 ж. қаңтар айында, Ленинград қаласында, өз үйінде (Площадь труда, 6, 23-пәтер, кең де кітапқа толы кабинетінде) тапсырады. Қазақ ономастикасының бір тармағы антропонимия бойынша кандидаттық диссертация тақырыбын ұсынады да, оған академик І.Кеңесбаев жетекші болып тағайындалып, “Қазақ тіліндегі кісі аттары” атты тақырыпта жас ғалым 1959 ж. кандидаттық диссертациясын аяқтап, 1961 ж. желтоқсан айының соңында С.М.Киров атындағы Қазақ университетінің филология факультетіндегі кеңесте қорғап шығады. 1965 ж. осы жұмыстың негізінде “Қазақ тіліндегі жалқы есімдер” (162 б.) атты еңбегін университет пен педагогикалық институттардың студенттеріне арналған оқу құралы ретінде жарыққа шығарады. Бұл кітапқа дейін жалқы есімдер туралы мектеп грамматикалары мен жоғары оқу орындарына арналған қазақ тілі оқулықтарында үстірт мағлұматтар беріліп келген-ді. Ал Т.С.Жанұзақов еңбегінде жалқы есімдердің лексика-семантикалық, грамматикалық, құрылымдық сипаттары мен жасалу жолдары толық баяндалады. Бұдан кейін ғалымның ономастика бойынша ғылыми зерттеулерінің ауқымы кеңейіп түседі.

Оның 1971 ж. “Қазақ есімдерінің тарихы” атты “Ғылым” баспасынан шыққан (216 б.) монографиясы күллі түркі әлеміндегі тұңғыш рет жарық көрген көлемді еңбек еді. Онда қазақ есімдерінің шығу, пайда болу тарихы, есімдердің жасалу жолдары, тіліміздегі қосалқы, лақап есімдер, бүркеншік есімдер, фамилиялар жайлы, араб, иран т.б. тілдерден енген есімдердің сырлары т.б. мәселелер қарастырылған. Ал 1982 ж. “Ғылым” баспасынан шыққан “Очерк казахской ономастики” атты монографиясы да (176 б.) түркі тілдерінде тұңғыш рет орысша жарық көрген сүбелі еңбек болатын. Бұл еңбекте антропонимдермен қатар топоним, этноним, космоним, зоонимдер мен жалқы есімдердің лексика-семантикалық ерекшеліктері, олардың грамматикалық құрылымы жан-жақты талданған-ды. Ол 1974 ж. қазақ ономастикасы бойынша көлемі 380 беттік жаңа зерттеу жұмысын жазып, соның негізінде Қазақстан Ғылым академиясының қоғамдық ғылымдар бойынша докторлық диссертация қорғайтын біріккен кеңесінде “Қазақ ономастикасының негізгі проблемалары” атты тақырыпта түркі тілдері бойынша тұңғыш рет 1976 ж. 9 наурызда докторлық диссертация қорғап, филология ғылымдарының докторы дәрежесін (КСРО жоғары аттестациялық комиссияның шешімімен 22 қазан 1976 ж.) алты ай мерзімде тым тез де жедел алды. Өйткені, одан бұрын докторлық диссертацияларын қорғаған қазақ тіл білімінің мамандары: Ш.Сарыбаев, Ә.Құрышжанов, Ғ.Айдаров, Қ.Есенов, М.Томановтар 4 жыл бойы санамен сарғайып, докторлық диссертациялары бекімей жатқан еді.

Ғалымның “Есімдер сыры. Тайны имен” (1974, 138 б.), “Орталық Қазақстанның жер-су аттары” (1989, 254 б.), “Қазақстан географиялық атауларының сөздігі. Жезқазған облысы” (1990, 294 б.), “Қазақстан Республикасының топонимдері. Топонимия Республики Казахстан” (2001, 450 б.), “Есіміңіз кім? Ваше имя?” (1989, 192 б.), “Қазақ есімдері” (1988, 475 б.), “Қазақтар. Казахи” атты 9 томдық ғылыми-көпшілік кітаптың YI және YIII томдары бойынша “Қазақ атауының шығуы, жер-су аттарының шығу төркіні жайлы (1998г 476 б.) жұмыстар жарық көрді. Оның 2005 ж. жарияланған “Қазақстан географиялық атаулары. Алматы облысы” (2005, 262 б.) атты кітабында жер жаннаты Жетісудың жер-су аттарының шығу, пайда болу жолдары, мағыналық сипаттары, шығу төркіндері талданған.

Ғалымның соңғы жылдары жарық көрген қазақ ономастикасы жайлы үш томдық еңбегінің: 1) Қазақ ономастикасы. Казахская ономастика. 1. (Астана, 2006, 398 б.); 2) Қазақ ономастикасы. Топонимика 2. Павлодар (2008, 240 б.); 3) Қазақ ономастикасы. Казахская ономастика. Атаулар сыры. 3. Алматы, “Дайк-пресс” баспасы, Алматы (2007, 520 б., 32 б.т.) маңызы аса зор.

Қазақ және орыс тілдерінде жарияланған бұл еңбектерде автор қазақ ономастикасының қолданбалы (практикалық) әрі теориялық мәселелерін сөз еткен. Әсіресе антропонимия, топонимия, этнонимия жайлы этимологиялық тың зерттеулері соны пікірлер мен жаңа ізденістерге толы. Халықтық әм ұлттық атауымыз “қазақ” этнотермині, сондай-ақ “жүз (үш жүз), қаңлы, үйсін, алшын, арғын, дулат, жалайыр, адай, қыпшақ, найман, қоңырат, албан, қимақ тәрізді тайпа аттарының шығу тарихы мен мән-мағына, тек-төркіндері тарихи-

лингвистикалық, тарихи-салыстырмалы, тарихи-салғастырмалы, типологиялық тұрғыдан жан-жақты талданған.

Ғалымның жоғарыда көрсетілген еңбектерінде халық атаулары халқымыздың ғасырлар бойғы тарихи-әлеуметтік, саяси-қоғамдық, азаматтық өмірімен тығыз байланысты болғаны нақты дәлелдерге сүйене негізделіп дәлелденген. Оның еңбектері өз ғалымдарымыз бен шетел мамандары тарапынан оң бағаланып, пікірлері баспасөз беттерінде жарияланып та отырды.

Қазақ жеріндегі тарихи атауларды қалпына келтіру, бұрмаланып, теріс жазылып жүрген атауларды өзгерту ісіне де Т.Жанұзақов белсене атсалысты.

Әйгілі Желтоқсан оқиғасынан кейін кеңестік өктемдік, үстемдік әрекеттердің қаһары тыйылмай тұрған 1989 жылдың өзінде-ақ Т.Жанұзақов сол кездегі Қазақстан Жоғарғы Кеңесі Президиумы төрағасының орынбасары В.С.Сидороваға Мемлекеттік ономастика комиссиясын құру жайлы ашық хат жазды. Осы хаттан соң сол жылдың 30 қарашасында Т.Жанұзақовқа Жоғарғы Кеңестің тұрақты комиссиясында баяндама жасатып, қызу талқылаудан соң Министрлер Советі жанынан Мемлекеттік ономастикалық комиссия құру туралы шешім қабылданды. Ол 1990-2003 жылдары осы комиссияның ғалым хатшысы әрі мүшесі ретінде тынымсыз да өнімді еңбек етіп, халқымыздың жүздеген тарихи-географиялық атаулары қалпына келтірілді.

Мемлекеттік маңызы зор бұл маңызды шаруаны сол кездердегі Министрлер кабинеті төрағасының орынбасарлары болған К.Өмірбаева, одан кейін М.Жолдасбеков, Қ.Сұлтанов және көрнекті мемлекет қайраткері, атақты жазушы Ә.Кекілбаевтармен бірлесе жүріп, ғалым хатшы ретінде жүздеген тарихи атауларды қалпына келтіру, заманы өтіп ескірген атауларды өзгерту, бұрмаланып қате жазылып жүрген жер-су аттарын дұрыс жазу, транскрипцияларын түзету барысында еліміздегі жүздеген қала, қалашық, ауыл, село, өзен, тау, шаруашылық мекемелер атаулары реттелді. Егеменді еліміздің ономастикалық атауларын реттеуге батыл кірісіп, мемлекеттік деңгейдегі іс-шараларға белсене қатысып, ұлттық ономастиканың ғылыми-теориялық, нормативтік базасын нығайтуға зор үлес қосты. Ол ономастикалық комиссия ережесін жазды.

Академик Ә.Т.Қайдармен бірлесе отырып “Республикадағы Мемлекеттік және әкімшілік аумақтық бірлестіктердің атауларын реттеудің, елді мекендердің аттарын өзгерту және тарихи-географиялық атауларын қалпына келтіру Тұжырымдамасын” жазып, ол республикалық газеттерде (Егемен Қазақстан. 1991, 20 қыркүйек, Казахстанская правда. 1991, 20 ноября) жарияланды. Бұған қоса осы мәселе жөнінде ірі проблемалық мақалалары да жарық көріп, көптің көңілінен шықты (Атамекен атауларындағы “ақтандақтар”. Одан арылар жол қайсы, өткеннің өкіндірген қатесін қалай түсінеміз? // Социалистік Қазақстан. 1990, 15 қыркүйек. О судьбе языка земли казахской // Казахстанская правда. 1990, 20 ноября). Қазақ фамилияларын реттеу мәселесіне де Т.Жанұзақов кезінде көппен қатар назар аударып, игі іске үн қосып, бұл аса қажетті де маңызды шаруаға атсалысты. Оның “Аты-жөн тарихына терендесек” (Егемен Қазақстан. 1991, 14 қыркүйек), “Тегі жоқ ұлт бола ма?” (Егемен Қазақстан. 1996, 23 ақпан) және академик Ә.Т.Қайдармен бірігіп жазған

“Қазақстан Республикасындағы қазақ азаматтарының есімдері мен әке аттарын және фамилияларын реттеу туралы” Тұжырымдамасы (Егемен Қазақстан. 1994, 5 ақпан) зиялы қауымға мәлім. Осы Тұжырымдаманың негізінде Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың “Ұлты қазақ азаматтарының тегі мен әкесінің атын жазуға байланысты мәселелерді шешу тәртібі туралы” Жарлығы 1996 жылғы сәуірдің 2-сінде жарияланып, күні бүгінге дейін басшылыққа алынуда. Республикамыздың халықаралық аренаға шығып, кеңінен танылуы, қоғам, мемлекет құрылымының алуан саласында жүргізіліп отырған саяси-әлеуметтік шаруалармен байланысты еліміздің топонимдерін (жер-су, қала, ауыл, село басқа да маңызды нысандарын (объектілерін) стандарттау, айтылу, жазылу, транскрипцияларын бір қалыпқа, нормаға түсіру өзекті мәселелердің бірінен саналады. Өйткені еліміздің саяси-экономикалық, мәдени қарым-қатынас, әскери іспен байланысты халықаралық іс-әрекеттерінде физика-географиялық, әкімшілік-аумақтық атаулар көптеген әлем елдерінде белсенді түрде қолданылып, қарым-қатынас аясында қызмет етуде. Олардың халықаралық тілдердегі (орыс, ағылшын, неміс, француз) айтылу, жазылу принциптерін, трансляция, транскрипция мәселелерін нақтылап айқындау, сауатты да дұрыс жазу мемлекетіміздің ішкі өмірінде ғана емес, халықаралық тұрғыдан да маңызы зор мәселе. Осы жағдайды ескере отырып, Т.Жанұзақов өз шәкірттерімен бірлесіп, 2001 ж. “Қазақстан Республикасының топонимдері. Топонимия Республики Казахстан” атты көлемі 425 б. (25 б.т.) қазақ және орыс тілінде анықтамалық кітап шығарды. Бұл күнде осы анықтамалық зор сұранысқа ие болып, енді екінші басылымы дайындалып отыр. Бұл соңғы басылым профессор Т.Жанұзақовтың тең автор болуымен жарияланған “Инструкция по русской передаче казахских географических названий Республики Казахстан” (2002, 63 с.) атты нұсқаулықты басшылыққа ала отырып, 2009 ж. жарыққа шықты. Ғылыми-теориялық, халықаралық, республикалық конференциялар мен конгресс, симпозиумдарда баяндама жасап, ол баяндамалардың мақала ретінде баспасөз беттерінде жарық көруі де ғалымның ғылыми жұмысының бір арнасы екені даусыз.

Профессор Т.Жанұзақов халықаралық ономастикалық конгрестерде, атап айтқанда, ХІІІ халықаралық конгресте “М.Әуезовтің Абай эпопеясындағы антропонимдер семантикасы” (Краков, 1978), ХҮ халықаралық ономастикалық конгресте “Қазақстанның көне топонимдері” (Лейпциг, 1984), ХҮІІ халықаралық ономастикалық конгресте “Қазақ топонимиясындағы орал-алтай элементтері” (Хельсинки, 1990) атты баяндамалар жасап, олар жинақтарда басылып шықты. Ол ең алғаш рет Украина республикалық ономастикалық конференциясының (Киев, 1962), СССР топонимикасы бойынша өткен Бүкілодақтық конференцияның (Ленинград, 1965), Бүкілодақтық антропонимиялық конференцияның (Москва, 1968), Орта Азия ономастикасы бойынша Самарқанд қаласында өткен семинардың (1969), Түркі тілдерінің диалектологиясы бойынша ҮІІ аймақтық конференцияның (Алматы, 1973), ІІ Бүкілодақтық түркологиялық конференцияның (Алматы, 1976), ІІІ Бүкілодақтық түркологиялық конференцияның (Фрунзе, 1980), ІҮ Бүкілодақтық түркологиялық конференцияның (Ташкент, 1984),

Ш.Ш.Уәлихановтың 150 жылдығына арналған Бүкілодақтық ғылыми-теориялық конференцияның (Алматы, 1985), Түркі ономастикасы бойынша I Бүкілодақтық конференцияның (Москва, 1986), “Исторические названия – памятники культуры” атты бүкілодақтық практикалық конференцияның (Москва, 1988), “Өзбекстан ономастикасы” атты республикалық конференцияның (Ташкент-Карши, 1990), “Азербайжан ономастикасы” атты республикалық конференцияның (Баку, 1989) т.б. жұмыстарына баяндама жасап қатысты.

Профессор Т.Жанұзақов жоғарыда аталған еңбектерінде қазақ ономастикасының жалпы ғылыми-теориялық негіздерін, оның антропонимия, топонимия, этнонимия, космонимия, зоонимия сияқты салаларының лексикалық сипатын, фоно-морфологиялық құрылымдары мен этимологиялық жайттарын жан-жақты қарастырды.

Этимология

Лексикологияның күрделі бір бөлігі – этимология жайлы зерттеулер жалпы тіл білімінде де, орыс тіл білімінде де аз емес. Түркологияда этимологиялық зерттеулерге чуваш ғалымы В.ЕГ.Егоровтың “Этимологический словарь чувашского языка” (Чебоксары, 1964), Э.В.Севортянный “Этимологический словарь тюркских языков” (М.; 1974; 1978; 1-2) т.б. шағын сөздіктер мен мақалалар болса, қазақ тілінде “Қазақ тілінің қысқаша этимологиялық сөздігі” (А. 1966 ж.) және Ә.Т.Қайдар, Р.Ғ.Сыздықова, Н.Б.Қарашева, Ғ.Әнес, Ә.Құрышжанов т.б. ғалымдардың мақалалары арналған.

Қазақ тіліндегі жалқы есімдер туралы (жер-су, кісі аттары және этнонимдер) Ғ.Ғ.Қоңқашбаев, Ә.Т.Қайдар, А.Әбдірахманов, Т.Жанұзақов, Е.Қойшыбаев т.б. ғалымдардың еңбектерінде де мағлұматтар бары мәлім.

Т.Жанұзақовтың қазақ антропонимиясы мен этнонимия және топонимия бойынша жарық көріп келе жатқан еңбектері тілші қауымға көптен белгілі. Ол өзінің этимологиялық зерттеулерін “Қазақ топонимдерін этимологиялық тұрғыдан зерттеудің негізгі бағыттары” (ҚР Білім және ғылыми министрлігі мен Ұлттық ғылым академиясының Хабарлары. Филология сериясы (2004, №3, 3-9 бб.) атты мақаласында айтқандай, этимологиялық принцип – фонетикалық, морфологиялық, семантикалық бойынша, оған қоса экстралингвистикалық факторларға сүйене жүргізілуде. Оның “қазақ” деген сөз қайдан шыққан?” (Жұлдыз, 1983, №3) атты мақаласы жайлы ғалымдар әрі қалың қауым тарапынан зор қызығушылық болып, қолдау тапты (Толыбеков С. “Қазақ” атауының шығуы туралы // Қазақ ССР ҒА-ның Хабарлары. Қоғамдық ғылымдар сериясы. 1985, №3; Салғарин Қойшығара. Алтын тамырлар. Роман. Алматы, 1986). Т.Жанұзақовтың “қазақ” сөзінің төркіні жайлы (Қытай тілінде // Қытай ғылым академиясының Хабарлары. Пекин, 1989, №4), сондай-ақ әртүрлі жинақтар мен ғылыми журналдарда топонимдер мен этнонимдер этимологиясы туралы көлемді материалдары (Материалы древней топонимии Казахстана как база для этимологических исследований // Проблемы этимологии тюркских языков. А., 1990, с. 295-302; -ел, -ыд, -іл, -л құрамды гидронимдік атаулардың

шығу төркіні туралы // ҚР БҒМ Ұлттық Ғылым академиясының Хабарлары. Тіл, әдебиет сериясы. 2002, №4, 55-61 б.; Құрамдарында гомогенді көне түбірлер сақталған гидронимдер // Тілтаным. Языкознание. Алматы, 2003, №2, 8-15 б.) жарияланды.

Т.Жанұзақовтың этнонимдер мен топонимдер туралы этимологиялық талдаулары “Қазақтар. Казахи” атты тоғыз томдық ғылыми-көпшілік кітапта екі тілде жарияланды (қараңыз: Қазақтар. Казахи. YI Т. 1998, 55-56 бб; 263-271 бб; Қазақтар. Казахи. YIII Т. 1998, 6-470 бб.).

Республикамыздағы көп тілді ұлт өкілдері мен шетел ғалымдарына арнап жазылған ономастика этимологиясы жайлы еңбектері орыс тілінде 1982 ж. жарық көрді (қара: Очерк казахской ономастики. А., 1982, 176 с.). Автор бұл еңбегінде қазақ этнонимі мен жүз, қаңлы, үйсін, дулат, албан, арғын, алшын, адай, жалайыр, керей, қоңырат, найман т.б. атаулардың этимологиясына тоқталып, ғылыми тұрғыдан талдау жасады. Арада жиырма бес жыл өткен соң қазақ және орыс тілдерінде қазақ ономастикасы, оның топонимиясы, антропонимия, этнонимия, космонимия салаларын толықтыра, тереңдете зерттеген этимологиялық зерттеу жұмысы “Қазақ ономастикасы. Атаулар сыры 3. (Алматы, 2007, 520 б. 32 б.т.) жарық көрді. Бұл еңбектің кіріспе бөлімінде ономастикалық этимология жайлы 7-23 беттерде ғылыми-теориялық мәселелер айтылса, 24-376 беттерінде жер-су аттарының этимологиясы қазақ тілінде жазылып, 219-376 беттерінде “Тайны географических названий” деген тақырыппен орыс тілінде берілген. Осы еңбектің 378-434 беттерінде “Қазақ есім-фамилияларының тек-төркіні”, 435-450 беттерінде “Космонимиялық атаулар сыры”, 451-520 беттерде “Қазақ этнонимдерінің (халық, ұлт, тайпа аттары) этимологиясы (қазақ, жүз, үйсін, дулат, қаңлы, арғын, алшын, кедері, байшора, адай, қыпшақ, албан, жалайыр, қоңырат, найман, қимақ, абдалы атаулар) қазақ тілінде түсіндірілген.

Терминология

Қазақ тілінің сөздік қорын байыту барысында терминологияның ерекше орын алып отырғаны барша қауымға мәлім. Тек қана қоғамдық ғылымдар саласындағы, атап айтқанда: тіл, әдебиет, өнер; тарих, этнология, археология; философия, заң; педагогика, психология, логика; экономика, саясат терминдері бір топ.

Т.Жанұзақов филологиялық терминдермен 1952 жылдан бері шұғылданып келеді. Оның тырнақалды “Қазақ тілінің грамматикалық терминдері туралы” (Қазақстан мұғалімі. 1955, 17 ақпан), одан соң “Қазақ тілінің терминологиясы хақында” (Қазақ әдебиеті. 1956, 28 қыркүйек) мақалалары жарық көрсе, тұңғыш рет лингвистикалық терминдердің орысша-қазақша сөздігі профессор М.Балақаев редакторлығымен жарық көрді (Лингвистикалық терминдердің қысқаша орысша-қазақша сөздігі (академик І.Кеңесбаевтың қосалқы авторлығымен, Алматы, 1956, 82 б.). Бұл сөздік толықтырылып, өңделіп, әрбір терминнің білдірер мағынасы анықталып, толық түсініктері беріліп, екінші рет 1966 ж. екі тілде жарық көрді (С.Кеңесбаев,

Т.Жанұзақов. Русско-казахский словарь лингвистических терминов. Ответственный редактор проф. М.Балакаев) (Қосымша бөлімде терминдердің қазақша-орысша көрсеткіші (185-206 бб.) берілді. Ғалым осымен қатар өзбек, түркімен, қазақ, қырғыз тілдеріндегі лингвистикалық терминдер туралы жазылған кандидаттық диссертацияларға ресми оппонент болумен қатар дәйекті пікірлер де жазды. Оның авторларының бірі болып қатысуымен 30 томдық қазақ терминдерінің 27-томы болып есептелетін “Қазақша-орысша, орысша-қазақша терминологиялық сөздік. 27. Әдебиет және лингвистика (Алматы, 2001, 282 б.) сөздігі” жарық көрді.

Т.Жанұзақов кезінде Қазақстан Үкіметі жанындағы Мемлекеттік терминология комиссиясының лингвистикалық терминдер тобының мүшесі ретінде қоғамдық-ұйымдастыру жұмыстарына белсене атсалысты.

1959-1961 ж.ж. жарық көрген 2 томдық “Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі”, 10 томдық “Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі” (1976-1986), 15 томдық “Қазақ әдеби тілінің сөздігі”, “Абай тілінің сөздігі (1968), “Қазақ тілінің сөздігі” (бір томдық түсіндірме сөздік) т.б. бойынша автор ретінде жазған әріптердегі ғылымның барлық саласы бойынша кездесетін терминдердің мағынасын ашып, толық түсініктемелерін беруде де көп жұмыс істеді.

Ғалым соңғы жылдары қазақ тіліндегі халықтық географиялық терминдер бойынша да: Кейбір көне гидронимиялық терминдердің этимологиясы (Тілтаным. Языкознание. №2, 2007), -ас, -аш, -ес, -іс тұлғалы көне географиялық терминдер семантикасы (Тілтаным. Языкознание. №1, 2008), Халықтық географиялардың семантикалық шегі (Тілтаным. Языкознание. №4, 2009). Ғалым “Қазақ халық географиялық терминдерінің сыр-сипаты” атты көлемі 230 беттік монографиясын А.Байтұрсынов атындағы Тіл білімі институтының дирекциясына тапсырып отыр.

Лексикография

Лексикография – тіл байлығының алтын сандығы. Лингвистикалық жұмыстардың ішіндегі ең қиыны да, ауыры да сөздік, әсіресе түсіндірме сөздік жасау жұмысы. Сөздік жасау ісіне тілші мамандардың қара нарлары ғана шыдап, ауырлығы мен азабына көніп сыр бермейді. Профессор Т.Жанұзақовты лексикограф (сөздікші) ғалым ретінде тану үшін оның бұл саладағы қыруар еңбегін төрт топқа бөліп қараудың реті бар. Бірінші топ – жоғарыда көрсеткен лингвистикалық терминдер сөздігі. Екінші топтағы лексикографиялық еңбекке жеке жазушы тілінің сөздігі тән. Бұл ретте Т.Жанұзақов қазақ тіл білімінде тұңғыш рет жасалған “Абай тілінің сөздігі” жұмысына белсене қатысып, 20 баспа табақ жұмыс жазған автордың бірі (Абай тілі сөздігі. Жалпы редакциясын басқарған филология ғылымдарының докторы А.Ысқақов, Қазақ ССР-нің “Ғылым” баспасы, Алматы, 1968, 734 б., 80 б.т.). Бұл сөздікте ақын қолданған сөздер түгел қамтыла отырып, олардың мағыналық сыр-сипаттары жайында толық мәлімет, толымды түсінік беріліп, оларға ақынның өз шығармаларынан дәйекті мысалдар келтірілді. Сөздікте ақынның шығармаларында қолданған жеке сөздік қоры 7 мыңға жуық сөз бен 55 мыңға жуық сөз қолданысының

есебі (әрбір сөздің, жақша ішінде, қолдану жиілігі) көрсетілді. Мәселен, ал етістігі 614 рет, көр етістігі 328 рет, де етістігі 1037 рет, ата – 31, атақ – 8, аяқ – 25, бала – 204, бас – 163 рет қолданылған. Бұл сөздік қазақ тілінің тарихын, стилистикасын, грамматикасын мен семантикасын зерттеушілер үшін аса қажет құрал болады.

Үшінші топқа Қазақ тілінің түсіндірме сөздіктері тән. проф. Т.Жанұзақов қазақ тіл білімінде тұңғыш рет жарық көрген екі томдық “Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі авторларының бірі (Бірінші том А.К, Алматы, 1959, 337 б., екінші том (А., 1961, 534 б.).

Ол бірінші томда “И”, “К” әріптерінен басталатын сөздер бойынша 74 бет (267-297 бб.) жұмыс жазса, екінші томда “Ш” әрпінен басталатын сөздерден 52 бет (463-511) жұмыс жазып, әрбір сөздің мағынасын ашып, сөз тіркестерінің түсіндірмесін берді.

Бұл жазылған түсініктердің бәрі де кейін жарық көрген 10 томдық “Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде” тұтастай пайдаланылды.

Профессор Т.Жанұзақовтың маңдай терін төгіп, ерекше белсене атсалысқан күрделі де ірі еңбектерінің бірі – қазақ тіл білімінде, жалпы түркі тілдерінде тұңғыш рет жасалған – он томдық “Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі” (1974-1986). Бұл үлкен еңбектің орындалуы барысында: сөздіктің инструкциясын жазуға, сөздіктің қолжазба нұсқаларын оқып талқылау ісіне қатысу, редакциялық алқа мүшесі ретінде әрбір томды оқып шығып пікір айту, өңдеп, жөндеу сияқты көпсалалы жұмыстарға белсене қатысумен бірге автордың бірі ретінде де қыруар міндет атқарды. Сөйтіп әбден машықтанып, маманданған ғалым он томдық сөздік бойынша 54 баспа табақ жұмыс жазды. Автордың бұл қажырлы еңбегі мемлекет тарапынан бағаланып, кейбір авторлас әріптестерімен бірге “Қазақстан Мемлекеттік сыйлығының лауреаты” аталды (1988 ж.). Ол осымен қатар А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтында, тіптен қазақ тіл білімі тарихында тұңғыш рет жасалып, жарыққа шыққан бір томдық түсіндірмелі “Қазақ тілінің сөздігі” де (1999, 774 б., 104 баспа табақ) профессор Т.Жанұзақовтың жауапты редактор ретінде қыруар еңбек етіп, мол күш-қуат, қайрат-жігерін жұмсау нәтижесінде дүниеге келді. Сөз мағыналарын ашып, жаңаша түсіндіру, әрбір сөзге сәйкес мысалдар табу, сөз тіркестерінің мағыналарын айқындау, жүйелеу, редакциялаудан тыс мыңнан аса көне, байырғы сөздерді көз майын тауыса іздеп, жаңадан қосуының өзі үлкен табыс болды. Бұл сөздіктің дер кезінде сапалы да мазмұнды әрі көлемді болып шыққаны жайлы республикамыздың баспасөз беттерінде жағымды пікірлердің жарық көргені көпке мәлім.

Ғалым 2004 жылдан бері А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының мемлекеттік тапсырыс бойынша “Мәдени мұра” бағдарламасына сай орындалып жатқан 15 томдық “Қазақ әдеби тілінің түсіндірме сөздігін” жасау барысында 35 баспа табақ жұмыс жазып, 2006 ж. жарық көрген 1, 2, 3 томдардың редакциялық алқа мүшесі, авторының бірі болумен қатар, бірінші томның жауапты редакторы ретінде де айтулы іс тындырып қоймай, келесі томдар бойынша да толассыз жұмыс істеуде.

Профессор Т.Жанұзақов еңбектенген лексикографияның төртінші тобына – ономастикалық лексикография тән. Бұған оның алғаш рет жарық көрген “Қандай есімді ұнатасыз?” атты (1968 ж.) шағын сөздігі дәлел. Бұдан кейін қазақ және орыс тілінде жазған “Есімдер сыры. Тайны имен” (1974) атты кітабы баспадан шықты. Бұл еңбек қазақ тілінде бірінші рет жарық көрді де, басқа тілдерде осындай еңбектердің шығуына бастама болды. Ал 1988 ж. жарық көрген “Қазақ есімдері” атты анықтағыш сөздік қазақ есім-фамилияларының қазақша-орысша дұрыс жазылып, дұрыс қолдануына арналған құрал болып еді. Бұл көрсетілген сөздіктер қазақ есімдері (антропонимдер) жайлы алғашқылардың бірі болды да, 1989 ж. “Есіміңіз кім? Ваше имя” атты еңбегі толықтырылып, өңделіп, тағы жарық көрді. Бұл кітап 2004, 2008 жылдары да басылып шықты. Осымен қатар Мәскеу қаласында шыққан “Системы личных имен у народов мира” (Москва, “Наука”, 1989, 146-166) атты кітапта “Казахи” атты тақырыппен берілген еңбегі де бар. Түркияның Анкара қаласында түрік тілінде шыққан кітабын да атаудың орны бар (Т.Жанұзақов. Kazak türklerinde kişi adları. Ankara, 2003, 102 б.).

Қазақ антропонимдерінің ана тіліміздің ережесіне сай, әдеби нормада жазылып, қолдануы және қазақ антропонимдерінің орыс тілінде таңбаланып, дұрыс берілу мәселелері туралы Т.Жанұзақов бұрынғы жазған жұмыстарын қайта қарап, өңдеп, жан-жақты толықтырып жаңа ережелер құрастырды. Сөйтіп, 2008 ж. “Қазақ азаматтары аты-жөндерінің емле ережелері жайлы Нұсқаулықты” 2009 ж. жарыққа шығарса, “Инструкция по передаче казахских антропонимов на русский язык и передаче русских антропонимов (имен, отчеств и фамилий) на казахский” атты еңбегі де 2009 ж. жарық көрді. Осы нақтылы ережелер жайлы Нұсқаулық пен Инструкция негізінде: 2009 ж. “Қазақ есімдерінің анықтамалығы. Жалпы редакциясын басқарған және авторлардың бірі проф. Т.Жанұзақов. “Арыс” баспасы, Алматы, 2009, 548 б. 45 баспа табақ.

Т.Жанұзақов тең авторлардың бірі ретінде жарыққа шығарған “Жеріңнің аты – еліңнің хаты” энциклопедиялық анықтамалықтың да (Алматы, 2006, 804 б. 85 баспа табақ) маңызы ерекше.

Қазақ ономастикалық лексикографиясына тән топонимиялық лексикография бойынша да Т.Жанұзақов авторлас әрі редактор ретінде шығарған сөздіктерге мыналар тән: 1. Қазақстан географиялық атаулар сөздігі. Жезқазған облысы (1990, 295 б.); 2. Қазақстанның географиялық атаулары. Ақмола облысы (1998, 325 б.); 3. Т.Жанұзақовтың жеке өзі шығарған Қазақстан географиялық атаулары. Алматы облысы (2005, 251 б.). Бұл кітаптың бірінші бөлімінде “Жетісудың жер-су аттары” деген тарихи-географиялық, лингвистикалық ғылыми очерк бар. Екінші бөлім “Облыс топонимдерінің түсіндірме сөздігі” деп аталып, әрбір атауға тарихи-этимологиялық тұрғыдан түсінік берілген.

Ал “Қазақстан Республикасының топонимдері. Топонимия Республики Казахстан” (Алматы, 2001, 425 б., 25 баспа табақ) атты анықтамалық сөздіктің орны ерекше. Т.Жанұзақов бұл кітаптың авторларының бірі және жауапты редакторы. Кітаптың алғы сөзін де жазған өзі.

Ұлан-байтақ жеріміздегі қала, қалашық, ауыл, селолармен қатар өзен, көл, бастау, бұлақ, таулар мен құз, шың, жоталар мен шоқы, төбелердің атаулары мемлекеттік тілде айтылып, жазылуы ана тіліміздің орфографиялық ережесіне сай, әдеби тіл нормасына лайық болғанмен, орысша таңбаланып, жазылуында кемшіліктерден құралақан емес. Мұның басты себебі – күні бүгінге дейін екі тілді анықтама-сөздіктің жарық көрмей келгендігі. Қалайда қазақ топонимдерін орыс тілінде транскрипциялаудың ғылыми-практикалық мәнінің ерекше екені даусыз мәселе. Өйткені қазақ топонимдерінің орыс тіліндегі транслитерация, транскрипциясын нақты беріп, дұрыс жазу мемлекетіміздің ішкі өмірінде ғана емес, халықаралық тұрғыдан да маңызды мәселе.

Республикамыздың әкімшілік-аумақтық бөлінісіндегі елді мекендер мен ірі физика-географиялық нысандар әлем тілдерінің көбінде қарым-қатынасқа түсіп, халықаралық дәрежеде қызмет атқарып отырғаны баршаға аян.

Осы ретте республика топонимдерін халықаралық тұрғыдан стандарттау ұлттық стандарттаумен тығыз байланысты болып келеді. Бұл еңбектегі қазақ топонимдерінің орысша транслитерациясы мен транскрипциясы, олардың орысша беріліп, дұрыс жазылуы Қазақстан Ғылым академиясы Тіл білімі институты тарапынан 1971 ж. жарыққа шыққан “Инструкция по русской передаче географических названий Казахской ССР” атты еңбек басшылыққа алынып келді. Бірақ та орысша қате жазылған топонимдерді сол қалпында беруге мәжбүр болдық. Өйткені оларды өзгерту туралы арнайы қаулылар жоқ еді.

Республикамыздың бүгінде халықаралық аренаға шығып танылуы, қоғам өмірінің алуан салаларында жүргізіліп жатқан шаралармен байланысты еліміздің топонимдерін стандарттау, бір қалыпқа, жүйелі нормаға түсіру аса қажетті де өзекті мәселенің бірінен саналады. Өйткені біздің халық, жер-су, елді мекен, ірі физикалық-географиялық нысандар атаулары көптеген әлем тілдерінде белсенді түрде қолданылып, қарым-қатынас аясында айрықша қызмет етуде.

Міне осы жағдайды жан-жақты ескере отырып, 2002 ж. Қазақстан Республикасы А.Байтұрсынов атындағы Тіл білімі институты, География институты, Қазақстан Республикасының Жер ресурстары басқармасының агенттігі бірлесе отырып “Инструкция по русской передаче казахских и казахской передаче русских географических названий Республики Казахстан” атты басты да негізгі құралды жарыққа шығарды.

Т.Жанұзақов осы Инструкцияны жазуға қатысқан авторлардың бірі болып саналады.

Осы Инструкцияны басшылыққа ала отырып, жаңадан жазылған “Жер-су атауларының анықтамалығы” (жалпы редакциясын басқарған және авторлардың бірі проф. Т.Жанұзақов. “Арыс” баспасы, Алматы, 2009, 740 б., 60 баспа табақ) кітап жарыққа шығып отыр.

Диалектология

Қазақ тіл білімінің белгілі бір саласы диалектология жайлы зерттеулер 50 жылдардан 90 жылдарға дейін жоғары дәрежеде орындалды. Еліміздегі белгілі диалектологтар: С.А.Аманжолов, Н.Т.Сауранбаев, Ш.Ш.Сарыбаев, Ж.Д.Досқараев, Ә.Қайдаров, О.Н.Нақысбеков, Ғ.Қалиев, Ә.Нұрмағамбетов, С.О.Омарбеков т.б. ғалымдардың еңбектері ерекше орынға ие.

Диалектология бойынша ғылыми экспедициялар арқылы қарқынды түрде 1936-1990 жылдарға дейін еліміздің барлық облыстарынан жергілікті сөз ерекшелігі жиналып, бай картотекалық қор жасалды. Көрші Өзбекстан, Тәжікстан, Қырғызстан, Түркіменстан республикалары, Таулы Алтай өлкесінде, сондай-ақ Монғолия, Қытай халық республикасында тұратын қазақ өкілдерінің тіл ерекшеліктерін де жинап, қыруар материалдар жасақталды. Қаншама кандидаттық, докторлық диссертациялар қорғалды. Диалектология бойынша конференциялар өтіп, жинақтар, монографиялармен қатар көлемді сөздіктер де жарыққа шықты. Мемлекеттік “Мәдени мұра” бағдарламасы бойынша 2005 жылы академик Ш.Ш.Сарыбаевтың жауапты редакторлығымен “Қазақ тілінің аймақтық сөздігі” атты (көлемі 796 б., 80 баспа табақ) күрделі еңбек жарық көрді. Бұл сала бойынша кандидаттық диссертациялар қорғау ісі әлі де жалғасын табуда.

Профессор Т.Жанұзақов қазақ диалектологиясы бойынша арнайы зерттеу жұмыстар жүргізбесе де, бұл күрделі салаға аз да болса үлес қосып, сырт қалмады. Ол тұңғыш рет 1954 ж. Ақтөбе облысының Н.Байғанин, Ойыл, Гурьев облысының Қызылқоға аудандарында айлап жүріп ел аралап, диалектологиялық материалдар жинап, картотекалық қорды байытуға үлес қосты. Екінші рет Павлодар, Солтүстік Қазақстан облыстарында, ал үшінші рет Талдықорған, Семей облысының шектес аудандарында болғаны бар. Осымен қатар ономастикалық экспедицияларда болған кездерде де азды-көпті материалдар әкелді. Оның осы сала бойынша “Жергілікті тіл ерекшеліктеріне байланысты кісі аттары” атты мақаласы 1965 ж. жарық көрсе (Қазақ диалектологиясы. Казахская диалектология. 1-шығуы, Алматы, 1965, 193-200 бб.), “Ұйғыр тіл біліміндегі күрделі диалектологиялық зерттеу” атты монография туралы сыни мақаласы жарияланды (“Социалистік Қазақстан”. 1969, 26 қараша).

1973 ж. Алматы қаласында өткен “Түркі диалектологиясы бойынша VІІ аймақтық конференцияларға” қатысып, “Қазақ антропонимиясындағы диалектілер” атты тақырыпта баяндама жасады. Бұл баяндама кейіннен жеке жинақта басылып шықты.

Ғалым қазақ диалектологиясы бойынша қорғалған Ә.Нұрмағамбетов, С.Омарбеков, О.Нақысбековтердің жұмыстарына және олардың шәкірттерінің кандидаттық диссертациялары жайлы пікірлер жазды.

Тіл тарихы

Қазақ тіл білімінің тарихы туралы жеке монографиялық зерттеу жарияланбағанымен шағын да қысқаша кітапша (Т.Қордабаев. Қазақ тіл білімінің қалыптасу, даму жолдары. Алматы, 1987), арнайы очерк, мақалалардың жарық көргені мәлім (Ә.Қайдар. Қазақ тілі // Қазақ тілі. Энциклопедия. Алматы, 1998, 199-215 бб.) т.б.

Қазақ тіл білімі бойынша бірсыдырғы да мол мағлұмат беретін еңбек ретінде “Қазақ тілі. Энциклопедия” (1998, 497 б.) атты еңбектің мәні ерекше.

Қазіргі таңда қазақ тіл білімінің барлық саласы жаңа бағытта дамып, олардың зерттеу нысандары ұлғайып, зор табыстарға ие болуда. Соған сәйкес жарық көріп жатқан монографиялар мен кітап, кітапшалар, сансыз мақалалардың да саны көбеюде.

Бұл ретте профессор Т.Жанұзақов тарапынан жарық көрген мақалалардың да бары аян. Оның 1955 ж. жарық көрген “Қазақ тілінің грамматикалық терминдер тарихы” (Қазақстан мұғалімі. 1955, 17 ақпан); “Қазақ тілінің терминологиясы хақында” (Қазақ әдебиеті, 1956, 28 қыркүйек); “Из истории развития ономастики казахского языка // Питання ономастики. Киев, 1965, с. 192-197; “Историко-этнографические связи ономастики и топонимики Казахстана // Всесоюзная конференция по топонимике СССР. Ленинград, 1965, 189-191; “К истории некоторых древнетюркских имен // Поволжская конференция по ономастике (тезисы докладов). Горький, 1969; Основные типы и состав тюркской ономастики V-VIII вв. // Известия АН КазССР, серия общественная. Алма-Ата, 1971, №1, с.61-65; Этнонимдердегі көне көптік жалғау формалары // Қазақ ССР Ғылым академиясының Хабарлары. 1975, №1, б. 9-19; Развитие лексикографии Казахстана // Казахское языкознание за 60 лет. Алма-Ата, 1980, с.46-53; “Қазақ” деген сөздің тарихы // Жұлдыз. 1983, №3; Развитие тюркской ономастики // Тюркская ономастика. Алма-Ата, 1984, с.13-33; *Drewnjava toponimija Kazachstana // Der eigenname in sprache und Gesellschaft. Leipsig. 1985, p.59-69; Состояние и перспективы развития исследования казахской ономастики // Тюркское языкознание. Ташкент, 1985, с.365-370; Общетюркские основы казахских гидронимов раннего средневековья // Научно-теоретическая конференция по проблемам азербайджанской ономастики. Баку, 1988; Урало-Алтайские слои в топонимии Казахстана // XII Международный конгресс по ономастике. Тезисы. Хельсинки, 1990; Материалы древней топонимии Казахстана как базы для этимологических исследований // Проблемы этимологии тюркских языков. Алма-Ата, 1990, с. 295-302; Состояние и перспективы развития казахской ономастики // Вестник АН КазССР, 1983, №1, с.44-49 (совмест. С акад. А.Т.Кайдаровым) атты мақалалары көбіне қазақ тіл білімінің ономастика саласы тарихына арналған. Оның 2004 ж. Қ.Рысбергеновамен бірлесе отырып жазған “Қазақ ономастикасы: жетістіктері мен болашағы” (2004, 123 б.) атты еңбегі қазақ ономастикасының дамып қалыптасу, зерттелу жайын толық баяндай отырып, бұл салада қол жеткен жетістіктер жайлы нақты деректер аталып, ономастиканы зерттеудің болашағы туралы дәйекті ұсыныстар мен*

болжамдарға тоқталған. Авторлар қазақ ономастика ғылымының жарты ғасырдан аса тарихын, осы тұста жинақталып сараланған материалдар, жүргізілген зерттеулер, ой түйіндері мазмұны мен сапасына қарай жіктеп:

I кезең: 1950-1970-жылдар аралығы,

II кезең: 1970-1990-жылдар;

III кезең: 1990-2000-жылдар;

IV кезең: XXI ғ. басы, яғни төрт кезеңге бөліп, қазақ ономастикасының зерттелу тарихына аналитикалық шолу жасаған.

Осымен қатар қазақ ономастикасы бойынша жарық көрген еңбектер, қорғалған докторлық, кандидаттық диссертациялар, монографиялар, кітаптар, кітапшалар, ономастикалық сөздіктер көрсетілді. Ал қазақ ономастикасының болашақ даму жолдарын теориялық және қолданбалы бағытта зерттеудің мәні зор болмақ.

Тіл білімі тарихында библиографиялық еңбектер мен ғалымдардың ғылыми еңбектеріне, ғылыми-шығармашылық және ғұмыр баянына арналған зерттеулер де ерекше мәнге ие. Бұл ретте профессор Т.Жанұзақовтың өмірі мен еңбектері туралы, оның өміріне қанық және ғылыми еңбектерімен таныс ғалымдардың пікірлері болса, ғалымның да өз ұстаздары мен қаламдас, әріптестеріне арнап жазған газет, журналдардағы ғылыми-публицистикалық мақалалары да аз емес. Олар: Қ.И.Сәтбаев, Қ.Жұбанов, І.Кеңесбаев, Ә.Қайдар, Ө.Айтбаев, Ш.Ш.Сарыбаев, Ғ.Ғ.Мұсабаев,, Т.Мұсақұлов, А.Ысқақов, М.Базарбаев, К.Нұрпейісов, С.Байжанов, О.Нақысбеков, С.Омарбеков, К.Ш.Хұсайын, Н.Оралбаева, Е.Жұбанов, Д.Серікбаев, Б.Қалиев т.б. туралы мақалалар. Оның жарық көрген еңбектері бойынша жарияланған рецензиялардың да осы тіл тарихына қатысты “есімнама” (персоналия) тобына жататынын ескерер болсақ, Т.Жанұзақов өз жұмыс-тірлігімен ғана шектеліп қоймай, өзін қоршаған ортамен қоян-қолтық араласып, ғалымдар туралы ой-пікірін көпшілікке, қалың қауымға жеткізе білген ғалым деп білеміз.

Оқу құралдары – білім құлағы

Ғылым мен білімнің тығыз байланысты екенін ескерер болсақ, көптеген оқулықтар мен оқу құралдарының авторлары да белгілі ғалымдар. Т.Жанұзақов арнайы оқулық жазбағанымен белгілі оқу құралдарының жауапты редакторы болса, бірен-саран оқу бағдарламалары мен оқу құралының да авторы. Оны нақтылай айтсақ:

1. Ол 1965 ж. жарық көрген университет пен педагогикалық институттардың тіл, әдебиет факультеттеріне арналған “Қазақ тіліндегі жалқы есімдер” (1965, 142 б.) атты оқу құралын жарыққа шығарған.

2. Оралбаева Н., Бектаева К. Қазіргі қазақ тілінің морфологиясы. Бакылау жаттығулары. Алматы, 1965 (редакторы Т.Жанұзақов).

3. Төлегенов О. Қазіргі қазақ тілі. Алматы, 1968 (редакторы Т.Жанұзақов).

4. Атымов М. Көркем әдебиет композициясы жайлы. Алматы, 1969 (редакторы Т.Жанұзақов).

5. Әлімжанов Д. Қазақ тілінің методикасы. Алматы, 1972 (редакторы Т.Жанұзақов).

6. Қазіргі қазақ тілі топонимикасының типтік бағдарламасы. Алматы, 2002 (Р.Шойбековпен бірігіп).

7. Қазіргі қазақ тілі топонимика курсының оқытудың ғылыми-әдістемелік көрсеткіші. Көмекші оқу құралы. Алматы, 2002 (Р.Шойбековпен бірігіп).

Бұл оқу құралдары мен оқу бағдарламаларының білім дәрежесін көтеруге айтарлықтай бағыт-бағдар бергені сөзсіз.

Профессор Т.Жанұзақов ғылыми жұмыс пен оқу құралдары және әдістемелік бағдарламалардың редакторы бола жүріп, жоғары оқу орындарында дәріс оқып, бітіруші студенттердің дипломдық жұмыстарына, магистранттар мен аспиранттарға ғылыми жетекшілік етті. Қазақ ономастикасы бойынша қорғалған Е.Керімбаев, Б.Бектасова, А.Жартыбаев, Қ.Рысбергенова, Е.Бегматов (Өзбекстан), Ш.Жапаров (Қырғызстан), Г.Р.Алиев (Әзербайжан), А.Камалов (Башқұртстан), Г.Ф.Саттаровтардың (Татарстан) докторлық диссертацияларына кеңесші болды.

Фольклор, аударма

Проф. Жанұзақов Т. халық ауыз әдебиетін жинау, оларды реттеу, жүйелеп ғылыми негізге салу сияқты игілікті істермен де шұғылданған. Өзінің айтуы бойынша, халық ауыз әдебиетінің мақал, мәтел және жаңылтпаш, жұмбақ сияқты жанрларына назар аудару студент кезінде басталыпты. Белгілі ғалым, ұлағатты ұстазы, Кеңес Одағының батыры Мәлік Ғабдуллиннің дәрісін 2-курста оқып жүргенде ерекше шабыттанып, ол кісінің ауыз әдебиеті бойынша өткізген дәрістері бойынша батырлар жыры мен ғашықтық жырларды көптеп біліп, ең алдымен халық жұмбақтары мен жаңылтпаштарды жинай бастайды. Оның халық жұмбақтары туралы алғашқы мақаласы “Қазақ әдебиеті” () газетінде жарияланады да, сол кездегі қазақ көркем әдебиет баспасындағы баспагерлерді қызықтырады. Жас ғалымның мақаласын оқып, ерекше мән берген сол кезде қазақ көркем әдебиет баспасының бас редакторы М.Қаратаев кеңсесіне шақырып алып, жас ғалыммен әңгімелеседі де: “Бұл естен шығып, ескіріп кеткен, бірақ мәдени мұрамыздың ерекше бір құнды жанры еді. Бұны жинауды, іздестіріп табуды кім жүктеп еді? – деп сұрайды. Әңгіменің соңында бұл жинағыңды дайында, оны маған өз жолдасың, ақын Ғафу Қайырбеков те айтқан болатын, келесі 1958 жылғы жоспарға енгізіп, жарыққа шығарайық, – деген ағалық кеңесін берді.

Асыл ағаның ақылы бойынша, жас ғалым жинап-терген мол жұмбақтарын 130 бет көлемінде бітірген соң уәде бойынша баспаға әзірлеп, жолдасы Ғ.Қайырбековтің кеңесі бойынша 1958 жылдың басында тапсырады. Бірақ та қабылдап алынған бұл кітап 1958 жылы жарыққа шықпай қалады. Оның себебі – проф. С.Аманжоловтың 1940 ж. шығарған “Қазақ жұмбақтары” бар екен. Оны мен білмеп едім. Бұл мәселені естіген Сәрсекен өзі барып Мұқан (Мұқаметжан Қаратаевқа) айтса керек. Мұқан шақырып алып, менімен сөйлескен соң Сәрсекен жолыққанымды жөн көрді. Сонымен С.Аманжолов

екеуміз бірігіп, 1959 ж. қазақтың көркем әдебиеті баспасынан “Қазақтың халық жұмбақтары” атты көлемді кітапты жарыққа шығардық. Оның алғы сөзін атақты академик-жазушы М.Әуезов жазды. Бұл кітап марқұм С.Аманжолов дүниеден өткен соң бір жылдан кейін жарық көргендіктен, ол кісінің кітабындағы жұмбақтарды, сол кездегі баспа орнының поэзия бөлімінің меңгерушісі Ғ.Қайырбековтың ұсынысы бойынша менің жұмбақтарымның соңынан қойылған жұлдызшадан соң берілген. Көлемі 234 беттік бұл кітаптағы жұмбақтар: аспан туралы, жер жайында, хайуанаттар, құстар туралы, егіс және өсімдіктер жайында, жәндіктер жайында, адам және оның дене мүшелері туралы дегендей барлығы 21 тақырыпшаға жіктелген-ді. Бұл алғаш рет толық түрде жарық көрген кітаптың тағы бір ерекшелігі – жұмбақ айтыстар: жігіттер мен қыздардың жұмбақ айтыстары, Мамық пен Жүсіптің айтысы, Болық қыз бен Елентайдың айтысы, жұмбақ айтысқан келіншек пен жігіт, Сапарғали мен Нұржанның айтысы, Орынбай мен Қожаның айтысы, Ысқақ пен Исаның айтысы, Рахымжан мен Ыбыраштың айтысы, Әсет пен Ырысжанның айтысы – барлығы 9 жұмбақ айтыс алғаш рет жиналып берілген еді. Қазақ жұмбақтарын жинау барысында, республиканың орталық кітапханасынан атақты ақын І.Жансүгіровтың балаларға арнап шығарған шағын кітапшасын 1956 ж. көрдім де, балаларға арналған осындай шағын көлемді, әдемі, көркем суретті кітапша (Жұмбақтар. Құрастырған Телқожа Жанұзақов. Қазақтың Мемлекеттік көркем әдебиет баспасы. Алматы, 1959) жарық көрді.

1967 ж. ұстазым профессор Н.С.Смирнованың тапсыруы бойынша қазақ жұмбақтары туралы алғаш рет ғылыми жұмыс жаздым. “Қазақ әдебиетінің тарихы” атты үш томдықтың бірінші томында жарияланды (История казахской литературы. В трех томах. Том первый. Казахский фольклор. Под редакцией Н.С.Смирновой. Издательство “Наука” Казахской ССР, Алма-Ата, 1968, 450 стр. (Авторы: М.Ауэзов, М.Габдуллин, Х.Джумалиев, И.Дюсенбаев, Н.С.Смирнова, М.Сильченко, Б.Акмуканова, Т.Жанұзақов, С.Каскабасов, Е.Турсунов).

Т.Жанұзақов ең алғаш аудармашылық жұмысты радиокомитеттің әдебиет, мәдениет ақпараттары бөлімдерінің тапсырған кішігірім мақалаларын аударудан бастайды. Кейінірек қазақтың мемлекеттік көркем әдебиетінде балалар жазушысы В.Бианкидің әңгімелері мен кітапшаларын аударумен көзге түседі де, көлемдірек әрі салмақты аударманы, орыс әдебиетінің классигі А.Куприннің балаларға арналған жеңіл де қиын әңгімелерін аударуға ұмтылыс жасайды. Ол аударған әңгімелер 1956 ж. жеке кітапша болып баспадан (А.Куприн. Әңгімелері. Аударған Телқожа Жанұзақов. Қазақтың мемлекеттік көркем әдебиет баспасы. Алматы, 1956, 123 б.) жарық көрді. Бұл кітапта А.Куприннің: Қараторғайлар, Барбос пен Жулька, Піл, Ю-Ю, Балалар бақшасы, Тамаша дәрігер, Тапер, Жер қойнауында, Зүмірет деп аталатын әңгімелері енген-ді. Бұл кітап кейін қайтадан басылмағанмен ұйғыр тілінде Ш.Кибиловтың авторлығымен жарық көрді.

Т.Жанұзақов ғылымға басы бүтін берілгендіктен, қиындығы мол да азапты әрі көп уақытты талап ететін аударма жұмысына әсіре мойынсұнбай, алтын уақытын паш етпей біржолата ғылыммен шұғылдануға бой ұрады.

Алайда Ғылым академиясының беделді басылымы “Ғылым академиясының хабарлары” (“Вестник”) редакциясына қоғамдық негізде, дирекция тапсырмасы бойынша аудармашы болып тағайындалады да, журналға келіп түскен кейбір мақалаларды қазақша аудару, болмаса көптеген мақалалардың резюмесін қазақша немесе орыс тіліне аудару жұмысымен ұзақ жылдар шұғылданады.

Проф. Т.Жанұзақовтың жарық көрген еңбектерінің (жалпы саны 400-ге жуық) жалпы тізімін көрсетіп жатпай-ақ, олардың ішіндегі монографиялар мен кітаптарын, ғылыми-көпшілік кітапшалары мен сөздіктердің аталымдарын, олардың шыққан жылдарын, көлемін, бет санын көрсетіп етуді жөн санадық.

1. Монографиялар мен кітаптар

1. Қазақтың халық жұмбақтары. Жинап құрастырып, жарыққа шығарғандар: проф. С.Аманжолов, Т.Жанұзақ. Алғы сөзін жазған академик М.О.Әуезов. Қазақтың көркем әдебиет баспасы. Алматы, 1959. 252 б.

2. История казахской литературы. Т.1. Фольклор (авторы: М.Ауэзов, Х.Джумалиев, Н.Смирнова, М.Каратаев, О.Нурмагамбетова, Т.Жанузаков и др.). Издательство “Наука” Казахской ССР. Алма-Ата, 1968, 452 с.

3. Жанұзақов Т. Қазақ тіліндегі жалқы есімдер. “Мектеп” баспасы, 1965, 162 б.

4. Жанұзақов Т. Қазақ есімдерінің тарихы. “Ғылым” баспасы, Алматы, 1971, 215 б.

5. Жанұзақов Т. Есімдер сыры. Тайны имен. “Қазақстан”, Алматы, 1974, 138 б.

6. Джанузаков Т. Основные проблемы ономастики казахского языка. “Наука”, Алма-Ата, 1976, 149 с.

7. Джанузаков Т. Очерк казахской ономастики. “Наука”, Алма-Ата, 1982, 175 с.

8. Джанузаков Т., Махпиров В. Имена народов Казахстана. Алма-Ата, 1988, 170 с.

9. Жанұзақов Т. Есіміңіз кім? Ваше имя? “Қазақстан”, Алматы, 1989, 190 б.

10. Орталық Қазақстанның жер-су аттары. Авторлар ұжымы. Т.Жанұзақов, А.Әбдірахманов. “Ғылым”, Алматы, 1989, 254 б.

11. Системы личных имен у народов мира. Один из авторов Т.Джанузаков. Москва, “Наука”, Главная редакция восточной литературы. 1989, 379 с.

12. Қазақстан географиялық атаулары. Жезқазған обл. Авторлардың бірі Т.Жанұзақов. Алматы, “Ғылым”, 1990, 294 б.

13. Қазақстан географиялық атаулары. Ақмола облысы. Авторлардың бірі Т.Жанұзақов. “Рауан” баспасы, Алматы, 1998, 325 б.

14. Қазақтар. Казахи. Көпшілікке арналған тоғыз томдық еңбек. VI том. “Қазақ” сөзінің шығу тәркіні туралы. Том VI Этимология слова “казах”. Авторлардың бірі Т.Жанұзақов, один из авторов Т.Джанузаков. Редакционно-издательский центр “IDK-Tiro”, Алматы, 1998, 404 с.

15. Қазақтар. Казахи. Көпшілікке арналған тоғыз томдық еңбек. VIII том. Атажұрт. Том VIII Отечество. Автор Т.Жанұзақов. автор Т.Жанузаков. Редакционно-издательский центр "IDK-Tiro", Алматы, 1998, 476 с.

16. Қазақстан Республикасының топонимдері. Топонимия Республики Казахстан. Один из авторов Т.Жанузаков. Алматы, 2001, 450 с.

17. T.J.Januzakov. Kazak türklerinde kisi adlari. Ankara, 2003, 110 б.

18. Жанұзақов Т., Рысбергенова Қ. Қазақ ономастикасы: жетістіктері мен болашағы. "Азия" баспасы, Алматы, 2004, 126 б.

19. Жанұзақов Т. Есімдер сыры. Тайны имен. "Парасат", Алматы, 2004, 208 б.

20. Жанұзақов Т. Қазақстан географиялық атаулары. Алматы облысы. "Арыс" баспасы, Алматы, 2005, 252 б.

21. Жерінің аты – елінің хаты. Энциклопедиялық анықтамалық. Авторлардың бірі Т.Жанұзақов. "Аруна" баспасы, Алматы, 2006, 806 б.

22. Жанұзақов Т. Қазақ ономастикасы. Казахская ономастика. 1. Астана-Алматы, 2006, 392 б.

23. Жанұзақов Т. Қазақ ономастикасы. Атаулар сыры. 3. "Дайк-пресс" баспасы, Алматы, 2007, 520 б.

24. Жанұзақов Т. Қазақ ономастикасы. 2. Павлодар, 2008, 239 б.

25. Жанұзақов Т. Есіміңіз кім? Ваше имя? "Ана тілі" баспасы, Алматы, 2008, 174 б.

26. Қазақ есімдерінің анықтамалығы. Авторлардың бірі және жалпы редакциясын басқарған Жанұзақов Т. "Арыс" баспасы, Алматы, 2009, 543 б.

27. Жер-су атауларының анықтамалығы. Авторлардың бірі және жалпы редакциясын басқарған Жанұзақов Т. "Арыс" баспасы, Алматы, 2009, 740 б.

28. Телғожа Жанұзақ. Тарихи жер-су аттарының түптөркіні. Алматы, "Сөздік-Словарь" баспасы, 2010, 354 б.

2. Ғылыми-көпшілік кітапшалар

29. В.Бианки. Алғашқы аңшылық (орысшадан аударған Т.Жанұзақов). Алматы, 1953, 80 б.

30. А.Куприн. Әңгімелер (орысшадан аударған Т.Жанұзақов). Алматы, 1959, 128 б.

31. Жұмбақтар (балаларға арналған көркем суретті кітапша). Алматы, 1958.

32. Жанұзақов Т., Белоусов Я.П. Қандай есімді ұнатасыз? Какое выбрать имя? "Казахстан", Алматы, 1968, 69 б.

33. Қазақтың этномәдени мұраларын (фольклор, этнография, ономастика) жинаудың бірыңғай әдістемесі (Авторлардың бірі Т.Жанұзақов). Алматы, 1988, 28 б.

34. Қазақтың этномәдени мұраларын (фольклор, этнография, ономастика) жинаудың бірыңғай сұрақтамасы (Авторлардың бірі Т.Жанұзақов). Алматы, 1988, 28 б.

35. Джанузаков Т. Тюркская ономастика в СССР. Перспективы и развития. Алма-Ата, "Наука" Казахской ССР, 1990, 70 с.

36. Инструкция по русской передаче казахских и казахской передаче русских географических названий Республики Казахстан (один из авторов Т.Джанузаков). Алматы, 2002, 63 с.

37. Жанұзақов Т., Шойбеков Р. Қазіргі қазақ тілі топонимикасының типтік бағдарламасы. Алматы, 2002.

38. Жанұзақов Т., Шойбеков Р. Қазіргі қазақ тілі топонимика курсының оқытудың ғылыми-әдістемелік көрсеткіші. Көмекші құрал. Алматы, 2002.

39. Қазақ азаматтары аты-жөндерінің емле ережелері жайлы нұсқаулық (жоба). Кітапта: Қазақ есімдерінің анықтамалығы. "Арыс" баспасы, Алматы, 2009, 513-533 б.

40. Жанузаков Т. Инструкция по передаче казахских антропонимов на русский язык и передаче русских антропонимов (имен, отчеств и фамилий) на казахский язык (проект). В книге: Қазақ есімдерінің анықтамалығы. "Арыс" баспасы, Алматы, 2009, с. 534.

Сөздіктер

41. Жанұзақов Т. (тете автор акад. І.Кеңесбаев). Лингвистикалық терминдердің орысша-қазақша сөздігі. Қазақ ССР Ғылым Академиясының баспасы. Алматы, 1956, 81 б.

42. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. I том (А-К). Авторлардың бірі Т.Жанұзақов. Алматы, "Ғылым" баспасы, 1959, 533 б.

43. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. 2 том (Қ-Я). Авторлардың бірі Т.Жанұзақов. Алматы, "Ғылым" баспасы, 1961, 515 б.

44. Т.Жанұзақов (соавтор акад. С.Кенесбаев). Русско-казахский словарь лингвистических терминов. Алматы, "Наука", 1966, 206 с.

45. Абай тілі сөздігі. Авторлардың бірі Т.Жанұзақов. Алматы, "Ғылым", 1968, 734 б.

46. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. 2 том. Авторлардың бірі Т.Жанұзақов. Алматы, "Ғылым", 1976, 695 б.

47. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. 4 том. Авторлардың бірі Т.Жанұзақов. Алматы, "Ғылым", 1979, 671 б.

48. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. 5 том. Авторлардың бірі Т.Жанұзақов. Алматы, "Ғылым", 1980, 639 б.

49. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. 6 том. Авторлардың бірі Т.Жанұзақов. Алматы, "Ғылым", 1982, 623 б.

50. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. 7 том. Авторлардың бірі Т.Жанұзақов. Алматы, "Ғылым", 1983, 671 б.

51. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. 8 том. Авторлардың бірі Т.Жанұзақов. Алматы, "Ғылым", 1985, 591 б.

52. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. 9 том. Авторлардың бірі Т.Жанұзақов. Алматы, "Ғылым", 1986, 559 б.

53. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. 10 том. Авторлардың бірі Т.Жанұзақов. Алматы, “Ғылым”, 1986, 510 б.

54. Т.Жанұзақ, К.Есбаева. Қазақ есімдері. Қазақ ССР-інің “Ғылым” баспасы, Алматы, 1988, 478 б.

55. Қазақ тілінің сөздігі. 50 мыңға жуық сөз бен сөз тіркестері қамтылған. Жалпы редакциясын басқарған проф. Т.Жанұзақов. “Дайк-Пресс”, Алматы, 1999, 774 б., 101 баспа табақ.

56. Қазақша-орысша, орысша-қазақша терминологиялық сөздік. Әдебиет және лингвистика. 27 том. Авторлардың бірі Т.Жанұзақов, “Рауан” баспасы. Алматы, 2000, 282 б.

57. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық, 1 том. Жауапты редактор, авторлардың бірі және редакциялық алқа мүшесі Т.Жанұзақов. “Арыс”, Алматы, 2006, 746 б.

58. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық, 3 том Б-Б. Авторлардың бірі және редакциялық алқа мүшесі Т.Жанұзақов. “Арыс”, Алматы, 2006, 742 б.

59. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық, 6 том, Ж-Ж. Авторлардың бірі және редакциялық алқа мүшесі Т.Жанұзақов. “Арыс”, Алматы, 2007, 750 б.

60. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық, 2 том, А-Б. Редакциялық алқа мүшесі Т.Жанұзақов. “Арыс”, Алматы, 2006, 742 б.

61. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық, 4 том, Б-Д. Авторлардың бірі және редакциялық алқа мүшесі Т.Жанұзақов. “Арыс”, Алматы, 2007, 750 б.

62. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық, 5 том, Д-Ж. Редакциялық алқа мүшесі Т.Жанұзақов. “Арыс”, Алматы, 2007, 750 б.

63. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық, 7 том, Ж-К. Редакциялық алқа мүшесі Т.Жанұзақов. “Арыс”, Алматы, 2007, 750 б.

64. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық, 8 том, К-Қ. Редакциялық алқа мүшесі Т.Жанұзақов. “Арыс”, Алматы, 2007, 742 б.

65. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық, 9 том, Қ-Қ. Редакциялық алқа мүшесі Т.Жанұзақов. “Арыс”, Алматы, 2008, 752 б..

Проф. Т.Жанұзақовтың ғылыми-зерттеу еңбектерінің тізімінде көрсетілгендей: монографиялар мен кітаптар – 28, ғылыми-көпшілік кітапшалар – 12, әртүрлі сөздіктер – 25. Демек, жеке басылымдарының (жеке әрі ұжымдық автор ретінде) жалпы саны 65 екенін көреміз. Ғалымның ғылыми, ғылыми-көпшілік және публицистикалық мақалаларының жалпы саны 330-ға жуық.

Проф. Т.Жанұзақовтың шығармашылығы жайлы айтқанда ерекше назар аударар жайт – оның іскерлігі мен өнімді еңбек беретін еңбекқорлығы. Әрбір ғалымға тән қасиет – табандылық пен тұрақтылық, кішіпейілділік пен қарапайымдылық, жас ғалымдарға үнемі қамқор болушылық, шәкірттеріне деген сыпайылық пен қайырымдылық, тәлімгерлік, адами қадір-қасиет оның өн бойынан мол орын алған.

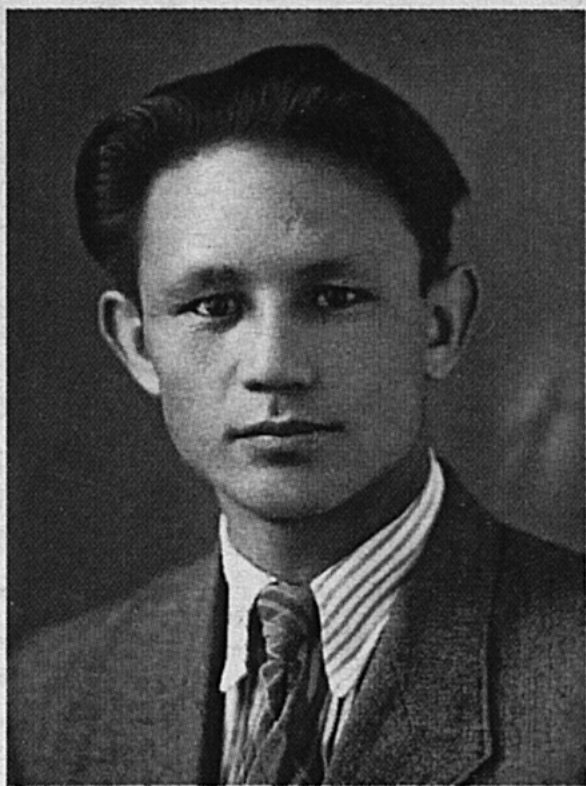
Телғожа Жанұзақов – ешқашан табысқа мастанбай, үнемі бірқалыпты мінез-құлықтан айнымайтын, “ұлық болсаң, кішік бол” деген халық даналығын берік ұстанған ойлы ғалым.

Барша саналы ғұмырын ғылымға арнаған ізденімпаз, өз ісінің білгірі, өзі таңдап алған өмірлік мамандығын, туған ана тілін қадір тұтатын зерделі ғалымның әлі де толымды да маңызды еңбектер береріне сеніміміз мол.

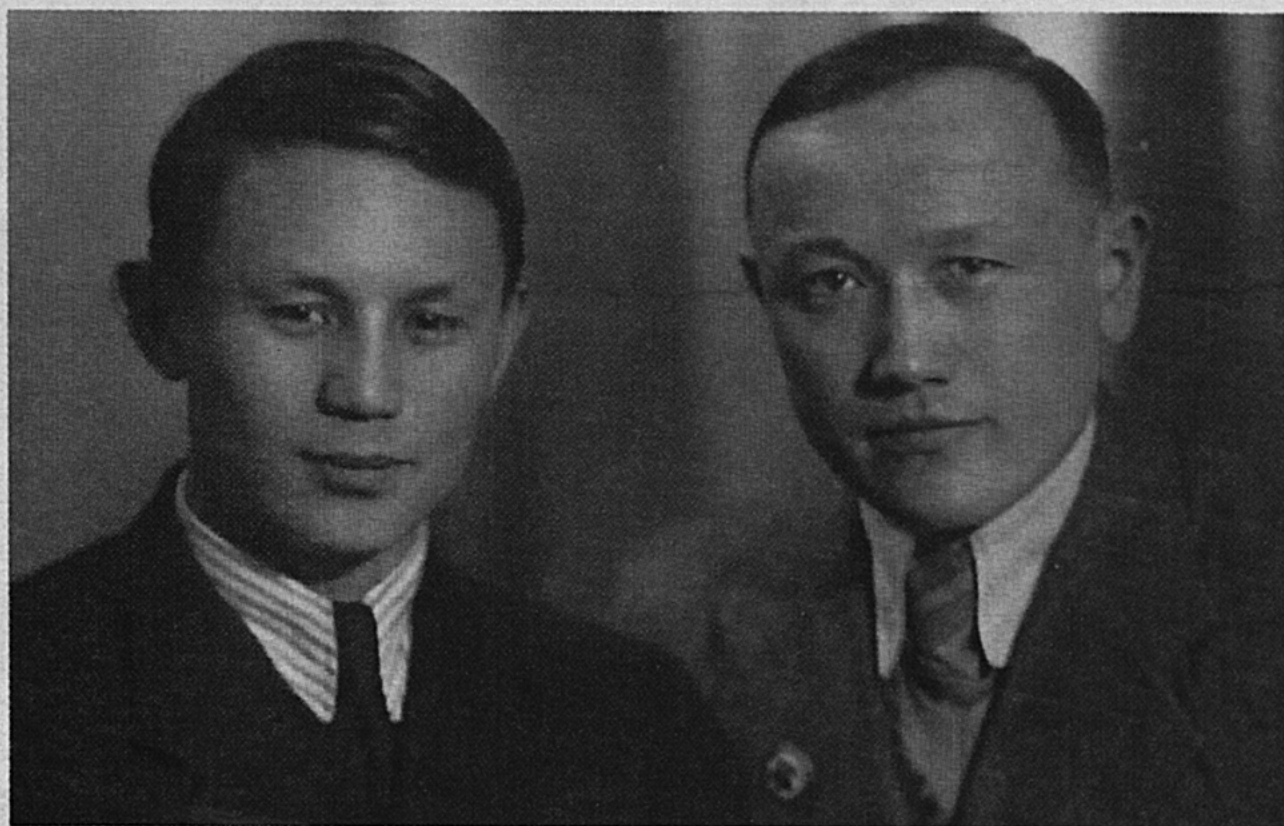
Замандас, әріптес, қаламдастары мен шәкірттерінің ой-пікірі осындай.

Ө.А.Айтбай – ҰҒА-ның академигі, филология ғылымдарының докторы, профессор

Б.Әбдуәлиұлы – филология ғылымдарының докторы.

Мен Институтқа келген
соң бір жылдан кейін.
1953 ж. ақпан

Жолдасым Сапар Байжановпен бірге. Мәскеу. 1954 ж.
Қантар

1967 ж. 40 жаста

2002 ж. 75 жаста

Институт мәжілісінде. Ортада институт директоры Ә. Қайдаров, бөлім меңгерушілері: Н. Оралбаева, Т. Жанұзақов, А. Жұбанов, Ә. Жүнісбеков, А. Айтбаев, Ғ. Сәдуақасов, ғалым хатшы Ф. Әлиев, директордың орынбасары Б. Әбілқасымов (тұрған)

ҰҒАның академиктері: оннан солға қарай, Ө. Айтбаев, М. Балақаев, І. Кенесбаев,
Б. Жұбанов, Ш. Сарыбаев, филол. ғыл. докторлары: К. Хұсайынов, оң жақ шеттегі:
Т. Жанұзақов

Түркология әлеміне әйгілі ленинградтық ғалым, проф. А.М. Щербак қазақ тілшілері арасында. Ортада: А.М. Щербак пен
акад. І.К. Кеңесбаев; сол жақта: К. Хұсайынов, Т. Талипов, Р. Сыздықова, Ә. Қайдар; оң жақта: Т. Жанұзақов,
Ғ. Айдаров т.б. Алматы, 1985 ж.

Институт ұшымымен 7 қараша мейрамында, Гүлсім, Кабей, Әсет, Гүлжаһан, Бабаш, Кеңес, Телғожа, Әлімхан, Тұғлұгжан. 1978 ж.

Қазақстан Ғылым академиясы Тіл білімі институтының ұжымы. Алдыңғы қатарда: проф. Т. Жанұзақов, проф. Ө. Айтбаев,
проф. Р. Сыздық т.б. Алматы, 1985 ж.

Т. Жанұзақовтың 60 жылдық мерейтойында. Институт директоры Ә. Қайдаров. Мен және Нарима. Алматы 1997 ж.

Оңжақта Т. Жанұзақов, Вахид Хаков (Қазан университетінің профессоры),
Ә. Құрышжанов, Б. Әбілқасымов. Алматы 1998 ж.

Докторлық диссертация қорғайтып Кеңес мәжілісінде, кеңес мүшелері: Т. Жанұзақов (сұрақ беріп тұр), С. Омарбеков, Т. Сайрамбаев, О. Нақысбеков, Е. Жанпейісов. Алматы 2001 ж.

Институтта. Алдыңғы қатарда. Солдан оңға қарай: О. Нақысбеков, Т. Жанұзақов, Ө. Қайдар, Р. Сыздық, Ш. Сарыбаев, С. Омарбеков. Тұрғандар, солдан оңға: аспирант Ғалымжан, Ш. Құрманбаев, А. Иманбаев, Е. Жанпейісов, Т. Сайрамбаев, Ө. Айтбаев, Б. Әбілқасымов, Ө. Жүнісбеков, Қ. Ғабитханов. Алматы, 2000 ж.

ҰҒА-ның академигі Ө. Айтбаев және Т. Жанұзақов мемлекеттік емтихан алып отыр. Алматы, 2006 ж.

Т. Жанұзақов, К.Ш. Хұсайынов. Алматы, 2007 ж.

О. Нақысбеков, Т. Жанұзақов, Б. Әбілқасымов және
З.М. Базарбаева. Алматы, 2009

Ә. Қайдар, Т. Жанұзақов, Ә. Айтбаев, алдағы Қартқожа. Соңғы жақта:
Т. Сайрамбаев, Б. Сағындықов. Алматы, 2007 ж.

Институт қызметкерлері: Зейнеп Базарбаева, Рәбиға Сыздық, Әбуәли Қайдар, Оқас
Нақысбекұлы, Көбей Хұсайынов, Телғожа Жанұзақов, Б. Әбілқасымов, Нұргелді
Уәлиұлы. Алматы, 2008 ж.

Проф. Т. Жанұзақовтың 80 жылдық мерейтойының ашылу салтанаты. Сөз иесі
Институт директоры, филология ғылымдарының докторы, профессор
К.Ш. Хұсайынов. Отырғандар: академиктер: Ә. Қайдар, Ө. Айтбаев, проф.
Ерғазиева және мерей иесі. Алматы, 2007 ж. Маусым.

Мейрейтойға қатысушылар: тарих бөлімінің меңгерушісі, ф.ғ.д., проф. Малбаков, ҚР
Білім және ғылым министрлігінің өкілі, ф.ғ.д., проф. Ш. Құрманбаев, Мерейтой иесі
Т. Жанұзақов, Алматы қалалық әкімі, Тіл комитетінің төрағасы К. Матыханов, ҚР
Білім және ғылым министрлігінің жауапты қызметкері А. Әубакірова және шәкіртім,
докторант Б. Досжанов. Алматы, 2007 ж.

Мейрейтойға қатысушы ұстаздар: оңнан қарай, педагогика ғылымдарының кандидаты, доценті М.Н. Низамова, филология ғылымдарының кандидаты, Тараз қаласы М.Х. Дулати атынд. Университеттің оқытушысы З.А. Құламанова, Алматы технологиялық университетінің профессоры Н.И. Ерғазиева, филология ғылымдарының кандидаты, доцент С.Д. Сейденова

II БӨЛІМ ҒЫЛЫМ САРАБЫ

“Ғалымды бағалау – ғылымды бағалаудан туады” деген өнегелі сөздің ерекше мәнге ие екені көпке мәлім. Әдетте жарық көрген еңбектердің бәріне бірдей сыни пікір жазыла бермейді. Әсіресе ғылыми мақалалардың ілуде біріне ғана, мән-маңызы аса жоғарыларына болмаса, жүздеген мақалалар туралы толымды пікірлердің болмауы кімге де болса аян.

Жарық көрген сүбелі еңбектерге лайықты баға беріліп жатса, “нұр үстіне нұр”, ол әрбір ғалымның мерейін үстем етіп, жаңа іске құлшына кірісуге, бек ынталандыра түсері сөзсіз.

Бұл құбылыс тек ғалымдарға ғана емес, шығармашылықпен шұғылданушы талант иелеріне, өнер қайраткерлеріне, әсіресе ақын-жазушыларға ауадай қажет, күшіне – күш, қуатына – қуат қосып, шабыттарын асыра түсетін қозғаушы күш, зор қарқын болары даусыз.

Өңгіме тиегі әрбір ғалымның жарық көрген еңбектерін бағалау жөнінде болғандықтан, мен де еңбектеріме кезінде онды пікірлер айтылып, зерттеушілердің еңбектерінде сілтеме-дәйектемелер беріліп, ғалымдар мен оқырмандар тараптарынан айтылған, газет-журнал беттерінде қазақ, орыс немесе шетел тілдерінде жарияланған рецензияларды қысқаша, ықшамды түрде, баршасын болмаса да, кейбіреулерін көрсетіп, жұртшылық назарына ұсынуды жөн болар деп ұйғардым.

Ғылым табалдырығын енді аттап, зерттеу жұмыстарына жас қайрат күшпен беріле кірісіп жүрген алғашқы жылдары, яғни 1959 ж. Қазақ көркем әдебиет баспасынан “Қазақтың халық жұмбақтары” атты көлемі 242 беттік еңбегіміздің жарық көргені бар. Осы кітаптың кіріспесінде атақты жазушымыз, академик Мұқтар Әуезов: “Жалпы, жұмбақты сөз образының кілті есебінде тануға болады. Жұмбақ ақындықтың ұрығы – дәні тәрізді. Бұл жақтарынан тексеріп тану да ғылымдық міндет. Қазақ жұмбақтарының жинақ болып, толықтырылып, екінші рет баспа жүзіне шығуы – біздің әдебиетіміз бен ғылымымызға қосылатын құнды қазына екендігі даусыз.

Еңбектің осы екінші басылуына лайықты қосылған жаңа жұмбақтарды және айтыс жұмбақтар мен жұмбақтарды институттың ғылыми қызметкері Жанұзақов Телқожа орындады”, - деп жазды.

Ғылыми өмірге жаңа келіп, аяғымды тәй-тәй басып, болашағыма зор үмітпен сенім артып, кандидаттық диссертациямды 1961 ж. қорғағанда ресми оппонентім академик И.А.Батмановтың жылы лебізі де іңкәр көңілімді шалқытып, әуелете бір көтергені үлкен бір демеу болған еді.

“Диссертация Т.Жанузакова содержит много данных по истории языка. Это, конечно, имеет определенную ценность и познавательное значение. Но все этимологии, приведенные в ней, даны не ради любования прошлым, а для выяснения общего процесса развития данной группы слов.

Исследование, представленное на рассмотрение Ученого совета Т.Жанузаковым, обладает несомненными достоинствами, насыщено богатством

фактическим материалом и охватывает широкий круг вопросов, необходимых для раскрытия темы.

Труд Т.Жанузакова на тему: "Лично-собственные имена в казахском языке" вполне соответствует требованиям, предъявляемым к кандидатским диссертациям, а его автор заслуживает присуждения ему ученой степени кандидата филологических наук".

1 декабря 1961 г.

Академик АН Киргизской ССР
доктор филологических наук

/И.А.Батманов/

1976 ж. 9 наурызда "Қазақ ономастикасының негізгі проблемалары" атты тақырыпта докторлық диссертация қорғағанда Өзбекстан, Әзербайжан, Қырғызстан, Түрікменстан, Татарстан, Башқұртстан ғалымдарынан жағымды пікірлер келіп түсті.

Ғылыми кеңесшім І.Кеңесбаевтың диссертациялық жұмысқа берген бағасы былайша еді: "Изучение ономастики любого языка имеет теоретическое и практическое значение. Собственные имена в своем составе и структуре содержат немало данных, на основе которых можно составить себе представление об этапах в развитии и формировании языка, о культурных и исторических связях его носителей с другими народами, о связи языка и общества и т.д.

Все это в определенной степени содействует разрешению вопросов истории языка, и поэтому ономастике уделяется в данное время большое внимание, так как назрела необходимость от описания современного состояния языков перейти в восстановлению их истории. При этом нужно учитывать, что по целому ряду тюркских языков, в том числе казахского языка, нет достаточного количества литературных памятников, поэтому все косвенные данные и сведения по ономастике могут послужить теми слагаемыми, которые помогут разрешению более сложной проблемы развития языка на протяжении веков.

Диссертация Жанузакова Т. содержит много данных по истории языка. Впервые подвергаются лингвистическому анализу: антропонимы, космонимы, этнонимы и зоонимы.

На основе стратиграфического, лексико-семантического, морфологического, а также историко-этимологического анализа выяснены многочисленные черты собственных имен, их взаимосвязи с историей народа.

В диссертации нашли свое отражение вопросы взаимосвязи собственных имен с нарицательной лексикой, с диалектами, о роли экстралингвистических факторов, структурно-образовательных моделях.

Настоящая работа Т.Жанузакова имеет несомненные достоинства, на основе богатого фактического материала в ней анализируется широкий круг вопросов казахской ономастики. Надо отметить, что по данной теме им опубликованы отдельные книги и статьи, оцененные на страницах

лингвистической прессы. В диссертации использованы материалы узбекского, киргизского, азербайджанского, татарского и других языков.

В целом настоящее исследование Т.Жанузакова содержит много новых данных, имеет теоретическое и практическое значение и вполне может быть представлено в качестве диссертации на соискание ученой степени доктора филологических наук”.

Научный консультант
Академик АН Казахской ССР,
доктор филологических наук, профессор

С.К.Кенесбаев

16 декабря 1974 года

Республикамыздағы тарих ғылымының көшбасшысы, әйгілі археолог, білгір этнограф академик Ә.Марғұлан және белгілі этнограф, кейіннен тарих ғылымдарының докторы, профессор Х.Арғынбаевтардың диссертация туралы әділ бағалары да көпке ұнаған-ды.

“Тема диссертации тов. Джанузакова Т.Д. “Основные проблемы ономастики казахского языка” является чрезвычайно интересной и очень мало разработанной не только в казахском языкознании, но и вообще в советской тюркологии. Рассматриваемый труд Т.Д.Джанузакова является первой монографией, в которой весьма подробно и широко анализируются собственные имена в казахском языке, представляющие большой научно-практический интерес с точки зрения их происхождения, места их в словарном составе языка, а также со стороны их значения для истории рода, племени, народности или народа, к которым принадлежат носители данных собственных имен.

С этой точки зрения следует приветствовать тов. Джанузакова за то, что он взялся за разработку такой важной и интересной темы, тесно связанной с этнографией казахского народа. Судя по автореферату, диссертант вполне справился с поставленной задачей. На основе фактического материала и исторических данных автор выдвигает свои мнения и гипотезы по изучаемой проблеме.

Диссертант в своем исследовании определил условия возникновения собственных имен, дал историко-хронологическую классификацию, установил этимологию многих родоплеменных и астрономических названий, выявил лексические слои, а также их древние реликты. Доводы и суждения автора, лингвистическая интерпретация этнонимов убедительны и уместны. В работе очень много положительных моментов и научных доказательств ряда вопросов. Исследования тов. Джанузакова является ценным вкладом в казахскую историческую лексику. В нем содержатся богатые и важные для лингвистов положительные выводы и обобщения.

Следует отметить, что автор в процессе работы над диссертацией всесторонне ознакомился с существующей историко-этнографической литературой как древней, дореволюционной, так и современной.

Положительной стороной диссертации является и то, что автор не ограничивается анализом лишь казахских имен, но подвергает такому же анализу заимствованные имена собственные, приводит многочисленные сравнительные материалы из других тюркских и монгольских, тунгусских языков. На наш взгляд, историко-этимологические анализы этнонимов: аргын, уйсун, абдал, албан, канлы, дулат и др., а также установление автором древнейших форм множественного числа в этнонимах весьма ценны и убедительны.

Труд тов. Джанузакова Т.Д. несомненно представляет большой научный интерес как для филологов, так и для этнографов и имеет большое практическое и теоретическое значение.

Диссертационная работа содержит много новых данных как по истории языка, так отчасти и по этнографии, социально-культурной жизни народа. Исследование является новым и перспективным в казахской языкознании. Диссертация тов. Джанузакова Т.Д. выполнена на достаточно научно-теоретическом уровне по своей актуальности и значимости, вполне соответствует требованиям, предъявляемым к докторской диссертации и присвоению автору ученой степени доктора филологических наук”.

Академик АН КазССР,
доктор филологических наук, профессор

А.Х.Маргулан

кандидат исторических наук,
старший научный сотрудник отдела
Этнографии Института истории, археологии
и этнографии АН КазССР

Х.А.Аргынбаев

Қазақ халқының ғасырлар бойы тарихи-әлеуметтік, саяси-қоғамдық, азаматтық өмірімен етене тығыз байланысты болып келе жатқан антропонимия, топонимия, этнонимия, зоонимия, космонимия мәселелері оның еңбектерінде байыпты да жан-жақты зерттеліп, өз шешімін тапты. Әсіресе қазақ халқының ру, тайпа бірлестігі мен ұлыс (этнос) атауларын экстралингвистикалық тұрғыдан баяндаған этимологиялық ізденістерін, соның ішінде “қазақ” атауының шығу төркіні, этимологиясы қалың жұртшылық назарын аударған, елеулі еңбек ретінде бағаланды. 1983 ж. “Жұлдыз” журналында жарияланған Т.Жанұзақовтың “Қазақ” деген сөз қайдан шыққан?” атты мақаласы туралы қалың көпшіліктен кезінде редакцияға түскен пікірлердің бұл мәселеге ерекше көңіл қойып, қатты қызығушылығын білдірген еді. Ол пікірлердің кейбіреулері баспасөз беттерінде де жарияланды. Белгілі ғалым, қоғам қайраткері, академик С.Е.Толыбеков 1985 ж. Ғылым Академиясының Хабарлары журналында жарияланған “Қазақ” атауының шығуы туралы” деген мақаласында Т.Жанұзақовтың “Қазақ” атауы туралы пікірін толық қолдаса, көрнекті

жазушы, ғалым Қ.Салғарин “Алтын тамырлар” атты романында (1986) “Қазақ атауы туралы пікір айтушылардың ішінен академик Ә.Марғұлан мен Т.Жанұзақов пікірлерінің ғылыми тұрғыдан дәлелді де тиянақты екенін баса айтты. Т.Жанұзақовтың “Қазақ” сөзінің шығу тарихы және басқа да мақалаларының Қытай Ғылым академиясының ғылыми журналында 1989-92 жылдары қытай тілінде жариялануы да бұған толық айғақ.

Ғалым Т.Жанұзақовтың жарыққа шыққан еңбектерін республика ғалымдары мен шетелдік әріптестерінің айрықша бағалағанын баспасөздерде жарияланған 80-ге жуық сын-пікірлер мен кейбір мақалалардан анық көруге болады. Олардың кейбіреулері мына төмендегілер.

Т.Жанұзақов. Қазақ тіліндегі жалқы есімдер. Алматы, 1965, 142 б.

“Лениншіл жас” №241, 13 декабрь, 1966.

Адам аттары туралы кітап

Кез келген кісі өзінің аты қалай қойылғанын, ол қай тілдің сөзі екенін біле бермейді. Мәселен, біздің эрамызға дейінгі V-III ғасырларда еврей-грек тілдерінде жазылған “Библия” (“Таурат”) кітабындағы Авраам, Иисус, Моисей, Соломон, Давид сияқты кісі аттары кейін қазақ тіліне еніп, олар Ыбырай, Иса (Айса, Ғайса деп те атайды), Мұса, Сүлеймен, Дәуіт түрінде қалыптасқан.

Сол сияқты Ахмет (мақтаулы), Әбді (мәңгі, шексіз), Әди (әдепті), Ғабит (құлшылық, қызмет етуші), Ғали (қымбатты, бағалы), Қажым (құрметті, қадірлі), Мәлік (патша), Мұзапар (жеңімпаз), Сәбит (мықты, табанды), Тақауи (тұқым, ұрпақ), Хамит (мақтаулы) деген кісі аттары осы мағынаны білдіріп, араб тілінен енген. Иран, монғол, орыс тілінен енген атаулар да бірсыпыра баршылық.

Міне, осындай кісі аттары (антропонимика) мен жер-су аттарын (топонимика) зерттейтін ғылым саласын соңғы кезде ғылымда ономастика деп атап жүр. Тілдегі барлық есім сөздер жалпы есім және жалқы есім болып бөлінеді. Ономастика тіл білімінде жалқы есімдер саласын зерттейді.

Жалқы есімдердің жасалу жолын, туу тарихын ғылыми жолмен зерттеу халықтың шығу тегін, бұрынғы болған жерлерін, басқа халықтармен мәдени қарым-қатынасын т.б. келелі мәселелерді шешуге тікелей жәрдемін тигізеді. Міне сондықтан, Телқожа Жанұзақовтың “Қазақ тіліндегі жалқы есімдер” атты еңбегін қуана қолға алдық. Кітап кіріспеден және төрт тараудан құралған. Кіріспеде автор жалқы есімдердің өзіне тән ерекшелігі және ғылымның басқа салаларымен байланысы туралы мәселені баяндаған.

Кітаптың бірінші тарауында жалқы есімдердің негізгі салалары мен типтері сөз етіледі. Ономастикаға кісі аттары, әке аты, фамилия, лақап аттар (прозвища), бүркеншік аттар (псевдоним), хайуанаттар аты (мысалы, Тайбурыл, Байшұбар т.б.), өндіріс, мекеме аттары, газет, журнал, шығарма және жер-су аттары енеді. Бұлардың ішіндегі ең көлемдісі – кісі аттары мен жер-су аттары.

Кітапта автор осы кісі аттарына баса көңіл бөлген. Ертедегі ру және кісі аттары хайуандар атымен байланысты екенін айтып, автор бұған Бөрібай,

Барыс, Қойлыбай сияқты кісі аттарын мысалға келтіреді. Кітаптың осы бөлімінде автор бірсыпыра тарихи есімдерге, фольклорлық шығармадағы кейіпкердің аттарына ғылыми талдау жасайды. Мұнда Күнхан, Айхан, Тәңірберген, Үйсін, Алпамыс сияқты атаулардың этимологиясы мен шығу тарихы туралы зерттеуші өз пікірін айтады.

Жалқы есімдердің жалпы есімге немесе керісінше жалпы есімнің жалқы есімге ауысып отыруы – тілдегі жиі кездесіп отыратын құбылыс. Міне, осы мәселеге кітаптың екінші тарауы арналған. Ал жалқы есімдердің грамматикалық жағынан жасалу жолдары үшінші тарауда баяндалған. Мұнда кісі аттарының жасалуындағы сан алуан жолдар, амал-тәсілдер, грамматикалық формалар көрсетілген. Кісі аттарының лексика-семантикалық ерекшеліктері еңбектің төртінші тарауында берілген. Мұнда бірсыпыра көне аттарға да талдау жасалған. Мәселен Бөке (мысалы, Тоқаш Бөкин) деген аттың көне түркі әдеби тіліндегі мағынасы – “батыр, күшті, жауынгер”. Сылан деген кісі атының ескі мәні - “тік, биік, сымбат”. Кітаптың осы тарауында автор Ертіс, Қабанбай, Құралай, Күдер, Масақбай, Сауранбай, Жексенбай, Сәрсенбай, Торғын, Жүсіп сияқты толып жатқан кісі аттарына этимологиялық талдау жасайды, мағынасын түсіндіреді.

Кітаптың осындай құнды, бағалы жақтарымен қатар, оның кемістік те, талас тудыратын пікірлер де бар.

Кітаптың 43 бетінде автор “Ноян, Ноянбай, Батырбек, Мергенбай, Түменбай сияқты сөздер мен кісі аттары XIII ғасырдың басында монғол тілінен енді” деген пікір айтады. Ал бұлардың ішіндегі батыр (ескі түрікше формасы бахадүр), мерген сөздері біздіңше, монғол-түркі тілдерінде ортақ сөздер болса керек. Сондықтан, бұларды монғол тілінен енген деп қарауға болмайтын сияқты.

Еңбектегі ендігі бір кемістік – басқа авторлардың еңбектеріне жеткілікті дәрежеде сілтеме берілмеуі. Мәселен, кітаптың 21-бетінде “Біздің жыл санауымыздан бұрынғы III-II ғасырларда өмір сүрген, үйсін елінің тілі мен кісі аттары жөнінде К.Сиратори, Поль Пелльо, Ш.Уәлиханов құнды пікірлер айтты” делініп, олардың пікірлері келтіріледі. Сол сияқты кітаптың 23-бетінде ойрат, ойғыр, оймауыт тәрізді халық аттары туралы М.Қашқари, В.Радлов, Д.Банзаров, В.Бартольд сияқты ғалымдар пікір айтты дейді де, автор бұлардың еңбектеріне сілтеме бермейді. Мұның өзі осы авторлардың еңбектерін, пікірлерін сілтеме арқылы қуалап оқуға мүмкіндік туғызбайды. Мұндай кемістік кітапта біраз баршылық. Бұл айтылған кемістіктерді автор келешек зерттеулерінде, кітаптың толықтырылып, қайта басылуында ескерер деп ойлаймыз.

Қорыта келгенде айтарымыз Т.Жанұзақовтың бұл кітабы жұртшылыққа кісі аттарының тарихынан, жасалу заңдылықтарынан әжептәуір білім беретін, ал студенттер мен мұғалімдерге көмекші құрал болатын ғылыми еңбек болып шыққан.

Айтым Әбдірахманов
филология ғылымының кандидаты

Т.Жанұзақов. Қазақ тіліндегі жалқы есімдер. Алматы. 1965, 142 б.
Жетісу. №64 (4870), жұма, 31 март 1967

Кісі аттарын білгіңіз келсе...

Кісі аттары хақында қазақ тіл білімінде ең алғаш рет сөз қозғаған проф. Құдайберген Жұбанов еді. Кісі аттары құрылымын зерттеудің қажет екендігі бұдан отыз жыл бұрын күн тәртібіне қойылған. Осындай қиын да маңызды мәселенің кеш те болса қолға алынуы өте қуанарлық.

Телғожа Жанұзақов “Қазақ тіліндегі жалқы есімдер” деген кітабында кісі аттарының толып жатқан заңдылықтарын ашуда қыруар еңбек еткен. Кісі аттарының шығу тәркінін айқындауға байланысты талай сөздіктермен жұмыс істеудің өзі ғана көптеген уақытты талап етсе керек.

Адам аттарының шығу тарихы өте көне заманға барып тіреледі. Қазіргі уақытта айқындалып отырғандай, кісі есімдері бірден шыға қоймаған. Ең алғаш ру, тайпа аттары шыққан да, ондағы адамдарды бір-бірінен өзара ажырату үшін әрқайсысы жеке-жеке атарға ие бола бастайды.

Сөз болып отырған еңбектің авторы адам аттарының шығу тегін, оның құрылымдық белгілерін айқындауда бұларды белгілі бір тарихи кезендермен байланыстыра қарайды. Ол кезендер: көне түркі (Енисей) дәуірі (V-VIII-XIV ғасырлар), монғол дәуірі (XIII-XV ғасырлар), ислам дінінің дәуірі (X-XVIII ғасырлар). Кісі аттарының орыс тіліне енген есімдер тобымен толығырақ түсуі де кітапта арнайы қаралады.

Бүгінгі тілімізде қолданылатын көптеген кісі аттары ертедегі Орхон-Енисей жазба ескерткіштерінде (V-VIII ғасыр) кездесіп отырады. Рас, ол кездерде атаулардың айтылуы мен жазылуы қазіргі тіліміздің заңдылықтарымен үйлесе бермейді. Мұның өзі тілдік категориялардың өсу, өркендеу жолын көрсететін белгі болып саналады. Мәселен, қазіргі қазақ ономастикасында кездесетін Бурахан, Күнтуар, Айтолды, Айтолыс, Жүсіп есімдері “Құдатғу білікте” (бақыт кітабы) Бограхан, Күн тоғды, Ай толды, Юсуп формаларында қолданған.

Монғол дәуірі кезеңінде де осы тілден аздап болса да кісі аттары еніп қалды: Ноян, Ноянбай (Ноең), Нөкербек (Нохор), Баян (Баин) т.б.

Автордың дұрыс баяндайтынындай, қазақ ономастикасының мол тобын араб-иран тілдерінен енген есім сөздер құрайды. Мұндай сөздердің енуі, әрине, VIII ғасырдан басталған ислам дінінің енуімен байланысты еді. Арада көп замандар өте келе араб-иран тілдерінен ауысқан кейбір күрделенген кісі атаулары бүгінде қысқартылып, бастапқы формасынан ықшамдалды. Мәселен, мына кісі аттарын байқаңыз: Сәду (Сәдуақас), Сейіт (Сейітбаттал), Әсет (Әсетолла), Раман (Рахманкүл), Гүлсім (Үмігүлсім) т.б. Сондай-ақ, көптеген кісі атаулары тіліміздің заңдылығына сай күрделенген сөздердің бірінің дауысты дыбысы түсіп қалуы арқасында қалыптасып кетті: Мырзахмет (Мырзаахмет), Серәлі (Серіәлі), Жұмаділ (Жұмаәділ) т.б.

Т.Жанұзақов жолдас кісі аттарының орыс сөздері арқылы толығуын Октябрь революциясына дейінгі және Октябрь революциясынан кейінгі кезең ретінде екі дәуірге бөліп қарастырады.

Әдетте кісі аттарының қойылуы белгілі бір заңдылық пен халықтық этнографияға негізделеді. Бұл жәй, әсіресе ертеректе пайда болған атаулардан айқын байқалады. Өйткені ол кездерде балаға ат қою түрліше әдет-ғұрып, салт-сана, әртүрлі ырымдармен байланысты болып келетін. Бұл жайға кемеңгер ғалым Шоқан Уәлихановтың мына бір сөзі дәлел бола алады. “Болашақта бір жақсылық болуын тілеп айтылатын әдет-ғұрыптар ырым деп аталады. Мәселен, біреудің ұлы жоқ болып, әйелі қыз туа берсе, ол соңғы бір қызының атын Ұлтуған қояды. Ондағы ойы келесі балам ұл болсын дегендік”.

Адамға ат қою белгілі бір мақсат, арманмен де ұштастырылады. Орынбасар, Төлеген, Өтеген, Өтеміс тәрізділер өлген баланың орнын басын деген ниетке негізделсе, Өмірзақ, Ұзақбай, Мыңбай аттары – баланың жасы ұзақ болып, көп жасасын деген мақсат, тілектен келіп шыққан атаулар. Мұндай мысалдарды көптеп келтіруге болады.

Еңбектің авторы қазіргі социалистік қоғамда жас нәрестеге ат қоюдың мазмұны жаңарғанын көптеген тілдік фактілермен қызғылықты да тартымды баяндайды. Қазіргі атаулар көбінесе еліміздегі ұлы оқиғалар, үлкен өзгеріс, белгілі есімдермен тығыз байланысты болып келеді. Тілімізден берік орын алған Марат, Суният, Диас, Роза, Тельман, Ойрат, Тайыр, Гүлжеңіс, Жеңісхан, Гүлмира, Октябрь, Колхозбек, Совхозбек, Кеңес, Совет, Жеңіс, Майдан, Мәдениет, Талап, Бейбіт, Сайлау т.б. көптеген аттар осының айғағы болса керек.

Сөйтіп, тіліміздегі кісі аттарының әрқайсысының өзіндік тарихы, бай этимологиясы бар. Сонымен қатар қайсыбір атаулардың мағынасы күні бүгінге дейін белгісіз болып отыр. Автор бұл жайға да барынша назар аударып, олардың да шығу төркінін сарыла іздеген. Мәлік есімінің мағынасы не дейсіз ғой. Арап сөздігін қараңыз, онда Малик – әкім, патша мағынасындағы сөз, ал Хамит осы тілде мақтау, мадақтау мағынасында қолданылады. Осындай қазіргі тілімізде мағынасы белгісіз болып кеткен көптеген кісі аттарын да зерттей отырып, автор өз еңбегінің соңында олардың тізімін берген. Бұл тізімде үш жүзден астам мағынасы белгісіз кісі аттарының шығу төркіні қарастырылады.

Кітаптың тағы бір құндылығы сол – автор кісі атауларын зерттей отырып жер-су аттарын (топонимика) кейбір мәселелеріне де көңіл бөлген. Мұнысы өте орынды да, өйткені бұлайша байланыстыра зерттеу – кісі аттарының тарихына тереңірек үңілуге бірден-бір мүмкіншілік береді.

Сөйтіп, таныстырып отырған бұл еңбек қазақ тілі жалқы есімдері, оның ішінде кісі атауларынан қызғылықты мағлұмат, жаңа деректер бере алады.

Қ.Есенов

Т.Жанұзақов. Қазақ есімдерінің тарихы. Алматы. Ғылым, 1971, 215 б.
Социалистік Қазақстан. №194 (13945), 24 август, 1971 ж.

Кісі есімдерінің сыры

Кісі аты халық тарихымен тығыз байланысты. Ол халықтың дүние тануын, этикалық, эстетикалық бағдарын, басқа халықтармен қатысын танытады.

Осындай тарихи-этнографиялық, лингвистикалық мәні зор тақырыпты монография дәрежесінде зерттеп, қорытудың нәтижесінде Телғожа Жанұзақовтың “Қазақ есімдерінің тарихы” деген еңбегі жарық көріп отыр.

Кісі атын лингвистикалық тұрғыдан тану тарихи зерттеуді талап етеді, халықтың әр дәуірдегі әлеуметтік, мәдени қалпын ескеруді қалайды. Т.Жанұзақов қазақ есімдерін зерттеуді осындай кең аспектіде көтерген. Еңбек төрт тараудан тұрады.

Қазақ есімдерінің тарихи эволюция ізін, бүгіндер жұмсалатын есім сөздердің этимологиясын, пайда болуын ашу үшін кітаптың авторы түркі тілдеріне қатысы бар ғылымға белгілі әр дәуірден қалған жазба деректерді (орхон-енисей рунасы, М.Қашқаридің “Девону лұғатит турк”, Кодекс куманикус”, М.Хайдардың “Тарихи рашиди”, Қадырғали Жалаиридың шежіресі, ХҮІІ-ХҮІІІ ғасырларға қатысты тарихи документтер) мол пайдаланған. Ол осы жазба деректерде ұшырасатын кісі аттарын теріп, олардың мағына астарын, этимологиясын ашады. Көне деректердегі кісі атының көпшілігі бүгінгі тілден дыбыс құрамы жағынан көп өзгеше. Ол есімдердің бүгінгі есімдермен жалғастығын ашу үшін күрделі лингвистикалық зерттеуден өткізу қажет. Осы мақсатты автор шебер орындаған. Ескі жазулармен қатар Т.Жанұзақов туыс түркі тілдердің деректерін де жұмысында мол пайдаланған. Тарихи жазба деректерді, туыс түркі тілдердің деректерін пайдалану арқылы зерттеудің нәтижесінде түркі тілдердің түрлі тарихи кезеңдеріне тән есім құраудың этнографиялық, лингвистикалық заңдылықтары анықталған. Осы заңдылықтарға сүйеніп автор көптеген қазақ есімдерінің пайда болу кезеңін, тарихи этимологиясын ашады. Т.Жанұзақовтың этимологиялық талдауы есім сөздердің күтілмеген, тосын сырын көрсетеді. Мысалы, Момбек, Момбекбаев деген сөздердің төркіні деп түркмен, өзбек, ұйғыр тілдерінде ұшырайтын мум, мом (балауыз деген мағынада) сөздерінен іздеуі тіпті тың. Осы сияқты Жабатай деген есімді көне түркі тіліндегі ябғу (Ү ғасырларда түрік қағандығында ел билеушіге берілетін атақ) сөзімен жалғастырады, Сыпатай-ды монғол тіліндегі Субэдей-дің қазаққа енген түрі деп түсіндіреді. Қазақ тіліне иран, араб тілінен енген есім сөздер бөлек топталып, олардың бастапқы мағынасы қандай екенін атайды. Мысалы, Мұхтар – арабша – тандаулы, Мүтәліп – арабша – талап ету, Нүсіп – арабша – ескерткіш, Сабира – арабша – төзімді.

Сөздің этимологиясын ашу – тіл ғылымының ең қиын саласы. Өйткені сөздер ұзақ жылдар ішінде бастапқы мағынасын, тіпті дыбыстық құрамын да танымайтындай етіп өзгертіп жібереді. Тілде сөздің этимологиялық төркінін ашуды қиындататын басқа да процестер болып жатады. Осы тұрғыдан алып

қарағанда, Т.Жанұзақов берген тарихи түсініктердің анықтай, дәлдей түсетін жайлары да жоқ емес. Автор еңбегінің 100-бетінде мекен атауының фамилия ретінде жұмсалыуына мысал ретінде басқа сөздермен қатар Низами-ды да келтіреді. Сірә, бұл сөздің фамилия болуын мекен атауына байланысты түсіндірмеу керек сияқты. Шығыстану ғылымында бұл атты арабтың назама деген сөзінен (маржан тізу) шығаратын пікір бар ғой. Низами – ақынның әдеби аты, оны ол кейіндеу алған. Бұл мағлұмат Н.Кондыреваның Обейд Заканидің жинағына жазған түсінігінде де берілген.

Қазақ есімдерін жасауға қатысатын көптеген тұрақты компоненттер бар. Т.Жанұзақов сол компонент-сөздердің есім сөздерге қатысу дәстүрін хронологиялық кезең тұрғысынан, салт-сана көрінісі тұрғысынан жан-жақты талдап берген. Оқушыға әсіресе сан есімдерден кісі атына тұрақты кірігіп отыратын сөздердің жалғануы қызық көрінеді. Автор үш, жеті, тоғыз, қырық сөздерінің есім құрауға жиі қатысу дәстүрін академик І.Кенесбаев айтқан пікірге сүйеніп, бұл сандардың халық санасында кезінде киелі саналуымен байланыстырса, тоқсан, жүз, сексен сөздерін есімге қатыстыруды ұзақ өмірді тілек ету ниетінің көрінісі деп санайды. Есімдерге жиі қатысатын сан ретінде автор екі, төрт, алты, сегіз, он, отыз, елу, мың сөздерін де атайды. Осы сөздердің көпшілігі этнонимдерге (ру атауларына) да қатысады екен. Соған қарағанда мұнда да салмақты дәстүр, заңдылық бар сияқты. Автор бірден сегізге дейінгі сан есімдердің қатысуын кісінің нешінші бала боп дүниеге келгенін білдіру дәстүрімен түсіндіреді және бұл салт жалғыз қазақта емес, басқа жұрттардан да (тәжік, араб, гректерде) көрінетінін айтады. Кітаптың әр жерінде-ақ есім қоюдың салт, дәстүрге байланысты жайлары басқа жұрт дәстүрімен салғастырылып отырады.

Еңбек қазақ есімдерінің тарихына арналғанмен, қазіргі қазақ тіліндегі есім сөздер төңірегінде болып жатқан түрлі процестер, есім сөздердің орфоэпиясына (айтылу нормасы), орфографиясына қатысты практикалық мәселелер шет қалмаған. Бірақ есім сөздердің төңірегіндегі процестердің шама-шарқы, аясы, өрісі, тіл мәдениеті тұрғысынан алатын бағасы кітапта аталмайды. Балалар тіліндегі Сәулеша, Қарлығаша сияқты үстірт еліктеуіштен туған, бірақ тілдің жалпы грамматикалық құбылысынан оқшау фактілер терең процестің көрінісі қылып атауға келмейтін сияқты. Совет дәуірінде ұлттардың мәдени қатынасы негізінде есім қоюда туып жатқан жаңалықтар анағұрлым мазмұнды, кең. Олар бұл еңбекте көңіл тоярылықтай мол қамтылған.

Қорытын айтарымыз, Т.Жанұзақовтың кітабы халқымыздың рухани байлығының бір қырын мол танытатын құнды еңбек болып шыққан.

Р.Әміров,
филология ғылымының кандидаты

Жанұзақов Т. Қазақ есімдерінің тарихы. Алматы, "Ғылым", 1971, 215б.
Лениншіл жас. №173, 7 сентябрь 1971

Есімдер оңай қойыла салмаған

Қазақ филологиясында кісі аттарының қалыптасу, пайда болу жолдарын біраз жылдардан бері филология ғылымының кандидаты Телқожа Жанұзақов зерттеп келеді. Сондай зерттеу жұмысының бірі «Қазақ есімдерінің тарихы» атты еңбегі жуырда баспадан шықты.

Қазақ есімдерінің шығу, пайда болу заңдылықтары аталған еңбекте жеке, дара ғана сөз болмай, жалпытілдік құбылыспен, тарихи оқиғалармен тығыз байланыстырыла қаралады. Бұл ретте ең алдымен кісі аттарын зерттейтін антропонимика ғылымының қалыптасу барысына автордың талдау жасауын құптамасқа болмайды. Өйткені, мұндай талдау-шолудан жалпы кісі аттары (антропонимика) жайындағы ілімнің тууындағы тарихи белестерінен қажетті мағлұмат аламыз.

Қазақ антропонимдерінің пайда болу, даму тарихы сөз болып отырған кітапта, негізінен алғанда, төрт дәуірдің төңірегінде топтастырылып талданылған. Алғашқы бірінші дәуір – қазақ есімдеріне де байланысты көне түркі дәуірі. Бұл кезең V–VIII ғасырлардың арасын қамтиды. Көне түркі дәуіріндегі кісі аттарының қалыптасу заңдылықтарын байқау үшін ең алдымен сол кездерде пайда болған жазба ескерткіштерге жіті үңілуіміз керек. Сонда қазірде қолданылып жүрген кейбір атаулардың өте ертеден-ақ қалыптасқанын, сондай-ақ, кейбіреулерінің қазіргі түр-тұлғамен алшақ барып жақындасатынын байқауға болады. Мұның өзі тілдердің дамуын, тіл тарихын айқындай түсуге бірден-бір қажетті материал болып табылады. Қараңыз: Айдынлық – Айдынғали, Алтун – Алтын, Ачім – Әшім, Багадур – Батыр, Барс баг – Барысбек, Шуғай – Шығайбай т.б. Көне түркі тілінде кездесетін осындай атау есімдердің қайсыбіреулеріне еңбекте этимологиялық талдау жасалған. Мәселен, қазірде тілімізде қолданылатын Батырхан, Батырбек, Байбатыр есімдеріндегі батыр сөзінің о бастағы түрі – Багадур екендігін, Тонью – кук атауы тон және көк деген екі сөзден құралғанын айтады. Тоң сөзінің түпкі мағынасы ұлы, күшті, зор болса, сонда Тоньюкук – ұлы көк, көк тәңірі деген лақап аттан шыққан болу керек деген жорамалға келеді. Әрине, мұндай болжамдар әлі де болса нақтылай, айқындай түсуді қажет етеді.

Еңбектің авторы қазақ есімдерінің, даму барысындағы екінші кезеңге орта ғасырды жатқызады. Бұл кезеңде түрліше әлеуметтік қоғамдардың орын алып отыруына сай, көптеген жаңа атаулар мен есімдер қалыптасты. Мұндай сөздердің тізбегін Махмұд Қашқаридің «Девану луғотит турк» пен кумандар тілінің «Кодекс куманикус» сөздіктерінен мольнан кездестіреміз. Кісі аттарының құрамы мен құрылысындағы орын алған тілдік заңдылықтарға байланысты антропонимиканың үшінші дәуіріне XVII–XIX ғасырлар арасын жатқызады да, оның соңғы төртінші даму кезеңін советтік дәуірмен тығыз байланыстыра қарайды.

Кісі аттарына байланысты есте болатын бір жайт XVII–XIX ғасырларда енді әке аты (патроним) мен фамилияларды қолдану, олардың ресми документтерде әртүрлі формаларда жазылуы етек ала бастады. Бұл жайлар осы кітапта нақтылы материалдармен дәлелденіп көрсетілген.

Советтік дәуір, жаңа заман елімізге ұлы өзгерістер әкелді. Тарихи өзгерістер, мәдениетіміз бен экономикамыздағы алуан түрлі жаңа белестер, жаңалықтың жаңа нышандары жаңа атауларды туғызды, олардың құрамын молайтты.

Есімдер тарихын анықтауда сөз болып отырған жұмыста сонымен қатар тілімізге араб-иран тілдерінен енген көптеген атаулар талданылып, олардың этимологиясы берілген. Осы арқылы кейбір мағынасы түсініксіздеу есім сөздерінің төркіні ашылған.

Антропонимдер де басқа сөздер тәріздес, әртүрлі амал арқылы жасалады. Бірде олар жалаң түбір тұлғасын сақтаса, енді бірде түрлі қосымшалар арқылы сол түбір негізден екінші атаулар өрбиді. Екі түбір сөздің мағыналық жақтан үйлесе келіп біріге жұмсалуды да кісі аттары жасалу жолдарының бір қырын танытады.

Кісі аттарының жаңадан пайда болып, оның әрі қарай туындап, молайып отыруына түбір есімді сөздер негіз болады. Сондықтан да бұларды антропонимдерді жасаудағы негізгі ұйтқы деп қарау қажет. Мына бір кісі аттарының құрылысына назар аударып байқалықшы. Тіленші, Тіленді, Тілеген, Тілеулі, Тілеулес, Тілеукес, Тілеуке, Тілеміс, Тілеке, Тілеш Тілек, Тілепалды, Тілепбай Тілепберген, Тілеубек, Тілеутай, Тілеуқабак, Тілеужан Тілепкел. Сондай-ақ кісі аттарын жасауға тікелей қатынасы бар көптеген аффикстік жолдар да саралана көрсетілген.

Еңбектің соңғы бөлімі кісі аттары мен фамилиялардың жазылу ережесіне арналған да, осы жайында баспасөз беттерінде кездесіп қалатын кейбір алақұлалықтар нақтылы фактілермен дәлелденіп айтылған. Кісі аттарын дұрыс жаза білуге арналған ереженің барлығы да белгілі. Олай болса, онда айтылған заңдылықтарды қатал сақтап отыру – атаулардың дұрыс жазылуындағы бір ізділікті қалыптастырған болар еді.

Міне, біз жоғарыда қысқаша талдап өткен осындай жайлар және де қазақ есімдеріне байланысты басқа да көптеген мәселелер Т.Жанұзақовтың осы еңбегінде кеңінен баяндалған. Автор қазақ есімдерінің пайда болу, жасалу, даму жолдарын әңгіме еткенде, оны тарихи құбылыспен, экономикалық жағдай, мәдени жетістіктермен тығыз байланыстыра зерттейді.

Қазақ есімдерінің даму жолдарын барлау жұмысы, әрине, бұл еңбекпен тамамдалмайды. Ол жайында әлі де болса алда қыруар жұмыстар баршылық. Осыған орай сол болашақ іске пайдасы тиер деген ниетпен кейбір талап-тілегімізді де айта кетпекшіміз.

Қазақ антропонимикасы басқа тілдерден атаулар ену арқылы да толығысып дамып отырады. Сондай атаулардың кіру жолдары мен тілімізде қалыптасу заңдылықтары лингвистикалық тұрғыдан әлі де болса тереңдей зерттей түсуді қажет ететіндей.

Еңбекте цитата алуда белгілі бір ізділік сақтала бермеген. Бірде түпнұсқасы сақталса, енді бірде ол аударылып берілген. Цитатаны сол өз күйінде бергенді жөн деп білеміз, бұдан белгілі біреудің ойын сол өз қалпында толық сақтаймыз.

Қорыта келгенде, «Қазақ есімдерінің тарихы» деп аталатын осы жұмыс қалың қауым жұртшылыққа арналған, кісі аттарынан мол мағлұмат бере алатын пайдалы еңбек болып шыққан. Жаңа есімдердің пайда болуы, төл атаулардың оларға негіз ретінде жұмсалуды, мағынасы солғын атропонимдердің этимологиясы – бәр-бәрісінен оқушы жұртшылық бұл кітаптан өзіне қажетті деректерді таба алады. Еңбектің пайдасы мен құндылығы да осында жатыр.

Қ. Есенов

Т.Жанұзақов. Есімдер сыры. Тайны имен. “Қазақстан” баспасы, Алматы, 1974, 132 б.

Лениншіл жас. 15 октябрь 1974 ж.

Қандай есім жарасты?

Кейде бір ел аралап жүріп дүниеге жас нәресте келген семья қуанышына ортақтасатының бар. Ондайда жаңа туған балаға есім беру жағына келгенде кейбір отағасы мен анасынын «үлкен кісілер қоя жатар» десе, енді біреулерінің жас сәбиге жарасты есім тандай алмай қиналатыны сені еріксіз ойға қалдырады.

Дүниеге жаңа келген сәбиге жарасты да, жақсы ат қою қай халықтың ғұрпында болмасын қалыптасқан салт. Бірақ, кісіге есім беру әр дәуірде тарихи қоғамдық әлеуметтік жағдайларға байланысты түрліше сипат алып келді. Бұл халықтардың тым әріден ауқатты-кедей, әкім-бағынышты, текті-тексіз болып таптық жікке бөлінуінен ғана емес, діни сенім, әдет-ғұрып, салт-дәстүрлеріне де тікелей байланысты. Мысалы, біздің дәуіріміздің жетінші ғасырында арабтарды «қылыштың жүзі, дардың күшімен» ислам дініне мойын ұсындыру кезеңінде АБД (құл, бағынышты) морфемасынан басталатын есімдер кең тараған. Абдуллах, Абдурахман, Абдулнасыр деген есімдердің түп негізінде алланың құлы, желеп-жебеушінің, жеңіс берушінің құлы деген ұғым жатыр. Сол арқылы «ұлы жаратушы хақты» дәріптеу нысанаға алынады. Осы негізге орайластыра ат қою біздің қазақ халқы арасында да кейінгі кезеңге дейін біршама орын алып келді.

Немесе көне славян жұртында қасқыр, аю сияқты есімдер күш-қуатты, ұзақ жасайтын ғұмырды дәріптеу тұрғысынан берілсе, түрік тектес халықтар арасында жаңа туған сәби тіл, көзсұққа ұрынбай аман өссін деген ниетпен мағынасы қораш, елеусіз нашар аттар қойылатын болған. Сол әдеттің салқыны біздің кейбір семьяларымызда күні бүгінге дейін жойылмай келеді.

Дегенмен жаңа туған сәбиге заманына, еліне лайық мақтан болар азамат болып өссін деген ниетпен жөні дұрыс ат қоюға қазір тек жұбайлар ғана емес, жақын жолдас, коллектив, өрен-жаран тегіс тілектес. Сонда да сол жабылып қойған аттың сәтті-сәтсізі кездесіп жатады. Әрине, онын себептерін белгілі бір

ортадағы діни нанымнан, мәдени ой-өрістің дәрежесінен іздеуіміз керек. Ол өз алдына, ал енді кейбіреулердің дәуір жаңа, ел жаңа дегенді тым жеңіл-желпі түсініп, халықтың табиғатына, ұғымына, өрескел атауларды нәрестеге есім етіп тануын үлкен тапқырлық, мәдениетті талғам дей алмаймыз.

Жарасты есім болуға лайық лексикалық мағынасы кең, әрі жағымды, терең ұғымды сөздер басқа халықтар сияқты қазақта да көп. Оның үстіне тіліміз жаңа заман — социалистік дәуір туғызған тіршілігімізге тікелей байланысты ұғымдармен молықты. Қазір СОВЕТ, КЕҢЕС, ОКТЯБРЬ, МӘДЕНИЕТ, ҒАЛЫМ, АЗАМАТ, ДӘУРЕН... есімді замандастарымыздың атынан еш оғаштық аңғармаймыз. Бұлар төл ұғымымыз әрі жарасты есімдер.

Антропонимия (тіл білімі ғылымының адам есімдерін зерттеу саласы) мамандарының айтуынша кісі аттары — тек ұлттық тіл негізіндегі тұлғалық атау ғана емес, сонымен бірге әлеуметтік белгі. Ертедегі РУС елінде — Слав сөзімен бітетін есімдер (СВЯТОСЛАВ, ИЗЯСЛАВ, ЯРОСЛАВ), тек «князьдық» аттар деп саналған. Революцияға дейінгі Россияда пайдаланылған «жалпыға бірдей» кісі аттарының шіркеу жасаған тізімінде де, дворяндарға, шаруаларға, саудагерлерге және дін иелеріне қойылатын есімдер бөлек-бөлек. Ал, қазақ арасында сәбиге ат қою көпке дейін діни ұғымға, феодалдық әдет-ғұрыпқа байланысты болып келді. Кісі есімі құран сөзінен алынып, молдалар көңілі сүйгенге азан шақырып, тәуір ат қоюға тырысқан.

Әрине, олардың көбі араб, иран, парсы тіліндегі ұғымға негізделген атаулар болып келеді. Сондықтан дүмшелер оның мағыналық тегіне, үйлесім жарастылығына жете мән беріп жатпайтын.

Ат қоюдағы келесі бір жағдай халық ауыз әдебиетіндегі тілмар келіншектің қойға қасқыр шапқанда қайын атасына естірткен сөзінен де аңғарылады. Оның жеті атасына дейінгі ӨЗЕНБАЙ, ҚАМЫСБАЙ, ҚОЙЛЫБАЙ, ҚАСҚЫРБАЙ, ЕШКІБАЙ, ПЫШАҚБАЙ, ҚАЙРАҚБАЙ деген сияқты аталарының бірде-біреуінің есімін тура атамай,

Сарқыраманың ар жағында,

Сылдыраманың бер жағында,

Маңыраманы ұлыма жеп жатыр;

Қынаманы жанымаға, жанып-жанып

Тез жетіңіз, — деген тапқырлығы — әдептілік. Бірақ жоғарыдағы қарабайыр есімдерге еміренгендік емес-ті.

Қоғамдық, мәдени өмірдің не бір игіліктерін рухани қазынасына жаратып жатқан бүгінгі талғамды жұрт, тағылымды қауым бұл сияқты жағымсыз әдеттердің ара жігін айырап деген тілектеміз. Жақында ғана «Қазақстан» баспасынан жарыққа шыққан Т.Жанұзақовтың «Есімдер сыры. Тайны имен» деп аталатын кітабы бұл ретте көп жайды анықтауға мүмкіндік береді.

Бұл кітапта қазақ арасына кеңінен тараған 1200-ден астам кісі есімінің түбір нұсқалы тегі, қазақ, орыс тілдерінде қатар түсіндіріледі. Күнделікті тұрмыста еркін қолданылып жүрген араб, парсы, монғол, славян және Батыс Еуропа тілдерінен есімдердің (бірен-саран болса да) жай-жапсары айтылады. Жаңа кітаптың және бір құнды жағы — мұнда келтірілген есімдердің халық салт-сана, әдет-ғұрыпқа, басқа да этнографиялық жағдайларға байланысты

қойылу сыры ашылғандықтан әркім-ақ одан жарасты есімге ден қойып, көңіл тоқтата алады.

Жомарт Әбдіхалықов

Т.Жанұзақов. Қазақ ономастикасының очерктері. Алматы. Ғылым, 1982. 176 б.

Социалистік Қазақстан. №189 (17264), жексенбі, 15 август 1982 ж.

Атаулар төркіні

Қазіргі қазақ тіл білімінің жан-жақты дамығаны соншалық, оның ондаған тармақ-тараулары қанат жайып, салалары сараланып, өз алдына отау тігіп, өркендей бастады. Дамыған тіліміздің қанаттанған тармағының бірі — ономастика — жалқы есімдер жайлы ғылым. Соңғы он жылдың ішінде оқырман қолына ономастика жайында ғылыми өресі биік екі монографиялық зерттеу жұмысы тиіп отыр. Оның біріншісі — 1971 жылы “Ғылым” баспасынан қазақша жарық көрген “Қазақ есімдерінің тарихы” болса, екіншісі — “Қазақ ономастикасының очерктері” деген атпен жуырда орыс тілінде оқырман қауымның қолына тиді. Бұл екеуінің де авторы — филология ғылымының докторы Телғожа Жанұзақов.

Ономастика — тарих, этнография, география сияқты өзге ғылым тармағымен ұштасып жатқан тіл білімінің қызықты саласы. Оның қазіргі дәуір үшін ерекше көрінетін бір қыры осындай ортақтық сипатына байланысты. Қазақ тілі тарихының, тіпті ел-жұрт тарихының көп көмескі жайттарын анықтауда ономастика материалының пайдасы мол.

“Қазақ ономастикасының очерктері” бұрын зерттеу объектісіне айнала алмай келе жатқан ономастиканың негізгі салаларын қамтиды. Мәселен, зоонимия, этнонимия, мекеме аттары, түрлі товарлардың атаулары өзге ғылым жетістіктерімен салғастырыла қарастырылады. Еңбектің бағасын көтере түсетін сипаты да — ономастиканың негізгі тармақтарының осылайша комплексті түрде қарастырылуына байланысты. Және өзге ғылым деректері үнемі ескеріліп отырады.

Қазақ тілінің бай лексикасын, оның аса мол сөздік қорын, әлі толық есебі алынбаған — жер, су, ауыл-атырап, ру, ел, халық, аспан әлемі, хайуан, өсімдік атауларынан айқын аңғаруға болады. Осыншама мол дүниені игеріп, оны жинап-сұрыптап, жүйелеп-зерттеп, ғылыми тұрғыдан бағасын беруде кітап авторының орнықты пікірі, оралымды ой-жүйесі көңілден шығарлық.

Алғашқы тарау қазақ антропонимдері, яғни кісі аттары жайында. Ат қоюдағы мақсаттылық пен жүйелілікті автор сонау көне дәуірлерден бері қарай тартып, қазіргі советтік заманымыздағы есімдер сырын салыстырып өтеді. Жиналған мәліметтерді сұрыптай келе, ол кісі аттарын төрт дәуірге бөліп қарастырған.

Сөйтіп, автор қазақ антропонимдерінің хронологиялық классификациясын жасау арқылы, оның даму, қалыптасуы туралы теориялық жүйесін жасайды.

Қазақстанның жері қандай кең байтақ болса, оның жер, су, өзен, көл, тау-тас, орман-тоғай, қырат-ойпат, қойнау-қорғандарына байланысты атаулары есепсіз мол. Мәселен, автордың анықтауы бойынша Қазақстан өзендері мен көл атауларының саны 85 мыңнан асады екен. Ал қайсыбір ғылыми деректер бойынша көлдеріміз 50 мыңға шамалас көрінеді.

Автор топонимдердің алғаш ғылым объектісіне айналғаннан бері қарай кім не айтып, қалай зерттелуін ыждағатпен сүзіп шығады да, мұның әр үйіріне тарихи лингвистикалық тұрғыдан талдау береді.

Т.Жанұзақов бұл тарауда қазақ топонимдерінің оқырманға, тіпті лингвистердің көбіне беймәлім кейбір сырларына бойлап, болашақта зерттелуге тиісті арналарын ашады. Шынында да, қазақ тілі лексикасының көне қыртысын қамтитын географиялық атаулардың этимологиясы көп жайттың көзін ашатыны даусыз.

Ру, тайпа, ел атаулары да қазақ тілі лексикасының жете зерттелмей келе жатқан қажет қабаты. Этнонимдер қатарында әр дәуірге, әр алуан тілге қатысты элементтер бар. Сондықтан да лексиканың бұл саласына да ғалымдар біраздан бері көз тігіп келеді. Әрі тілге, әрі тарихқа тікелей қатысты бұл мәселені қарастыруда зерттеуші салыстырмалы тарихи және тарихи-типологиялық әдісті дұрыс қолданған.

Этнонимдер мен этникалық терминдерге берілген тарихи-этимологиялық талдаулар – зерттеушінің айтуға тұрарлық табысы деп танымыз.

Т.Жанұзақов қазақ этнонимдері жайында пікір айтқан Ш.Ш.Уәлиханов, Н.А.Аристов, В.В.Бартольд, А.Н.Самойлович, А.Н.Бернштам, А.Е.Кононов, Н.А.Баскаков, С.Сейфуллин, Ә.Марғұлан, С.Аманжолов, Ғ.Мұсабаев тәрізді ғалымдар еңбектерін түгел шола отырып, өз пікірін өрбітеді. Автор этнонимдердің мағынасын ашуда тунгус-манчжур тілдерінің материалын емін-еркін пайдаланып және ғылыми әдебиеттер жаңалығына көбірек жүгінеді.

Кітаптың ең үлкен жаңалығының бірі – бұрын қазақ ғалымдарының назарына ілікпей тасада қалып келе жатқан – космонимия мен зоонимия салалары жайындағы деректер деп білеміз. Аспан әлемі мен хайуанаттар дүниесі жайындағы ұғымдарды қазақ халқы көне замандардан бері біледі. Солардың көбінің түп төркінінің тілімізге қандай жолдармен келіп, қалай жасалғанын біле бермейміз. Осылар жайында берілген лингвистикалық талдаманың бәрі де мәнді.

Түпкі төркіні әзір белгісіз этнонимдер, топонимдер және космонимдерді саралай келе автор қазақ ономастикасының құрамында ежелгі және түркі тілдеріне тән түбірдің мол екенін көрсетеді. Соның ішінде қазақ тіліне тікелей қатысты ежелгі тілдік құбылыстардың көзін ашады.

Кітапты түбегейлі қарап шыққанда, мынадай бір жайтты ой салу ретінде айта кеткенді жөн көрдік. Материалдың жеткіліксіздігінен бе, жоқ болмаса, басқа себебі бар ма, зоонимдердің талдамасы шолақтау шыққан екен. Олардың лексика-семантикалық жасалу жолдары, морфологиялық құрылысы түгел

қамтылмаған. Біздің ойымызша, космонимдер мен зоонимдердің өзі-ақ жеке бір зерттеу жұмысына объект боларлық проблема емес пе? Сондай-ақ, жалқы есімдердің фонетикалық өрісін молырақ қамту керек еді. Араб-парсы тілінен енген сөздерге болмаса, басқа мысалдарға берілген фонетикалық талдама тапшылау.

Ал, негізінен, бұл еңбек қазақ ономастикасын белгілі бір жүйеге түсіріп, тарихи-лингвистикалық тұрғыдан талдап берген тұңғыш зерттеу болып отыр. Қазіргі советтік тіл білімінің жаңа жетістіктері мен әдістерін еркін қолдана отырып, жаңа ғылыми-теориялық тұжырымдарын жасаған. Ғалымның бұл еңбегі қазақ лингвистикасына қосылған елеулі үлес. Әсіресе, қазақ тілі тарихы мен қазақ этнографиясы үшін кітаптың тигізер пайдасы мол. Жоғары оқу орындары студенттерінің де қажетін өтейтін мұндай жұмыстың мәні зор.

Ө.Айтбаев

Талант тағылымы

Қазіргі халық ағарту жүйесі мен ғылым саласында қызмет істеп жүрген мындаған мұғалімдер мен есімі елге танымал ғалымдардың басым көпшілігі – Октябрь перзенттері. Бүкіл еліміз бен дүние жүзіндегі прогресшіл адамзат баласы жақында Ұлы Октябрь революциясының 70 жылдығын тойлағалы отырғанда, осындай азаматтардың өмірі мен қызметін Октябрь нұрының жемісі ретінде көпшілікке таныстыру – игілікті істердің бірі.

Қазіргі заманда мұғалім жастарды еңбекке, ғылым-білімге, интернационализмге және Отанды сүюге тәрбиелеуде басты роль атқарады. Біздің қоғамдық өмірімізге тән осы жағдайды бүгінде филология ғылымының докторы, Ш.Уәлиханов атындағы сыйлықтың лауреаты, Қазақ ССР Ғылым академиясы Тіл білімі институтының жанындағы ономастика бөлімінің меңгерушісі Телғожа Жанұзақовтың өмірінен анық көруге болады.

Ғалым 1934 жылы Алматы облысы, Нарынқол селосындағы мектеп табалдырығын аттағанда бастауыш мектепте Әбдірзақ Ысмағұлов, Бердібек Момбекбаев оқытқанын арада 50 жылдан астам уақыт өтсе де ұмытпапты. Кейін семьясының Кеген ауданының орталығы – Жалаңаш селосына көшіп келуіне байланысты осындағы мектепте оқып, оны ойдағыдай тәмәмдап шығады.

Ол орта мектепте оқыған кезінде сапалы білім, саналы тәрбие берген Жәлила Жолаева, Әбшейіт Ишмұханбетов, Шайхын Мұқаев, Ақай Серікбаев сияқты ұстаздарын қазірде де жылы сезіммен еске алып отырады. Бір семьядан әпкесі Күләйдың қазақ тілі мен әдебиетінің маманы, інісі Тельманның белгілі журналист, ал Телғожаның ғалым болуына жоғарыдағы аты аталған дарынды мұғалімдердің тікелей әсері тиді.

Абзал жан 1944-47 жылдары семьясындағы жас жеткіншектерді жеткізуге көмектесу үшін Жалаңаш селосында әр түрлі қызметте болды да, 1947 жылдың күзінде Абай атындағы Қазақ педагогика институтының тіл мен әдебиет факультетіне оқуға түседі. Сол кездерде лекция оқыған С.Аманжолов,

А.Ысқақов, Ш.Сарыбаев, Т.Қордабаев, Д.Әлімжанов сияқты тілші, Қ.Жұмалиев, М.Ғабдуллин, М.С.Сильченко, Н.С.Смирнова, Т.Нұртазин, Б.Шалабаев, Қ.Жармағанбетов сияқты әдебиетші ғалымдардың студенттердің ғылым мен білімге, ақындық пен жазушылыққа ұмтылуына үлкен әсері болды. Мәселен, Телғожаға ғылым жолына түсуіне профессор С.Аманжолов пен доцент С.Бақшилов бағыт-бағдар беріп, оны аспирантураға ұсынды. Осындай бірлестіктің нәтижесінде ол С.Аманжоловпен серіктес автор болып, 1959 жылы «Қазақтың халық жұмбақтарын» кітап етіп шығарды, ал 1968 жылы оның «Қазіргі қазақ жұмбақтары» деген зерттеуі Қазақ әдебиеті тарихының 1 томына енгізілді.

Т.Жанұзақов 1951 жылы КазПИ-ді бітіргеннен кейін Қазақ ССР Ғылым академиясының Тіл және әдебиет институтында қызметке орналасты. Ол алдымен кіші, кейін аға ғылыми қызметкер болып, 1981 жылдан бері ономастика бөлімін басқарып келеді. Қазақ ономастикасының проблемалары бойынша 1961 жылы кандидаттық, 1976 жылы докторлық диссертациялар қорғады.

Ол осы жылдарда мектеп оқушылары мен мұғалімдеріне, жоғары оқу орындарының студенттері мен оқытушыларына және көпшілікке қажетті жүзден астам еңбек – мақала жазды. Оның еңбектері негізінен қазақ тіл білімінің ономастика, лексикография және терминология салаларына арналды. Ол бір ғана ономастика (гректің онома – атау деген сөзінен алынған «атаулар жайында ғылым» деген термин) саласынан – «Қазақ тіліндегі жалқы есімдер» (1965), «Қазақ есімдерінің тарихы» (1971), «Есімдер сыры» (1974), «Қазақ тілі ономастикасының негізгі мәселелері» (1976), «Қазақ ономастикасының очеркі» (1982) атты еңбектер жазды.

Оның бұл еңбектерінде ең өзекті орын алатын тақырып – антропонимдер, яғни кісі аттары, әке аттары, фамилиялар, лақап аттар, бүркеншік аттар, әдеби кейіпкерлердің аттары. Оның зерттеулеріне қарағанда, мұндай есімдер адамдардың көне дәуірлердегі сенім-нанымдарына, қоғамның экономикалық және саяси құрылысына тығыз байланысты болып келеді. Мәселен, қазақтар бұрын жақсы есім баланы көлденең кеселден, кездейсоқ өлімнен сақтап қалады деп түсінген. Сондықтан да балаларын Мынжасар, Жанұзақ, Өмірзақ (өмірі ұзақ), Жүзбай, т.б. деп атаған. Екінші жағынан осыған керісінше балаға жаман есім берсе, оған тәңірі қызығып, алып кетпейді деген де наным болған, сондайдан Байпақбай, Жаманбай, Жыланкөз сияқты аттар қойылған.

X ғасырдан бастап қазақтың кісі аттарында араб-иран сөздерінен қойылған есімдер де көп. Олар, біріншіден, мұсылман дініне байланысты болса, екіншіден, ауызекі тұрмыстық сөздерге де қатысты болып келеді. Кісі аттары орыс тілінен XVIII ғасырлардан ене бастады да, революциядан кейін мүлде молайды.

Т.Жанұзақовтың қызыға зерттеп жүрген проблемаларының бірі – этнонимдер ономастиканың үлкен де күрделі бір саласы. Оларды тарихи және лингвистикалық тұрғыдан зерттеу халықтың этногенезін ашуға үлкен мағлұмат береді. Әсіресе «Қазақ» деген атау сөздің шығуы туралы 1983 ж. «Жұлдыз»

журналының 3-санында жарияланған көлемді мақаласы көптің назарын аударды.

Түркі ономастикасында зерттелуі кенжелеп жатқан салалар — космонимдер (аспан әлеміндегі жұлдыз, планета, т.б. атаулары) мен зоонимдер (жануарлардың жалқы есімдері) саласын ғалым тіл ғылымы тұрғысынан зерттеп жүр. Аспан әлеміндегі космостық денелер көшпелі елдердің өмірінде үлкен роль атқарған. Олар жөніндегі аңыз-әңгімелерді революцияға дейін жинап, зерттеу жүргізген ғалымдар — Ш.Уәлиханов, Г.Потанин, Ә.Диваев және революциядан кейінгісі — Х.Әбішев. Ал Т.Жанұзақов болса космонимдердің көне түркі, қазақ және басқа тілдерден жасалған қабагтарын ашып, олардың құрылымына тілдік талдау жасады. Сол сияқты қазақ ономастикасының бір саласы зоонимдер жөніндегі оның зерттеулері де — жаңалығы бар ізденістер. Осындай негізгі зерттеулерімен бірге, оның Қазақстан топонимдері жөнінде де жекелеген ойлары, ғылыми жорамалдары баршылық. Бұл салада «Орталық Қазақстан топонимдері» атты көлемді коллективтік монографияға басшылық жасап, баспаға тапсырғаны толық дәлел.

Т.Жанұзақовтың қазақ тіл біліміне үлес қосқан салаларының бірі — лексикография. Ол академик І.Кеңесбаевпен бірігіп, 1956 және 1966 жылдары «Лингвистикалық топонимдердің орысша-қазақша түсіндірме сөздігін» жарыққа шығарды, 1959-61 жылдары баспадан шыққан екі томдық «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігіне» де белсене қатысқан белді автор, 1968, жылы басылып шыққан «Абай тілі сөздігін» жазуға қатысты, ең соңында 1976-1986 жылдары Тіл білімі институтынан жарық көрген 10 томдық «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінің» негізгі авторларының бірі және редколлегиясының мүшесі болды. Ал келер жылдары «Ғылым» және «Қазақстан» баспасынан «Қазақ есімдері» мен «Есімдер төркіні» атты көлемді еңбектері жарық көрмекші.

Ол ономастика бойынша өткен бүкілодақтық конференцияларға және 1978 жылы Краковта, 1982 жылы Лейпцигте өткен халықаралық конгрестерге қатысып, баяндамалар жасады. Ономастика бойынша Орта Азия мен Қазақстанда кадр даярлауға белсене қатысып жүр. Оның жетекшілігімен бірнеше адам кандидаттық диссертация қорғады және қорғауға дайындалып жүргендері де баршылық.

«Ер есімін еңбек шығарады» дегендей, Т.Жанұзақов ғылым жолында 36 жыл ерінбей еңбек етіп келеді. Оның жазған мақала-еңбектері, сөздіктері — мектепке де, жоғары оқу орындарына да қажетті құралдар.

А. Әбдірахманов,
Тіл білімі институтының
жетекші ғылыми қызметкері,
филология ғылымының кандидаты

Т.Жанұзақов т.б. Орталық Қазақстанның жер-су аттары. Алматы. “Ғылым”, 1989, 253 б. Көкшетау. 20 қазан, 1990 ж.

Сырға толы Сарыарқа

“Сарыарқаға жетер ме екен бір дала,

Самал төсі шалқып жатқан жыр ғана, – деп Еркеш ақын жырлағандай, бұл кең алқаптың тереңнен тербер сыры, тарқатар шері әлі көп. Сондықтан да Қазақ ССР Ғылым академиясының Ахмет Байтұрсынов атындағы Тіл білімі институтының бір топ оқымыстыларының Сарыарқадан сыр тартып, ондағы үлкенді-кішілі жер-су атауларын ғылыми тұрғыдан саралап, жүйеге келтіру мақсаты – елін сүйген, ескіден қалған асыл мұраны қадірлеп, сақтай білген ағайындарымызды елең еткізері анық. Ал көненің көзі – ескі қоныстың, ел-жұрттың есімі, не құлазыған далада жападан жалғыз бой көтерген бәйтеректің, кезінде айдын көл болып, бүгінгі күнімізге атауы ғана еміс-еміс жеткен өзен-суларымыздың мұң-наласына құлақ түретін кез жетті. Осының себебі шығар, соңғы он бес-жиырма жыл ішінде географиялық атауларды зерттейтін ғылым саласы – ономастика ғылымы – одақ көлемінде де, республика шеңберінде де қолға алынып, біраз сүбелі табыстарға ие болды. Ономастиканың тарих, география, этнография, археология, есеп, тіл білімі, тағы басқа көптеген ғылымдар саласына ортақ дүние екендігін мойындай отырып, тілші ғалымдардың үлесіне сыбағаның үлкен бөлшегі тиетінін, бақа ғылым салаларының табысын кемеліне келтіріп, тиянақтайтын осы тіл ғылымы екенін баса айта кеткен жөн. Өйткені, әрбір географиялық атау – ол сөз. Жай сөз емес, ғасырлардың құпиясын бойына сақтаған сыр сандық.

Филология ғылымдарының докторы Телғожа Жанұзақовтың басқаруымен дайындалып, оқырмандар игілігіне ұсынылып отырған “Орталық Қазақстанның жер-су аттары” (“Ғылым” баспасы. Алматы, 1989) деген еңбекте Жезқазған, Көкшетау, Қарағанды, Қостанай, Павлодар, Ақмола өңіріндегі жер-су атауларының пайда болу, қалыптасу жайлары, олардың тіл білімі тұрғысынан типологиясы, жасалу жолдары, лексикалық қабаттары жайлы көптеген мағлұматтар келтірілген. Сан алуан өзен-көлдердің, тау-шыңдардың, ауыл-қоныстардың, кең байтақ дала мен оны жарып өтетін жалғыз аяқ жолдың аттарының сыры, мағыналары талданады.

Осы тұрғыдан келгенде “Жер дегеніміз – адамзат баласының тарихы, географиялық атауларда жазылған кітап” деген Н.И.Надеждиннің бұдан жүз елу жыл бұрын айтқан пікіріне қосылу керек. Мысалы, көне су-өзен атаулары (гидронимдер) – Балқаш, Ертіс, Есіл, тау-шыңдар атаулары (оронимдер) – Ерейментау, Көкшетау, Имантау, Баянауыл т.б. атаулардың шығу төркіні оқырманды қызықтыратыны сөзсіз.

Қазақстанның территориясында 21 мыңнан астам елді мекендерді былай қойғанда, 85 мыңдай өзен, 48 мың көл мен көлшіктер, басқа да толып жатқан қайнар бастаулар мен мөлдір бұлақтар, асқар таулар мен заңғар шыңдар, жота-қыраттар, төбелер мен дөңдер, далалар мен жазықтар, шоқ-шоқ қарағай-қайың,

оқшау тұрған қызыл шіліктермен қоса қалың жыныс орман-тоғайлар кездеседі. Олардың бәрінің аты бар, оның тілдік төркіні бар, құпия сыры бар.

Бұларға кезінде П.П.Семенов-Тянь-Шаньский, Шоқан Уәлиханов сияқты оқымыстылар көңіл бөліп, өз еңбектерінде мұқият зейін қойғаны белгілі. Бірақ олардың қолы да, мүмкіндігі де барлығына бірдей жетуі мүмкін емес еді ғой.

Сөз болып отырған еңбектің авторы тек Көкшетау облысы бойынша 2 мыңға жуық жер-су атауларын жиған (кезінде біз де осы іске азды-көпті үлес қосып, 6 мыңнан астам атауларға талдау берген болатынбыз). Тіл білімі институтының қорында ғана Сарыарқа бойына қатысты екі жүз мыңға (200000!) жақын атаулар жиналған екен. Ал “Сарыарқа”, “Арқа” деп Қазақ ССР-нің орталық және шығыс бөлігін қамтитын физикалық-географиялық өлкені атайтынымыз мәлім. Осындағы “сары” сөзінің өзі “үлкен, кең” деген мағынаны береді, ал төркіні кім, түркі сөзі ме әлде иран сөзі ме? Мұны әлі зерттеу керек. “Ертіс” атауындағы түбір сөз “Иір-Ер” қай тілден келген? Бұл тұрғысында да археологтардың пікірі көне және кейінгі жазу ескерткіштеріндегі деректері жоқ емес, бар. Бірақ осыншама күрделі мәселелерді үзілді-кесілді қарап, шолақ қайыруға болмайды. Жинақ авторлары бұл тұрғыдан келгенде оқырманға ерік беріп, әртүрлі пікірлерді кеңінен келтіре білген.

Бұлардың қатарында ғылыми дәлелденген, “деректі” пікірлермен қатар халық арасына кеңінен тараған аңыз-әңгімелер де аз емес. Еңбекте осылардың да үлгісі (мысалы, Шажағай өзені туралы, 75-ші бет) келтірілген.

Тіпті, кейде оқырманға көптен және кеңінен таныс, әншейінде ойға орала бермейтін атаулар сыры да орынды сөз болады. Солардың бірі – “Сібір” атауы. Көптеген тілдер тұрғысынан берілген анықтамаларды талдай отырып, авторлар бұл сөз түркі тілдерінен жасалған “батпақ, саз” деген мағына деп қарайды. “Балқаш” атауының да мағынасында құпия сыр жатыр. Осыған байланысты жинақта әуелі “балық” сөзі көне түркі тілдерінде “батпақ, саз, лай” деген сөздерді білдіреді” деп түйсе (89 бет), кейінірек бұл сөз көне түркі заманында “қала, мекен” деген мағынада қолданылған дейді (145-146 беттер). Біздіңше, осы соңғы пікірдің шындыққа жақындығы мол көрінеді. Біздің облыстағы “Арықбалық” атауының құрамында осы “қала, бекініс” мағынасындағы сөз (атау) бар екенін 1969 жылы жазылған мақаламызда айтқан болатынбыз.

Атақты ақын Сәкен Сейфуллиннің бұрын Бурабай маңында ғана 80 көл бар деуі артық айтқандық емес. Өйткені, осы жинақта Көкшетау облысында көлемі бір гектардан жүз гектарға дейін, бір шаршы километрден жоғары 220 көл бар деп көрсетілген. Бұдан 40-50 жыл бұрын мұндай көлдер әлдеқайда көп болуы әбден ықтимал ғой.

Біз кезінде Зеренді атауын монғол тілінен келген сөз, мағынасы “маралды, сайғақты” деп түсіндірген болатынбыз. Бұл пікірді танымал ғалым Айтым Әбдірахманов та қолдайтын ыңғай білдірді. Ал Е.Қойшыбаев иран тіліндегі зерен – “қайқы қылыш” мәндес сөз дегенді (129-130 беттер) айтады. Тұжырымды оқырманның өзі жасауы керек.

Жинақтағы мынадай бір деректер де ой тоқтатуды керек ететін сияқты. Қазақ тілінде, оның жергілікті диалектілерінде биіктігі (жер биіктігін), тас,

төбе, жоталарды белгілейтін мына сияқты терминдер кездеседі екен: қобы, қау, әңгі, кер, төс, аң, түлейлік, еңіреу, кез, жалас, белдепая, тұран, үрпек, белдеме, маң, күдір, сілен. Әдеби нормадағы танымалы терминдерді қосып есептесек, бұл зор тіл байлығы емес пе?

Авторлар географиялық атаулардың тарихи, ғылыми мәнімен қатар бүгінгі күн талабына сәйкес келетін практикалық мазмұнын да аша білген. Осы тұрғыда атақты оқымысты, алғашқы президент Қаныш Сәтбаевтің көптеген атаулар бойынша оның сырын ашып, қандай жерде қандай қазба кен барын пайымдағанын орынды арқау еткен. Бұл археологияда, геологияда, тарихта кеңінен және нәтижелі қолданылып жүрген әдіс-тәсілдердің бірі. Мысалы, “Жыланды” деп аталған жерде мыс рудасының болуы әбден ықтимал екені мәлім.

Географиялық атаулардың құрамында ақ, қызыл, сары, көк, қара деген сөздер көп кездеседі. Ал осылардың бәрі түс мағынасын бере бермейді, олардың мүлдем басқа мағыналары да бар. Ал, жалғыз, бір, екі, қос, үш, төрт, бес, жеті, тоғыз, қырық, мың сөздері де ылғи нақтылы сан мағынасында қолданылмайтындығы (мысалы, шоқы Қырықбас, тау Мыңшұңқыр, бұлақ Көпқұдық т.б.) нақтылы мысалдармен дәлелденген.

Жинақта Қазақстан географиялық атауларын жазба түрде беру, әсіресе қазақ атауларын орыс тілінде беру мәселесі кеңінен сөз болып, көптеген бұрмаланған атаулардың тізімі келтірілген, оның ішінде 15-20-сы Көкшетау облысының карталарынан алынған.

Қорыта айтатын болсақ, аталған жинақтың тек оқымыстылар мен студенттерге емес, мектеп оқушыларына, мұғалімдерге, журналистерге, партия, Совет мекемелеріндегі іс жүргізушілерге, карта жасаушылар мен ЗАГС қызметкерлеріне берері мол. Қайда жүріп, қандай қызмет атқарса да ел есімін ардақ тұтар азаматқа бұл жинақтың ой салатындығына кәміл сенімдіміз.

О.Сұлтаньяев,

Көкшетау пединститутының деканы,
филология ғылымдарының кандидаты

Жанұзақов Т., Әбдірахманов А., Рысбергенова Қ. Қазақстан географиялық атаулары. Ақмола облысы. Рауан. Алматы, 1998, 325 б.

Арқа ажары. 27 мамыр, 1990 ж.

Сөз арқауы – Ақмола атырабы

Ұлан-байтақ кең жазирада малының оты мен суының қамы деп ғасырлар бойы үдере көшкен ата-бабаларымыз кейінгі толқын ұрпаққа мрас етіп қалдырған киелі де қасиетті мол мұраның бір парасы – жер-суымыздың аттары. Қазақ қауымы тіршілік еткен әрбір ой мен қыр, өзен мен көл, тау мен тас, әр мекен, әр қоныс, тіптен ат тұяғы кейде тиіп, кейде тиіп жетпеген қу медиен сары даланы алсақ та, мұның әрбіреуінің өз есімі, өз аты бар. Арқа өңіріндегі

қазақ жұртына ежелден сүйікті қоныс болған өлкенің бірі – қазіргі атаналық облыс Ақмола атырабында да сонау бір қилы-қилы заманнан бізке келіп жетіп, әлі күнге көрпесін томаға-тұйық жамылып, ішіне небір құпия сыр бүгіп жатқан жер-су аттары алуан-алуан.

Жақында ғана жарық көрген, Ақмола жеріндегі топонимикалық атауларға арналған сөздікке назар аудару – бұған көзімізді анық жеткізеді. "Қазақстанның географиялық атаулары" деген атпен (бұдан бұрын екі кітабы жарық көрген) басылып шыққан сөздіктің бұл үшінші кітабы. Кітаптың жауапты редакторы әрі оны құрастырушылардың бірі – Қазақстандағы ономастика жөніндегі ілім-білімнің қалыптасуы мен іргесі бекіп, қанаты қатаюы үшін аянбай тер төгіп, оның басы-қасында келе жатқан белгілі ғалым, Мемлекеттік және Ш.Уәлиханов атындағы екі бірдей сыйлықтың иегері, профессор Телғожа Жанұзақ. Бұл кісі сөздіктің осы томының да ойдағыдай шығуына көп күш жұмсаған.

Құрастырушылар қауымының ұзақ жылдық еңбегінің нәтижесінде жарияланып отырған сөздікте Ақмола жеріндегі үлкенді-кішілі географиялық атаулардың ұзын саны үш мыңға жуығы қамтылғанын еске салсақ, сөздікте жинақталған мәліметтің аса зор, қомақты екенін түсіну қиын емес.

Теріскейі Көкшетау сілемдерімен селбесіп, түскейі сарыарқаның адыр-адыр белестеріне барып ұласатын, ал оңтүстік-шығыс беткейі Ерейменнің таулы өлкесімен шектесе көсіліп жатқан Ақмола атырабы – Қорғалжын, Қожагөл, Итемген тәрізді айдын шалқар күміс көлдер мен Есіл, Нұра, Өлеңті, Сілеті, Қыпшақ секілді сулы да, нулы да далалық өзендерге бай өлкенің бірі. Баурайы бұлаққа толы жоталы жайлау, суы бал, шөбі шүйгін кең қоныстың мұнда талайы бар. Осылардың бәр-бәрісінің атын хат бетіне түсіріп, қаттап қана қоймай, олар туралы ел жадында сақталған аңыздардан бастап, әр заманда жазылып қалған деректерді жинастырып, осы аттардың пайда болу тарихы хақында, себебі, жасалу жөн-жосығы хақында парасатты пікір түйіп, оны халыққа түсінікті тілмен жеткізіп беру – сөздікті құрастырушылар алдына қойған мақсаттың ең бастысы да, маңыздысы да осы болатын. Сөздікті қолға алып отырып, оның осы талаптың үдесінен шыққандығына көз жеткізесіз.

Сөздікке енген Ақмола атырабындағы жер аттарының қай түріне назар аударып бақсақ та, мағынасының не сөз екені ап-айқын көрініп тұратын Қамыстыбұлақ, Сүліктікөл, Жыланды, Жыңғылды, Дінгектас, Құлайөтпес секілді өзіміздің көзіміз үйренген сөздерден жасалған жер-су атауларымен қатар, мағынасы да, түр-тұлғасы да бұл күнде мүлдем түсініксіз, неліктен бұлай аталғанын адам біліп болмастай өзгеріске түскен Ереймен, Долағай, Сынтас, Түгіскен, Үрпек тәрізді небір қилы атаулардың бар екенін байқаймыз. Кейінгі топ атаулардың жұмбақ дүние боп көрінгенімен, бұлардың да ғайыптан пайда болмағаны аян. Мұндайлардың да дүниеге келіп, халық тілінде орнығып өмір сүруінің арғы астары, терең сыры бар екенін сөздік дерегіне көз жүгірткен адам сезсе керек-ті.

Осы ыңғайда сөздікті құрастырушылардың мағынасы көмескіленіп кеткен атаулардың этимологиясына назар аударуы аса көңіл қоярлық. Болжам, тұспал атаулыдан гөрі ғылыми дәлелге құрылған талдаулардың танымдық мәні ерекше зор. Мәселен, тіліміздің қазіргі тұрғысынан алғанда құлаққа да, көзге де

тосындау келетін Долағай атауын алалықшы. Мұның не сөз екенін екінің бірі байқай бермейтініне таласып жатудың қажеті бола қоймас. Сөздікке енген осы сөзге берілген шағын түсініктемемен танысқаннан кейін, бұл сөздің, бастапқы төркіні монғол тілінде жатқанына көз жеткіземіз.

Монғолша "тау, шоқы" деген ұғымды білдіретін осы бір жалпы есім сөздің біздің тілімізде жер-су атына шегеленіп жалқы есім түрінде ірге тепкенін сөздік иелері жеткілікті уәжбен, бұлтартпас дәйекпен түсіндіріп берген. Жалғыз Ақмола өңірі ғана емес-ау, шағын таулардың аты боп келетін бұл сөзді қазақ топырағының өзге жерлерінен де ұшырастырамыз. Мәселен, Балқаштың солтүстік бағытындағы бір таудың Толағай аталатыны мәлім. Сөздің бастапқы шебіндегі мұндағы д-т дауыссыздарының бірінің орнына бірінің қолданылуы — түркі тілдердің дыбыс жүйесіне аса тән заңдылық. Бір сөзді тізгін-дізгін, тізе-дізе, түз-дүз деп екі ұдай нұсқада қолдана беретініміз де осыдан. Мәселе мұнда да емес, мәселе осындағы монғол сөзін қазақ жерінің кей қоныстарының аты ретінде бауыр басуымызда. Монғол жұртының бір тармағы - жоңғар қалмақтарымен арадағы талай-талай дәуірге созылған теке тірес қақтығыстың тарихтағы ізі іспетті тайға таңба басқандай бадырайып көрініп тұрған Қалмаққырған, Қалмақкөл, Қалмақты секілді атаулар өз алдына. Бұлар бергі бір екі-үш ғасырдың ар жақ, бер жағындағы оқиғалардың елесі ғана ғой. Монғолдар мен түркі халықтары арасындағы сабақтастықтың тарихи астары тіптен Шыңғысхан заманынан да әлдеқайда әріде жатқаны — басы ашық шындық. Осы екі Азия жұртының арғы түп тамыры бір негізден өрбуінің мүмкіндігі туралы ғалымдар арасындағы өткен ғасырда басталған пікір тартысының ізі әлі күнге суый қойған жоқ.

Жер атауларын зер сала зерттеудің, оның тамырын қазбалап қайдан келіп, қайдан тұрған сөз екенін жіті ұғынып анықтаудың азаматтық тарихымыздың, ата-мекен жеріміздің өткені мен басынан кешкенінен, сондай-ақ ұланғайыр даламызда ертелі-кеш өмір сүрген жұрттардың тарихынан, тіптен айта берсек, халқымыздың қадым заманғы ұғым-наным, түсінік-түйсігінен хабардар етер ғажайып дүниелік боларында дау жоқ. Бір шеті Ақмола тарапына желі боп тартылып жатқан Қыпшақ, Керей сияқты маңайы өрісті де келісті, малға жайлы қырдың сулы өзендерінің алқабы бағзы бір замандарда қазақтың орта жүз құрамындағы қыпшақ, керей тайпаларының қайырлы қонысы болған өлке екенін осы гидронимдердің өзі-ақ мен мұндалап, айқайлап айтып тұрғаны бекер емес.

Сөздікте қамтылған жер аттары қай тарихи кезеңде пайда болуы жағынан да, түп төркінінің қандай жолмен, қай тілдің дерегімен астарлас келіп жатуы жағынан да сан қилы. Еңбектің жетекшісі Т.Жанұзақ сөздікке кірген топонимикалық атаулар алты түрлі лексикалық қатпар түзеді деп көрсетеді. Олар: арғы жөн-жосығы монғол, иран, орал (угор-фин), орыс тілдеріне барып тірелетін жер-су аттары мен көне түркі заманында туған, сосын қазақ тілінің өз шаңырағында беріде дүниеге келген атаулар. Әрине, құрастырушылардың сөздіктегі иран, орал субстраты деп таныған бірер сөзі өз алдына ірі лексикалық қатпар құрайды деп бағалауға сыя да қоймас. Монғол, орыс төркінді топонимдер болса, олардың жөні бір басқа. Әсіресе, қазақ елі Ресей

патшалығының отарына айналғаннан бергі дәуірдегі ата-бабаның қара қонысындағы жер-су аттарының басына төнген зауалдың тарих үшін қиянаты бәрінен де зор болғаны аян. Кешегі кеңес отаршылдығы тұсында осы бір кесепатқа өзгеден молырақ шалдыққан өлкенің бірі – Ақмола атырабы болғанын дәлелдеп жатудың қажеті бола қояр ма екен. Көне тарихтың куәсіндей жер атауларын халық санасынан мүлдем өшіріп өзгенікін өзімдікі деп иемденудің, отаршыл айла-шарғының бұл да бір ежелден келе жатқан кәнігі тәсілі екен ғой. Сөздікке көз жүгірте отырып, кешегі тың өлкесінің тірегі болған, бүгінгі астаналық Ақмола жері орыс ағайындардан еншілеген атаулардан әлі де кенде емес екен-ау деген ой келді басымызға. Бірақ, Новониколаевскінің – Сандықтау, Александровканың Аршалы болып қазығына қайта оралғанын көріп, мұндайлардың да тоңы жібір күн туғанына, құдайдың мұнысына да шүкіршілік қыламыз.

Құрамына мола сөзінің қатысы бар екі сөздің бірігуінен жасалған топонимдердің төркініне талдау берген жердің бәрінде сөздікті құрастырушылар мола дегенді "мүрде, бейіт" мағынасындағы есім деп түсіндіре берген екен. Қазақ арасына ислам діні тарай бастаған тұста, өлген кісіні мұсылманша жерлеу ғұрпымен қоса енген парсы сөзі мола дегеннен басқа да тілімізде атам заманнан "тау-тас, адыр-белес, дөң" ұғымында қолданылып келе жатқан мола деген байырғы сөз барын сөздікшілер ескермеген. Арқа өңіріндегі Ақмола, Жармола, Қумола, Қарамола, Сармола деген кіші-гірім таулардың, төбелердің аты боп келетін біріккен есімдердің құрамындағы мола – осы мола, қазақтың өз қолтума төл сөзі. Жалғыз қазақ қана емес-ау, тау-тас мағыналы мола сөзі түркі тектес өзге ағайын тілдерде де бар.

Профессор К.К.Юдахин өзінің қырғыз тілі сөздігінде бұл сөздің осындай мағыналы сөз екенін мүрдені, бейітті білдіретін парсы сөзінен әдейілеп ажырата көрсеткен ғой. Сол сияқты В.В.Радловтың "Опыт словаря тюркских наречий" дейтін белгілі сөздігінде де (Санкт-Петербург, IV том, 1911 жыл, 2126-бет) бұл сөздің осы мағынасы мүрде мағыналы моладан бөлек берілген. Былай алып қарағанда да Қарамола, Қумола, Жармола сияқтылардың жазық, тегіс жердегі зираттардың атында кездеспей, ылғи гаудың, дөңнің, шоқының аттарымен ғана орайлас келіп жатуының себебіне ойша көз жүгіртіп бақсак та жетіп жатқан жоқ па. Бұл айтылған әңгімеден кейін Ақмола облысының өз атының екінші сыңары да бұл сөздің осы мағынасынан бөле-жара қаралмасы өзінен-өзі түсінікті болса керек. Мұны әрмен қарай тәптіштеп, дәлелдеп жатуға бұл жерде орын тар. Бұл жаймен тереңірек танысқысы, біле түскісі келетін кісі болса, "Ана тілі" газетінің 1997 жылғы 23 қазандағы санында жарияланған Айман Омарбекованың мақаласына назар аударуына болады.

Сөздікте біраз географиялық атауларға қысқа да болса нұсқа, жап- жақсы этимологиялық талдау жасалған. Арқа аймағындағы ірі географиялық объектілердің бірі – Торғай өзенінің атына берілген түсініктемеде құрастырушылар бұл гидронимнің торы қыпшақ дегендегі торы (ежелгі нұсқасы – торығ) этнонимінен шығу мүмкіндігін дәлелдеген зерттеуші Сейітбек Нұрхановтың "Топонимикалық этюдтер" деп аталатын

мақаласындағы (1967 жыл) пікірін ескерусіз қалдырған. Бұл пікірді кезінде қазақ топонимикасының белгілі зерттеушісі марқұм Айтым Әбдірахманов та қолдаған болатын. Ал торы қыпшақтар болса, сол Торғай өзенінің бойын ерте заманнан күні қазірге дейін мекендеп келе жатқан ірі қазақ руларының бірі. Мұндай бірлі-жарым мүлт кеткен жерлер осыншалық зор еңбектің, астаналық облыстың жер-су атаулары жөнінде ауыз толтырып айтарлықтай, шоқтығы биік тұрған еңбектің атына нұқсан келтіре алмасы өзінен-өзі түсінікті. Қамтыған материалының молдығы жағынан болсын, ғылыми тұжырымдарының дәйектілігі жағынан болсын сөздіктің зерттеуші мамандар үшін де, сондай-ақ, оқырмандардың қалың қауымы үшін де аса пайдалы еңбек екенін айтқымыз келеді. Әсіресе, деректемелік құндылығы жөнінен сөздіктің қолдан түспес кітап боларына біздің сеніміміз кәміл.

Сапарғали Омарбекұлы,
филология ғылымының докторы

Алматы ақшамы. №150 (2649), 29 желтоқсан 1999 жыл

Халыққа қажетті сөздік

(“Қазақ тілінің сөздігі” кітабы туралы ой-толғау)

Биыл Қазақстан Республикасы Ғылым және білім министрлігі мен Ғылым академиясының А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты бастырған “Қазақ тілінің сөздігі” жуырда сатуға түсті.

Жалпы редакциясын басқарған Қазақстан Республикасы Мемлекеттік сыйлығының иегері, филология ғылымдарының докторы, профессор Телғожа Жанұзақов.

Сөздік 50 мыңға жуық сөз бен сөз тіркестерін қамтыған. Кітаптың көлемі 101,9 баспа табақ. Таралымы 3700 дана.

Басылымның «Алғысөзінде» былай делініпті: «Әдетте өркениетті елдің табан тірейтін, меже ететін өзіндік «бас» сөздігі болады. Ондай сөздіктер жылдар аралата, дүркін-дүркін қайта басылады. Басылым сайын тілдегі жаңалықтарды және ондағы кемшін тұстар жөнделіп, үнемі өңделіп отырады». Тұрасынан айтсақ, «Қазақ тілінің сөздігі» түптің түбінде «Бас сөздік» атануға рауа кітап. Құт кітап! Бұл өзі бүкіл халқымыздың сарыла, сағына ұзақ күткен сөздігі.

Сөздікке қазақ тілінің қаймағы дерлік құнарлы атаулар енген. Бұған дейін жарық көріп, тараған «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінің» он томдығынан сүзіліп алынған ығай мен сығай сөздер тізілген. Атақты да беделді қазақ қаламгерлерінің бұл сөздікте көбі аталған, туындыларынан мысалдар келтірілген. Аталмыш сөздікте шығармаларынан ең көп дәйектемелер келтірілген академик жазушы Сәбит Мұқанов сияқты көрінді. Олай болуы

занды да. Халықтың қалың ортасынан шығып, бірге өсіп, біте қайнасқан, халқымен бірге тыныстаған жанның тіл байлығы ырғын болмағанда ше?!

Сонау сексенінші жылдар аяғында ғана әзер ақталған арыстарымыз, қалам қаһарманы классиктеріміз Ахмет Байтұрсын, Міржақып Дулат, Шәкәрім Құдайберді, Мағжан Жұмабай, Жүсіпбек Аймауыт және т.б. өлмес шығармаларынан аталмыш сөздікте мысалдар алынып, тілдегі жауһарлар ретінде насихатталуы қуантады. Мысалы, «Құлаба. Көнерген, егде тартқан қақсал». Бұл Ж.Аймауыттан келтірілген атау. Ұлы жазушы ақталып, ортамызға оралмаса, «Құлабанын» кім екенін көпшілік күні бүгінге дейін білмес еді-ау. Ендеше, осы сөздіктің кешігіп жарық көргенінде де бір жаңалық бар екен!

Қазақ халқының мақал-мәтелдерінің көптеп кіргізілгені де сөздіктің құнын ажыратып тұр. Әрі тіліміздің бейнелілігін көрсететін факті.

Соны, жаңа қолданыстағы сөздің де сөздіктен орын тебуі құба-құп! Мысалы, әйнекті – глазурь, ауысым – смена, дабылхат – сигнал, інжу – жемчужина...

Осы сөздіктен оқып, таныспасам қаншама лексикалық олжадан қағылар едім. Мәселен, мақат (аюдың еркегі), манжақы («бедеу» сөзінің баламасы), мөндік (суырдың баласы), сақау (аққудың қоразы) аржа (жұқа тақтай, фанера), кайнек (сиыр мен сарлық), қодас (бұқасының буданы), кезбас (қас, өш, араз), көршенгел (тағдырдың құрған тозағы), құлтұғыр (ерқашты, шабан ат), сардоба (су сақтау үшін жер астынан жасаған құрылыс), тебіз (бұзық, қияңқы, тентек), шығыт (үлес, иелік, меншік), дандан (тілдің сүйегі...). Санай берсен, жүздеп емес, мыңдап табылар сирек әрі бейтаныс сөздер – қымбат қазынамыз.

Ақылман – аталмыш сөздік түсіндіргеніндей, ақылгөй, ақылшы (29-б.) емес, «Қырғыз тілінің түсіндірме сөздігіне» үңілсек, «Ақылман. Ақылға жетік, көпті білген, данышпан» (I том, 55-бет). Және осы атаудың ана тіліне сінуіне себепкер болған мен сияқтымын. Ол сөзді мақалаларымда да, өлеңдерімде де әлденеше мәрте қолданыппын...

«Дімкәс. Жарымжан, кемтар, мүгедек» (164) делініпті сөздікте. Осы да онша дөп-дәл түсіндірме емесі даусыз. Дімкәстің басты мағынасы – науқас, ауру кісі.

«Нәмәрт. Тексіз, жетесіз, нашар» (478) сөздікте осылай делініпті. Бұл да теріс қараңқырап тұр. Нә+мәрт, яғни мәрт емес. Сараң – осы реңкі ұмыт қалған. «Нәмәрттің бағы көгермес» деген төл мақалымыз осыған дәлел.

«Мәттақам. Қу, айлакер, мүттәйім» (455). Бұл мүлде қате. Мәттақам – ұқыпты, тындырымды, іске епті деген сөз. Мысалға алынған Мұқан Иманжан сөзі де осы реңкте қолданылған.

Икемді, қабілетті, қолына алған шаруасын дөңгелете қоятын кісіні Орталық Қазақстанда мәтіби дейді. Ал, аталмыш сөздік «Мәтіби. Қожа, би» деп бұрыңқырап жіберген екен. Сөзі мысалға келтірілген жазушы Өтебай Қанақы сол сөздің мән-мағынасын менен тәптіштеп сұрап алғаны да есімде... Ол – ол ма, кейбір қазақтар мәтіби орыстардың Матвей деген атынан ауысқан. Арқада, Матвей деген керемет шебер, ұста, әмбебап болған-мыс, – дейді.

«Мағзұм. Жас молда, жас бала» (447). Бұл дәл емес. Дұрысы: мағзұм – молланың баласы. Бұл – араб сөзі. Бала күнімнен маған таныс атау, өйткені менің өзім де мағзұммын.

«Пәс. II. Бір затқа тән қадір-қасиет, құн, баға». Сөз болған соң, ол сөздің пәсі болмай тұра ма? (Қ.Мырзалиев). 525 беттегі осы анықтама мен мысал-сөйлем өзара сәйкес келе ме? Біріншіден, бағаны «пәс» демейді, «бәс» дейді. Ал, ақын Қадырдың айтып отырғаны сөздің сәлдеуі, кемшіндеуі, босаңы, яғни «пәсі».

321 бетте: «Көксерек – мал қорытын ит», – деп көрсетілген. Күмәнді. Өйткені, сөздіктің өзі дәл анықтағанындай: «Көксерек. Жас қасқырдың мықты қайраттысы» (322). Мұндай екіұштылыққа ұрыну сөздікке жараспайды.

Носорогты, яғни мүйізтұмсықты жирафпен, яғни керікпен шатастырып түсіндіру оқырманға түсініксіз-ақ (307).

Сөздікте «пітіне» сөзінің екінші бір мағынасы қамтылған. Арабист Е.Бекмұхамбетовтың «Қазақ тіліндегі араб-парсы сөздігі» атты лұғатында: «Пітіне – қара ниетті біреуге зиян келтірушілік, еліктеушілік, бүлік, лаң», – делінген. Араб сөзі екендігіне сілтеме жасаған. Бұл атау Құранда да кездеседі.

«Сарамас» атауына берілген анықтама «Әттеген-ай!» дегізерліктей. «Біреуді ит етінен жек көретін адам» делінген (555). Біздіңше, сарамас – өзімен өзі болып, кеудесіне нан пісіп мастанушы, қаукөкірек. Ұрсаң таяқ – айтсаң сөз өтпес дүлей.

«Кілең. I. Ылғи, үнемі, әрқашан» (345) мұндағы бірыңғай өңкей секілді реңктері сөздіктен сырт қалғанын байқаймыз.

«Жазыда. Жазда, жаздығүні» депті сөздікте құрастырушылар, «Жазыда» деген атау қазақ тілінде атымен ұшырамайтын сияқты. Ал, «жазы» деген сөз бар. Ол – кеңістік, жазық дала, тегіс қыр. Доспанбет жырау өлеңінде «Жазыда көп жорытқан екенбіз» десе, жаз маусымын айтып отырған жоқ, қазақ сахарасындағы сансая жорық, жортуылдарды мегзеп отыр.

«Саруар. Көне. Қожа, ие, пір» (557) делініпті. Жөн-жосыққа жуымас қате анықтама. Н.Ондасыновтың «Парсыша-қазақша түсіндірме сөздігінде»: «Саруар – басқарушы, жетекші, көрнекті адам» деп дұрыс түсіндірілген. Бұл жай ғана басқарушы, билеуші емес, рухани жетекшілікке көбірек саяды білем.

Осы күнге дейін «оспадар» мен «оспадарсыз» деген екі сөзді синоним ретінде жарыстыра қолданып жүруіміз дұрыстыққа жатпайды.

«Оспадар. Өрескел қылықты, о жар, ұрдажық мінезді адам» (500). «Оспадарсыз – сөкет, сөлекет, келеңсіз қимыл әрекет» (сонда). Оспадарсыз болған соң оспадарлығы жоқ емес пе? Ендеше, ол биязы, сыпайы, жұмсақ мінезді, жағымды жан емес пе?! Сөздік құрастырушылар осыны неге сараламаған?

Сөздікте лақпа түсіндірмелер де кездеседі екен. Мәселен, «Сонет. Әдеб. Екі-төрт шумақты, екі-үш шумақты – он төрт жолды өлең», – делінген. Құрастырушылар тармақ (жол) пен шумақты (строфаны) шатастырған.

«Поэма. Әдеб. Белгілі бір оқиғаны өлеңмен баяндайтын сюжетті, көркем шығарма» (530). Мұнда да дәлдік жетісіңкіремейді, өйткені сюжетсіз де поэмалар болады.

344 бетте Ғ.Мүсірептің бір нақылы келтірілген: «Күні жеткен бала күшенбесе де туылады». Ал, автордың өз кітабында «туады» делінген. Мен осы нақылды мақалдар кітабына да қосқанмын. Осы бір етістіктің (туылады) ескі дауы бітпей-ақ қойды. Ұлы Абайға жүгінейік те: «Туғанда дүние есігін ашады өлең». Және де Ғабит сынды классиктердің көрікті сөзіне қолдан «түзету» енгізу сыпайылап айтсақ, сөлекеттік.

«Нама – хат, жазу» деп түсіндіруде де шалағайлық, ұқыпсыздық байқалады. Нама, нама дегеніңіз – кітап. «Шахнаме» – шахтар кітабы.

Мақалдардың кейде толық-тұтас бітімінде берілмей, бір қанатын қырқып тастау – көркем әдебиетке қиянат. Мәселен,

«Құлақтыға сөз айтсаң,

Құлағының астында» (42 б.). Ал, осының екінші қанаты:

«Құлақсызға сөз айтсаң,

Құла қырдың астында».

...Ислаһимда, “Қазақ тілінің сөздігіне” жиырма реттен аса қайталанып басылған С.Ожегов сөздігінің жолын берсін. Жаңа сөздік жалпы Алаштың, бүкіл қазақ баласының қолынан түспес құрал кітап болғай! Қажетті сөздік – халық кітабының талай рет өңделе қайталанып басылуларына күәгер болуымызға жазсын.

Мұзафар Әлімбаев,
Қазақстанның халық жазушысы

Сөз қазынаң – өз қазынаң

Қазақ университеті. №7 (1291), қыркүйек 2000 жыл

Сөз қазынаң – өз қазынаң

Халық: "Оқу – инемен құдық қазғандай" – дейді, Сол инемен құдық қазғандай меһнаты мол жұмыстың бірегейі – сөздік жасау.

XVI ғасырда өмір сүрген француздың ақын, филологы Ю.Скаличер мұны жақсы түсініп, өлеңмен өрнектеген екен.

Мазмұны мынаған саяды:

Өмірін жазалының етіп тозақ,

Өлгенше шексін десең қайғы, азап.

Жазаның бәрін қой да сөздікке жек,

Кем емес бар бейнеттен соның өзі-ақ.

Кезінде 10 томдық "Қазақ тілінің түсіндірме сөздігін" жасауға қатысып, бейнетін бөліскеніміз бар-ды. Бір ғана сын есім қара сөзін жазу үшін картотека қорынан шаң басқан 16 жәшікті ақтаруға тура келген. Әр жәшікте 800-ге жуық кәртішке (карточка) болады. Әр кәртішкеде қажетті сөз немесе сөз тіркесінің мағынасын ашуға септігі тиеді-ау деген кемі бір сөйлем немесе бір шумақ өлең

ұшырайды. Сонда әлгі бір ғана қара сөзін жазу үшін 13 мыңға жуық кәртішкені оқып шығып, мағыналық жақтан саралап, топтап, сұрыптауға тура келген.

Ертеден қара кешке дейін шаң жұтып, тапжылмай отыру өз алдына, өзін біліп тұрған сөзді өзгеге қонымды етіп түсіндіріп беру, айтуға оңай болғанмен, қиынның қиыны екеніне көзіміз әбден жеткен. Сөйтіп, апталап, айлап отырып жазған әлгі бір (қара) сөз және оның қатысуымен жасалған тіркестер 10 томдықтың 20 бетін ғана алды. Қысқасы, түсіндірме сөздік жасаудың бейнеті шаш етектен, қиямет.

Сонысына қарамай, қазақ филологтары бұл салада табандылықпен, жемісті еңбек етіп келе жатқаны аян, мақтаныш етуге тұрарлық.

Түркі тілдерінің ішінде алғашқы болып, алдымен екі томдық (1959-1961), одан соң 10 томдық (1974-1986) түсіндірме сөздік жасалды. Енді міне, ғасырлар тоғысында (1999 ж.) бір томдық "Қазақ тілінің сөздігі" дүниеге келді. Көлемі – 774 бет, таралымы – 3700 дана.

Сөздік тілдің сөз байлығын, мүмкін болғанынша, мол қамтып, әр сөздің мән-мағынасын тап басып, дұрыс ашып берумен қатар, барынша ықшамды да ыңғайлы болғанға не жетсін.

Соңғы томы 13 жыл бұрын жарық көрген 10 томдық сөздік қолға түспейтін құнды дүниеге айналғалы қашан. Одан бері де ел өмірінде болып жатқан қым-ғуыт өзгерістер, жаңалықтар тілдің сөздік қорын қорландыра түскені аян.

Осындай тұста мынадай сөздіктің жарық көруі ұлттық мәні бар, ғажап құбылыс түрінде танылуға тиіс.

Сөздік – сөз қазынасының көрсеткіші. Сонау алпысыншы жылдарда ағылшын тілінде 400 мың, орыс тілінде 500 мыңға жуық сөз бар (Жуков Дм. Переводчик, историк, поэт. М., 1965.) деген сияқты лепірме сөзді оқып, қазақ тілінде қанша сөз бар екен деген ой мазалайтын. Лепірме сөз болатыны орыс тілінде содан бері неше сөздік шықты, алайда 500 мыңның ширегіне жуықтай қоятын түрі жоқ.

1963 жылы "Қазақ тілінің орфографиялық сөздігі" жарық көрді. Соның бірінші бетінен 64 мың сөз бар дегенді оқып марқайып жүрдік. Кейін санап қарасақ, 30 мыңға да жуымайды екен.

10 томдық "Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде" көген (реестр) көрген сөздің саны – 67 мың, онымен қоса 25 мыңдай фразеологиялық тіркестер қамтылғаны айтылады (10-том, 500-бет).

Ал мына жаңа сөздікте "50 мыңға жуық сөз бен сөз тіркестері қамтылған" делінген (әрине, сөз саны нақты көрсетілгені жөн болар еді). Сөйте тұра, ол 10 томдықтағы негізгі лексикалық байлықты бойына сіңіріп (жұтып) жіберген. Онымен қоймай, бұрын түрлі себептермен қалып қойған сан алуан сөздер, тәуелсіздік таңымен оянған тың сөздер де көген көрген.

10 томдықтың бір томдыққа солайымен (сол бойымен) сиып кету сыры мынада:

1. 10 томдықта сөздіктің "түсіндірме" деген атына сай келмейтін, мағынасы ашылмаған, әйтеуір қара көбейтіп, қарымын арттырып тұрған қимыл атауы, етіс формалары 22 мыңнан асып, әлгі 67 мыңның 33%-іне жуықтайды.

Басқаша айтқанда, 10 томның үш томы тек осы формаларға арналған дәйек сөздерден (цитаталардан) тұрады деген сөз.

Оның үстіне көген сөздердің санын көбейтіп тұрған сөйлеу тіліне тән 2158, диалект, жергілікті деген белгімен мыңға жуық сөз берілген.

Сонда 10 томдықта лексикалық мағынасы түсіндірілмеген, түсіндірілсе де әдеби тіл талабына сәйкес келе бермейтін көген (реестр) сөздің саны 25 мыңнан асып жығылады деген сөз. Бұл 10 томның 3,5 томы "көбік" дегенге саяды.

Жаңа сөздік бұл көбікті қалқып алып тастаған.

2. Бірсыпыра грамматикалық формалар шегерілген немесе шектелген. Айталық, 10 томдықта -ушы формалы зат есім, сын есім сөздердің қарасы кебейіп кетіп еді: аңсаушы, арбаушы, арттырушы, ауытқушы, барушы, әуестенуші, аялаушы, аяушы т.б. Жаңа сөздікте бұлар жоқ. Сондай-ақ етістіктің -ыңқыра, -іңкіре, сын есімнің, сан есімнің грамматикалық формалары біршама шектелген. 10 томдықта әр сөздің тұсына грамматикалық (сөз тобы т.б.) белгілер қойылса, жаңа сөздікте ол жоқ.

3. Орыс тіліндегідей жазылып, айтылатын халықаралық деп аталатын сөздердің қатары да біраз кеміген. Негізінен орыс сөздері басталатын в, ф, х, ц, ч, э, ю, я әріптеріндегі сөздер 358-ге азайған. Өзге әріптерде де шығып қалған сөздер бар.

4. Он томдықта көгендегі әрбір сөзге кемі 2-3-тен, кейде 4-5-ке дейін дәйексөз (сөйлем) берілген. Сөздікті әсіресе қампитып тұрған да осылар; Жаңа сөздікте бұл мүлде шектелген: көбіне бір қысқа сөйлем, не бір тіркес қана беріліп көген сөз сызықшаға айналған. Содан да 10 томдықта 20 бетті алған қара сөзі және оның тіркестері жаңа сөздікте бір-ақ бет орын алған.

5. 10 томдықта фразеологиялық тіркестің құрамында қанша сөз кездессе, сонша жерде қайталанатын тұстары бар. Мысалы, аузың қайсы десе, мұрнын көрсетеді деген ауыз, мұрын, көрсет сөздерінде түсінік, дәйектемелерімен қайталанатын болса, жаңа сөздікте бір-ақ жерде ұшырайды.

Бұлардың бәрі, айналып келгенде, сөздіктің сапасына көп нұқсан келтірмей, көлемін барынша ықшамдауға ырық берген.

Сөздікте 10 томдықта кездеспейтін мындаған сөздер мен сөз тіркестері қамтылған.

10 томдықта диалект белгісімен берілген құжат сөзі жаңа сөздікте документ сөзін, бағдарлама программаны, әдіс, әдістеме, әдіскер метод, методика, методисті біржола ығыстырған. Ал класс – сынып, совет – кеңес, секретарь – хатшы, интернационалдық – халықаралық т.б. бірсыпыра сөздер тайталас күйінде қалған. Бүгінгі өмір мәніне, сәніне айналған нарықтық экономика еленбей, бұрынғыша нарық, рынок қалпын сақтаған.

Сөздік жасаушылар картотекамен жұмыс істейді, соның құлы. Онда жоқ сөздер – ойда жоқ сөздер, көбіне қалып кетіп жатады Сондықтан картотека қоры толассыз ағып жатуға тиіс. Бұл күнде қаражат қиындығы оны да тұралатып, тоқырауға ұшыратып отырғаны айтпаса да түсінікті.

Соңғы жылдарда баспасөз, әдебиеттер бетінде көне сөздер, көленкеде қалған, көрінеу ұмытылған, алуан түрлі этносөздер өре түрегеліп, халқымен қауышып жатыр. Бұл сөздер картотека қорына түсуге тиіс.

Тоқты тоймас, шөміш келпес. Сөздік те сөзге тоймас. Қанат ұшқан сайын жетіледі. Сөздік те толықтырып, жетілдіріп отыруды қажет етеді. Ол үшін арнаулы топ тұрақты жұмыс істеу керек.

"Қазақ тілі сөздігі" – қазақ лексикографиясының, А.Байтұрсынов атындағы Тіл білімі институтының зор табысы.

Еңбекте кемшілік жоқ деуден аулақпыз. Оның бірсыпырасы көзге шалынып та қалды. Ол өз алдына әңгіме. Сөздіктің жетіле беруіне көп боп үлес қосқанымыз абзал.

Ұлы Ахан (А.Байтұрсынов) ғасыр басында "Қазақ я құрып жоқ болар, я өз тілімен де өзгелердей тіршілік етер", – деп, зор қауіп қылған екен. Шүкір. Жұрт таныған тәуелсіз ел болдық. Тіліміз мемлекеттік мерейге ие болды. Сөз байлығымыз – өз байлығымыз екенін жыға таныдық. Оның айғағы – ғасыр соңында дүниеге келген сүбелі еңбек – "Қазақ тілінің сөздігі".

Сапархан МЫРЗАБЕКОВ,
Қазақ филологиясы кафедрасының профессоры

Социалистік Қазақстан, 8 июнь 1989 ж.

Тіл сырына үңілген

Белгілі тіл маманы, филология ғылымының докторы, Тіл білімі институтының бөлім меңгерушісі Телғожа Жанұзақовтың творчестволық ізденістері туралы.

Табиғат пен қоғамның тыныс-тіршілігін, бұрынғысы мен бүгінгісін, болашағын болжайтын, олардың заңдылықтарын қадағалай зерттеп, адамзат игілігіне айналдыруды мұрат тұтқан ғылымдар саласы сан алуан. Қоғамдық сананың күллі сипатын кемеліне келтіре дамыту турасындағы бүгінгі партиялық талаптар биігінен қарағанда басқа да гуманитарлық ғылымдар қатарында филологияның, оның тіл білімі саласының ролі ерекше.

Отандық түркологияның дербес отауы болып саналатын қазақ лингвистикасы бүгіндері бұрын-соңды болмаған ширақ серпіліс танытуға ұмтылып отыр. Өйткені, қайта құру мен жариялылық бағыты тіл ғылымына да игі ықпалын тигізді. Әсіресе, халық рухының қастерлі қазынасы – ана тілімізді қадірлемей, дамытпай тұрып социалистік ұлтқа тән сипаттарды сақтап қалу мүмкін еместігі әркімге аян.

Міне, осындай көшелі толғаныстар филология ғылымының докторы, қазақ тіл білімінің лексикография, ономастика, терминология сынды маңызды салаларындағы жетекші ғалымдарының бірі, Қазақ ССР Мемлекеттік сыйлығының және республика Ғылым академиясының Ш.Уәлиханов атындағы сыйлығының лауреаты Телғожа Жанұзақовтың творчестволық жігерін еселей түскендей. «Ана тілің – арың бұл», – дейді ақын. Сол ар туын асқақ көтеруді мақсат тұтып, ғылым ғимаратында жүрген қырық жылға жуық уақытын ана

тілімізді зерттеуге арнап келе жатқан оның бұл саладағы табыстары да қомақты. Ғалым қажымас еңбеккерлігінен, тынымсыз ізденгіштігінен айнып көрген емес.

Уақыт қандай жүйрік. Тіл проблемаларымен арнайы айналысатын аспирант атанып, ғалымдардың еңбектерін ыждағаттап оқып, зерттеу тақырыбына материал іздеп жүрген шағы кеше ғана сияқты еді. Енді, міне, өзі де талай шәкіртке ұстаз атанды.

...Сұрапыл соғыс жылдарының тақсыретін тартпаған семья жоқ. 1942 жылы майданға аттанған әкесі Жанұзақ Сатайұлынан анда-санда сағындырып жететін үшбұрышты солдат хаттары екі жылдан соң сап тыйылып, жанын сыздағты. Көп кешікпей әке қазасы туралы қаралы қағаз әлсіз үміт ұшқынын біржолата сөндірді. Семьядағы естияр азамат, анасы мен үйелмелі-сүйелмелі іні-қарындастарына тірек болатын өзі екенін сезінді. Сол жылдары колхозда есепші болып, бухгалтерлік курс бітірді. Немере інісінің қатардан қалмай, оқуын жалғастыруын ойлаған әкесінің бауыры Сейдін бұларды қамқорлыққа алып, Телғожаны 1947 жылы Алматыға оқуға аттандырды.

Қазіргі ғылым докторы, жүзден астам салиқалы зерттеулердің авторы Т.Жанұзақовтың тіл туралы ғылымға келер жолы, міне, осылай басталған еді. Табиғатынан дарынды, еңбекқор студентті ҚазПИ-дегі ұстаздары бірден танып, зерттеу жұмысына тартты. Қазақ тілінің тарихы мен диалектологиясы саласындағы маман, профессор Сәрсен Аманжоловтың жетекшілігімен студенттердің ғылыми үйірмесінде қазақ тіліндегі сан есім табиғатын зерттей бастаған талапкер бірте-бірте теориялық тұрғыдан буыны бекіп, білім қорын молайтып, жалпы түркі тілдеріндегі сан есім категориясы туралы салиқалы ой айтарлықтай дәрежеге көтерілді. 1951 жылы институты бітірген Телғожа болашағынан үміт күттіретін маман ретінде аспирантурада қалдырылды. Сол жылы Тіл білімі институтына кіші ғылыми қызметкер болып орналасты. Содан бері табан аудармай осында еңбектеніп келеді. Ғылымдағы бүкіл өсу жолы, ізденістері, тіпті, тұтас тағдыры осы институтпен тікелей байланысты.

Әуелі терминология, кейін қазақ тілінің академиялық сөздігі бөлімінде қызмет атқарған жас ғалым бірте-бірте лұғатнама (лексикография) саласының маманы болуға бейімделе бастады. Бұл саладағы тырнақалды еңбегі – академик І.Кеңесбаевпен бірлесе жазған «Лингвистикалық терминдердің қысқаша орысша-қазақша сөздігі» (1956 жыл) болатын. Жас лұғаткердің мол мүмікіндігін аңғарған аға буын ғалымдар ендігі жерде оны анағұрлым күрделі проблемаларды зерттеуге тартты. Қазақ тілінің болашақ екі томдық сөздігі, оның құрылымы, ауқымы мәселелері жөнінен ғылыми кеңес алу үшін ол енді Ленинградқа аттанды. Сөйтіп, атақты түрколог, академик Маловпен тілдесуге, өзі айналысып жүрген проблема туралы пікірлесуге мүмкіндік туды. «Жақсыдан шарапат» демекші, түркологияның даму бағытын, оның толғақты проблемаларын дәл болжаған академик ойлары жас зерттеушіге жаңа бір қазына көзін көрсеткендей болды. Енді ол қазақ топырағындағы ономастика және топонимика салалары жөнінде жетекші мамандардың біріне айналды. 1961 жылы қазақ тіліндегі жалқы есімдер тақырыбында кандидаттық, 1976 жылы қазақ тілі ономастикасының негізгі проблемалары бойынша докторлық

диссертациялар қорғаған ол лексикография, ономастика, терминология сияқты күрделі салаларда сүбелі еңбектер берді.

Ғылыми диапазоны мейлінше кең филолог фольклористика саласында да біршама еңбектенді. С.Аманжоловпен творчестволық ынтымақтастық нәтижесінде жинақтап, баспадан шығарған «Қазақ жұмбақтарына» (1959 жыл) кезінде М.Әуезов алғысөз жазғаны белгілі. «Қазақ әдебиеті тарихының» (1968) жұмбақтарға арналған тарауын Т.Жанұзақов жазғанын айта кету де артық болмас. Оның әдеби творчествомен шұғылданған тұстары бар. Мәселен, А.Куприн мен В.Бианканың бірқатар әңгімелерін тәржімалады. Бірақ қалай дегенмен де ол қазақ лингвистикасында белді лұғаткер ретінде танылды. Ана тіліміздің екі томдық түсіндірме сөздігіне, «Абай тілінің сөздігіне» қомақты үлес қосып, мол тәжірибе жинақтаған лингвист халқымыздың рухани қазынасына айналған он томдық түсіндірме сөздікке де көп еңбек сіңірді. Бұл сөздік лайықты бағаланып, авторлар коллективіне 1988 жылы Қазақ ССР Мемлекеттік сыйлығы берілді.

Ғалымның жуырда ғана жарық көрген К.Еспаевамен бірігіп жазған «Қазақ есімдері» атты еңбегінің қалың оқырман үшін де, мемлекеттік мекемелердің күнделікті практикалық қажеттілігі үшін де атқарар қызметі едәуір болмақ. Жиі қолданылатын он мыңға жуық қазақ есімдерінің қазақша, орысша дұрыс жазылуын көрсететін бұл еңбек түрлі документтерді бір ізге түсіруге, тұрақтандыруға жәрдемдеспек.

Тіл ғылымының өз алдына отау құрып, іргелі зерттеулер көзіне айналған салалардың бірі – ономастика және топонимика. Ғылым академиясының Тіл білімі институтының ономастика бөлімін 1981 жылдан бері филология ғылымының докторы Т.Жанұзақов басқарып келеді. «Есімдер сыры», «Қазақ ономастикасының очеркі», «Қандай есімді ұнатасыз?» сияқты байсалды зерттеулердің авторы бұл күндері осы саладағы бүкіл зерттеу жұмысының бағыт-бағдарын айқындауға, беталысын белгілеуге сүбелі үлес қосуда. Ғалым еңбегі Одақ, әлем лингвистеріне де танымал. Польшадағы Краков, ГДР-дегі Лейпциг қалаларында өткен ғылыми форумдарда ол республика ономастикасының проблемалары бойынша баяндама жасады. Енді Финляндияда өтетін конгреске шақырылып отыр. Москва қаласында өткен «Тарихи атаулар – мәдениет ескерткіштері» атты Бүкілодақтық ғылыми-практикалық конференцияға қатысып, қазақ топонимикасының мәселелері туралы ойларын еліміздің жетекші ғалымдары алдында баяндап қайтқаны жақында. Осы тәріздес ірі-ірі ғылыми шаралармен қоса Телаған ғылым кадрларын даярлауға, зерттеулер ауқымын кеңейтуге белсене араласып жүр.

Т.Жанұзақов басқарып отырған ономастика бөлімі бұған дейін Орталық Қазақстанның жер-су атауларын зерттеумен шұғылданып, елу мыңға жуық атау жинақтады, монография жазылды. Қазір бөлім «Қазақстанның жер-су атаулары» атты он жеті томдық сөздік жасау жұмысына кірісіп, оның бірінші томын баспаға әзірлеп берді.

Ғалым республикамыздың топонимикалық атауларының тарихи төркіндерін терең зерттеумен, оларда болып өткен өзгерістердің ішкі-сыртқы себептерін ашумен шұғылданып жүр. Одақ көлемінде байырғы атауларды

тарихи қалпына келтіру жолындағы қозғалыс өрістеп отырған қазіргі кезеңде төл топонимдеріміздің жағдайын жете саралау аса қажет екендігі даусыз. Мұндай зерттеулердің маңыздылығы лингвистика шеңберімен шектеліп қалмаса керек. Бүкіл халқымыз жүріп өткен тарихи жол, маңызды оқиғалар топонимикалық атауларда бедер қалдырады. Осындай мәселелерді білгірлікпен зерттеп, олардың сырын бүгінгі ұрпаққа ашып беруді мұрат тұтқан ғалым еңбегі абыройлы.

Ғ.Мұқанов

Егемен Қазақстан. 15 маусым, 2007 ж.

Тіл төріне шыққан еңбекторы

Ұлы Отан соғысынан кейінгі, 1950 жылдардан бастап, еліміздің ғылым ордасының күдіретті есігін айқара ашып, бар ғұмырын ғылымға арнаған жас түлектердің көбі бұл күнде қалың жұртқа танымал, белгілі ғалым, академик, профессор, ұлағатты ұстаздар дәрежесіне көтерілген. Бұл жәйтті солармен замандас, тағдыры бір профессор Телғожа Жанұзақовтың өмірінен де көруге болады. Ол 1927 жылы маусым айының 15-де аты әлемге әйгілі аспантау Хантәңірі шыңының етегіндегі шуағы мол, табиғаты сұлу Нарынқол ауылында, текті әулет ұрпағы Сатаев Жанұзақтың отбасында дүниеге келді. Нарынқол, Қарқара, Кеген бастауыш мектептерінде Ә.Сымағұлов, Б.Момбеков сынды ұстаздардан білім алғанын күні бүгінге дейін есінен шығармай айтып отырады. Сапалы білім беріп, саналы тәрбиеге баулыған Ж.Жолаева, А.Серікбаев, Ә.Ишмухамбетов, Ш.Мұқаев, Ш.Батталова (кейін ҰҒА-ның академигі болған) сияқты ұстаздарын ыстық сезіммен еске алады. Бір отбасының үлкені Күләйдің қазақ тілі мен әдебиетінің маманы, інісі Тельманның республикамызда белгілі журналист, ал Телғожаның ғалым болып қалыптасуына осы ұстаздарының ықпалы ерекше болғаны анық.

Бірақ оның балалық, жасөспірім шағы Ұлы Отан соғысының нағыз өрт-жалынына тура келген еді. Өзінің құрбы-құрдас, сыныптастарымен бірге, аудан орталығына жақын жердегі "Тоғызбұлақ" колхозында шалғымен шөп шабу, астық ору, бастыру, тазалау, балшық айдап, кірпіш құю, мал бағып, төл алысу сияқты жұмыстар бұғанасы бекіп, буыны қатпаған өрім жастардың жанына қатты батты. Бұл кезде аудан өңіріндегі азаматтар түгелімен майданға кетіп жатты. Бұл жағдайды көріп-біліп, қатты күйзеліске түсіп жүрген мекеме бастығы – әкесі Жанұзақ Сатаев, қолында әскерге алмау туралы брони бола тұра, сұранып өз еркімен 1942 жылы шілде айында майданға аттанды. 1943 жылы абзал әкенің соғыста ерлікпен қаза тапқаны туралы майданнан "қара қағаз" келді. Бұл кез шәкірт баланың 9 сыныпты бітіріп, колхоз шаруасында жүрген кезі еді. Енді жан бағу, күн көру үшін мектепті тастауға тура келді де, жұмысқа тұрды. Күзде 10 сыныпқа баруы керек еді, амал қанша... Дегенмен, білімге құштар озат оушының мектепті аяқсыз тастап кетпек болғаны жандарына батқан ұстаздар қалайда 10 сыныпты тәмамдап шығуға көндіреді.

1944 жылы мектепті бітірген жас жігіт жұмыс іздеп, табанынан таусылып жүргенде, әкесі бастық болып істеген мекеменің бас бухгалтері А.В. Кириллин оны есепшілік жұмысқа шақырғанда жас жігіт қатты қуанды. Әлгі шапағаты зор Алексей ағасы үш айдан соң оны Алматы қаласындағы 6 айлық бухгалтерлік курсқа аттандырады. Оқуын бітіріп, құжатын қолына алған соң қайта оралған қайратты жас бұл кісінің қарамағында табаны күректей үш жыл бухгалтер болып істеп, үлгі-өнеге, ізгілікті тәрбие алып шығады. Бұл шаруадағы тиянақтылық пен тыңғылықты әрекет, ұзақ та тапжылмас отырыс, мәдениеттілік пен ұстамдылық жалынды жастың студенттік оқу ісінде де, кейіннен ғалым болып қалыптасуына да зор ықпал жасап, көп ізгі пайдасын тигізді. Жақсы да жайлы, жаны тыныш іс атқарып жүрсе де, енді жоғары оқу орнына түсіп, білім алсам, ұстаздарым сияқты ана тілі мен қазақ әдебиетінен маман болып, шәкірттерді оқытып, сабақ берсем деген арман бойын билейді. Сөйтіп жүргенде, Ұлы Отан соғысына бастан аяқ қатысып, жараланса да, аман-сау елге оралған әкесінің інісі Сатаев Сейдінге ақыл салады. Бұл ізгі тілегін қуаттаған ол Алматыға алаңсыз оқуға аттануға рұқсат етіп, шешесі мен кішкене інісі Тельманды қолына алып келуге уәде береді.

Талантты жас 1947 жылы Абай атындағы Қазақ педагогика институтының студенті болып қабылданады. 1951 жылы институтты ойдағыдай бітірген оны ұстаздары профессор Аманжолов пен доцент С.Бакшиловтың ұсынысымен институт ғылыми кеңесінің шешімі бойынша аспирантураға қалдырады.

1952 жылы сол кезде Ғылым академиясы Тіл және әдебиет институтының директоры ұстазы А.Ысқақов сүйікті шәкіртін қызметке шақырады. Қызметке қабылданғаннан кейін ұстазы кабинетіне шақырып, оның қолына қомақты жұмысты ұстатады да: "Мынау "Қазақ тілінің орфографиялық ережесі", осыны "Қазақстан мұғалімі" газетінің бас редакторы Омарғали Құдышевқа тапсырасың, ол кісінің айтқанын орындайсың", – деп тапсырма береді. Бұл жөнінде ғалым-профессор Т.Жанұзақовтың өзі: "Омекең мен берген жұмысты алған соң "ертең сағат 9-да келесің" деді. Содан біз бұл ережені асықпай-аптықпай, ежіктей отырып, бір жетідей оқып шықтық.

– Енді бұл ереже газет бетінде жарияланады да жұрт пікір айтады, – деді байсалды редактор.

Сөйтіп, 1953 жылдың бас кезінде "Қазақ тілінің орфографиялық ережесі" "Қазақстан мұғалімі" газетінде жарық көрді. 1954 жылдың басында газет бетіндегі мақалаларды жіктеп, іріктеу, жалпы қорытынды жасау үшін құрамында: А.Ысқақов, Ә.Ермеков, Құдышев, Ә.Хасенов және мен (Т.Жанұзақов) бар, 5 адамнан комиссия құрылды. Комиссия 1954 жылдың мамырына дейін жұмыс істеп, "Қазақ тілінің орфографиялық ережесінің" жаңа нұсқасын жасап бітірді. Одан кейін де талқылаудан өткен "Орфографиялық ереже" Қазақстан Үкіметінің қаулысымен 1957 жылы жарық көрген еді", – деп еске алады.

Міне, сол жылдан күні бүгінге дейін ол А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтында 55 жыл бойы еңбек етіп, ауыз толтырарлықтай табыстарға жетіп отыр. Тіпті оның тұтас тағдыры А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі

институтымен тікелей байланысты. "Дарак бір жерде көгеріп, тамырын терең жаяды" деген қағиданың ақиқаттығын Телаған өмірі айғақтай түскендей. Ол бұл күнде айтулы ғалым, ардақты аға, ұлағатты ұстаз. Барша жұрт құрмет тұтар сыйлы азамат. Осынша беделге ол еңбектену, үздіксіз іздену нәтижесінде жетті.

Ғылыми ортаға келіп, оны мен солын аңғара бастаған жас ғалым алғашқы жылдары тіл білімі терминдерін жинап зерттеумен қатар, академиялық сөздік бөлімінде құлшына іске кірісе бастайды. Бұдан былай оның ғылыми-зерттеулерінің ауқымы кеңейе түседі. Ғалым лексикография, ономастика, орфография, статоллингвистика, фольклор және аударма мәселелерімен де шұғылданады.

Адам баласының өмірін бір арнаға түсіретін жағдайлар болмай тұрмайды. Сондай бір оқиға оның да өмір жолына бағдар болады. 1953 жылдың желтоқсанында Мәскеу мен Ленинградқа іссапармен барады. Есімі әлемге әйгілі түркітанушы, КСРО Ғылым академиясының корреспондент-мүшесі, профессор С.Е.Маловқа жолығады. Қарапайым да кішіпейіл ғалым онымен ұзақ әңгімелесіп, кандидаттық диссертациясының тақырыбын білген соң, "сөздердің көп мағыналылығы" туралы түркітану білімінде қазір қалам тартқан жан жоқ, ол өте ауыр, күрделі тақырып екенін айтады.

Қазақ тіл білімінде, жалпы түркітануда ономастика мәселесі әлі тың жатқан дүние. Ол туралы бірен-саран жазылған шағын мақалалар ғана бар дей отырып, С.Е.Малов ономастиканың бір саласы ретінде "Қазақ тіліндегі есімдер" деген тақырыпты ұсынады. "Бұл халық тілінің тарихы, азаматтық тарих, этнография ғылымдарымен тікелей байланысты, халықтың мәдениеті, әдет-ғұрпы, салт-санасын бойында берік сақтаған", дейді атақты ғалым. Осыдан кейін жазу кабинетіндегі кітап сөресінен бір-екі кітапты алып, "Ертеңге дейін осымен таныс, содан соң күнде кешке сағат алтыда келіп тұр, әңгімелесіп, пікірлесеміз", – деп шығарып салады. Сол сапарында Ленинград қаласында бір ай болған жас талап көп мәселені көңіліне түйіп, ой-өресі кеңейіп, аға ғалымдардан жақсы өнеге алып, елге қуанышты келеді. Әсіресе ғалым кітапханасындағы А.Байтұрсынов, Қ.Жұбанов, Х.Досмағамбетов, С.Сейфуллин, т.б. зиялылар шығармаларын көрсеткенде оның қуанышы қойнына сыймай мәз болғаны әлі есінде. Ол жылдары бұл авторлар мен олардың шығармалары "қамауда" жатқан кез ғой. "Бұл кітаптардың менің кітапханамда сақталу сыры – мені ешкім тінтпейді ғой", – дейді маңғаз ғалым.

Міне, осы тақырып бойынша оның жетекшісі І.Кеңесбаев болып белгіленеді де Т.Жанұзақов түркі тілдес республикада алғаш рет "Қазақ тіліндегі есімдер" атты тақырыпта 1961 жылы кандидаттық диссертация қорғап, 1976 жылы "Қазақ тіліндегі ономастиканың проблемалары" атты тақырыпта түркі тілдерінде бірінші рет докторлық диссертация қорғап шығады. Қазақ ономастикасы бойынша жарты ғасырдан артық зерттеу жұмысын жүргізіп, білікті ғылым кандидаттарымен қатар ғылым докторын дайындауға белсене атсалысып келеді. Ол қазақ тіл біліміндегі жаңа бағыт – қазақ ономастикасын қалыптастырушылардың бірі, республикадағы ономастикалық мектептің негізін салушы ғалым.

Ономастика бөлімін басқарған жылдары (1981-1994) және ономастика бойынша зерттеу жұмыстарының жетекшісі болған жылдары (1995-2003) қазақ ономастикасы бойынша бөлімде 20-дан астам кітап, сөздіктер мен жинақтар және жүздеген ғылыми материалдар жарияланып, қазақ және түркі ономастикасы бойынша филология ғылымдарының кандидаттары мен филология ғылымдарының докторларын дайындауда айтарлықтай жұмыстар атқарып келеді.

Ғалымның "Қазақ тіліндегі жалқы есімдер", 10 б.т. (1995), "Қазақ есімдерінің тарихы", 14 б.т. (1971), "Есімдер сыры", 10 б.т. (1974), "Основные проблемы ономастики казахского языка", 8 б.т. (1976), "Очерк казахской ономастики", 10 б.т. (1982), "Тюркская ономастика: Перспективы и развитие", 4 б.т. (1990), "Орталық Қазақстанның жер-су аттары", 18 б.т. авторлас (1989), "Қазақстанның географиялық атауларының сөздігі" Жезқазған облысы, 19 б.т. авторлас (1990), "Қазақстанның географиялық атаулары" Ақмола облысы, 19 б.т. авторлас (1998), "Қазақстан ономастикасы: жетістіктері мен болашағы", 8 б.т. авторлас (2004), "Қазақстанның географиялық атаулары" Алматы облысы, 20 б.т. (2005), "Қазақ ономастикасы", "Казахская ономастика" 1 т., 25 п.л. (2006), "Қазақ ономастикасы. Топонимика 2", 23 б.т. (2006), "Қазақ ономастикасы" 3. 25 б.т. (2007) сияқты еңбектерінің мәнісі аса зор, әсіресе "Сіздің есіміңіз", "Қазақ есімдері" деген кітаптары – әр үйдің кітап сөресінде, төлқұжат үстелдері мен азаматтық хал актілерін тіркейтін орындарда кеңінен пайдаланылатын аса қажетті құрал. Ал шәкірттерімен бірлесіп 2001 жылы шығарған "Қазақстан Республикасының топонимдері. Топонимия Республики Казахстан" атты көлемі 25 б.т. еңбек мемлекеттік тілді оқу, оқыту, кеңседе іс қағаздарын жүргізу үшін аса қажет құрал болып есептеледі. Әсіресе, республикамыздың бүгінгі таңда халықаралық аренаға шығып танылуы, қоғам өмірінің алуан салаларында жүргізіліп жатқан ынтымақтастықпен байланысты еліміздің топонимдерін кеңінен қолдану, бір қалыпқа, нормаға түсіру барысында ерекше маңызды болып саналады. Өйткені ел, жер-су, елді мекендер мен қала, ауыл, село және ірі физикалық-географиялық нысандардың (объектілердің) атаулары әлемнің көптеген елдерінде белсене қолданылып, қарым-қатынас аясында қызмет етуде.

Профессор Т.Жанұзақов зерттеулерін, антропонимия (адамдардың аты-жөні), топонимия (жер-су аттары), этнонимия (ру, тайпа, ұлыс, ұлт, халық аттары), космонимия (аспан денелерінің аттары), зоонимия атауларының жасалу, қойылу заңдарының ерекшеліктері, лексикалық қабаттары мен тілдік табиғаттары, шығу тәркіні, этимологиясы, қоғам өмірі, тіл тарихы, азаматтық тарихымен, сондай-ақ тарих, этнография, география ғылымдарымен өзара байланысы кеңінен талданған.

Ғалымның антропонимика, топонимика және этнонимика жайлы зерттеу жұмыстары мен ізденістерін республика ғалымдары мен шетелдік әріптестері шынайы көңілдерімен бағалағанын баспасөзде жарияланған сын-пікірлер мен кейбір ғылыми мақалалардан анық көруге болады. Ол жайында ғалымның өмірі мен шығармашылық еңбегін сипаттайтын 2002 жылы жарық көрген библиографиялық кітапта толық мағлұмат көрсетілген. Ғалымның ерекше күш-

жігер сала еңбек еткен, қазақ тіл біліміндегі аса күрделі де қиын, ауыр сала – лексикография (сөздік жұмысы). Бұл ретте белгілі лингвист, “Орыс тілі грамматикасының” авторы, профессор, КСРО Ғылым академиясының корреспондент мүшесі С.Г.Бархударовтың: “Егер билік менің қолымда болса, есектің эмблемасы салынған орден жасатып, сөздік жасаушыларды марапаттар едім”, – деген ұлағатты сөзі кезінде аңызға айналған еді.

Т.Жанұзақов қазақ тіл білімінде тұңғыш рет жарық көрген іргелі де ірі сүбелі еңбек – 10 томдық “Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі” (1996), 27 томдық “Қазақша-орысша, орысша-қазақша терминологиялық сөздік. Әдебиет және лингвистика” (2000 ж) авторларының бірі.

Т.Жанұзақовтың қажырлы еңбегінің нәтижесінде еліміздің тарихында тұңғыш рет жарық көрген ана тіліміздің 50 мың сөзін қамтып, мағыналарын ашып, түсініктерін берген, көлемі 774 беттік “Қазақ тілінің сөздігі” (1999 ж) барша зиялы қауымға кеңінен танымал. Өкінішке қарай, бұл аса қажетті сөздіктің таралымы 3700 дана ғана болып, қалың қауым қолына тимей отыр. Оның мемлекеттік тілді оқыту, үйрету, оның дамып, өсуіне тигізер пайдасы аса зор. Сондықтан көп таралыммен тез арада қайта шығарылса, нұр үстіне нұр болары сөзсіз.

Ғалым 1952-1998 жылдары туған тіліміздің сөз байлығын жергілікті тұрғындардың сөйлеу тілін, жалпы халық тілінің құнарлы байлығын, сондай-ақ жер-су, тайпа, адам аттарын, аспан шырақтары атауларын жинау мақсатымен еліміздің Ақтөбе, Атырау, Ақмола, Алматы, Жамбыл, Жезқазған, Павлодар, Қарағанды, Көкшетау, Оңтүстік Қазақстан, Шығыс Қазақстан (Семей, Өскемен өңірлері), Талдықорған жерлеріндегі диалектологиялық, эпиграфиялық, ономастикалық ғылыми экспедицияларда болды. Ономастика бойынша институтта ономастикалық база жасап, 400 мың атаудан тұратын ономастикалық картотека құрды.

Ғалым ғылыми жұмыстарды ұстаздықпен ұштастыра білді. Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық мемлекеттік университеті, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті мен “Қайнар” университеттерінде әр жылдары мемлекеттік емтихан комиссиясының төрағасы болды.

1980 жылдардан бастап жеріміздегі өзгеріске түсіп, еріксіз халық жадынан өшірілген тарихи маңызы бар жер аттарын қайтару, қалпына келтіру, мезгілі өткен атауларды өзгерту, еліміздегі жер-су аттарын бұрмаламай дұрыс жазылуын реттеу жайлы халық тарапынан хат үстіне хат жоғары орындарға қардай борап жатты. Бірақ ешбір лауазымды шенеунік жұмған аузын ашпады. Бұл жағдай 1986 жылғы Желтоқсан оқиғасынан соң тіптен қиындай түсті. Бірақ 1988 жылдан бастап мемлекеттік тіл мәселесі жедел көтеріліп, тиісті қаулы-қарарлар да қабылданды. Осы жағдайды пайдаланған А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты ономастика бөлімінің меңгерушісі Т.Жанұзақов қазақ жеріндегі тарихи атауларды қалпына келтіру, заманы өтіп, ескірген атауларды өзгерту, жер-су және адам аттарын реттеу ісіне белсене қатысып, 1989 жылы Үкімет орындарына хат жолдап, Мемлекеттік ономастика комиссиясын құру жайлы мәселе қойды. Соның нәтижесінде Қазақстан Үкіметі жанынан Мемлекеттік ономастика комиссиясы құрылып, ол 1990-2003

жылдары оның ғалым хатшысы, мүшесі бола жүріп, қоғамдық негізде жұмыс істеп, қыруар шаруа тындырды. Жүздеген тарихи атаулар қалпына келтірілді. Ол ономастикалық комиссияның ережесін жазды. Академик Ә.Қайдармен бірлесе отырып жазған "Республикадағы мемлекеттік және әкімшілік-аумақтық бірлестіктердің атауларын қалпына келтіру тұжырымдамасы" мен "Қазақ республикасындағы қазақ азаматтарының есімдері мен әке аттары және фамилияларын реттеу туралы тұжырымдамасы" зиялы қауымға мәлім. Оған қоса бағдарламалық ірі мақалалар жарияланды.

Т.Жанұзақов қазақ тілі білімін өзінің іргелі еңбектерімен байыта түсті. Ғалым осымен қатар, халық ауыз әдебиетіне де қатысты мәселелер жайында қалам тартты.

Филология ғылымдарының докторы, профессор, ҚР Гуманитарлық ғылымдар академиясының академигі Телғожа Жанұзақовтың ғылыми еңбектері тиісті дәрежеде бағаланып, Ш.Уәлиханов атындағы Қазақстан Мемлекеттік сыйлықтарының лауреаты деген жоғары атақтарға ие болды. Ол ҚР Үкіметінің "Көрнекті ғалымдарға арналған Мемлекеттік стипендиясының" иегері болды.

Т.Жанұзақов – ғылымға басы бүтін берілген, мейірім шапағаты мол, қай кезде де жақсылыққа дайын, адамгершілігі күшті адам. Оның адамдарға адалдығы, жүрегінің мейлінше тазалығы, өз ісіне беріктігі, сыпайы әрі іскерлігі өз замандастары ғана үшін емес, кейінгі ұрпақтарға да үлгі-өнеге болары күмәнсіз. Ғалымның шығармашылық іс-жоспарын орындап, әлі де шәкірттерін баулып, өсіре береріне сенім мол.

Өмірзақ Айтбаев,
ҰҒА-ның академигі,
филология ғылымдарының докторы, профессор

Т.Джанузаков. Очерк казахской ономастики. Алма-Ата: Наука, 1982.
С.176

Учитель Казахстана. №39 (1551), 23 сентября 1982 г.

О казахской ономастике

Знаете ли вы, сколько в мире географических названий, имен и фамилий? Вряд ли кто сможет назвать их точное количество. Не все знают и тот факт, что есть наука, изучающая имена собственные: названия населенных пунктов, географических объектов (топонимы), имена и фамилии людей (антропонимы), названия звезд и других небесных тел (космонимы), клички животных (зоонимы), названия родов, племен, народностей, наций (этнонимы). Ее научное название – ономастика. Если лет 20-30 назад говорили об отставании ономастической науки в нашей стране, то сейчас налицо бурный рост и развитие этой интересной и перспективной отрасли языкознания. На XI международном конгрессе, ономастических наук (1972 г.) отмечалось, что СССР вышел на первое место по изучению ономастики Востока.

Возросла антропонимическая и топонимическая изученность нашей республики. Одним из свидетельств тому может служить вышедшая в издательстве «Наука» (г. Алма-Ата) книга доктора филологических наук, заведующего отделом ономастики Института языкознания АН Казахской ССР Т.Д. Джанузакова «Очерк казахской ономастики».

Первый раздел работы посвящен антропонимам – личным, именам, отчествам, фамилиям, псевдонимам, прозвищам казахов. Автор показывает, что выбор имени не случаен: он подчинен различным представлениям и верованиям древних, экономическому и политическому строю.

При наречении ребенка у казахов существовал обычай, о котором еще в прошлом веке писал Ч.Валиханов. Казахи, как и многие народы мира, в прошлом верили в силу слова-имени и считали, что имя, данное ребенку, может защитить его от различных невзгод в жизни и даже продлить жизнь. В связи с этим поверьем появились «защитные», «охранительные» имена: Мынжасар – «живущий тысячу лет», Омирзак – «долгая жизнь» и другие.

В X веке в связи с завоеваниями арабов и проникновением ислама состав казахских личных имен пополнился именами арабско-иранского происхождения. Русские собственные имена входят в казахский именник, начиная с XVIII века. Массовое заимствование русских имен наблюдается после Октябрьской революции.

В следующем разделе работы рассказывается о тысячах топонимов, встречающихся на огромной территории Казахстана. Автор знакомит нас с общим состоянием исследования топонимов, приводит этимологии топонимов Тархан, Курдай, Иртыш, Или, Урал.

Интересны и увлекательны историко-этимологические объяснения этнонимов и этнотерминов в разделе «Этнонимы». Изучение этнонимов помогает раскрытию сложных этнических процессов формирования народностей и наций, выяснению некоторых вопросов исторического прошлого многих народов. Изучение этнонимов ценно и тем, что в этноназваниях сохранились элементы лексики древних времен.

Последний раздел «Космонимы и зоонимы». Малый объем его не случаен. Эти отрасли казахской ономастики еще недостаточно изучены. Заслуга автора состоит в том, что он явился первым ученым, положившим начало будущим, серьезным поискам в области казахской космонимии и зоонимии.

В книге имеется словарь казахских личных имен, который может служить справочным пособием по написанию казахских имен и фамилий, а также практическим пособием при наречении ребенка.

В словарь космонимов включены названия небесных тел. В начале даются казахские названия, затем русские эквиваленты. В конце книги приведен список названий родов казахского народа.

Книга будет интересна и полезна языковедам, аспирантам, учителям и учащимся старших классов, всем тем, кто интересуется историей казахского народа, этнографией, происхождением и развитием казахских имен, студентам вузов, словом, самому широкому кругу читателей.

Е.Керимбаев,
младший научный сотрудник
Института языкознания АН Казахской ССР.

Т.Д.Жанузаков. Очерк казахской ономастики. Алма-Ата: Наука, 1982.
С.176

Вечерняя Алма-Ата. №204 (4651), 7 сентября 1982

О тайнах имен

Ономастика (от греческого слова «ономастикос» — «относящийся к наименованию») — совокупность собственных имен, то есть личных имен людей, отчеств, фамилий, псевдонимов и прозвищ (антропонимов), географических названий (топонимов), названий народов, племен и родов (этнонимов), наименований небесных тел и явлений (космонимов), кличек животных (зоонимов) и т.п. в том или ином языке и отрасль языкознания, изучающая эти имена.

Начиная с 30-х годов XIX века в периодической печати, в словарных статьях и отдельных трудах видных отечественных ученых (А.Е.Алекторова, П.П.Семенова-Тяншанского, Г.Н.Потанина, Ч.Ч.Валиханова, А.А.Аристов и других) публикуются списки личных имен, этнонимов, топонимов, космонимов казахского народа или небольшие заметки по ним, имевшие главным образом ознакомительную цель. Они-то вместе взятые и составляют первый период казахской ономастики как науки.

После Октябрьской революции и в более поздний период появляются статьи и монографии, словари и диссертационные работы известных казахстанских ученых и ученых из Москвы, Ленинграда, других научных центров СССР, в которых рассматриваются не только практические вопросы данной отрасли, но и разрабатываются теоретические проблемы отдельных пластов ономастической лексики казахского языка, проводятся сравнения с данными других тюркских языков.

Однако до последнего времени ономастика казахского языка не была предметом комплексного, цельного исследования ни на казахском, ни на русском языках. Этот пробел в значительной мере восполняет монография Т.Джанузакова.

Доктор филологических наук, заведующий отделом Института языкознания Академии наук Казахской ССР Тельхожа Джанузакович Джанузаков — один из ведущих ученых-лингвистов республики, долгие годы плодотворно работающий в области казахской ономастики. Он опубликовал десятки статей и известные научной общественности книги: «Собственные имена в казахском языке» (1965 г.), «Какое выбрать имя?» (1968 г.), «История казахских личных имен» (1971 г.), «Тайна имен» (1974 г.) и другие.

Новая монография ученого является первым опытом комплексного описания всех основных разделов казахской ономастики.

Из предисловия мы узнаем, что автор использовал огромный фактический материал. Основополагающими стали картотека, материал для которой собирался автором в течение двадцати лет во время экспедиций в различные области Казахстана, материалы шежере (родословных) и Республиканского бюро загса. Привлекалась также ономастическая лексика из произведений фольклора, памятников древней и средневековой тюркской письменности, исторических сочинений XIV-IX вв., использовались известные словари «Дивану лугат-ит-тюрк» («Свод тюркских наречий») М.Кашгари (XI в.), «Опыт словаря тюркских наречий» академика В.В.Радлова, «Сравнительный словарь турецко-татарских наречий» Л.З.Будагова, «Кодекс куманикус» (начало XIV в.) и другие.

Первый раздел монографии посвящен антропонимам и включает подразделы о личных именах, прозвищах, псевдонимах, отчествах, фамилиях и литературных именах.

В подразделе о личных именах описываются мотивы и причины, определяющие выбор личного имени у казахов, устанавливаются этапы развития казахских личных имен с древнейших времен до наших дней. Казахская антропонимика – это тысячи традиционных, исторически устойчивых имен, преемников предыдущих эпох. Вместе с тем в ее составе появилось множество новых слов, отражающих современный быт, развитие науки, техники и культуры, дружбу советских народов.

Что касается прозвищ, то, по мнению автора, у казахов они всегда были добавочными, семейно-бытовыми, зачастую носили шуточный характер.

Употребление же псевдонимов казахскими писателями, журналистами, общественными деятелями наблюдается лишь с начала XX в. Автор в качестве иллюстративного материала приводит интересный перечень псевдонимов С.Сейфуллина, Б.Майлина, И.Джансугурова, М.Ауэзова, С.Муканова и других.

А официальные юридические отчества и современные фамилии казахи стали носить в основном начиная с 30-х годов с введением в СССР паспортной системы. До Октябрьской революции отчества и фамилии были характерны лишь для представителей высших социальных слоев и отдельных лиц из числа интеллигенции (например, Чокан Чингисович Валиханов). Сейчас фамилии у лиц казахской национальности образуются по единой для всех народов СССР формуле: фамилия + имя + отчество.

Т.Джанузаков для своего исследования собрал и подверг лингвистическому анализу литературные имена из произведений Б.Майлина, И.Джансугурова, С.Муканова, М.Ауэзова и других видных казахских писателей. Он, например, подсчитал, что в романе-эпосе «Путь Абая» М.Ауэзов употребил более четырехсот имен персонажей различных по своему происхождению (тюркские, т.е. казахские, арабские или персидские) и структуре (простые, сложные и т. д.), а также стилистической функции.

Во втором разделе монографии автор рассматривает топонимы Казахстана. Опираясь на известный труд члена Политбюро ЦК КПСС, первого секретаря ЦК Компартии Казахстана Д.А.Кунаева «Советский Казахстан», он пишет, что на территории нашей республики 19 областей, более 80 городов, 193

поселка городского типа, 218 сельских районов. В Казахстане также 85 тысяч рек, 50 тысяч озер... Поистине огромный материал для исследователей топонимики!

Автор выделяет среди топонимической системы республики казахские названия монголо-калмыцкого, арабо-персидского и русского происхождения, останавливается на вопросе этимологии некоторых древних из них (Курдай, Балхаш, Или, Иртыш, Едиль-Волга, Урал и т. д.).

В остальных разделах и подразделах монографии рассматриваются этнонимы, космонимы, зоонимы, хронологические слои ономастики казахского языка, процессы образования нарицательной лексики от собственных имен и т.д.

Много познавательного можно почерпнуть из материалов приложения к монографии. В частности, из словаря личных имен мы узнаем, что казахское мужское «имя Адиль арабского происхождения и означает «справедливый, честный», а Болат имеет персидское происхождение и означает «стальной, крепкий, как сталь», женское имя Райхан перешло также из арабского языка и имеет значение «базилик» – душистый цветок и т.д.

Словом, новая монография Т.Джанузакова является интересным нужным трудом, в котором впервые в тюркологии дана общая картина закономерностей происхождения и развития ономастического пространства казахского языка, его структурных особенностей.

Ф.Алиев,
старший научный сотрудник
Института языкознания
АН Казахской ССР,
кандидат филологических наук.

Джанузаков Т. Очерк казахской ономастики. Алма-Ата: Наука, 1982. с.176

Известия Академии наук Казахской ССР. Серия общественных наук. А., №1, 1983, С. 81-82

**Т.Джанузаков: Очерк казахской ономастики.
Алма-Ата: Наука, 1982. 172 с.**

Ономастика как наука, изучающая имена собственные во всем их многообразии, сравнительно молода. В советской ономастической науке видное место занимает тюркская ономастика.

Книга Т.Джанузакова подводит некоторые итоги исследования казахстанских ученых в области изучения собственных имен, причем представляет собой первый опыт комплексного описания на русском языке основных разделов казахской ономастики. Книга включает в себя следующие разделы: антропонимы, топонимы, космонимы и зоонимы, лексико-грамматические особенности формирования имен собственных,

морфологическая структура имен собственных и словообразовательные модели имен собственных. В качестве приложения даны списки антропонимов, космонимов и этнонимов.

Большое место в монографии отведено анализу казахских антропонимов — личных имен людей. Автор на основе большого фактического материала определяет четыре основных периода в истории казахских личных имен: древне-тюркский (V–X вв.); средневековые (X–XVII вв.); XVII–XIX вв.; советский, характеризующийся совокупностью традиционных, исторически устойчивых имен, сохранившихся с древности, и имен, вызванных к жизни новой эпохой.

На основе лексико-семантического анализа антропонимов автор разрабатывает классификацию личных имен. Мотивы выбора личного имени для ребенка могут быть самыми различными, причем их истоки лежат, по мнению автора, в глубокой древности и связаны с первобытным мировоззрением племен, населявших территорию Казахстана, их верованиями, представлениями, традициями и обрядами. Обстоятельно рассмотрены прозвища людей и псевдонимы, прослеживается история казахских фамилий и отчеств.

В системе казахской ономастики наиболее разработана топонимика. В кратком очерке невозможно дать более или менее полного представления о богатстве казахской топонимики, поэтому автор ограничивается общей ее характеристикой и в качестве иллюстрации приводит этимологию нескольких географических названий (Астрахань, Ертис, Урал, Арал, Едил и др.).

Ценным источником для лингвистов, историков и этнографов являются названия родов и племен — этнонимы. Т.Джанузаков проводит глубокие изыскания в области этимологии казахских этнонимов, на основе которых приходит к тем или иным выводам о значении и происхождении многих казахских названий родов и племен, а также этнотерминов типа джуз, ель, ру. Автор книги предлагает свою классификацию этнонимов, разбив их на восемь лексико-семантических групп: этнонимы от названий животных и птиц; от названий природных богатств; от названий растительного мира; из военной лексики; из слоев прозвищного характера, от географических названий и названий драгоценных металлов; имен родоначальников и предводителей; из различных категорий лексики (?). Данная классификация, на наш взгляд, основана лишь на учете лингвистических факторов и не учитывает факторов экстралингвистических, без которых невозможно правильно установить типологические особенности этнонимов. Автору следовало бы учесть принципы классификации этнонимов, предложенные Н.А.Баскаковым.

Представленные в приложении этноназвания являются ценным источником для выяснения многих вопросов истории казахского языка и истории народа. Для решения этих вопросов требуются, безусловно, совместные усилия лингвистов и историков.

Объектом исследования ученого стали также космонимы — названия небесных светил и звезд и зоонимы — клички животных. Не ограничиваясь общими замечаниями, автор дает глубокую характеристику их, показывает

пути развития, истоки их возникновения. На основе историко-сопоставительного анализа данных омонимов автор приходит к интересным выводам и заключениям.

Многие из собственных имен, дошедших до нас из прошлого, являются архаизмами и не фиксируются в лексике современного литературного языка. Т.Джанузаков глубоко и последовательно анализирует лексико-грамматические особенности формирования собственных имен.

Наконец, весьма ценными являются словари личных имен, космонимов и этнонимов. Первые два сопровождаются пометами автора об их происхождении и значении и без сомнения привлекут внимание не только специалистов.

В книге имеются некоторые недочеты, спорные моменты в этимологии, трактовке и решении отдельных проблем ономастики. К примеру, спорной представляется этимология гидронима Едиль/ Итиль – тюркское название Волги из др.-тюрк. *атыл* «выпрыгнуть, выскочить». Личное имя Жебрейил происходит не из русского Григорий, как пишет автор, а из русского Гавриил. Неудачным нам кажется термин «арабо-иранские языки», в котором Т.Джанузаков объединил языки разных семей. Следовало бы оговорить, что в личных именах арабского происхождения типа Абдикадыр, Абдикарим, Абдiazиз составные части *кадыр* «превосходный», *карим* «добрый», *азиз* «дорогой» – это эпитеты аллаха, таким образом, все эти имена религиозного происхождения и первоначально обозначали одно и то же – «раб аллаха». Наконец, если к числу топонимов и можно, отнести с натяжкой названия совхозов, которые, как правило, представляют собой объединения нескольких населенных пунктов, то уж название института никак в состав топонимии не входит.

Эти и некоторые другие наши замечания не носят принципиального характера, кроме того, многие из них могут быть оспорены и несколько не умаляют главных достоинств книги Т.Джанузакова, которая, без сомнения, станет заметным явлением в тюркской ономастике и привлечет широкое внимание как специалистов-тюркологов, так и всех тех, кто интересуется вопросами истории своего народа, истории его языка.

В.У.Махпиров,
кандидат филологических наук

Вечерняя Алма-Ата. №227 (6224), 2 декабря 1987 г.

Тайна имен...

Знаете ли вы тайну своего имени? Или это кажется вам слишком простым – присвоить имя? Но вспомните, почему вас называли Тельхожа или Ушкемпир, Виктор или Марина? Причины наречения в каждом конкретном случае разные, но побудительная причина – мотив – обязательно имеется.

Наука ономастика раскрывает не только происхождение имен, но и мотивы наречения. Ономастика охватывает все стороны нашей жизни, здесь и названия населенных пунктов, рек, морей и местностей, имена и фамилии людей, клички животных, названия космических объектов, товарных знаков и многое другое.

Этой науке посвятил свою жизнь основоположник казахской ономастики Тельхожа Джанузакович Джанузаков. С 1951 года, после окончания аспирантуры, определил он свою главную цель в жизни: собрать, описать, объяснить происхождение личных имен, географических названий Казахстана. Его книги "Какое выбрать имя" (1968 г.), "Тайны имен" (1974 г.) стали библиографической редкостью, а ведь они являются настольными книгами любого казахстанского загса. Работники загсов очень нуждаются в подобной литературе в нашей многонациональной республике, ведь не секрет, что из-за неправильного написания имен и фамилий часто происходят серьезные ошибки и недоразумения.

Кроме фундаментальных исследований по именам в казахском языке, Т.Джанузаков с соавторстве с другими учеными собрал и опубликовал казахские народные загадки, принимал активное участие в многолетнем периодическом издании толкового словаря казахского языка.

Многие, читая на казахском языке рассказы А.Куприна и В.Бианки, знают, что знакомству с русскими классиками обязаны переводам Т.Джанузакова.

Большую научную работу ведет Т.Джанузаков в качестве заведующего отделом ономастики Института языкознания АН КазССР. Под его руководством подготовлено много молодых специалистов — языковедов республики, создан координационный центр ономастики Казахстана. Вместе со своими учениками и последователями он принимает активное участие в работах научных форумов, таких как международный конгресс по ономастике в Кракове (1978), в Лейпциге (1984), во всесоюзных конференциях в Киеве, Ленинграде, Москве, Фрунзе и многих других.

Научно-исследовательская деятельность умело сочетается с общественной — Тельхожа Джанузакович много лет является членом партбюро, членом специализированных советов по защите диссертаций при Институте языкознания АН КазССР и филологического факультета КазГУ им. С.М.Кирова.

За большой вклад в науку Т.Джанузаков неоднократно награжден медалями за доблестный труд, удостоен почетного звания "Лауреат премии им. Ч.Ч.Валиханова", знаком победителя соцсоревнования и другими. Его перу принадлежат более 100 научных трудов, посвященных вопросам казахской ономастики, лексикографии, терминологии и фольклора, он организовал ежегодную полевую экспедицию по сбору материалов топонимов Казахстана и создал основу картотечной базы ономастики республики. Сейчас картотека отдела насчитывает свыше 140 тысяч карточек-ономастиконов.

Таков вклад ученого в науку.

Т.Линко,
ономаст, преподаватель АЗВИ

Огни Алатау, октябрь, 1987

Слова, несущие бессмертие

Ботагоз, Салтанат, Ишмагамет, Ушкempiр и другие казахские мужские и женские имена представляют собой настоящий экскурс в историю народа. Этимология имен ведет нас в глубь веков, заставляя задуматься над сложными взаимосплетениями традиций и законов, народной мудрости и даже дани моде.

Скоро в Казахстане выйдет большой словарь казахских имен, составленный основоположником казахской ономастики Т.Джанузаковым. Это он впервые приоткрыл покровы таинства над происхождением казахских собственных имен, собрал их не одну тысячу и увековечил в памяти народной. В настоящее время ученый возглавляет отдел ономастики Института языкознания АН Казахской ССР.

Что же такое собственные имена и почему так возрос интерес к ним в последние годы?

– Наука об именах волнует всех людей, которые думают об истории своего народа, – говорит Т.Джанузаков. – «Дым отечества» – понятие широкое, но обязательно включает в себя название местностей, рек, озер и населенных пунктов. Все эти названия вызывают у людей любовь к Родине», – эти слова прозвучали еще на открытии 1-ой Всесоюзной конференции по тюркской ономастике и принадлежат известному киргизскому писателю Чингизу Айтматову.

Теперь о словаре казахских личных имен. Выпуск его, так же как и словарей личных имен других народов нашей Родины, назрел давно. В таких словарях нуждаются работники загсов. Этнографы, историки, писатели и просто рядовые советские люди, желающие дать ребенку не просто красивое звучное имя, но и соответствующее национальным традициям, грамматически правильное, соответствующее определенной символике. Что греха таить, многие казахские, уйгурские имена неправильно записываются работниками загсов, из-за чего возникает много трудностей и препятствий в жизни людей. Недаром участие в работе ономастических конференций принимают не только ученые-языковеды, но и историки, топографы, работники загсов, учителя и даже медики.

Особенно представительной была конференция по тюркской ономастике во Фрунзе. Необходимость проведения такого крупного форума назрела давно. Тюркские языки по распространенности занимают в нашей стране второе место, в среднеазиатских и в других тюркоязычных республиках ведется интенсивная исследовательская работа в области ономастики, и это не

случайно. Именно в Татарии, Казахстане и Азербайджане защищены первые докторские диссертации по тюркской ономастике.

На конференции с особым интересом была прослушана речь старейшего советского ученого в этой области В.А.Никонова, так высказавшегося о сущности ономастики: «Эта наука – прежде всего принадлежит обществу. Круг проблем ономастики необычайно широк – это и географические названия, и имена людей, названия народов, клички животных, название товарных знаков и космических объектов и т.д. объединенные одним понятием – собственные имена. Многообразие форм ономастики порождено социально-экономическими причинами.

Немало нового почерпнули казахстанские ономасты в выступлении гагаузского поэта и ученого Степана Курогло из Кишинева о проблемах антропонимики гагаузского народа, которые проливают свет на его этногенез и родство с другими тюркоговорящими народами. Он рассказал о своеобразии гагаузского народа, вышедшего из Азии, живущего по большей части на юго-западе СССР. В нашей стране 173 тысячи гагаузов. В этногенезе этого народа сыграли роль огузы, печенег, половцы. В собственных именах до сих пор сохранились общетюркские элементы, как например, в именах: Демир – железо, Ташчу – каменный, Инекчи – пастух, Узун – длинный, Аксюта – белая, как молоко и другие. И таких интересных выступлений было немало.

Всего за три дня работы конференции на семи секциях было прочитано 132 доклада. Необычайно широка была и география представительства: помимо ученых союзных и автономных республик, областей в работе приняли участие тюркологи из Венгрии и Болгарии.

Многие выступающие отметили необходимость бережного отношения к выбору новых названий и переименованию старых населенных пунктов, улиц и других объектов. Как отметил Чингиз Айтматов, дело не в названии, а в сути идеи. Надо бережно относиться к сокровищнице устного народного творчества. Ведь известно, что не все переименованные названия закрепляются, несмотря на циркуляры и указания, как произошло, например, с городом Караколь, который был переименован в Комсомольск-на-Арыне. Новое название не прижилось. То же можно сказать, например, о Кировском рынке в Алма-Ате. Многие ли горожане знают такой? А Никольский рынок – знают все.

Состоявшаяся вскоре Бакинская конференция по азербайджанской ономастике также собрала немало приверженцев этой науки из республик Средней Азии и Казахстана, РСФСР. Не случайно казахстанские ономасты прочитали интересные доклады о собственных именах азербайджанцев Казахстана. Ведь Казахстан – многонациональная республика, где, по последним данным переписи, проживает 111 национальностей. Из них заметную толику представляют азербайджанцы – около 74 тысяч человек. Ономастов интересуют не просто имена, но и взаимовлияние имени и культуры одного народа в окружении других, заимствование имен, частота их использования.

В Баку, в педагогическом институте имени Ленина, создан ономастический центр по азербайджанской ономастике. Такой же центр

полезно было бы создать и в Алма-Ате. Для этого имеются все предпосылки – растут и множатся кадры ономастов, ведется широкая последовательная работа в области применения собственных имен многонациональным населением, при названии местностей, выборе кличек животных, наименовании различных объектов.

Комплексное их изучение нуждается в координационном руководстве, которое пока ведет лишь небольшой отдел.

Т.Линко,
лингвист, преподаватель АЗВИ

Казахстанская правда
30 июня 2007 г.

В науке собственное имя

Исполнилось 80 лет видному казахскому ученому-языковеду, доктору филологических наук, профессору, академiku Академии гуманитарных наук, лауреату Государственной премии РК в области науки и техники Тельхоже Жанузакову. Вместе с этим знаменательным юбилеем он отмечает и 55-летие своей научно-педагогической и общественной деятельности.

Что заставляет человека, который разменял девятый десяток, исправно ходить на работу, а все свободное время корпеть допоздна за письменным столом над новыми научными трудами? Наверное, искренняя любовь к своему делу. Лингвистика – наука гуманитарная, и по масштабности влияния научных открытий на прогрессивное развитие человеческой цивилизации языковеды, конечно, проигрывают естественникам в вечном споре физиков и лириков. Но кто сказал, что языкознание – скучная сфера? Одна из самых интересных его отраслей – ономастика – наука, изучающая имена собственные, в том числе антропонимы, то есть человеческие имена, и топонимы (географические названия).

Тельхожа Жанузаков по праву считается основателем ономастической школы республики. В 1952 году после окончания Казахского педагогического института имени Абая и учебы в аспирантуре он пришел в Институт языка и литературы АН КазССР, где сразу включился в активную научную деятельность. По совету известных специалистов-языковедов, профессоров С.Малова и С.Кенесбаева, молодой ученый занялся проблемами ономастики – нового тогда направления в казахской лингвистике. Итогом его более чем полувекового исследовательского пути в этой отрасли языкознания стали 20 книг, монографий, словарей и около 200 научных статей, которые стали огромным вкладом в становление и развитие казахской школы ономастики – ныне признанного авторитета в мировой тюркологии.

Среди этого поистине впечатляющего собрания научных трудов можно выделить несколько монографий, ставших этапными в истории казахского языкознания. Это – «Собственные имена в казахском языке» (1965), «Казахская антропонимия» (1971), «Основные проблемы ономастики казахского языка»

(1976), «Топонимия Центрального Казахстана» (1989, в соавторстве), трехтомник «Казахская ономастика» (2006-2007).

Но если эти труды знакомы в основном специалистам-языковедам, то вышедшая в свет в 1974 году книга «Тайны имен» сразу обрела широкую известность и, несмотря на массовый тираж, стала большой редкостью. Почему? Ответ дает в своем предисловии ко второму, дополненному изданию этой книги, выпущенному издательством журнала «Парасат» (2004), сам автор: «Имя присваивается человеку при рождении и служит для различения его среди других людей. Великий Гомер назвал имя сладостным даром... И такой постоянной радостью для человека должно быть красивое, благозвучное имя, с ясным значением, отвечающее духу времени и эпохи. Это жизненная проблема, которая, волновала людей с незапамятных времен, актуальна она и по сей день... Современный именник казахского народа велик по объему и разнообразен по составу. Широко употребляются самобытные казахские имена. Зачастую они имеют прозрачный смысл. Но немало имен-символов. Это, как правило, древние тюрко-казахские, субстратные и заимствованные из других языков... Цель настоящей книги – раскрыть их смысл, забытый истечением времени».

Тысячи наших соотечественников обязаны своим именем этой книге, к которой обращались в свое время многие молодые родители, учитывая при выборе не только красоту звучания, но и смысловое значение имени. Это уникальное собрание казахских антропонимов насчитывает свыше 2 000 личных имен, каждому из которых даны толкование и ссылка на этимологическое происхождение.

Около десяти лет назад Институт языкознания имени А.Байтурсынова инициировал долговременный научно-исследовательский проект по подготовке и изданию многотомного научного собрания «Казахские географические названия» (несколько книг уже увидели свет). Тельхожа Жанузаков – уроженец села Нарынкол Алматинской области. С присущей ему кропотливостью он взялся за исследование топонимов родного края, а уже в 2005 году опубликовал итоговый научный труд – «Казахские географические названия. Алматинская область». Чтобы понять, сколько усилий потребовала эта работа, можно упомянуть лишь несколько цифр. Было изучено около 800 гидронимов рек, почти 900 наименований населенных пунктов, сотни других географических названий, и все это классифицировано по историческому, языковому и лексическому происхождению.

Вопреки общему мнению, ономастика – это не только тихая кабинетная работа. Благодаря многолетним научным полевым экспедициям, в которых принимал непосредственное участие Т.Жанузаков, была создана уникальная казахская ономастическая картотечная база, насчитывающая 400 тысяч названий и хранящаяся в Институте языкознания. Она ежегодно пополняется и служит научным подспорьем все новым поколениям лингвистов.

Нельзя не отметить и тесную связь ономастических исследований с изучением истории, фольклора, этнографии и религии (иначе происхождение

множества имен и названий просто невозможно будет проследить), а это удивительный и интересный мир!

С научной специализацией Тельхожи Жанузакова неразрывно связана и его общественная деятельность. После обретения Казахстаном независимости, душой болея за судьбу родной земли и родного языка, он внес неоценимый вклад в восстановление исторических казахских географических названий. При его деятельном участии была создана Государственная ономастическая комиссия при Правительстве РК, ученым секретарем и членом которой он был на протяжении четырнадцати лет (1990–2003). На основе разработанной им в 1994 году концепции в апреле 1996 года появился Указ Президента «О порядке решения вопросов, связанных с написанием фамилий и отчеств лиц казахской национальности».

Ономастика – излюбленная научная сфера Т.Жанузакова, однако, круг интересов ученого довольно широк: это вопросы терминологии, лексики и лексикографии, орфографии, статлингвистики, а также фольклористика и проблемы художественного перевода. Он соавтор 10-томного «Толкового словаря казахского языка» (1974–1986) и 15-томного «Словаря казахского литературного языка» (т.1, 2006), а также вышедшего в свет в 1968 году словаря «Язык Абая» и многих других изданий. Не имеет смысла перечислять все, поскольку общий список научных трудов Т.Жанузакова включает 320 работ.

Как языковед-тюрколог Тельхожа Жанузаков хорошо известен не только в нашей стране, но и за рубежом, особенно в тюркоязычных странах. Почти сорок раз он выступал с научными докладами и сообщениями на научных форумах разного уровня, в том числе на международных конгрессах по ономастике в Кракове (1978), Лейпциге (1984) и Хельсинки (1990).

На протяжении многих лет Т.Жанузаков много сил и энергии отдает педагогической деятельности – читал лекции, руководил научными работами аспирантов и дипломными проектами студентов в КазНУ имени Аль-Фараби, КазНПУ имени Абая и Восточно-Казахстанском госуниверситете имени С.Аманжолова, много лет возглавляет государственные экзаменационные комиссии ряда вузов. Кроме того, ученый активно участвовал в редактировании, апробации и рецензировании множества учебников и учебных пособий для школ и высших учебных заведений:

С 1968 года Т.Жанузаков входит в состав различных диссертационных советов по филологическим наукам при Академии наук и вузах республики. За этот период под его руководством защищено 15 кандидатских и три докторских диссертации, а по восьми докторским и более 20 кандидатским научным работам ученых СНГ он выступил оппонентом.

Долголетний труд ученого в 1988 году заслуженно отмечен Государственной премией РК в области науки и техники. Тельхожа Жанузаков – лауреат академической премии имени Ч.Валиханова (1984), обладатель государственной стипендии Правительства РК «Выдающийся ученый» (2000), его труд отмечен рядом почетных грамот и медалей.

Несмотря на все эти регалии и общественное признание, это удивительно скромный человек с добрыми глазами и обаятельной улыбкой, всегда готовый прийти на помощь, потрясающий труженик, для которого жизнь немыслима без работы. Видимо, именно эти качества вкупе с научными достижениями снискали ему авторитет и огромное уважение среди коллег и учеников.

О его преданности науке может сказать один лишь факт: свыше 55 лет из своей 62-летней трудовой биографии Тельхожа Жанузаков отдал родному Институту языкознания имени А. Байтурсынова.

Коллеги приготовили для юбиляра особый подарок: 29 июня в Академии наук пройдет организованная Институтом языкознания и посвященная 80-летнему юбилею и 55-летию научно-педагогической деятельности Т.Жанузакова Международная научно-теоретическая конференция «Проблемы, становление, развитие и будущее лексикологии, лексикографии казахского языка, фольклористики и художественного перевода».

Майра Тельманова

Ғалымның кейбір еңбектері жайлы шетел баспасөздерінде жарияланған пікірлер

Шетелдерде шыққан кітаптар мен жинақтардың, болмаса газет-журналдардың бәрі бірдей қолға түсе бермегендіктен, көбіне ол басылымдардың аттарын, шыққан жылдары мен қала аттарын, сондай-ақ мақала жазған авторлардың аты-жөнін көрсетіп отырмыз.

1. Постоянная международная конференция по Алтайстике. Ньюслеттер, №7. Апрель, 1972. Вена, Австрия (ағылшын тілінде).

Академик, түрколог А.Н.Кононов осы конференциядағы “Алтайстическая лингвистика в СССР” атты баяндамасында Т.Жанузаковтың “Қазақ есімдерінің тарихы”. Казахская антропонимия. Алматы, 1971, 218 б. атты монографиясы бойынша мағлұмат бере келіп, оның мән-мазмұны, маңызы, жаңалығы жайлы жағымды пікір айтқан.

2. Найменкундliche информации. Карл Маркс Университат. Лейпциг. 1986. С.77-79 (неміс тілінде).

К.Уленхаут есімді ғалым мақаласында: “Т.Джанузаков пишет о “Развитии тюркской ономастики в СССР” (стр. 13-33). Его статья наряду с историческим, научно-критическим обзором содержит важнейшую топонимическую, антропонимическую, этнонимическую и космонимическую литературу, вышедшую с СССР и посвященной вопросам тюркских ономастических исследований и перечень ономастических словарей, представляет собой важный научный труд до сих пор малоизвестной отрасли советской ономастики” деген пікір айтады.

3. Б.Хаасова (Братислава). Т.Жанузаков: Тайны имен. Алма-Ата, 1974, 132 с//Ономастики зпровадай CSAV. Рокник XXVI, 1987 (словакия тілінде).

“Есімдер сыры. Тайны имен” атты кітабымыз туралы словакия тілінде сын-пікір жазып, кітаптың мазмұны мен құрылысы және мән-маңызын қалың

жұртқа таныстыра отырып, көпшілікке, басқа ел ғалымдарына да тигізер пайдасына ерекше мән берген. Екі тілде жарық көрген бұл кітаптың іс-тәжірибесінің өздеріне де тиімді екендігін айтқан.

4. Общественные науки: Советская литература. Реферативный журнал. Серия 6. Языкознание, Москва, 1983, №1. С.165-167.

Біздің “Очерк казахской ономастики” (АН КазССР, Институт языкознания. –Алма-Ата: Наука, 1982. – 176 с. атты монографиямыз туралы көрсетілген журналдың 165-167 беттерінде Т.П.Егорова толық талдау жасап, негізгі қарастырылған мәселелерге тоқтала отырып, монографияның түркі тілдері арасында тұңғыш рет орыс тілінде жарық көруімен бірге маңызды да құнды еңбек екеніне тоқталған.

5. Общественные науки: Советская литература. Реферативный сборник. Вып. 2 (II), М., 1982, С.49-53. Каримова Л.А. [реферат на: Джанузаков Т. Очерк казахской ономастики. Алма-Ата: Наука, 1982, С.176].

Каримова Л.А. аталмыш монографияның жалпы құрылысын, қаралған мәселелерді толық баяндай отырып, тек қазақ ономастикасында ғана емес, күллі түркі тілдерінде әлі күнге ономастика мәселелері зерттелмей отырғанын сөз етеді. Т.Жанұзаковтың монографиясында ономастикалық кеңістіктің: антропонимика, топонимика, этнонимика, космонимика, зоонимика сияқты бөлімдерінің жан-жақты зерттеліп, тиісті дәрежеде шешімін тапқанын, ол еңбектің маңызы мен сапасын санамалап көрсеткен. Түркі тілдерінде тұңғыш рет жарық көрген салиқалы зерттеу еңбек екенін баса айтқан.

Т.Жанұзаковтың қазақ ономастикасы туралы тартымды да толымды ой-пікірлер кейбір ғалымдардың еңбектері мен конференцияларда жасаған баяндамаларында да бар.

проф. Т.Жанұзаковтың алыс, жакын шетелдерде және ТМД елдерінде жарық көрген еңбектері

1.XIII Международный конгресс по ономастической науке. Краков, Август 21-25, 1978. Имена нарицательные и имена собственные. Резюме докладов (поляк тілінде).

Осы жинақтың 62 бетінде «Собственные имена в эпосе «Путь Абая» атты баяндама тезисі жарияланған.

2. Материалы XIII-го Международного конгресса по ономастической науке. Краков, 1979 (поляк тілінде).

Осы кітаптың 357-362 беттерінде «Собственные имена в эпосе «Путь Абая» М.О.Ауэзова» атты көлемді баяндаманың тексті жарияланған.

3. XV международный конгресс по ономастике. 13-17 август 1984 г. Дерейгеннаме ин шпрахе инд геселлшафт. Карл Маркс-Университат. Лейпциг, 1985 (неміс тілінде).

Осы кітаптың 59-69 беттерінде “Dzanuzakov T. (Алма-Ата) Drevnjaja toponimija Kazachstana” атты мақала бар.

4. XVII Международный конгресс по ономастической науке. Системы имен. Хельсинки, Суоми-Финланд. Август 13-18, 1990 (ағылшын тілінде).

Осы конгрестің баяндамалар жинағында “Урало-Алтайские слоги в топонимии Казахстана” атты мақаламыз бар.

5. Түркі тілдерін зерттеу хабаршысы (қытай түркі тілдерін зерттеу қоғамы). Пекин, 1989, №4, 14-19 б.

Т.Жанұзақов. “Қазақ” деген сөз қайдан шыққан (қытай тілінде).

6. Т.Жанұзақов. Қазақ түркілерінде кісі адлары (қазақ есімдері). Анкара, 2003, 130 б. (түрік тілінде).

7. Географическое общество Союза ССР

Всесоюзная конференция по топонимике Советского Союза

28-1 – 2-П 1965, Ленинград, 1965

Осы конференция материалдары жинағының 14-18 беттерінде Т.Жанұзақов (инст. Языкозн. АН КазССР, Алма-Ата) “Историко-этнографические связи ономастики Казахстана” атты мақаламыз жарық көрді.

8. СССР Ғылым академиясының Этнография, Тіл білімі институттары және РСФСР Министрлер кеңесі жанындағы заң комиссиясы ЗАГС бөлімінің ұйымдастырған антропонимика проблемаларына арналған бүкілодақтық конференцияға қатысып, баяндама жасадық. Ол осы конференцияның материалдарында 5-8 беттерде жарияланды.

Институт этнографии АН СССР

Институт языкознания АН СССР

Отдел ЗАГС юридической комиссии при Совете министров РСФСР

ЛИЧНОЕ ИМЯ

Проблемы антропонимии, Москва, 1968

Бұл мәжілістегі “Социально-бытовые основы в казахских личных именах” атты баяндамам 1970 ж. жарық көрген “Личные имена в прошлом, настоящем, будущем. “Наука”, Москва” деген кітапта жарық көрді.

9. Институт языкознания АН СССР

Институт этнографии им. Н.Н.Миклухо-Маклая АН СССР

Горьковский государственный педагогический институт им. М.Горького

Горьковский государственный университет им. Н.И.Лобачевского

ВТОРАЯ ПОВОЛЖСКАЯ КОНФЕРЕНЦИЯ

Пригласительный билет и программа, Горький, 1969

Бұл конференцияның программасына екі баяндамам қойылды. 1. К этимологии некоторых древнетюркских личных собственных имен. 2. Картотека словаря исконно тюркских имен. Осы баяндамаларым конференция материалдары бойынша жинақта жарияланды (ол жинақтар қолыма түспегендіктен жинақтың беттерін бере алмадым).

10. ЛИЧНЫЕ ИМЕНА В ПРОШЛОМ, НАСТОЯЩЕМ, БУДУЩЕМ. Проблемы антропонимии. Издательство “Наука”, Москва, 1970

Бұл кітаптың 194-201 беттерінде менің “Социально-бытовые мотивы в казахской антропонимии” атты көлемді мақалам жарияланды.

11. Академия наук СССР

Институт этнографии им. Н.Н. Миклухо-Маклая

ЭТНОГРАФИЯ ИМЕН. Издательство “Наука”, Главная редакция восточной литературы. Москва, 1971.

Осы кітаптың 100-103 беттерінде “Обычаи и традиции в казахской антропонимии” атты мақалам жарық көрді.

12. Академия наук СССР

Ордена Дружбы народов Институт этнографии им. Н.Н.Миклухо-Маклая

Академия наук Киргизской ССР

Институт языка и литературы

Географическое общество Киргизской ССР

ПРОГРАММА

I Всесоюзной конференции по тюркской ономастике. Москва, 1986.

Бұл бағдарлама бойынша пленарлық мәжілісте “Состояние исследований и перспективы развития тюркской ономастики” және “Лексико-семантические особенности казахской космонимии” атты тақырыптар бойынша баяндама жасадым. Олар баяндамалар тезисіне енді.

13. Советский фонд культуры

Академия наук СССР

Всесоюзная научно-практическая конференция “ИСТОРИЧЕСКИЕ НАЗВАНИЯ – ПАМЯТНИКИ КУЛЬТУРЫ”. 17-20 апреля, 1989 г. Тезисы докладов и сообщений. Москва, 1989.

Осы кітаптың 26-26 беттерінде “Насущные проблемы топонимии Казахстана” атты мақаламыз жарияланды.

14. Институт мовознавства ім. О.О.Потебні АН УРСР

Українська ономастична комісія

РЕСПУБЛІКАНСЬКА ОНОМАСТИЧНА НАРАДА. Київ, 1962.

Бұл республикалық конференцияда “Из истории ономастики казахского языка” деген тақырыпта баяндама жасадым. Ол баяндама 1965 ж. “Питання ономастики” атты кітапта жарияланды.

15.

ПИТАННЯ ОНОМАСТИКИ

(Матеріали II Республіканської наради з питань ономастики). Київ, 1965

Т.Жанузаков (Алма-Ата) “Из истории развития ономастики казахского языка”. С. 294-298.

16. Академія наук Української РСР

Ордена трудового красного прапора

Институт мовознавства ім. О.О. Потебні

Українська ономастична комісія

ПИТАННЯ СУЧАСНОЇ ОНОМАСТИКИ

Видавництво “Наукова думка”, Київ, 1976.

Бұл кітаптың 156-159 беттерінде “Вопросы русско-казахского антропонимического взаимодействия” атты мақаламыз жарық көрді.

17. Республіканська ономастична конференція. Одесса, 1969.

Бұл конференцияда “Роль російсько-інтернаціональних запозичень у збагаченні казахської антропонімії” атты баяндамамыздың тезисі “IV Республіканська ономастична конференція” атты кітапта жарияланды.

18. IV Республіканська ономастична конференція. Київ, 1969.

“Роль русско-интернациональных заимствований в обогащении казахской антропонимии” атты мақаламыз осы жияқтың 125-126 беттерінде жарияланды.

19. Министерство высшего и среднего специального образования УзССР
Самаркандский государственный университет имени Алишера Навои
Кафедра русского и общего языкознания

ПРОГРАММА семинара по ономастике. Научный руководитель семинара
– В.А.Никонов. 20-26 января 1969 г. Самарканд, 1969 г.

Бұл Орта Азия ономастикалық кеңістігіне арналған семинарда
“Древнетюркская ономастика (V-VIII веков)” атты тақырыпта жасаған
баяндамамызды Самарқан университетінің филология факультетінде де
оқыдық.

20. Отделение литературы и языка Академии наук СССР

Отделение истории академии наук СССР

Советский комитет тюркологов при ОЛЯ АН СССР

Академия наук Узбекской ССР

III БУТУНИТТИФОҚ ТУРКОЛОГИЯ КОНФЕРЕНЦИЯСИ (10-12
сентябрь 1980 йил).

ПРОГРАММА

III Всесоюзная тюркологическая конференция (10-12 сентября 1980 года),
Ташкент.

Бұл конференциядағы “Состояние и перспективы развития казахской ономастики” атты баяндамамыз 1985 ж. Ташкент қаласында жарық көрген
“Тюркское языкознание” атты кітаптың 365-370 беттерінде берілген.

21. МАТЕРИАЛЫ КОНФЕРЕНЦИИ ПО ОНОМАСТИКЕ
УЗБЕКИСТАНА (ноябрь 1985 года)

Бұл жинақтағы мақаламыздың аты “Некоторые аспекты теории и методики ономастических исследований в тюркских языках”. С. 33-35

22. Министерство просвещения Узбекской ССР

Сырдарьинский государственный педагогический институт имени
Г.Гуляма

Академия наук Узбекской ССР

Институт языка и литературы имени А.С.Пушкина

ОНОМАСТИКА УЗБЕКИСТАНА, Ташкент, 1987

Бұл жинақта “О происхождении этнонима казах” атты мақаламыз
жарияланды.

23. Каршинский госпединститут им. Х.Алимджана МНО УзССР

Институт языка и литературы АН УзССР

Узбекский фонд культуры

II Республиканская научно-практическая конференция ОНОМАСТИКА
УЗБЕКИСТАНА

ПРОГРАММА, Карши, 1989

Бұл конференцияда “Общетюркские основы казахских гидронимов
древнейшего периода” деген тақырыпта баяндама жасадым.

24. Азәрбайжан ССР али вә орта ихтисас тәһсили назирлийи

Министерство высшего и среднего специального образования
Азербайджанской ССР

А.И.Ленин адына гырмызы эмэк байрағы орденли Азербайчан дәвләт
педагожи институту

Азербайджанский Ордена трудового красного знамени государственный
педагогический институт имени В.И.Ленина

Азербайчан ономастикасы проблемләринә һәср олунмуш II елми-нәзәри
конференсын

ПРОГРАМЫ

ПРОГРАММА

II научно-теоретической конференции, посвященной проблемам
Азербайджанской ономастики. Баку – 1988 – Баку.

Бұл конференцияда “Общeturкские основы казахских гидронимов
раннего средневековья” атты тақырыпта баяндама жасадым.

25. Азербайчан ССР халғ тәһсили назирлийи

Министерство народного образования Азербайджанской ССР

А.И.Ленин адына гырмызы эмэк байрағы орденли Азербайчан дәвләт
педагожи институту

Азербайджанский Ордена трудового красного знамени государственный
педагогический институт имени В.И.Ленина

Азербайчан ономастикасы проблемләринә һәср олунмуш III елми-нәзәри
конференсын

ПРОГРАМЫ

ПРОГРАММА

III научно-теоретической конференции, посвященной проблемам
Азербайджанской ономастики. Баку – 1990 – Баку.

Бұл конференциядағы мақала-баяндаманың аты “К вопросу
исторической топонимии”.

26. Институт этнографии им. Н.Н.Миклухо-Маклая АН СССР

Географическое общество Киргизской ССР

ОНОМАСТИКА СРЕДНЕЙ АЗИИ

Издательство “Илим”, Фрунзе, 1980. Бұл кітапта “Этюды о казахских
этнонимах” деген көлемді мақалам жарық көрді. 16-24 б.

Атақты түрколог, СССР ҒАның академигі А.Н. Кононовпен кездесу. Оң жақта ф.ғ.к. Т. Жанұзақов,
сол жақта ф.ғ.д. Т. Қордабаев, ф.ғ.д. Р.С. Сыздықова. Алматы, 1966 ж.

ХVII Халықаралық ономастикалық конгресс. 1984, Лейпциг. Конгреске қатысқандар:
Т. Жанұзақов (Қазақстан), С. Атаниязов (Туркменистан), М. Косничану (Молдавия),
көрнекті түрколог Н.А. Баскаков (Москва)

Лейпциг, 1984 ж. Н. Калакуцкая (Москва), В. Подольская (Москва), Т. Жанұзақов
(Қазақстан), А.В. Суперанская (Москва), М. Косничану (Молдавия), Э. Бегматов
(Өзбекстан), С. Атаниязов (Туркменистан)

Бүкілодақтық ономастикалық конференция. Ақ костюмді Г.Р. Алиев (Баку), Т. Жанұзақов (Алматы), Ә. Қайдаров (Алматы), К. Дыйханов (Фрунзе). Москва, 1980 ж.

1986 ж. IV Одақтық түркологиялық конференция. Қатысушылар: Солдан оңға қарай: А. Әбдірахманов, Т. Жанұзақов К. Мұсаев, С.Г. Кляшторный, Ә. Қайдаров, Ш. Мұрғаз. Фрунзе

Конференцияны баскарып отырған Әзербайжан ҒАның Академигі Гурбанов А. менімен әңгімелесіп отырған ҒАның академигі Ширалиев М. Баку, 1988, сәуір.

Лейпциг, 1984. Н.А. Баскаков, Э. Бегматов, Т. Жанұзақов

ІІІ БӨЛІМ

ҒЫЛЫМНЫҢ САРА ЖОЛЫ

Халқымыздың “ғылым – инемен құдық қазғандай” деуі оның мәнісінің тереңде жатқандығын аңғартса керек. Ғылымның қия жолына түскен адамның талмай, қажымай, тайғанап құлап кетпей, қиын да қыспақ соқпақтан өтіп отыруы оңай емес. Ғылым соңына түскен жас ізденушіні жетелеп, жетектеп, адаспас тура жолға салып, бағыт-бағдар беретін ұлағатты ұстаз болары көпке аян. Мені де жас кезімнен, институттың 2 курсынан ғылымға баулыған ұстазым проф. С.Аманжолов болды (Ол әңгіме жайында егжей-тегжейлі “Өмірдерек” атты бөлімнің “Студенттік өмір” деген тармақшасында толық жазамын).

Адам баласының өмірін бір арнаға түсіретін жағдайлар болады. Сондай бір оқиға менің де өмір жолыма бағдар болды. 1952 ж. Қазақстан Ғылым академиясының Тіл және әдебиет институтына қызметке келген мені “Академиялық сөздік” бөлімінің меңгерушісі, академик І.Кеңесбаев 2 томдық “Қазақ тілінің түсіндірме сөздігін” жасау барысында мол іс-тәжірибе, өнеге-ұлағат алып қайту үшін Ленинград және Мәскеу қалаларына іссапарға аттандырды. 1953 жылдың 30 желтоқсанында таң азанда Ленинград қаласына келіп түстім. Қала ортасындағы атақты “Астория” мейманханасымен іргелес “Ленинградская” атты мейманханаға жайғастым. Түстен соң Ғылым академиясының ғимаратын іздеп тауып, Тіл білімі институтының Сөздік секторына барып, қызметкерлермен танысып әңгімелесіп, көзайым болдым.

Олар 31 желтоқсан – 1 қаңтар мейрам екенін, институтқа 1954 ж. 2 қаңтарда ғана келуге болатынын айтқан соң жатын орныма қайтып, мен де екі күн демалдым. 1954 жылғы қаңтардың 2 күні институтқа барып, атақты ғалым, көрнекті түрколог С.Е.Маловқа жолықтым.

С.Е.МАЛОВ

Сергей Ефимович Малов – аты әлемге әйгілі түрколог, КСРО ҒА-ның корреспондент мүшесі, Ленинград университетінің профессоры, Қазақстанның ғылымға еңбек сіңірген қайраткері, көне түркі жазба ескерткіштері бойынша ірі монографиялар жазған ғалым. Сол кезде атағы жер жарған, советтік түркологияның атасы саналатын Сергей Ефимовичпен кездесіп, қарсы алдында қаршадай болып отырған маған әңгіме-дүкен құрып сөйлесу, пікірлесу аса ауыр да қиын шаруа болып, әбден қысылдым. Сол кезде 25-тің үстінде болсам да жүрексіндім. Осы жайымды байқаған зерделі ғалым өзі сөз бастап, қайдан, қайсы қаладан келгенімді сұрағанда, қолымдағы академик І.Кеңесбаев жолдаған хатты ұсына қойдым да, Алматыдан келдім дедім. Жок, өзім жүрексінгендей қатыгез, тік мінез, менмен адам емес, жылы жүзді, сарғыш өнді, майда үнді, кішіпейіл кісі екен. Хатты ашып оқып, - поздравляю с приездом, молодой человек! – деп жатыр. Әңгіме 2 томдық қазақ тілінің түсіндірме сөздігі төңірегінде болғандықтан, сөздік жасау, оның принциптері, техникалық жақтары, сөз мағыналарын түсіндіру, омоним, синоним, етістік, етістерді қамту, оларды беру тәсілдері, жалпы сөздіктегі реестр сөздердің

құрамы, жалпы қамтылатын сөздердің сыр-сипаты сияқты толып жатқан мәселелер жайлы айтып жатыр, айтып жатыр. Мен болсам қозғалмастан, шұқшия мүлт жібермей жорғалата жазып жатырмын. Әңгіме-дүкен құрғанымызға бір сағаттан асып та кетті. Әлден соң, біз үйге қайтайық деп жиналды.

Ленинградтың кең де сәнді көшесі. Нева өзені жағасымен едәуір жүрдік. Трамвай аялдамасына жеткеніміз сол еді, трамвай да келе қалды. трамвайға отырып, жайланған соң әңгімеміз сәл үзілді. Әлден уақытта бір аялдамаға келгенде трамвайдан түстік. Мен болсам үнсіз ілесіп келем. Бір көшеден өткен соң ғана “екеуміз бірге үйге барамыз” дегені.

Үйге де жеттік, есік те ашылы. Үйге кірген соң: Александра Михайловна! К нам приехал гость из Алма-Аты, - деп жымия күліп жатыр. Жұбайы болса жайдары да ілтифатты ниетпен “келіңіз, төрлетіңіз!” дейді. Мен де ризашылығымды білдіріп жатырмын.

Үйге кіргенде байқағаным, үлкен бөлменің кіреберісінде шай-пай ішетін дөңгелек ас үстелі тұр, оң жақ жатын орын екені тартып қойған шымылдық пердесінен байқалып тұр, төр жағына барғанымда алдымдағы бөлме ғалымның бай кітапханасы тұрған кабинеті екен. Оның үш қабырғасындағы сөрелері сықаса кітапқа толы. Көздің жауын алады.

Менің байқағаным, ғалымның бойы өзімнің бойыммен шамалас, шоқша сақалы мен қалың самайы тұтасып, шашсыз басы жалтырап жарасып тұр. Өзі тым кішіпейіл, аса қарапайым. Үстелге отырып әңгімелесе бастағанда, Александра Михайловна! Поставь чай по восточному, - деді. Әлден уақытта шайға да отырдық. Екеуі кезек-кезек өздері білетін адамдарды: М.Әуезов, І.Кеңесбаев, Н.Сауранбаев, А.Шамиевалардың хал-жайын, есен-саулығын сұрастырып жатыр. Өздерінің Отан соғысы жылдары Алматыда тұрғанын айтып, көптеген жайттарды еске түсірісті.

Шай ішіп болған соң кабинетіне келген ғалым өзінің жазу үстеліне жайғасты да, мен қарсы алдына отырдым. Қарапайым да кішіпейіл ғалым әңгіме үстінде кандидаттық диссертацияның тақырыбын білген соң, сөздердің көп мағыналылығы туралы түркітану білімінде қазірге қалам тартқан жан жоқ, ол өте ауыр, күрделі тақырып екенін айтты. Қазақ тіл білімінде, жалпы түркітануда, ономастика мәселесі әлі тың жатқан дүние деді де оның бір саласы ретінде “Қазақ тіліндегі есімдер” деген тақырыпты кандидаттық диссертацияға ұсынды. “Бұл халық тілінің тарихы, азаматтық тарих, этнография ғылымдарымен тікелей байланысты” дейді атақты ғалым.

Егер осы тақырыпқа келіссен мен қолдаймын деді. Әлбетте, келісетінімді, ғылымның көптеген саласымен байланысы бар келелі тақырып екенін естіп, қатты қуанып отырғанымды айттым.

Олай болса, саған үш түрлі шарт қоям: біріншіден, араб, парсы тілдеріндегі материалдарды пайдалана білетіндей оқу, жазуын білуің керек дегені. Мен өзім білетін арабшаммен аты-жөнімді жазып беріп едім, бұның Байтурсыновский төте жазу ғой, - деп езу тартты.

Екіншіден, көне орхон-енисей жазуын білуің керек дегенде, өз атымды руна жазуымен жазып бердім. Танданған пішінмен, мұны кім үйретті, қайдан

білесін деп бетіме қарады. Бұл орхон-енисей жазуын 2 курста оқып жүргенімізде проф. С.Аманжолов үйретті. Бірақ бұл жазуды ол кісі дулат жазуы деген болатын дегенімде, езу тарта күлімсіреп, -да, он знает, - деп қоштады.

Үшіншіден, тарихи әрі этнографиялық еңбектерді көп оқып, жетік білуін керек дегенді баса айтты. Осыдан соң орнынан тұрды да қарсы қабырғадағы шкафтан бір кітапты әкеліп, маған ұсынып, осы кітапты оқып таныс, ертең кешкі 18.00-де осында үйге кел, - деп шығарып салды.

Осыдан соң, мен Алматыға қайтқанша бір айдан аса ұлағатты ғалымның үйіне күнде барып, сағаттап отырып, алтын уақытын алып, тақырыбым жайлы көп мәселені біліп, әбден сусындап, ол кісінің айтуы бойынша Салтыков-Щедрин атындағы кітапханадан да көп материал оқып, ой-өрісімді кеңейтіп, тиянақты білім алып, марқайып қайттым.

Осы күнге дейін ерлі-зайыпты Сергей Ефимович пен Александра Михайловнаның жарқын бейнесі, адамгершілік қасиеттері еш есімнен кетпейді. Мен ол кісілерге мәңгі қарыз болып, адамгершілік, кісілік, ғалымдық мінез-құлық, кішіпейілдігі мен қарапайым жүздерін жүрегімде сақтаудамын. Ол кісілердің мекен-жайы: Ленинград, 1 Площадь Труда, д. 6, 21 пәтер менің екінші үйім сияқты мәңгі есімде.

2 томдық “Қазақ тілінің түсіндірме сөздігін” жасау туралы ақыл-кеңесті С.Е.Маловтан басқа да сол Ленинград қаласында тұратын белгілі түркологтар: акад. А.Н.Кононов пен проф. А.К.Боровковтармен де кездесіп, айтқандарын дерлік жазып әкелген едім. Сонымен қатар Тіл білімі институтының Ленинград қаласындағы Сөздік секторының белгілі мамандары, орыс тіл білімі лексикографиясының майталмандары: ф.ғ.д. А.П.Евгеньева, А.М.Бабкин, Ю.С.Сорокин, С.Л.Баженова сынды ғалымдардың да айтқан ой-пікір, ақыл-кеңестерінің де қазақ тілінің түсіндірме сөздігін жасауда өте пайдалы болғаны бар.

Сергей Ефимович бір кездескенімде, 10 қаңтар 1954 жылы Институтқа сағат 14.00-де кел. К.Исмаилов деген шәкіртім “Русско-интернациональные слова в уйгурском языке” деген тақырыпта кандидаттық диссертация қорғайды. Оппоненті Н.А.Баскаковпен сені таныстырам деді.

Ол кезде Н.А.Баскаков 60-тың ортасындағы қажыр-қайраты мол ғалым екен. Біздің сол таныстығымыз ұзаққа созылды (оны Н.А.Баскаков туралы жазғанымда егжей-тегжейлі айтам).

Ленинградтан Мәскеуге аттанар алдында қымбатты Сергей Ефимовичпен қоштасып, шынайы ризалығымды білдіріп, рахметімді жаудырдым. “Хабарласып, хат жазып тұрғайсың, мен білетін ғалымдарға: І.Кеңесбаевқа, М.Әуезовке, М.Балақаевқа т.б. сәлем айт деп тапсырды. Мәскеуге барғанда А.К.Дмитриевке жолығып, кандидаттық диссертация тақырыбың бойынша сөйлес деді.

Ленинградтан 8 ақпанда Мәскеуге келген соң Ғылым академиясына барып, аспиранттар жатақханасына (Малобронная көш.) жолдама алдым. Ертесінде Тіл білімі институтына барып, өзім етене таныс болып қалған Н.А.Баскаковқа жолыққан соң тақырыпты, шамалап жасалған жоспарды көрсеттім. Тақырыпты ұнатып, оның мән-жайын жете қозғап айта отырып, бұл

мәселе жөнінде өзінің жазған мақалаларын атап берді. Түс кезінде Н.А.Баскаков үйіне апарып, екеуміз түстенген соң кітапханасынан өзі жазған кітаптарын көрсетті де, “Ойротско-русский словарь” атты еңбегіне автограф жазып, сыйға берді. Ол кітапта көрсетілген 16.01.1954 ай, күн және автордың қолы әлі күнге көзіме ыстық көрінеді. 9 ақпан 1954 ж. Институтқа келіп, Түркі және монғол тілдерінің бөлім меңгерушісі, СССР ҒА-ның корр. мүшесі, профессор, көрнекті түрколог А.К.Дмитриевтің қабылдауында болдым да тақырыбым бойынша әңгіме қозғай бастаған едім, жұлып алғандай, бұл тақырыпты кім ұсынды? дегені. Оны Сергей Ефимович ұсынғанын, бір айдан астам ол кісіден консультация алғанымды айтып бердім.

Бұл - әлі күнге қолға алынбаған, түркология бойынша тың жұмыс. Өте жақсы тақырып. Келешегі зор, ауқымды жұмыс екенін айта келіп, өзінің де осы тақырып бойынша жазған екі мақаласының атын айтып берді. Сом тұлғалы келген, білімі зор, түрік, әзербайжан, өзбек тілдерінде еркін сөйлейтін ғалым екен. Есімі күллі түркі халқына белгілі үлкен ғалыммен сөйлесіп, әңгіме-дүкен құрып, ақ батасын алған соң, екінші мәселеге көштім. Қазақ тіл білімінде тұңғыш рет 2 томдық “Қазақ тілінің түсіндірме сөздігін” жасауды қазақ ғалымдарының қолға алмағын айта келдім де, ол туралы сіздің ой-пікір, ақыл-кеңесіңізді сұрай келдік деп бастаған әңгімеміз 2 сағатқа созылды. Ол кісінің айтқан пікірлерін мүлт жібермей, толық жазып алдым. Қазақ тілшілерінің абыройлы да игі іске қадам басқанын, табысты аяқталуын тілей отырып, ғалымдарға ыстық сәлемін жолдады.

Институт тапсырмасы бойынша енді Орыс тіл білімінің белгілі ғалымдары, көрнекті лексикографтарымен де кездесуім керек еді. Олардың бәрін бірдей кездестіріп, ағыл-тегіл әңгімелесудің реті қиындау болған соң алғаш рет СССР ҒА-ның корр. мүшесі, орыс тілі грамматикасы оқулығының авторы С.Г.Бархударовтың қабылдауында болып, ұзақ әңгімелесіп отырғанда ұзын бойлы, ақ шашты, ақ мұртты, денелі кісі келіп, отыруға жайғаса бергенде, С.Г.Бархударов ол кісіге қарап, познакомтесь, со мной разговаривает казахский Ожегов дегені. Сөйтсем, әлгі келген кісі “Словарь русского языка” атты белгілі еңбектің авторы С.И.Ожеговтың өзі екен. Қалжың сөзге өзара күлісіп, желпініп те қалдық. Құдай аузына салған болар, Степан Григорьевичтің сол сөзі айнымастан арада 50 жыл өткен соң, менің жалпы редакциясын басқарып, айтарлықтай тер төгіп, көп еңбектенуімнің нәтижесінде “Қазақ тілінің сөздігі”. 50 мың сөз бен сөз тіркесі қамтылған. 774 бет, 105 б.т. 1999 ж. жарық көрді. Осы бір томдық “Қазақ тілінің сөздігі” туралы халық жазушысы М.Әлімбаев “Халыққа қажетті сөздік” атты сыни мақаласында (Алматы ақшамы. №150, 29 желтоқсан 1999 жыл): “...Ислаһимда, “Қазақ тілінің сөздігіне” жиырма реттен аса қайталанып басылған С.Ожегов сөздігінің жолын берсін. Жаңа сөздік жалпы Алаштың, бүкіл қазақ баласының қолынан түспес құрал кітап болғай!” деп жазды.

Ленинград-Мәскеу сапарынан оралған соң “Академиялық сөздік” бөлімінде менің есебім тындалды. Осы 2 томдық “Қазақ тілінің түсіндірме сөздігін” жасау туралы Инструкция жазуға және сөздікті жасау үстінде Мәскеу-Ленинград ғалымдары айтқан ой-пікір, ақыл-кеңестер дерлік пайдаланылды.

С.Е.Маловпен хат жазысып, хабарласып тұрдық. Бұл күнде ғалымның екі хаты көзіме оттай басылады. Оның қызуы мен қаһары үнемі маған зор күш-қуат беріп, шығармашылық ісіме маздап жанған шамдай жарығын түсіріп, әрдайым қолдап, қолпаштап, демеп отырады.

Ономастика бойынша шынайы ұстазым болғандықтан мен ол кісінің алдында парызым мен қарызымды ақтай алдым ба, жоқ па? Оны Алла тағала алдында анық айтар болсам, құрметті де аяулы ғалымның қолыма ұстатқан алауын сөндірмей, алаулата түсіріп, қазақ ономастикасы бойынша тұшымды еңбектер беріп, кандидаттық және докторлық диссертацияларымды қорғауым, атақ, дәреже алуым парызын ақтағаным болар деп ойлаймын. Егерде аман-сау болып, жағдайым көтеріп жатса, ғалымның 135 жылдығына (2015 жылы) арнап ономастикалық жинақ шығарсақ, қарызымызды жеңілдетер едік-ау деп ойлаймын.

Мәскеу-Ленинград сапарынан оралған соң Сергей Ефимовичтің кандидаттық диссертация ретінде “Қазақ есімдерін” зерттеуді ұсынғанын Секене (Ісмет Кеңесбаевқа) мәлімдегем.

Арада үш ай өткен соң маусым айының ортасында ғылыми кеңесте “Қазақ тіліндегі кісі есімдері” атты тақырыпты бекіту мәселесі қаралды. Берілген сұрауларға толық жауап берген соң талқылау басталды. Сол кездегі аға ғылыми қызметкер, филология ғылымдарының кандидаты, орыс тілінің маманы Махмұтов Х.Х. бұл тақырып жарамайды дегенді айта отырып, қай-қайдағыны қозғап, өзі сөзшең адам, тіпті бөсіп кетті. Оны қаламдасы, ф.ғ.к. бөлім меңгерушісі Мұсабаев Ғ. қуаттағаны бар емес пе?! Екеуі сөйлеп болған соң, І.Кеңесбаев: – Оу, азаматтар! Алдымен бұл тақырыпты кім ұсынғанын, кімдер қолдап, қолпаштағанын білсеңдерші?! Тақырыпты ұсынған атақты түрколог С.Е.Малов, қолдап-қуаттағандар Мәскеудегі бәріміздің құдайымыз Н.К.Дмитриев, Н.А.Баскаков, мә керек болса дегені сол-ақ екен, Махмұтов орнынан қарғып тұрып, бұл тақырып бойынша орыс ғалымы, академик Якубовский, Шахматовтар да мақалалар жазған. Сөз жоқ, тың, жақсы тақырып, қолдаймыз деп безілдей қалды. Оны әлгі Мұсабаев та қолдап шыға келді. Кеңес мүшелері дуылдасып, күлісіп жатыр. – Е, енді ғана жөндеріңе келдіңдер. Олай болса, бұл тақырыпты бекітейік деп Институт директоры Х.Сәйкиев қол көтерді. Бәрі қолдады да, ғылыми жетекшісі академик І.Кеңесбаев болсын десті.

Мен сөз алып, проф. С.Е.Маловтың консультант ретінде тағайындалуын өтіндім. Бірақ менің сөзім жерде қалды да, кандидаттық диссертациямның ғылыми жетекшісі академик І.Кеңесбаев болып бекітілді. Ол кезде І.Кеңесбаев бөлім меңгерушісі, мен сол бөлімнің кіші ғылыми қызметкері едім.

І.К.КЕҢЕСБАЕВ

Қазақ тіл білімін қалаушылардың бірі, түркітанушы, ҰҒА-ның академигі, Қазақстанның еңбек сіңірген ғылым қайраткері, филология ғылымдарының докторы, профессор, 1946-1951 жылдары Қазақстан Ғылым академиясының

тұңғыш вице-президенті, 1954-1978 жылдар Тіл білімі институтының директоры. 1953 ж. маусымнан бастап Секең “Академиялық сөздік” бөлімінің меңгерушісі қызметіне келгенде, бөлімде ылғи ығай мен сығайлардың жұбайлары жайғасқан, бір де бір еркек кіндікті қызметкер жоқ екен. Содан соң Институт директорына бар жағдайды мәлім етеді. Директорымыз Х.Сәйкиев мені шақырып алып, “сен ертеңнен бастап І.Кеңесбаевтың бөліміне барасың, сен жасап жатқан “Орысша-қазақша тіл білімі терминіне” ол кісі қолғабыс беріп, басшылық етеді. “Социалистік Қазақстан” газетінде күллі тіл білімі терминін білімі саяз кіші ғылыми қызметкер жасап жатыр екен” деп жазды ғой. Сондықтан ол сөздікті бірлесіп шығарасындар деді. Мен М.Балақаевтың бөлімінде істеп жүрмін ғой, ол кісіден ұят болмай ма? деп тақымдап қоймаймын. Директор маған қарап, онда жұмысың болмасын, біз өзіміз шешеміз бұл мәселені. М.Балақаев та біледі” деген соң жаңа бөлімге ауыстым да тапсырма алып, іске кірістім. Менен соң Ә.Болғанбаев, Б.Қалиев, М.Жақыпбеков сияқты жігіттер де келді. Сөйтіп бөлім қызметкерлері толысып, іріктеле бастады.

1954 ж. Секең институттың директоры болып бекіді де, бөлім меңгерушісіне Г.Жәркешева тағайындалып, сөздік жұмысы толассыз алға басып, 1959 ж. I томды, 1961 ж. 2 томды жарыққа шығардық. Айтқандай, Секең 1957 ж. бөлім қызметкерлерінен 9 әйел адамды бірден босатып жіберді. Олардың бірнешеуі жоғары жақпен байланысты болса да батылдық жасады.

1959 ж. “Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінің” I томын жарыққа шығарғанда мен де кандидаттық диссертациямды аяқтап, машинкадан шығартып алғам. Бірақ диссертациямды өзім қызмет атқарып жүрген мекемедегі ғылыми кеңесте қорғай алмайтын болдым. Өйткені сол жылы ЖАК-тың қаулысы шығып, күшіне енген-ді. Сондықтан Абай атындағы Қазақ педагогика институтына апардым. Оның проректоры Ц.Л.Фридман “Сіздің I-ресми оппонентіңіз Қырғызстаннан келетін академик И.А.Батманов екен, біз ол кісіге қаржы бере алмаймыз” деп қарап отыр. – Олай болса, жұмысыңды КазГУ-дің ғылыми кеңесіне апара ғой,- деді Секең. Мен жұмысты апаруын апарғанмен 1961 ж. желтоқсан айының 28-де ғана, 2 жылдан кейін ғана қорғауға қолым жетті. Өйткені кезек күтіп, әбден әуреге түстім. Ол жайт өзімнің ғана жаныма батқанмен ғылыми жетекшім де, басқалар да мүсіркеп, жаны ашып, есіркей қойған жоқ. Оның есесіне кандидаттық диссертациям Мәскеудің ЖАК-да екі ай ішінде қаралып, тез бекіді. Сол кездегі қуанышта шек болмағаны өз алдына, менің жұмысымның жоғары жақта, орталықта ерекше бағаланғаны басты мұрат болды.

Осыдан 15 жылдан кейін Секеңнің – І.Кеңесбаевтың кеңесші болуымен “Основные проблемы ономастики казахского языка” атты тақырыпта докторлық диссертациямды табысты қорғадым. Диссертация қазақша жазылғанымен сол кездегі Жоғарғы аттестациялық комитеттің талабы бойынша докторлық диссертацияның авторефераты орыс тілінде 7 баспа табақ болып жарияланды. Диссертациялық жұмыс 7 ақпан 1974 жылы 6 бөлімнің ұлғайтылған мәжілісінде талқыланып, 15 ақпан 1974 жылы Институттың ғылыми кеңесінде талқыланып, Қазақстан Ғылым академиясы Қоғамдық

ғылымдарының докторлық диссертация қорғайтын біріккен кеңесіне ұсынылды. Ал 20 маусым 1974 ж. біріккен кеңес мәжілісінде талқыланып, жетекші мекеме мен үш оппонент тағайындалды. Алайда мен 2 жыл өткен соң ғана 1976 ж. 9 наурызда докторлық диссертациямды қорғадым. Оған екі түрлі себеп кедергі болды. Сол жылы Түркияға халықаралық конференцияға барғанда Ісмет Кеңесбаев ауырып қалып, Мәскеуге келіп 2-3 ай жатты. Одан соң қызметке шыққанда докторлық диссертация қорғайтын біріккен кеңес жабылатын, жаңа ереже келетін болып қалды. Мен сол жаңа кеңес мәжілісінде қорғайтын жайға душар болдым. Алайда Жоғарғы аттестациялық комитетте жаңаша қорғау ережесінен бұрын комиссия төрағасынан түсінік хаты келе қалды. Онда 1 қаңтар 1976 жылға дейін докторлық жұмыстары қабылданғандар бұрынғы ереже бойынша қорғайды депті (Бұдан басқа негізгі себепті “Ғылым ғұмырындағы қиындықтар” атты тақырыпшада толығырақ айтам). Сонымен құдай ондап, мен 9 наурыз 1976 ж. кеңестің соңғы мәжілісінде докторлық диссертациямды қорғап шықтым. Мәскеуге жіберген құжаттарымды қабылдағаны туралы 2 сәуірде хат алдым. Алла жар болып, 6 айдан соң докторлық диссертациямды бекітіп, филология ғылымдары докторы дәрежесін алдым.

Бұл тым тосын жағдай болды. Өйткені менен бұрын докторлық диссертацияларын қорғаған Ш.Сарыбаев, Ғ.Айдаров, Ә.Құрышжанов, Қ.Есенов, М.Томановтар алды 3 жылдан аса күтсе де жұмыстары Жоғарғы аттестациялық комиссияда бекімей жатқан. Олар менен соң бір жылдан кейін ғана ала бастады (ол туралы Н.А.Баскаков туралы жазғанда айтам).

Бізді ата-анамыз жас кезімізден-ақ “үлкендерді, жасы үлкен кісілерді сыйландар”, деп өсірген. Бұл халықтық педагогика – қазақ даласына тамырын кеңінен жайған, тарихи дәстүр.

1966 ж. Ісмет Кеңесбайұлын қалалық партия комитеті қатты тексерді. Оның белгілі бір себебі болар, оны білмедік. Партия жиналысында талқылау кезінде бір-ақ білдік, негізінен жала жабу, қаралау. Сол жиналыста жақ-жақ болып айтысқанда, мен Секенді қорғадым. Жай қорғамастан, жалақорларды үркіте, қорқыта қорғадым. Сол кезде туған інім Тельман Жанұзақов (1935 ж.т.) Одақтық партия комитетінің органы “Правда” газетінің Қазақстан бойынша меншікті тілшісі болатын. “Осы жиналыстағы өтірік мәселелерді “Правда” газетінің тілшісіне жазып берсем, ертең бәріміз айтқан сөзімізге жауап беруге тура келер, әйтпесе айқай-шуды қойып, ағайын, ұжым болып табысып жұмыс істейік” дегенім сол екен, мені жақтап, 3 адам сөйледі де әңгіме осымен бітіп еді.

1989 ж. Секеннің плагиаттығы жайлы “Зерде” журналында мақала жарияланды да қоғамдық ғылымдар бөлімшесінен осыны тексеру үшін комиссия құрылып, мені мүшелікке қосып жіберіпті. Оны бөлімнің академик хатшысы Рамазан Сүлейменов өзімді шақырып алып ашық айтты. Мен наразы болдым. Өйткені 14 адам 1 корр. мүшелікке таласып, конкурсқа түсіп жатқанбыз. Менің қарсылық білдіргеніме Рамазан қатты қызарып кетті де, Секен звондап, өзінің атынды айтқан соң қосып отырмын деген соң басылып қалдым.

Тексеру комиссиясының актісіне қол қойдым. Осымен тынсам болар еді. Олай болмай шықты. Комиссия мүшелерінің жазған құжатын тындап, толық талқылау үшін Қоғамдық ғылымдар бөлімшесінің барлық мүшелері, яғни академиктер мен корр. мүшелер түгел қатысып отырған.

Комиссияның төрағасы тарих ғылымының докторы Х.Арғынбаев комиссия шешімін оқып, таныстырған соң сұраулар болды. Енді талқылау басталған кез. Секеңе қарасам, басы салбырап, ұнжырғасы түсіп, бүкшиіп кетіпті. Өмір бойы бұндай күйге түскенін көрмеген едім. Жүрегім елжіреп, ерекше мүсіркеп кеттім де, мен сөйлеймін деп, шайтан тұрткендей қарғып тұрдым. Сөйледім. Жұрттың екі көзі менде. Менің бұрынғы көзқарасымды, Секең екеуміздің арамыздағы докторлық диссертация қорғаумен байланысты болған (құдай-ау, арада 13 жыл өтіп кеткен емес пе?!) кереғарыс жағдайды білетіндер қарсы сөйлейді деп ойласа керек.

- К.Өмірәлиев, марқұм Құлмат замандасымыз тірі болса Секеңнің “Фразеологиялық сөздігін” мен жазып бердім деп ешқашан айтпас еді. Өйткені ол сөздіктің негізін Секең өзі жазған. Материал жинағанын бәрімізге таратып бергенде көргенбіз. Анықтама мен түсініктері бар еді. Кейбір тұстары ғана ашық болатын. Осы сөздіктің шығуына қатысқан барлығымызға Секең рахмет айтып, алғы сөзде ашық жазды. Олай болса, сөздіктің иесі де, авторы да Секең. Осында отырған тіл мамандарының көбіне жәрдем берген, баулыған ақсақалымыз, қазақ тіл білімінің, жалпы ғылымның дамуына ерен еңбек сіңірген аға буын ғалымдардың бірі. Сол үшін комиссия мүшесі ретінде жақтаймын,- дедім.

Секең дүниеден өткен соң 1997 ж. 90 жастық, 2007 ж. 100 жылдық мерейтойларына арналған халықаралық ғылыми конференцияларға қатысып, ғылыми мұралары мен шығармашылық-ұйымдастырушылық баяны жайында мақалалар жазып, шама келгенше парызымызды атқарғандай болдық.

Өрелі ғалымның халқына, оның тілі мен әдебиетінің дамып, қалыптасуына жан сала жасаған еңбегі, туған тіл туралы қалдырған мұралары тарихта өз орнын еш жоғалтпай, болашақ ұрпаққа аманат болып қала бермек.

Н.А.БАСКАКОВ

Ұлттық Ғылым академиясының академигі Ә.Т.Қайдар өзінің “Ғылымдағы ғұмыр” атты кітабында: “Түркология әлемінде аты әйгілі, ең мол еңбек берген, “ертеден шапса, кеште озған, етектен шапса, төсте озған” табаны таймас тарландардың бірі – профессор, филология ғылымдарының докторы Николай Александрович Баскаков деп білсек, барша түркологтар осы ғалым алдында өздерін парыздармыз деп санағаны жөн” – деп әділ айтқан.

Мен Николай Александровичпен ең алғаш рет 1954 ж. Ленинградта кездесіп, Мәскеуге сол жылдың ақпан айында келіп, Тіл білімі институтында жолығып, ғалымның мені үйіне апарып, кітап сыйлағанын жоғарыда С.Е.Малов туралы жазғанымда айтып өткен едім. Ғалыммен екі рет 1968 ж. Бүкілодақтық антропонимиялық конференцияға барғанда тағы да бас қосып едім. Ол конференцияда “Тарихи антропонимия” секциясын басқарғанда баяндама

жасап тұрғам. Кенет 3 адам кіріп келді. Оның ішінен Ғылым академиясы Тіл және әдебиет бөлімшесінің хатшысы А.Исаев есімді осетин жігітін ғана таныдым. Николай Александрович келген кісілермен ілтипатты түрде амандасып, конференцияның мінберінде тұрған мені айрықша таныстырып жатыр. Қазақстаннан келгенімді, менің қазақ антропонимикасынан түркі тілдерінде алғаш рет кандидаттық диссертацияны 1961 ж. қорғағанымды, 1965 ж. “Қазақ тіліндегі жалқы есімдер” атты яғни антропонимдер туралы түркологияда бірінші рет монография шығарғанымды да атап өтті.

Ол кісілер шығып кеткен соң А.Исаевтың оң жағында тұрған орта бойлы, дембелше денелі, қасқабас адамды Венгрия Ғылым академиясының вице-президенті, белгілі түрколог Ю.Лигети екенін, ол түркологпен көптен таныстығын айтты.

Николай Александровичті одан соң Алматыда, 1976 ж., бізде өткен III Бүкілодақтық түркологиялық конференцияға келгенде қарсы алдым. Бірақ еркін әңгімелесе алмадым. Мәскеуге қайтқанда Ж.Аралбаев т.б. жігіттермен бірге шығарып салуға барған едім. Сол кезде түскен суретіміз сақтаулы.

1978 ж. мамыр айында СССР ҒА Тіл, әдебиет бөлімшесінің шақыруы бойынша, Польшада өтетін XIII халықаралық ономастикалық конгреске қатысуға 1978 ж. тамыз айының 10-да барғанда Николай Александровичпен Ғылым академиясында жолықтық. Содан жолымыз бір болып, Польшаның Краков қаласында өтетін конгреске бірге қатысуға жол түсті.

Екеуміз бір люксте 10 күн бірге болдық. Ғалымның кең пейіл, парасатты ақыл-ой, байсалды сөз жүйелеріне қанықтым.

Мәскеуден шығып, Брестке келгенде басқа поездға мінген соң Польшаның астанасы Варшавадан асып, сол күні кешке Краковқа жеткен біздер әбден шаршап келген едік. Гид адамы 10 жолаушыға люкс бөліп берген соң, проф. Николай Александрович! Бір номер қалды, сіз кіммен барасыз? дегенде, жұлып алғандай, біз 2-ақ түркологпыз, егер Жанұзақов мырза қарсы болмаса, мен соны қасыма алайын дегені. Мен неге қарсы болайын, сізбен бірге, сіздің қасыңызда болу мен үшін үлкен бақыт деп едім, онда келістік! деді де кілтті алды. Біз осы номерде 10 күн бірге тұрдық. Әуелде қысылып, ұялшақтап жүрдім. Ол кісінің қарапайым, кішіпейіл мінезі, қасиеті мені өзіне тарта түсті. Бұл кезде ғалымның 74 жастамын дегені бар. Егерде ол кісіден он күн ішінде естіп-білгенімді, алған әсерімді тәптіштеп толық жазар болсам, сөзсіз бір кітапқа жуықтар еді. Көріп-біліп үйренгенім, алған өнеге-тәлімім естен кетпейді. “Жақсыдан шарапат” деген осы шығар. Өмірден көрген-білгені көп, өзі жатқан бір бай қазына, тірі энциклопедия дерсің.

Біздер бірінші күні пленарлық мәжілісте болдық. Бұл халықаралық мәжіліске 28 мемлекеттен келген ғалымдарды кездестірдік. Николай Александровичпен амандасып, сәлемдесіп, бас изесіп жатқандар қаншама?

Ертесіне жеке секциялар жұмыс істей бастады. Мен Николай Александрович басқарған секциядамын. Өзім де “Собственные имена в эпосе “Путь Абая” М.Ауэзова” атты тақырыпта баяндама жасадым. Сағат 10.00-17.00 секциядамыз. Түскі үзілісте ғана боспыз. Арада 3-4 күн өткенде, кешкісін жатар алдында, біздің түркологтар, ономаст ғалымдар сөз болды да, кенет маған

қарап, докторлық диссертацияң тез бекітілді ғой, оның себебін білесің бе? – деп маған қарады. Я, жылдам бекіді, бірақ себебін білмеймін ғой деп едім. – Сенің жұмысыңды отзівқа маған берген. Мен отзівты көп кешіктірмей жазып бітірген соң, ВАК-тың Президиумында талқылаудан өтті. Сонда бұл жұмысты Пленумға жібермей-ақ осы Президиумда бекітуді сұрап, ұсыныс жасадым. Мені Эдхам Тенишев қолдаған соң басқа ВАК мүшелері де келісті. Егерде ВАК-тың пленумына жібергенде біраз жатар еді. Өйткені басқа да жұмыс көп болатын деп, ағынан жарылғанда не дерімді білмей, үсті-үстіне рахметімді жаудырдым-ау кеп. Осындай тамаша ғалыммен ертерек таныс болғаным, ол кісінің менің еңбектерімді бағалап, зор адамгершілік жасағанына қатты қуандым. Осындайда ұстазым Секең “вот где зарыга собака” дейтіні бар еді. Сол есіме сақ ете түсті. Бұл конгреске Кеңес Одағынан көрнекті ономастар: А.В.Суперанская, Н.В.Подольская, Е.М.Поспелов, Л.М.Щетинин, О.Т.Молчановалар да қатысты.

1984 ж. Германияның Лейпциг қаласында өткен ХҮ халықаралық ономастикалық конгреске де Николай Александровичпен бірге, бір вагонда бардым. Бұл жолы жеке-жеке люксте жаттық. Түркі тілдес елдерден шәкіртім Э.Бегматов (Ташкент), С.Атаниязов (Ашхабад), Ш.Жапаров (Бишкек) және Мәскеуден А.В.Суперанская, Р.Жарылғасынова, Е.М.Поспелов, В.Н.Никонов, Л.Калакуцкая, А.Митрошкина, Б.Логашевалар қатысты.

Осы халықаралық конгрестің III В секциясын 17.08.1984 ж. сағат 8.00-13.00-ке дейін басқардым. Орынбасар Mizerska Tereza (Польша), хатшы Petre Mihai, Hunedoara (Германия) болды. Секцияда 12 адам баяндама жасады. Мен Николай Александровичтің екі баяндамасына қатысып тыңдадым. Мәскеуге қайтарда бір поезда, бір вагонда конгреске қатысушылар әңгіме-дүкен құрып, алған әсерлерімізді айтып, шат көңілде қайттық. Мәскеуге келгенде немересі Александр қарсы алды. Осы немерем келесі жылы мектеп бітіреді. Тіл маманы болады, бұл да түрколог болып шығады, – деп таныстырды. Осы сапарымыз соңғы кездесу болды. Марқұмның қайтыс болғанын естігенде қатты қайғырып аза тұттық. Николай Александрович бізбен көбіне қарақалпақша сөйлесетін. Біз үшін қазақша сөйлескенмен бірдей еді.

Н.А.Баскаков Ресейдің (1967), Түрікменстанның (1962), Қарақалпақстанның (1960) еңбек сіңірген ғылым қайраткері; фин-угор қоғамының (1966, Финляндия) корр.-мүшесі, орал-Алтай қоғамының (1967, ГФР), түркі лингвистикалық, Венгрия, Польша ориенталистері (1971), Ұлыбритания және Ирландия корольдігі, Азиялық қоғамдарының құрметті мүшесі.

Біздер, тіл мамандары, Николай Александровичті тікелей ұстазымыз деп айтпағанмен, оның түркология бойынша қыруар еңбегін оқып, ғылыми-теориялық бағыт-бағдар алып, білімімізді тереңдетіп, байыта түстік. Сондықтан да біздің шам-шырағымыз, құрмет тұтар аға буын ғалымымыз деп бағалаймыз.

Көп жылдар бойы хат жазысып, хат алысып, ғылыми ақыл-кеңес сұрап тұрдық. Ол кісінің маржандай қолжазба хаттарының (жалпы саны 11) ұзын-ырғасы қолымда сақтаулы тұр. Ол хаттардың бірнешесін үлгі ретінде көрсетуге де болар еді, бірақ басқа да түрколог ғалымдардың хаттары барын ескере

отырып, ғылыми байланыс жасап, хат жазып, хат алысқан ғалымдардың аты-жөндерін ғана атап өтуді жөн көрдім.

А.Н. КОНОНОВ

Белгілі түрколог, көрнекті тіл білімі маманы КСРО ҒА-ның академигі Андрей Николаевич Кононовқа Ленинградта жолығып, 2 томдық “Қазақ тілінің түсіндірме сөздігін” жасау туралы ақыл-кеңес, іс-тәжірибе алып қайтқанымды жоғарыда атап өткен. Сәті түсіп, құрметті де қымбатты ғалым 1966 ж. Институт директоры академик І.Кеңесбаевтың шақыруы бойынша Алматыға келді. Сол жолы ол кісіні арнайы қонаққа шақырдым. Бетімді қайтармай Ісмет Кеңесбаевич, Жұбаныш Аралбаевич болып құрметті мейман болды. Өзінің авторлығымен, “Родословная туркмен. Сочинение Абул-гази Хивинского. Изд-во Академии наук СССР. Москва-Ленинград, 1958” атты үйімдегі кітабына қолтаңбасын қойып “Дорогому Т.Жанузакову с лучшими пожеланиями. А.Кононов. 17 октября 1966 г. Алма-Ата” деп жазып берді. Арада жеті жыл өткен соң дәм-тұз жазып, тағы да кездестік. Ғалым бұл жолы Алматы қаласында өткен “Түркі диалектологиясы бойынша VII регионалдық конференцияға” арнайы келді. Конференцияны басқарып, қызу жүргізіп, ғалымдар баяндамаларын жасап, сұраулар үсті-үстіне беріліп жақсы өтіп жатты. Мен де баяндама жасадым. Баяндамалар аяқталған соң жарыссөз басталды. Ең алдымен Институт директоры Ісмет Кеңесбаевич сөйледі. Әрбір баяндама бойынша пікірін айтып, ара-тұра кемшіліктеріне де тоқталып жатты. Неге екенін білмеймін, менің баяндамама тоқталғанда этимологиялық талдауларыма шұқшия кірісіп, қаттырақ сөйлеп кетті. Жұрт алдында, дегенмен, сағым сынып, жерге қарап қалдым. Сол жағымда отырған ботқаласым Есет Жұбанов, оң жағымда отырған, бір бөлмеде қызмет істеп жүрген әріптесім Әрсен Ибатовта да үн жоқ. Сілейіп отыр. Жарыс сөздер біткен соң А.Н.Кононов қорытынды сөз сөйледі. Жалпы пікірін айтып, өз бағасын бере келіп, Секеңе бұрыла қарап, Ісмет Кеңесбаевич! Сіз Жанұзақовты бекерге кінәладыңыз. Ол жас ғалым. Әлі де көп оқып, көп біліп, зерттеу жұмыстарын өндей берері сөзсіз. Сондықтан оны қолдау керек! Меніңше, кейбір этимологиялық талдауларында жетіспей жатқан жайлар болса да, құптарлық, ден қоярлық тұстары бар, – дегені. Әлгі екі жағымдағы жолдастарым дереу қолымды алып, қуана қысып жатыр. Есет болса, жандыра сөйлеп, Секеңнің қисайып тұрған аузын онан сайын қисайтып жіберді-ау! – деп сылқ-сылқ күлгені бар. Мұрағатымдағы сақтаулы тұрған ғалымның үш хаты ғалымның көзіндей ыстық көрінеді.

Э.Р.ТЕНИШЕВ

Эдгем Рахимулы Тенишев С.Е.Маловтың жетекшілігімен “Көне ұйғыр тілінің грамматикалық ерекшелігі (“Алтун ярук” ескерткіші бойынша)” деген тақырыпта кандидаттық, “Салар тілінің құрылысы туралы” атты тақырыпта докторлық диссертация қорғаған. Белгілі тіл маманы, түркітанушы ғалым. Ұзақ

жылдар КСРО Ғылым академиясы Тіл білімі институтының Түркі және моңғол тілдері бөлімінің меңгерушісі болып, абыройлы да жемісті еңбек берген талапты ғалым.

Ең алғаш, 1970 жылдары болар, Мәскеуден іссапармен біздің институтқа келгенде танысып-білістік. Екінші рет 1976 ж. Алматы қаласындағы өткен бүкілодақтық III түркологиялық конференцияға қатысқанда бірге жүрдік. Конференция өтіп жатқанда келген қонақтарды сыйлау, құрметтеуді ата салтымыз бойынша атқара бастадық. Қазаннан келген татар ғалымдарын, Татарстан ҒА-ның президенті С.Ибрагимовты жұбайымен, В.И.Ленин атындағы Қазан университетінің ректоры М.Закиевті жұбайымен, Э.Р.Тенишев, шәкіртім Г.Ф.Саттаров және олардың бірге келген жодастарын, өзімізден В.А.Исенғалиева (мамасы татар қыз), Гаян Суфиянұлы Әміровты (ҚазМУ-да істейтін, докторлық диссертация қорғағанымда үшінші оппонентім болған татар азаматы) – барлығы 12 адамды қонаққа шақырдым. Олар өте жақсы көңілді отырып, шын көңілдерімен риза болып аттанған-ды.

1987 ж. Мәскеуде “Исторические названия – памятники культуры” атты бүкілодақтық конференцияға шақыру алдым да конференцияға қатысып, баяндама жасадым. Қолым босаған соң телефон соғып, амандық біліп сәлемдестім. Қонаққа шақырған соң үйіне бардым. Қарт анасы бар екен. Сәлем бердім. Айша есімді қызы Мәскеу университетінің тарих факультетінің студенті екен. Жұбайы Елена Александровна өте мәдениетті, салауатты адам әрі ғалым, мақсат-тілектері бір тамаша отбасы екеніне иландым. Бұрында бір-екі рет хат жазып, хабарласып тұрғанымыз бар еді. Кейін де хабарласып тұрдық. Мейрамдарда құттықтаған телеграммалары мен үш хаты мұрағатымда сақтаулы. Осы бір биязы мінезді, терең ойлы, шынар білімді тамаша ғалымды кеңестік замандағы түркітанушылар ерекше сыйлап, жоғары бағалаған еді. Сондықтан да ол Одақтық Тіл білімі институтының түркология және моңғол тілдері бөлімін ұзақ уақыт басқарды.

ХАТТАР СЫРЫ

Ғалым ретінде бұрынғы Кеңес Одағы ғалымдарымен, сондай-ақ кейбір шетел ғалымдарымен ғылыми байланыс, қарым-қатынас жасағаным жайында өз кезінде ешбір әңгіме болған емес. Ол хаттар өзімнің жеке мұрағатымда ғана сары майдай сақтаулы. Осы хаттарды бағамдай оқып, енді ғана мән-мағынасына түсініп, қанық болғандаймын.

Олардың ішінде Ресей ғалымдары мен ТМД елдері ғалымдарының, шетел ғалымдарының, енді біреулерінің өз республикамыздың азаматтарының жазғандары бар. Алтын жауһардай сақталған бұл хаттар – біріншіден, негізгі мәселе жайында, айтылған ой-пікірлер бойынша сыр шертсе, екіншіден, сол хатты жазған адамның жазу мәнері, қол таңбасы анық білінсе, үшіншіден, ол хатты жазған кісінің аты-жөні, ай-күн, жылы толық та, анық көрсетілген.

Менің ең алғаш үлкен ғалымдардан алған хатым – Сергей Ефимович Маловтан алған хат. Сондықтан сол хатты өзгеріссіз, өз қалпында тұтас беріп

отырмын. Бұл хаттың сыры ерекше. Мен 1954 ж. Ленинградқа ғылыми іссапармен болғанымда атақты ғалыммен жолығып, істің нәтижесінде “Қазақ тіліндегі есімдер” атты кандидаттық диссертацияға тақырып ұсынып, бір айдан аса өз үйінде ақыл-кеңес (консультация) беріп, менің ой-өрісімді, ғылыми жұмысымды жазу, реттеу жайындағы тәсілдермен қаруландырған-ды. Мына хат соның бір куәсі дерлік.

12 июля 1955

Ленинград-1

Площадь Труда, д. 6, кв. 21

Многоуважаемый Тельходжа Джанузакович!

Приступаю прямо к делу. Вы спрашиваете, можно ли “кроме высказанных вами этимологии и этнографии, еще включить и грамматическую форму”... Меня эти слова Вашего письма прямо-таки поразили. Я не знаю, как можно писать этимологические статьи без грамматики. Вот, у меня в “Тюркизмах в Слове о полку Игореве” есть и грамматика. Это первое. Второе – объем. Вы собрали материал по этнографии (по фольклорным данным). Это очень хорошо. А главное – то часть как у Вас. Ведь, она у Вас, т.е. диссертация – языковая. Думаю, что я задавал вам вопрос об отчестве Н.Т.Сауранбаева: Тналич. Что это такое?.. Не увлекайтесь этнографией. Теперь материал у вас есть. Когда находится материал по языку, вы найдете, что этнографическ. материал можно без ущерба для дела сократить во много раз и все свести к 5-6 страницам. Я надеюсь, что Вы не спросите меня: а нельзя ли свести к 7 ? вы хозяин дела, вы и все решайте.

Теперь о сравнит.-историческом Вашем аспекте. У Вас должно получиться большое сочинение, а потому к сравнениям можно прибегать только в очень малой степени: ведь, казахс. материала-то хватит с остатком. Я все вспоминаю “Тналич”, ну вот, и пишите в сравн.-ист. плане, привлечите археологию, тюркские руны..! А если к этому слову нет ничего, то на нет и суда нет... Нужно писать, значит на основании современности, по языку, этнограф. и проч. спрашивать у стариков и старух. Иногда и фантазируйте, без фантазии и мечты нельзя и в науке... Ну, вот, все. Всего наилучшего!

С уважением Сергей Малов

Ресей Ғылым академиясының академигі, атақты түрколог, филология ғылымының докторы, профессор Андрей Николаевичтің хаттары мен жеке кездесудегі ақылман сөздері және өз қолын қойып, сыйға тартқан кітабын, жылы лебіз, ізгі тілекпен ұсынған басқа да кітаптарынан қаншама күш-қуат, мейірім мен шапағатқа толы қайрат-жігер алғаным жайындағы қуанышымда шек болмаған-ды. Сол хаттардың үшеуін ғана көрсетіп отырмын.

Ленинград, 1.YI.71

Дорогой Тельхожа Жанузакович

Сердечно благодарю Вас за книгу “Казахская антропонимия”.
Поздравляю Вас с научным успехом и желаю Вам новых успехов.

Крепко жму вашу руку.

Ваш А.Кононов

Прошу передать мою благодарность и лучшие пожелания
С.К.Кенесбаеву.

Ленинград, 31.XII.74

Дорогой Телкожа, сердечно благодарю Вас за Ваш ценный дар – за
“Есімдер сыры”.

Желаю вам здоровья и новых книг в новом 1975 году.

Ваш А.Кононов

Ленинград, 17.IY.82

Дорогой Тельхожа Джанузакович, сердечно благодарю Вас за подарок –
“Очерк казахской ономастики”.

Поздравляю Вас с выходом этой нужной книги.

Желаю здоровья и новых книг.

Ваш А.Кононов

Көбірек хат жазысып, хат алысып отырған ғалым, белгілі түрколог
Н.А.Баскаковтың көптеген хаттарының бір-екеуін ғана көрсетіп отырмын.

Дорогой Тельходжа Джанузакович!

Спасибо за приветствия и поздравления, я в свою очередь поздравляю
Вас и вашу семью с праздником октября.

О поездке в Краков и о нашем совместном проживании у меня тоже
остались самые лучшие воспоминания. Недавно я придумал как нам отметить
этот международный ономастический конгресс. Давайте организуем на основе
сотрудничества Академии наук Казахской ССР и нашей Академий (или двух
наших институтов) сборник “Тюркская ономастика” и каждый год будем его
издавать то в Москве, то в Алма-Ате.

Сообщите это предложение дирекции вашего Института, а я сообщу
нашей дирекции. Надо же в конце концов реализовать пожелания о
сотрудничестве наших академий, о которых часто говорят при годовых отчетах
и планах.

Напишите мне, что Вы думаете об этом. Начнем сборник нашими с Вами
развернутыми докладами на Краковском конгрессе. Прибавим еще кой какой
материал, соберем у тюркологов и издадим в 1979 или 1980 г.г. под нашей с
Вами редакцией.

Желаю вам здоровья и бодрости. Привет всем коллегам.

С искренним уважением Н.А.Баскаков
6.XI.78

Дорогой Тельходжа Джанузакович!

Большое спасибо за Вашу очень хорошую книгу "Очерк казахской ономастики". Отношу ее в своей библиотеке к наиболее необходимым книгам.

Сердечный привет всем коллегам по Институту.

Ваш Н.Баскаков

15.IV.82

Кеңестік тіл білімінде жаңадан дамып, қалыптаса бастаған ономастика саласы бойынша ерекше еңбектенген белгілі ғалым Владимир Андреевич Никонов еді. Ол кісі Кеңес Одағы Ғылым академиясының Миклуко Маклай атындағы этнография институтындағы ономастика бөлімін басқарып, көптеген одақтық ғылыми конференциялар өткізіп, жеке-жеке көлемді жинақтар шығарды. Қазақ тіл біліміндегі ономастика саласының да дамуына қол ұшын беріп, ағалық ақыл-кеңесін айтып, айтарлықтай қарым-қатынас жасап тұрды. Алматыда да, біздің институтта да болды. Біздің ономастика бойынша ғылыми байланысымыз жақсы дәрежеде болған-ды. Жазған хаттарының бәрін бірдей қамти алмасақ та бірнешеуін көрсетіп өтуді жөн көрдім.

Москва, 24.II.1970

Глубокоуважаемый Тельходжа Жанузакович!

Статью Вы прислали нам спустя 2 недели после утверждения сборника ученым советом. А, как обычно, со статьей еще предстоит работа. Но сборник, сданный в Издательство, будет там лежать без движения почти до конца года, что еще успеем туда вложить, - ведь, наверняка что-нибудь потребует замены.

Карандашом я сделал пометки. Особенно многочисленная правка необходима с подачей примеров и значений. В советской лингвистике принято давать значения (этимологические) в кавычках, а примеры, если не с заглавных букв — курсивом. А Вы все перевернули наоборот. Этимологии даете в скобках, это создает полную путаницу, в которой нельзя понять — где пример, где этимология, где слова от автора.

Москва, 14 марта 1980 г.н.э.

Дорогой Тельхожа Жанузакович!

Посылаю статью для сборника по тюркской ономастике — досрочно даже (хотя машинистка продержала 2 недели, здесь с машинистками трудно).

Вчера И.Добродомов спрашивал у меня ваш адрес и прочие данные — он тоже написал и на днях Вам отправит, - о топонимах половцев.

Материал своей статьи я несколько недель тому назад показывал Н.А.Баскакову, он одобрил и над некоторыми вопросами мы даже задумались.

Очень важен, по моему, практический (заключительные страницы) раздел статьи. А то чем больше призывают связывать науку с практикой, тем меньше это делают!

Надеюсь, что осенью буду в Средней Азии.

Остальные замечания не столь многочисленны. Не спеша выправьте. Нам надо присылать примерно к августу – раньше Издательство не доберется до нашего сборника. Надеюсь статью Вапу сможем туда поместить. Только уж, пожалуйста, не опоздайте: август.

В.А.Никонов

Оба тома трудов антропонимич. совещания ушли в типографию, выйдут в этом году. Заказали ли Вы их? Там ваша статья. Оба-в изд-ве “Наука”. Заглавия их:

Проблемы антропонимики

Личные имена

Заказывать в Академкниге.

Тельходжа Жанузакович! Был с 9 до 10, но Вас, увы, не застал. Отправился по прочим делам. Если не увидимся до отъезда – оставляю Вам глубокую благодарность, прошу передать и Вашей жене мою горячую благодарность за отличный проведенный у Вас вечер. От Алма-Аты в восторге.

Никонов

30.IX.1976

Бұрынғы Кеңес Одағы Ғылым академиясы Тіл білімі институтының Ономастикалық зерттеулер тобының басшысы, ф.ғ.д., проф. Александра Васильевна Суперанскаямен алғаш рет 1962 ж. қазан айында Украинаның Киев қаласында өткен республикалық ономастикалық конференцияда таныстық та, ол таныстығымыз ғылыми байланысқа ұштасып, күні бүгінге ұласуда. Екінші рет 1968 ж. Мәскеу қаласында өткен “Антропонимика проблемалары” атты конференцияда бас қосып, 1969 ж. Одесса, кейін Волгоград, Самарқанд қалаларындағы конференцияға ұштасып, 1978, 1984, 1990 жылдары Краков, Лейпциг, Хельсинки қалаларында өткен халықаралық ономастикалық конгрестермен жалғасты. Осындай конференцияларға қатысып, баяндама жасаудың соңғы межесі 1990 жылдардағы “Теория и методы ономастических исследований” және “Исторические названия – памятники культуры” атты Мәскеу қаласында өткен одақтық конференциялармен шектелді. Ғалымның сол кездерде ғылыми-зерттеу жұмыстарын ұйымдастыру мәселесі бойынша жазған хаттары аз емес. Көрнекілік үшін солардың бір-екеуімен ғана таныстырып өтейік.

Глубокоуважаемый Тельхожа Жанузакович!

Спасибо за письмо и за информацию о Ваших делах. Я Вам, очевидно, писала, что у нас есть еще одна статья для Вашего сборника, но Н.А.Баскаков не одобрил ее. Статья по объему небольшая, но как нам представляется, очень

важная – о роли родовых тюркских имен в формировании топонимов.

Если у Вас есть в сборнике место, быть может, послать эту статью Вам на суд редколлегии? Автор Лезина И.Н. много лет прожила в Крыму и имеет ценные топонимические материалы.

У нас пока никаких конференций по ономастике не проводятся. При нашей ономастической группе работает семинар, на котором можно выступить с докладом. Если Вы или Ваши ономастические коллеги будете в Москве, можно обсудить у нас какую-нибудь проблему из того, чем Вы занимаетесь. Но надо заранее согласовать в письме дату приезда и наши возможности (чтобы не совпало с другими мероприятиями).

Для Словаря имен народов СССР уже поступают материалы. В ближайшем будущем выходит в свет справочник имен народов РСФСР. Следите за поступлениями в магазины.

Желаю Вам больших творческих успехов. Привет вашему семейству.

С наилучшими пожеланиями А.Суперанская.

19.XI.79.

Глубокоуважаемый Тельхожа Жанузакович!

Спасибо вам за письмо. Н.А.Баскаков говорил нам о том, что у Вас готовится сборник и мы подготовили для него три статьи.

Х.Ф.Исхакова о сложных тюркских топонимах;

И.Н.Дезина об этнотопонимах Крыма.

Я - ономастический континуум.

Мы все в этом году заканчиваем большую монографию "Топонимия Крыма", и материал у нас в основном оттуда.

Сейчас все три статьи находятся в перепечатке. Присылать ли их непосредственно Вам или воспользоваться любезностью Н.А.Баскакова и передать через него?

Желаю вам всего доброго.

Привет Вашим родным и друзьям.

А.Суперанская

25.УІ-79

Глубокоуважаемый Тельхожа Жанузакович!

Благодарю вас за новую интересную книгу. Просто поражаюсь вашим творческим планам, о которых Вы рассказали в своем письме.

Привет всем друзьям.

А.Суперанская.

14.4.82.

P.S. Словарь имен СССР еще в план не поставлен. Пытаемся пробить.

Мәскеуде тұрып, ғылыммен шұғылданып жүрген отандас жас ғалымдармен де ғылыми байланысымыз үзілген жоқ. Солардың бірі – СССР этнография институтының ономастика тобының ғалым хатшысы, тарих ғылымының кандидаты қарындасымыз Роза Жарылқасынова болды. Жазған

ондаған хаттарының біреуін ғана бердім. Роза папасының Ұлы Отан соғысында қайтыс болғанын, мамасының орыс қызы екенін, бірге тұратынын айтатын. Әкемнің Отаны Қазақстанды бір көрсем деп ылғи армандап жүргендіктен Тарих институтында өткен одақтық конференцияға шақырдық. Алматыны, маңайды, үй-ішімізді таныстырдық.

28.4.69

Дорогой и глубокоуважаемый Тельхожа Жанузакович!

Поздравляю Вас, Вашу жену и милых сыночков с майскими праздниками!

Надеялась встретить Вас в г. Горьком. Конференция прошла хорошо. Часто вспоминали о Вас и о Ваших работах. В Москве в полном разгаре – весна. Тепло и солнечно. Как в Алма-Ате? Низкий поклон всем общим знакомым.

С приветом Ваша Р.Джарылгасинова

Уважаемый товарищ Джанузаков Т.

Академия наук Киргизской ССР издает наш совместный сборник “Ономастика Срени Азии-2” с вашей статьей. Мы получили от них сообщение, что сборник выйдет в августе (к Всесоюзному съезду Географического общества, который состоится во Фрунзе). Но из-за недостатка бумаги тираж сборника минимален и весь будет распродан на съезде. Единственная надежда приобрести его – немедленно заказать, чтобы выслали наложенным платежом (и Вам, и библиотеке Вашего высш. учебн. заведения или научн. ин-та). Адрес: 720481 Фрунзе, бульвар Дзержинского, 30, председателю общества Кирг. ССР С.У.Умурзакову (он – редактор сборника).

Ученый секретарь группы ономастики

Института этнографии АН СССР

канд. историч. наук

Р.Джарилгасинова

Роза Владимир Андреевич Никоновтың қарауында істеді де, этнография институтында өтетін конференцияларға жиі шақырып, шын адал ниетімен бауыр тұтты.

Түркітану іліміндегі ономастика бойынша өнімді еңбек еткен, көптеген кітапар жазып есімі белгілі болған ғалымның бірі – Ольга Тихоновна Молчанова болды. Ол Таулы Алтай тілін, оның ономастикасын жете зерттеді. Біздер Мәскеу, Ленинград, Фрунзе, Ташкент, Бакуде өткен конференцияларда бас қосқан сайын түркологиялық ономастика бойынша көп ақылдасып, іс-жоспарлар құратынбыз. Алматы қаласында 1986 ж. күз айында өткен түркологиялық этимологияға байланысты конференцияға да қатысқан.

Ғалымның маған жазған жиырмаға жуық хатының екеуімен ғана таныстырмақпын.

21.9.1980

Глубокоуважаемый Тельхожа Джанузакович!

Высылаю статью свою для Вашего сборника. Это в сокращенном виде один из разделов моей работы. Из-за этих вечных мытарств с публикациями у меня совсем руки опустились. Ничего делать не хочется. Жаль только того, что уже проделано. Университет мой совсем не хочет помогать: его моя тема не интересует.

Когда-то я была редактором кафедрального сборника, но теперь меня из него выгнали: слишком злоупотребила властью в пользу тюркологии. Вот в то время Л.Гулиева прислала мне отзыв на книгу В.Д.Беленькой. Я собиралась его поместить, но не успела.

Посылаю его Вам. Может быть, как-то можно будет его втиснуть. Хотелось бы, ведь Лала Гулиева – любимая ученица А.В.Суперанской, так что можно думать, что это не пройдет незамеченным.

Большое спасибо и всех Вам благ.

О.Молчанова.

22.7.1980

Глубокоуважаемый Тельхожа Джанузакович!

Обращаюсь к Вам с очень большой просьбой. У меня есть соискательница, которая работает по англистике. У нее готова статья на 8 стр. машинописи. “Грамматическое оформление онимов в произведениях К.С.Люиса”. Автор – Мелкадзе Нинель Владимировна. Это ее вторая статья, первая уже опубликована. На статью есть отзывы, один – от К.Ф.Гриценко. Связей с германистами у меня никаких нет. Уже второй год я никак не могу пристроить эту весьма приличную статью. Нет ли у Вас возможности с кем-то переговорить в Алма-Ате, чтобы пристроить эту статью в какой-то сборник. У Вас большой авторитет в Алма-Ате. Пожалуйста, если можно, помогите. Буду очень благодарна.

С уважением О.Т.Молчанова.

1971 ж. Қазақстан Ғылым академиясы Тіл білімі институтының директоры академик І.Кеңесбаевтың қажырлы еңбек, зор іс-әрекетінің нәтижесінде Институтта ономастика бөлімі ашылып, оның меңгерушісі болып ф.ғ.к. А.Әбдірахманов 1978 жылдың соңына дейін еңбек етті. Ал 1978 ж. август айында І.Кеңесбаев зейнеткерлікке шығуымен байланысты директорлық қызметтен босады. 1979 жылдан бастап бұрынғы ономастика бөлімі енді заңсыз Терминология және ономастика бөлімі болып аталып, бес жылдық жоспарлы жұмысқа ф.ғ.д. мені қоспай қойды. Амал жоқ, әрекет істеуге тура келді де, алдымен Академияның Қоғамдық ғылымдар бөлімшесінің бастығы академик З.Ахметовке бар жағдайды ауызша айтып бердім. Тез ара одан нәтиже шыға қоймаған соң вице-президентке барып мән-жайды толық баяндадым. Тек осыдан соң ғана іс қозғалып, Институттың бөлімдерін қайта құру жұмысы қолға алынып, ономастика бөлімі қайтадан қалпына келтіріліп, осы бөлім бойынша конкурс жарияланды. Мен конкурстан өткен соң Қазақстан Ғылым

академиясы Президиумының жарлығымен 25 маусым 1981 жылдан ономастика бөлімінің меңгерушісі болып, осы міндетті 2003 жылға дейін үлкен абыроймен атқардым. Ғылыми еңбектерді жарыққа шығару, лингвист-ономаст кадрлар дайындау барысында айтарлықтай табысқа қол жетті. Ол жылдары түркі тілдес республикалардың ешқайсысында ономастика бөлімі ұйымдаспаған, мүлдем жоқ еді.

Бөлім жұмысының жылдық, бес жылдық жоспарлары тиянақты түрде орындалып, істің нәтижесі баспасөз арқылы жарық көріп жатты. Негізгі жұмысым осы ономастика саласы болса да, бұрыннан істеп келе жатқан он томдық «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі» жұмысына бұрынғыдай толық қатысып, авторлардың бірі әрі редакциялық алқа мүшесі ретінде риясыз еңбегімді қабаттастыра жүргізіп отырдым. Осы кезде Институттың қабырға газетінің бір санында мына бір өлең жолдарын шығарғандары бар.

Ономастика бөліміне

- Төңірек толған зат, - дейді,
- Оларда болар ат, - дейді,
- Жазып алсаң соларды,
Қағазға түскен хат, - дейді.
Ғылым солай туады,
Есейіп белді буады.
Топономаст ғалымдар
Індетіп соны қуады.
Мақалалар жазылып,
Кітаптар жарық көреді.
Тұс-тұстан бәрі жабылып,
Талай еңбек береді.
Өзіміздің Телаған –
Сол істердің басшысы,
Біздер «аға» десек те, -
Тұр-сипаты – «жас кісі».

Телғожаға

Екі жерде екіні
Көбейтуді біледі.
Екі бөлім жоспарын
Орындап-ақ жүреді.
Еңбек шығып қат-қабат,
Телаған тағы түледі.
(Тіл білімі институтының «Лингвист» атты қабырға газеті.
1988, маусым. Газет редакторы Е.Қ.Жұбанов жазған).

1995 жылға дейін түркі тілдес елдерден көптеген ізденушілер мен аспиранттар келіп, А.Байтұрынулы атындағы Тіл білімі институтының жанындағы докторлық және кандидаттық диссертациялар қорғайтын кеңесте докторлық та, кандидаттық та диссертацияларын қорғады. Түркі тілдері мен қазақ тілі бойынша ономастикалық тақырыптарда диссертация жазғандар филология ғылымдарының докторлары, әрі филология ғылымдарының кандидаты деген ғылыми дәрежелерге ие болды.

Солардың ішінде диссертацияларын қорғауға дейін де, кейін де ғылыми қарым-қатынас жасап, күні бүгінге дейін сол бір ықыласты да жарасымды игі істерді жалғастырып келе жатқан ғалымдар аз емес. Солардың ішінде өзбек ғалымдары ф.ғ.д. Бегматовтың (25 хаты), Т.Нафасовтың (6 хаты), ф.ғ.к. А.Саттаровтың (5 хаты), Өзбекстан ҒА-ның корр.-мүшесі, проф. Э.Фазыловтың (3 хаты), Әзербайжан ғалымы ф.ғ.к. М.Садыховтың (12 хаты), ф.ғ.д. Г.Алиевтің (6 хаты), М.Чобанизадениң (3 хаты), Хакас республикасынан келіп кандидаттық диссертация қорғаған М.А.Жевловтың (5 хаты), Тува республикасынан ф.ғ.д. проф. Н.Хуллердің (4 хаты), ф.ғ.к. Бишен Ондардың (4 хаты), Түркмениядан ҒА-ның академигі, ф.ғ.д., проф. С.Атаниязовтан (6 хат), Татарстанның В.И.Ульянов атындағы университетінің профессоры, ф.ғ.д. Г.Ф.Саттаровтан (25 хат), Башқұртстан университетінің профессоры, ф.ғ.д. Азат Камаловтан (5 хат), ф.ғ.к. Т.Кусимовадан (4 хат), Қырғызстан ҒА Тіл, әдебиет институтының аға ғылыми қызметкері ф.ғ.д. проф. Ш.Жапаровтан (6 хат), университет профессоры К.Дыйхановтан (6 хат), университет профессоры С.Даулетовтен (5 хат), Қырғызстан ҒА Тіл және әдебиет институтының бұрынғы директоры, ф.ғ.д., проф. Қ.Конкобаевтан (6 хат) келген хаттар өз мұрағатымда сақтаулы. Сондай-ақ Ресей, Украина, Молдавия, Грузия, Бурятия республикасы ғалымдарының да хаттары бар. Бұл ғалымдардың көбімен бүкілодақтық, республикалық конференцияда және Алматыда өткен конференцияларда да кездесіп жүрдік. Олар Алматыға келгенде халқымыздың ғасырлық дәстүрі, ата салтымызбен үйімізге қонаққа шақырып, сыйлап құрметтеп күттік те.

Шетел ғалымдарынан келген хаттар негізінен ономастикалық зерттеулерге байланысты жазылған. Америкадан 29 тамыз 2005 ж. жазған Петер Биехницки есімді ғалым Америка Құрама Штатында жер жүзі халықтарының географиялық атауларын жинау ісі басталып отыр. Сізді Қазақстан топонимдерін жинап, осы игі іске қатысуыңызды сұраймыз. Сізден хат күтеміз, - деген.

Берлин қаласынан 19.VI.1967 хат жазған профессор Петер Зиеме Лейпциг қаласында өтетін халықаралық ономастикалық конференцияға дейін сізге неміс тілінде 1956 жылға дейін жарық көрген ономастикалық еңбектің библиографиясын жіберіп отырмын. Егерде басқа ономастикалық еңбектер қажет болса тағы да жазыңыз. Хат жазысып, байланысты дамыта берейік деген тілек білдірген.

Берлиннен 1.VII.1975 жазған орысша хатында проф. Карл Латшмидт Краков қаласында 1978 ж. өткен XIII халықаралық конгресте кездесіп, танысқанымызды еске ала отырып, қазақ, неміс ономастикасы бойынша бірлесіп зерттеу жұмыстарын жүргізуге ниет білдірді.

Аусбург университетінің профессоры Гунтер Кафхаммер 18.10.90 ж. жазған хатында Хельсинки қаласында 1990 ж. өткен ХҮІІ Халықаралық ономастикалық конгресте жасаған менің баяндамамды ағылшын не неміс тіліне аудартып жіберуімді сұрапты. Болгар ғалымы Мефкуре Молловадан келген (6 хат) хаттарда түркі халықтарының әсіресе қазақ халқының ономастикалық зерттеулерімен танысып, қарым-қатынас, байланыс жасауды қалайтынын сөз етеді.

Венгер Ғылым академиясының академигі, белгілі түрколог Ю.Немет 27.IV.1971 ж. маған түрік тілінде жазған хатында венгерлердің тек түбі түріктер, қыпшақтар екенін, о туралы, тіптен венгерлердің көне ру, тайпа аттарын зерттегенін, олар туралы жазған еңбектерін айта келіп, болашақта түрік этнонимдері туралы бірлесіп еңбек жазуға, зерттеулер жүргізуге шақырыпты.

Арада бес жыл өткен соң 1976 ж. Венгриядан тағы да бір хат келе қалды. Конвертті ашып, ішіндегі хатты қолыма алғанда маржандай етіп қазақша жазған хатқа көзім түсіп қатты таңданғаным бар. Өйткені венгер азаматынан таза қазақша жазылған хат алам деген «үш ұйықтасам түсімде жоқ» қой. Қоңырдың сол хаттарын арнайы беріп отырмын.

Бірінші хат

Будапешт, 1976 жылы 9 айдың 17 күні

Аса құрметті Телқожа ағай!

Деніңіз сау, қызметіңіз алда ма? Үй-іші, бала-шағаңыз тегіс аман ба?

Сізге хат жазып жұмысыңызға кедергі жасағаным үшін кешірім сұраймын. Бірақ мен Сізді ертеден бері білемін. Сіз жазған ғылыми еңбектеріңіздің бәрі маған өте ұнайды. Сондықтан мен Сізбен көптен бері танысуға құмар едім. Ал енді өзімді Сізге таныстыруға рұқсат етіңіз. Менің атым Қоңыр, ұлтым қыпшақ, Мажар Ғылым Академиясының ғылыми қызметкерімін, маманым түрколог, көне және қазіргі қыпшақ тілдерімен кірісемін. Мажар отанына ХІІІ-ғасырда келген қыпшақ (коман) халқымыздың есімдерімен көптеп кірісіп жүрмін. Осы күзде, келер ақрап айында Мажар Ғылым Академиясы атынан Қазақ ССР Ғылым Академиясына осы мәселелермен байланысты консультация алмақпын. Жол болып баратын болсам, Сізбен кездесіп түрік халықтарының есімдері туралы Сіз маған ақыл-кеңес береді деп сенемін.

Сіз біздің отаннан қажетті бұйымтай-шаруаңызды хат арқылы ақрап айының басына дейін жазады деп асыға күтемін.

Осымен Сізбен танысуға арнап жазған осы бір кішкентай сәлемімді аяқтаймын. Сіздің өміріңізден зор денсаулық күтіп, жұмысыңыздан табыс тілеймін!

Қоңыр (Mandoky Kongur Istvan)

Екінші хат

Ассалаумағалейкум, құрметті де аяулы Телқожа ағай!

Денсаулығыңыз мықты, күнделікті жұмысыңызбен айналысып жүріп жатқан боларсыз. Үй-іші, бала-шағаларыңыз тегісі аман болар.

Көркем Алматы қаласындан кеткен соң Москвада аздап жұмыс істеп, Будапештке аман-сау жеттім. Жұмыстарым көп болған себепті хат жазуға қол тимеді. Кешірім етерсіз.

Көп жылдан бері армандап жүріп барып қайтқан Қазақстан сапары естен кетпестей болып, үнемі көз алдымда елестейді. Сізбен бірге өткізген шақтарым қандай тамаша еді! Сізбен және де Тіл білімі институтының ғалымдарымен бірге болып, аз уақыт болса да, көптеген жұмыстар бітірдім. Ең бастысы таныстықпен байланысты болғанымызда деп біліп, және де бұл ісіміз жалғаса береді деп сенемін.

Сіздің берген көптеген кітаптарыңыз үшін қайталап көп-көп рахмет айтамын! Өзіңіздің айтар тапсырарыңыз болса, хат арқылы жазыңыз. Қуана қарсы аламын. Қазір де «Мажар тілінің тарихи-этимологиялық сөздігі»-нің 3 томын жібергелі отырмын. Ұят болмаса, мен Сіздерге тағы да көптеген кітаптар тапсырайын. Мысалы: «Абай тілі сөздігі» өте қажет және де «Қазақ совет энциклопедиясын» тапсырамын. Бұл кітаптар біздің студенттеріміз үшін қазақ тілін толық үйренуіне және де қазақ өмірінен жалпылай білім алуына өте жәрдемді болар еді.

Көптеген хат жазатындығымнан үнемі үлгіре бермеймін. Сол себепті ренжіменіздер. Күн сайын кезекпен хат жазамын.

Институттағы қаламдас достарға дұғай сәлем дегейсіз! Өзіңізден асыға хат күтемін. Үй-ішіңіз, бала-шағаларыңыз болып Сізге зор денсаулық тілеп көп-көп сәлем жіберген бауырыңыз

Қоңыр

Будапешт, 1976 жылы қараша айының 12-күні.

Үшінші хат

Аса қымбатты Телқожа ағай!

Сіздің жаңа жылымен құттықтап жіберген сәлеміңізді алып қуанғалы көп уақыт болғанымен жұмыс бабыма байланысты сізге осы күнге дейін жауап қайтара алмағаныма кешірім сұраумен қатар үй-ішіңіз болып өзіңізге, туған-туыстарыңызға көп-көп сәлем жолдаймын!

Жұмыс бабым жаман емес, дағыдым бойынша жұмыс істеудемін. Алматыдан таныс дос-қаламдастардан да және сырттай таныс дос-жарандардан да хат алып өте қуанышқа бөленудемін.

Биылғы жұмыс жоспарыма қазақ жырларының кейбіреуін мажар тілінде жарық көрсетіп, біздің отанға таныс етпекші ойым бар, бірақ әлі дәл уақыты маған баспадан берілген жоқ. Менімше, Қобыланды жырымен алдын ала

кіріспекшімін. Мен бұрын-соңды мұндай шығармалармен көп айналыспаған себепті көп қиыншылықтар кездесетіні күмансыз. Сол себепті сіздерден ақыл-кеңес және көмек көп сұрайтындығым аян. Сіздерді көмектеседі деп сенемін.

Өзіңіз болып от-басыңыз, туған-туыс және қаламдас достарыңыздың денсаулығын тілеумен қатар барлықтарыңыздың жұмыстарыңыздан табыс күтіп сәлем жолдаған

ініңіз Қоңыр

Будапешт, 1977 жылы ақпанның 27-күні

Төртінші хат

Будапешт, 1977 жылы желтоқсан айының 21-күні

Қадірменді Телқожа ағай!

Сіз болып үй-ішіңіз, балаларыңыз, туған-туыстарыңызды Жаңа Жылдарыңызбен құттықтап, ұзақ өмір, зор денсаулық тілеумен қатар жұмыстарыңыздан табыс күтемін!

Менің Алматыда болған күндерімде сіз маған ерекше бір құрметшілік көрсетіп, өз үйіңізге байырғы әдет бойынша қонаққа шақырып, әсем де көрікті үй-іштеріңізге, туыс-туғандарыңызға таныстырғаныңыз үшін көп-көп рахмет! Адағы уақытта сіздің бауырларыңызбен тағы Алатаудағы демалыс жерінен маған байланыс-жіп арқылы сөйлескен дәрігер қарындастарыңызға және бәрі-бәріне ара-байланысты болып, қатынасуға құмармын. Сол себепті оларға да сәлемді жеткізіп беруімен бірге адрестерін тауып беріп, маған көмек етсеңіз деп өтінемін. Дәрігер қарындасыңыз ұзақтан сөйлескен себепті және сол кездегі уақытта байланыс-жібінің кателеріне сай, оның сөздерін жақсы түсінбеген едім. Осыған орай онан кешірім сұраймын. Алматыдағы соңғы күндері уақыттың азына байланысты сіздің кішкене ініңізбен де кездесе алмағаныма аяныштымын. Алдағы уақытта бұлардың барлығымен қатынасымыз кең түрде күшті болады дегенге сенімім зор!

Қадірлі де қымбатты Телқожа ағай, сәлемнің соңында өз үй-ішіңіз болып туыс-туғандарыңыз, дос-жарандар және де мамандастарыңызға зор денсаулық тілеп, жұмыстарыңыздан таудай табыс күтіп, сәлем жолдаған

ініңіз Қоңыр

Қоңырмен хат жазысып, хабар алыса жүріп, оның аса қажет деп сұраған кейбір кітаптарын жібергенде, ол маған венгер тілі этимологиялық сөздігінің үш томын сыйлаған. Оның 1-2 томы 1010 беттен болса, 3 томы 1230 бет – бай қазына, зор байлық. Қоңыр алғаш рет Алматыға келерде Ғылым Академиясының 1-бөлімінің бастығы шақырып алып, Сіздің шақыруыңыз бойынша Венгрия Ғылым академиясының қызметкері Қоңыр Иштван Мондеки қонағыңыз ертең сағат 10.00 самолетпен келеді, қарсы аласыз! - деп тапсырды. Қарсы алып, «Қазақстан» мейманханасына орналастырдым. Ертесіне Тіл білімі институтына ертіп келдім. Кездесу болды. Ол 1 сағат бойы қазақ тілінде мүдірмей баяндама жасап, қазақ тілінің мамандарын тандандырып еді. Содан

соң үйіме қонаққа шақырдым. Бірге болсын, таныссын деп «Правда» газетінің Қазақстан бойынша меншікті тілшісі інім Тельман Жанұзақов пен жазушы інім, сол кезде Жазушылар одағы «Жұлдыз» журналының бөлім меңгерушісі Бакқожаны және дәрігер қарындасым Зейнепті күйеуімен т.б. туыстарды қоса шақырдым.

Қоңыр өз анасының қолымен тоқыған шашақты, өте айшықты, үстелге жауып қоятын шаршыны әкеліп, жұбайыма сыйға тартқан еді. Сол зат Қоңырдың көзіндей боп, әлі күнге үйде сақтаулы тұр.

Сол кезде, аралас-құралас жасап жүргенімізде менің адресімді беріп, хат жаз деген кім еді деп сұрағанымда, мүдірместен академик Ю.Неметтің дүниеден өтер алдында айтқанын, ол кезде ол кісінің 86 жаста болғанынан хабардар етті. Қазақ тілін үйрену себебім - әкем көз жұмар алдында өсиет қалдырғанда: біздің еліміз, отанымыз қазақ жері. Біз қыпшақпыз. Сен қазақша үйрен, қайтсең де елімізбен табыс» - деген болатын. Сондықтан әке өсиетін орындадым» дегені бар.

Марқұм Қоңыр еліміздің білімді де көрнекті азаматтарымен танысып, қазақ көркем әдебиетін, ауыз әдебиетін жан-жақты зерттей бастап еді. Венгрия халқын Абай, Жамбыл, Әуезов шығармаларымен таныстырып жүргенде кенеттен қайтыс болды. Өзінің өсиеті бойынша Алматыдағы Кеңсайға жерленді. Оның халқымызға көрсеткен сый-құрметі, татымды еңбегі ешқашан мәнін жоймай, болашақ ұрпаққа мирас болып қала бермек.

1983-1989 жылдары тарихи атауларды қалпына келтіру, географиялық атаулардың бұрмаланып, қате жазылып жүргендерін біріздендіру, жүйеге түсіру, кейбір атауларды өзгерту жайлы жоғарғы басшы, билік орындарына еңбекші халықтан талай хаттар, талап-тілектер, орынды өтініш-арыздар келіп жатты. Олардың кейбіреулері Ғылым академиясының президентіне, лауазымды академиктерге де жетіп, олар болса біздің Тіл білімі институты басшыларына, олар мен басқарып отырған ономастика бөліміне тапсырма беріп, жауап қайтаруды міндеттеп отырды. Осы кезеңде, бұған қоса Республикалық бұқаралық ақпараттарда (газет-журнал, радио, теледидарларда) бұл мәселе жайында мақалалар жүздеп жарияланды. Бірақ та жоғарғы жақта отырған лауазымды басшылардан ешқандай мардымды жауап болмай, аузын бұған өгіздей отырып алды. «Жабулы қазан жабуымен қалып», пәтуалы шешім қабылданбады.

Желтоқсан оқиғасынан соң бұл жайлы пікір айту да кенестік үстемдік, өктемдік заманда тым қиын жайт еді. Оның үстіне бұл кезде қазақ тілінің мемлекеттік тіл дәрежесіне көтерілуі жайында да айтыс-тартыстың қызып тұрған кезі болатын.

Ауыр да қиын жағдайды сезе отырып, мен Қазақ ССР Жоғарғы Советі Президиумы Председателінің орынбасары В.В.Сидороваға мемлекеттік ономастика комиссиясын Жоғарғы Совет жанынан құрудың қажеттілігін, оның мақсаты мен міндетін, мемлекеттік мәні мен маңызын кеңінен сипаттап хат жаздым.

Х Х Х

Заместителю Председателя Президиума
Верховного Совета КазССР
тов. Сидоровой В.В.

В 1972 году при Президиуме Верховного Совета Казахстана создана комиссия по географическим названиям нашей страны. Однако данная комиссия работала нерегулярно.

В последнее время не состоялось ни одно заседание комиссии. Как известно, за последние два года на страницах республиканских газет и журналов часто стали появляться статьи о переименовании некоторых исторических городов и населенных пунктов республики. Участились письма и жалобы трудящихся о неправильном написании и транскрипции, как географических названий, так и имен, фамилий, а также названий учреждений, организаций, предприятий, министерств.

Отделы ЗАГСов, работники сельских и районных, областных Советов народных депутатов, юриспруденции, связи и транспорта, работники сельского хозяйства республики обращаются в Институт языкознания АН КазССР за консультацией о правильном написании и транскрипции топонимов, антропотопонимов, названий в различных документах, наименований учреждений, организаций, предприятий, кличек сельскохозяйственных животных и пр. как на казахском, так и на русском языках.

Все эти разделы ономастики – топонимы (географические названия), антропонимы (личные имена, фамилии, отчества, псевдонимы), зоонимы (клички сельскохозяйственных животных), документонимы (названия документов), эргонимы (названия учреждений, организаций, предприятий и др.) тесно связаны с жизнью человека и обществом. Они являются памятниками истории, языка и национальной культуры, имеют научно-общественное и государственное значение.

Актуальной является проблема межязыковых аспектов функционирования казахских и русских топонимов Казахстана, а также личных имен, фамилий жителей республики в условиях двуязычия и в процессе делопроизводства. Правильное написание, разработка научной транскрипции ономастических систем, переименование и наименование новых населенных пунктов являются одной из насущных задач.

Учитывая научно-практическое и общественно-политическое, общегосударственное значение данной проблемы, еще в 1950 году при ЮНЕСКО организован Ономастический комитет, который ежегодно выпускает журнал "Онома" и регулярно через три года проводит международный конгресс по ономастике, где принимают участие ученые всех стран мира.

Например, на XII Международном конгрессе по ономастике, проходившем в 1978 году в Кракове (ПНР) принимали участие делегации 28 стран мира, в том числе и из Советского Союза, на XV конгрессе в Лейпциге (ГДР) в 1984 году – 32 стран мира. XVII Международный конгресс будет проходить в Хельсинки в 1990 году, где я приму участие в составе делегации советских ученых.

Ономастические комиссии, созданные в республиках нашей страны (РСФСР, Украине, Белоруссии, Грузии, Узбекистане, Азербайджане, Молдавии, Латвии, Эстонии, Татарии, Башкирии), работают плодотворно. В Москве 17-20 апреля с. г. пройдет Всесоюзная научно-практическая конференция "Исторические названия-памятники культуры", а также республиканские конференции "Ономастика Узбекистана" (15-20 сентября 1989 г.) и "Ономастика Поволжья" (октябрь 1989 г.).

Во многих странах мира издаются специальные журналы по ономастике (ПНР, ГДР, ЧССР, Болгарии, Югославии, ФРГ, Франции, Италии, Бельгии, Австралии, США, Англии, Испании).

В связи с постановлением ЦК Компартии Казахстана и Совета Министров республики об изучении казахского-русского языков, а также с введением двуязычия в делопроизводство назрела необходимость стандартизации и унификации написаний, переименований и наименований географических названий республики, а также имен и фамилий людей, наименований учреждений, организаций, предприятий и ведомств, министерств, выпуск в свет различных двуязычных и национальных ономастических словарей, а также исследований по ономастике Казахстана.

Поэтому было бы целесообразным организовать на базе бывшей комиссии по географическим названиям новый комитет по ономастике при постоянной комиссии по вопросам национальных и межнациональных отношений Верховного Совета Казахской ССР или при Президиуме Верховного Совета Республики.

Зав. отделом ономастики
Института языкознания АН КазССР,
доктор филологических наук,
лауреат Государственной премии
Казахской ССР
15 февраля 1989 г.

Джанузаков Т.

Мәселенің қойылысын, істің мән-жайын жете түсінген В.В.Сидорова қарауындағы сектор меңгерушісіне тапсырма беріп, оны орындау барысына мені қоса міндеттеп, тиісті шараларды атқаруға басшылық етті. Бұл мәселе бойынша тиісті, аса қажетті материалдар жиналып болған соң Қазақстан Жоғарғы Кеңесінің мәжілісінде баяндама жасау маған жүктелді. Сөйтіп 1989 жылы 30 қарашада Жоғарғы Кеңес мәжілісінде менің баяндамам кеңінен талқыланып, Қазақстан Үкіметі жанынан Мемлекеттік ономастика комиссиясын құру, оның жұмысын Ұлттық Ғылым академиясының А.Байтұрсынов атындағы Тіл білімі институты атқару жайлы Шешім қабылданды. Қазақ ССР Жоғарғы Советінің осы Шешіміне сәйкес Қазақ ССР Министрлер Советі 20 сәуір 1990 жылы №156 санында Мемлекеттік ономастикалық комиссия құру туралы қаулы алды. Онда комиссия құрамы, комиссияның ережесі қоса бекітілді.

Қазақ ССР Министрлер Советі жанындағы Мемлекеттік комиссияның құрамы:

Өмірбаева К.С. – Қазақ ССР Министрлер Советі Председателінің орынбасары (комиссия председателі)

Қайдаров Ә.Т. – А.Байтұрсынов атындағы Тіл білімі институтының директоры (комиссияның орынбасары)

Қозыбаев М.Қ. – Ш.Уәлиханов атындағы Тарих, археология және этнография институтының директоры (комиссияның орынбасары)

Жанұзақов Т. – А.Байтұрсынов атындағы Тіл білімі институты ономастика бөлімінің меңгерушісі (комиссияның ғалым хатшысы)

Осымен қатар комиссияның 22 мүшесі бекітілді.

Осы Қаулыдан соң академик Ә.Т.Қайдаровпен бірлесе отырып жазған біздің “Атамекен атауларындағы “ақтаңдақтар”. Одан арылар жол қайсы, өткеннің өкіндірген қатесін қалай түзейміз?” (Социалистік Қазақстан. 15 қыркүйек, 1990), “О судьбе языка земли казахской” (Казахстанская правда. 1990, 29 ноября), “Атаулар – тарих айғағы” (Қазақстан коммунисті. 1991, №4, 46-55 б.) атты көлемді де проблемалық мақалаларымыз жарық көрді. Осы мақалалардың негізінде “Қазақ ССР-індегі мемлекеттік және әкімшілік бірлестіктердің атауларын реттеудің, елді мекендердің аттарын өзгерту және тарихи географиялық атауларын қалпына келтірудің Тұжырымдамасын” (Егеменді Қазақстан. 1991, 20 қыркүйек) жаздық. Сондай-ақ біздер жазған “Концепция упорядочения наименований государственных и административно-территориальных населенных пунктов и восстановления исторических и географических названий в Казахской ССР” (Казахстанская правда. 1991, 20 ноября) Қазақстан үкіметінің жанындағы Мемлекеттік ономастика комиссиясының мәжілісінде талқыланып, өңделіп түзетіліп, негізі қабылданған еді.

1991 жылдан бастап еліміз өз алдына мемлекет болып, тәуелсіздік алған уақыттан бері жұртшылық фамилиялары мен әке аттарының жазылуындағы қазақ тіліне тән емесе -ов, -ев, -ева, -ова, -ович, -евич, -овна, -евна, -ин қосымшаларын алып тастап, олардың орнына есім-тектерімізді халқымыздың тарихи қалыптасқан дәстүрлеріне сәйкес үлгілерімен жазу жайлы өтініш-тілектер толассыз айтылды. Олар жайлы “Егемен Қазақстан”, “Ана тілі”, “Жас Алаш” газеттері беттерінде көптеген мақалалар жарық көрді. Бұл мәселе бойынша жазған акад. Ә.Т.Қайдаровтың тегеурінді де салиқалы, аса көлемді “Халықтық паспортымыз” (Ана тілі, 1990) атты мақаласы және менің кең көлемде жазған “Аты-жөн тарихына тереңдесек” (Егемен Қазақстан. 14 қыркүйек, 1991) атты мақалаларымызды қорытындылай келіп, бірлесіп жазған “Қазақ Республикасындағы ұлты қазақ азаматтарының есімдері мен әке аттары және фамилияларын реттеу туралы Тұжырымдамасы” (Егемен Қазақстан. 5 ақпан, 1994) зиялы қауымға мәлім.

Қазақ жеріндегі тарихи атауларды қалпына келтіру, заманы өтіп, ескірген жер-су аттарын өзгерту, оларды реттеу ісіне белсене қатысып, 1989 ж. Жоғарғы үкімет орындарына хат жолдап, ой-идея ұсынып, оны құру жұмысының бас-қасында бола жүріп, 1990-2003 жылдары Қазақстан Республикасы үкіметінің

жанындағы Мемлекеттік ономастикалық комиссиясының ғалым хатшысы, 1998 жылдан мүшесі ретінде қоғамдық негізде жұмыс атқарып, пайдалы да айтулы еңбек атқарсам да ешқашан міндетсінген емеспін. Осы салада қыруар шара тындырып, еліміздегі жүздеген ономастикалық атауларды реттеуге тікелей қатысып, мемлекеттік іс-шараларға белсене атсалысып, ұлттық ономастиканың ғылыми-теориялық, нормативтік базасын нығайтуға зор үлес қосқан ғалым ретіндегі менің аз-кем еңбегімді бағалаған жұртшылыққа, ғылыми ортаға әлі де қарыздар болып қала берерім сөзсіз.

ҒЫЛЫМ ЖОЛЫНДАҒЫ ТЕПЕРІШТЕР

Ғылымға келуде де түрлі кедергілер мен тосқауылдар болмай тұрмайды екен. Сол жағдайдың менің де басымнан өткені бар. 1951 ж. институт бітірерде ұстазым, Қазақстан Ғылым академиясының корр. мүшесі, профессор, белгілі тіл маманы Сәрсен Аманжолұлы Аманжолов өз үйіне арнайы ертіп барып, әңгімелесе отырып, мені аспирантураға қалдыру туралы ой-пікірін айтты. Мен болсам өз жағдайымды айтып, әкем Сатаев Жанұзактың Отан соғысында Калинин майданында шейіт болғанын, елде шешем мен мектепте оқып жүрген інімнің қалғанын, енді барып, жұмыс істеп, соларға көмек көрсетуім керектігін айтып жатырмын. Бірақта ұстазым мені II курста студенттердің ғылыми кружогында “Қазақ тіліндегі сан есімдер” атты тақырып беріп, сол бойынша баяндама жасағанымды, ал III курста осы тақырыпты түркі тілдерімен салыстыра зерттегіп студенттердің қалалық ғылыми кружокта баяндама жасатқанын, ол мәжілісте менің жүлдегер болғанымды алға тартып, мені ғылым жолына тәрбиелеп, келешегімнен үміт күтетінін уәж етіп отырғанын алға тартып қояр емес. Менің аспирантурада қалуымды қалайды. Отыра-отыра, әңгімелесе келе менің уәдемді де алды. Сөйтіп, елге барып, демалып қайтқан соң аспирантураға келетінімді айтып келісім бердім.

Институт бітірген соң елге барып ес жиып, тамыз айының ортасында Алматыға тағы да оқуымды жалғастыруымды үй-ішіне айттым. Әсіресе үлкен әпкем Күләй, ол кезде Нарынқол аудандық комсомол комитетінің хатшысы болатын, бірден қарсы болып, тіптен ашуға басты.

- Мен болсам, үйлі-жайлы болып, өз бала-шағамның қамымен жүрмін. Шешен екі көзі төрт болып сенің келуінді күтіп, санамен сарғайған еді. Енді тағы оқуға кетем дейсің дегенде, байғұс шешем екі көзін сығымдап, жыласын кеп. Менде үн жоқ. Әпкем маған қарап, сөзді қой, келін түсіреміз, сөйлесіп қойған қызым бар, жақсы жердің баласы. Мұғалім бол да шешен мен інінді бак! - деп отырып алды. Мен болсам, аспирантураға келем деп, ұстазыма уәде бергем деймін. Тыңдайтын олар жоқ.

Ұстазыма берген уәдем есімнен шықпай, ой үстінде мен жүрмін. Енді не істеуім керек. Ойым қалайда Алматыға аттану. Туыстар болса қарсы. Уақыт болса өтіп баарды.

25 тамыз күні Алматыға аттануға тәуекел еттім де аудандық партия комитетінің алдына келдім. Қалтада бір тиын ақша жоқ. “Жолы болар жігіттің

жеңгесі шығар алдынан” дегендей, аңқылдаған ақкөңіл ағай Хұсайынның кездесе қалғаны бір қуаныш болды. Ол кісі аудандық атқару комитетінің орынбасары Хұсайын Бижанов (қазіргі сенатор Ақан Бижановтың әкесі) – айтқаны екі болмайтын, беделді адам. Ол ағаға қысқаша жағдайымды айттым. Алматыға кете алмай тұрғанымды білдірдім. Дереу қасындағы жігіттен - Әлгі Зейнұр Алматыға қашан кетеді екен, сұрап келші, не өзін шақырып кел! – деп тапсырды. Зейнұр жетіп келгенде, сен Алматыға қашан кетесің, - деп сұрады. Ол 1 сағаттан соң жүреміз деп еді, онда мына Телғожаны машинаға отырғызып, ала кет, - деп тапсырғаны. Сонымен жолым болып Алматыға жүріп кеттім.

Кегенге келгенде түсіп қалдым (Нарынқолдан Кегенге дейін 100 шақырым). Ендігі ойым Кеген ауданының орталығы Жалаңашқа бару. Онда досым Тұрғанбек бар. Ол аудандық мал дайындау мекемесінде, меңгерушінің орынбасары. Өзім сол мекемеде 1944-1947 ж. есепші, кейін бухгалтер, одан соң бас бухгалтердің орынбасары кезімде Тұрғанбекті Алматыдағы республикалық Дайындау мекемелерінің қызметкерлеріне арналған 6 айлық курсқа жіберіп оқытқан едім. Оның үйіне де жеттім. Үйінде Айдарбек Жәкішев деген Алматыдан келген жігіт бар екен. Ол ертесіне Алматыға жүрмек. Қызметі – Ғылым академиясының Таушелектегі “Асыл тұқымды қойларды өсіру” мекемесінің директоры екен. Қатты қуандым. Жақсы отырыс, әзіл-қалжың, жарасымды әңгімеден соң жатар алдында таза ауаға шыққанда Тұрғанбекке жағдайымды егжей-тегжей айтып бердім. Таңғы астан соң жолға шығатын болдық. Тұрғанбегім қалтама 500 сом салып берді. Сонымен жолым болып, Алматыға да аттандым. Шелекке де қонбай, түні бойы жүріп отырдық. Машина үстінде 8 адам, бірнеше қой т.б. заттар бар екен. Маловодное селосынан өтіп, Евгеньевка селосына жете бергенде машина қисайып құлап қалғаны. Шофер, Айдарбек, оның оң жағындағы мен кабинадамыз. Айдарбек шоферді түймештеп жатыр, менің бетім күп болып ісіп кетті, оң жақ қолым салбырап тұр. Мәшине үстіндегілер ойбай да айғайға басып, у-шу болып жатыр. Әрең дегенде кабинканың есігін ашып, сыртқа шықсақ, мәшинедегі қойлар қашып кетіпті, бір-екі әйел адам бар екен, оларды қаптағы бидайлар басып қалыпты, бөшкелер жерде домалап жатыр. Әйтеуір бәрі аман-сау, қатты зардап шеккендері жоқ екен. Менің оң қолым сырқырап, салбырап тұр. Есімізді жиып, қырынан құлап жатқан мәшинені жабылып жатып әрең дегенде тік тұрғыздық. Әбден тынығып, демалған соң шашылған бөшкелер мен қап-қап астықты мәшинеге қайта салдық. Енді алыстап барып жайылып жүрген қойларды айдап келіп, ұстап мәшинеге салайық десек, тіптен жолатпайды. Ең қиыны сол болды. Әйтеуір ептеп-септеп, мәшинеге жақындатып алып, екі-үшеуін салып едік, қалғандары да мойынсұнды.

Айдарбек шоферді алқымға алып, саған не болды, не қара басты, мәшинені қалай құлаттың? - дегенде оның айтқаны – түні бойы тоқтаусыз айдап келе жатқан соң көзім ілініп кеткенде кубетке соғылыптым. Байқасам, таң азан, шамамен 5.30-6 екен, - дейді.

Евгеньевка селосына жете бергенде Айдарбек мәшинені көрініп тұрған ауылға бұрғызды. Сөйтсек, Айдарбектің туыстары бар екен осы ауылда. Сол

жерде бесінге дейін жатып демалып, ауқаттанып күш жинап, таңертең Алматыға жеткен едік.

Міне осыдан соң емтихан тапсырып, аспирантураға түсіп едім. Сөйтіп, құдай бір ажалдан сақтап, аман қалғаным бар. Ғылымға деген сапардың бір қиыншылығынан, бастапқы теперішінен осылай құтылғаным әлі есімде.

Елге қайта баруға батылым болмай, хат жазып тұрам. Келгендерден хабар білем. Сөйтіп жүргенде 1952 ж. күз айында інім Тельман университеттің журналистика факультетіне өз күшімен оқуға түсті. 1953 ж. елде қалған шешемді жаз айында демалысқа бардым да, машина жалдап, Алматыға көшіріп әкелдім. Енді басымыз қосылды, үшеуміз бір жердеміз. Мен аспирантураға сырттай ауысып, 1952 жылдың наурыз айынан Тіл және әдебиет институтында кіші ғылыми қызметкермін. Әйтеуір менің айлығыммен күн көріп жаттық. 1955 ж. 3 курста оқып жүрген інім аяқ астынан үйленген соң тойын жасап, Киров-Панфилов көшесіндегі үлкен үйден пәтер жалдап кіргіздім. Шешем солардың қолына көшті. Өзімнің 10² м үйімде жалғыз қалдым. Бір айдан соң әркімнің үйінде жалда жүрген ботқалас жолдасым, өзіммен бірге қызметтегі Айтым Әбдірахмановты қасыма шақырып алдым. Бірақ інімді кіргізген үйдің иелері маусым айында басқа қаладан қайтып келген соң оларды қайтадан өзім тұрған бөлмеге кігіздім де (ол кезде олардың тұңғышы дүниеге келген), пәтер жалдап кетіп қалдым. “Жалғыз басты, сабау қамшылы” болғанша, бұрыннан танысып жүрген қызыммен бас қостым 1956 ж. 30 қазанда. Екеуміз бір бөлмелі үйді жалға алдық. Інімді “Лениншіл жас” газетіне 4 курста жүргенде қызметке орналастырсам да, ай сайын шешемнің шай-пайына азғантай айлығымнан беріп тұрам.

Дегенмен кандидаттық диссертациям көкейімді тесе берді. Мықтап қолға алдым. 1959 жылы тәмамдап, 1960 ж. басында талқылаудан да өтті. Енді қырсық болғанда, “мен ұрлық қылғанда ай жарық болдының” кері болып, қызмет істеп жүрген мекемелеріндегі “кандидаттық, докторлық диссертациялар қорғайтын кеңесте” диссертация қорғамайды” деген ереже жоғары жақтан – Мәскеуден сақ ете қалды. Енді не істейміз. Бұл қиындықтан шығудың жолы қайсы? дестік. “Сасқан үйрек құйрығымен жүзеді” дегендей, баяғы өзім білім алған алтын ұям, оның директоры, өзімізге ұстаз болған Кеңестер Одағының Батыры, ф.ғ.к. Мәлік Ғабдуллин ағаға барайын. Ол кісі мені проректоры бақа бойлы К.Л.Фридманға жібергені. Мені білетіні бар, одан да лекция тыңдағанбыз. Ол жақын тартып, қолдаудың орнына – ойбай, мына бірінші оппонентің Қырғызстан Ғылым академиясының академигі екен, ол кісіге келіп-кеткен жол ақысы үшін ақша төлей алмаймыз, - деп баж ете түсті. Түңілгенім соншалық, бетіне түкіре жаздап, ала көзіммен атып, бақырая қарадым да шығып кеттім. Ғылыми кеңесшім әрі Тіл және әдебиет институтының директоры І.Кеңесбаевқа болған жағдайды айтқан едім, КазГУ-дің филология факультетіне М.Балақаевқа бар, өзім айтайын, - деді жайбарақат. Ол кісіге барып едім, ғалым хатшысына сілтеді. Арада сегіз ай өтті, әлі жылжымайды, кезек жетпей жатыр дегенді айтады. Ғылым академиясы мен университет арасында қатысатын көлік (автобус) жоқ. Әрі-бері жаяу салпақтап жүріп, әбден діңкелеп шаршайтын болдым. Әйтеуір 1961 ж. желтоқсан айының 28 күні

қорғауға қойды-ау. Арада 1 жыл 8 ай өтсе де мен үшін жылдам сияқты болды. Диссертацияны қорғап шығып, уф! деп демалып, барлық құжатты Мәскеуге, Жоғарғы аттестациялық комитетке жөнелтіп, көңіл орнына түсіп, қаннен қаперсіз жүргенімде, екі айдан соң қуанышты хабарды да алдық. Жұрт тандануда. Өйткені кандидаттық диссертацияларының бекітуін қорғағандар ең жылдамы 6 ай, болмаса 8-12 айдан кейін алады екен. Оны мен қайдан білейін. Әйтеуір тез бекіп, дипломның қолыма тигеніне мен қуаныштымын. Екі жылдай сарғая, теперіш көре жүріп қорғасам да, бәрі бір күндей болмай қалды. Ол кезде кандидаттық қорғағаннан кейін 8-10 жыл өтсе де докторлық диссертация қорғай қояйын деп аптығуға мұрса бермей, өзінді танытып қомақты еңбектер жаз, халыққа қызмет ет деген талап басым еді. Мен де асықпай, аптықпай, кандидаттық дәрежені бойға сіңіріп, біраз еңбек жазып, жұртқа көрініп, кандидат екенімді дәлелдеп барып, докторлыққа аяқ басуды жөн көрдім. “Асықпаған арбамен қоянға жетеді” дегенді місе тұттым. Өстіп жүріп, өгіз аяңмен 15 жылдан соң 1974 ж. “Қазақ ономастикасының негізгі проблемалары” атты докторлық диссертациямды аяқтадым-ау, әйтеуір.

Сөйтіп, қуанышым шектен асып, мәз-мейрам болып жүргенде кеңесшім, Институт директоры Секең (Ісмет Кеңесбаев) бұл жұмысыңды талқылауға қоялық деп қолдады. Сонымен 1974 ж. қаңтар айының 10 күні хабарландыруды тақтаға ілдік. 1974 ж. 7 ақпанда Институттың тіл тарихы және диалектология, терминология, лексика, лексикография, грамматика бөлімдерінің кеңейтілген мәжілісінде талқыланды.

Үлкенді-кішілі ғалымдар, ғылыми кеңес мүшелері тұтас қатысып, орынды пікірлерін айтып, толық мақұлдап, докторлық диссертация ретінде қорғауға бірауыздан ұсынған шешім қабылданды. Ал сол жылдың 15 ақпанында Институттың ғылыми кеңесінде талқыланып, докторлық диссертация ретінде қорғау үшін Қазақстан Ғылым академиясының қоғамдық ғылымдар бойынша докторлық диссертация қорғайтын біріккен кеңесіне ұсынды.

Осы жылдың, яғни 1974 жылдың 20 маусымында қоғамдық ғылымдар бойынша докторлық диссертация қорғайтын бірлескен кеңестің мәжілісінде қаралып, жетекші ғылыми мекеме ретінде Татарстанның Қазан қаласындағы В.И.Ленин атындағы университетке жіберу, 1 ресми оппонентке, ф.ғ.д., проф. А.Ысқақовты, 2 оппоненттікке Өзбекстан Ғылым академиясы А.С.Пушкин атындағы Тіл және әдебиет институты директорының орынбасары, ф.ғ.д., проф. Эргаш Фазыловты, 3 оппоненттікке Қазақтың С.М.Киров атындағы мемлекеттік университетінің профессоры, ф.ғ.д., татар тілінің маманы Гаян Суфьянович Әміровты бекіту туралы шешім қабылданды.

Өстіп жүргенде уақыт соңынан уақыт зымырап, 2 адам әдебиет бойынша докторлық диссертацияларын қорғады. 1975 жыл да зу етіп келе қалды. Түркия қаласында өтетін халықаралық конференцияға қатысуға барған Институт директоры, докторлық диссертация қорғайтын кеңестің төрағасы І.К.Кеңесбаев қатты сырқаттанып, ауруханаға түскенін, бір ай бойы сонда емделгенін білдік. Ол кісі Түркиядан Мәскеуге келген соң 2 ай бойы сонда емделді де, Алматыға келген соң жұмысқа тез шыға қоймады. Сөйтіп жүргенде 1976 жыл да зу етіп

жетіп келді. Қаңтар айының ортасында Қ.Есенов докторлық диссертациясын қорғап алды. Оның докторлық жұмысы біріккен кеңеске менен соң 8 айдан кейін келіп, кеш бекігенін бәрі біледі. Әңгіме-өсек гу ете түсті. Осыдан соң әлгі докторлық диссертация қорғайтын кеңесте менің ғана жұмысым қалды. Осы екі арада біріккен кеңес жабылады, мен жаңа кеңесте, жаңа ереже бойынша қорғайтын болыппын. Секене барсам беттетпейді, жағдай солай болды дейді.

Жалпы, менің құдайым бар азаматпын. Өстіп қысылып жүргенімде, таныс адамым маған жаңалық ретінде бір әңгіме айтқаны. КазГУ-дің проректоры А.В.Чигаркин Мәскеуден келіпті, жаңаша қорғаудың ережесін әкеліпті дегені.

Дереу А.В.Чигаркинге жүгіріп барып едім, Жоғарғы аттестациялық комитеттің төрағасы қол қойған хатты көрсетті де, сен бұрынғы ережемен, бұрынғы кеңесте қорғайсың. Міне жазып ал да директорыңа апарып бер дегені.

Анатолий Васильевич болса маған іштартарлықпен жылы сөйлеп жатыр. Өйткені оның мамандығы географ. Оны аспирант кезінен білем. Жұбайы Анна Николаевна біздің ғылыми кітапханада істейтін. Кітапханаға барып, кітап алып тұрған кездерімде көп жәрдем берген. Әлгі жаңа ереженің 1 бетінде ЖАК төрағасы Ю.Угрюмов-Кириллин қол қойған бір беттік түсініктемеде 1976 жылдың 1 қаңтарына дейін докторлық диссертациясы кеңесте қабылданғандар бұрынғы тәртіп бойынша қорғайды деп ашық жазып, бадырайтып қол қойыпты. Оны жасыл сиямен көшіріп әкеліп, кеңесшім әрі біріккен кеңестің төрағасы І.Кеңесбаевқа бердім. Ол кісі оқып шықты да бұл хат бізге неге келмеген, - деп күдіктене қарады маған. Оны мен білмеймін ғой,- деп мен тұрмын.

Қорғау 5 ақпан 1976 жылға қойылды. Бүгін 3 ақпан, Қазан қаласы В.И.Ленин атындағы университеттің татар тілі кафедрасынан келетін отзыв әлі жоқ. Енді қайтем, жан қысылды. Өзім ангина боп ауырып қалдым. Институт атынан Қазанға жедел телеграмма жіберуге зайыбым Нарима барса, телеграфистка телеграмманда тайная шифровка бар, - деп қабылдамай қойыпты. Әділетсіздіктен қамыққан жұбайым почта начальнигіне көзінен жасы сорғалап тұрып, телеграфистканың дұрыс айтпай отырғанын түсіндірген соң телеграмманы қабылдатады. Сол күні түнгі сағат 4.00-те звоноктан оянып есікке жетіп барсам, почтальонмын, телеграмманы қабылдаңыз дейді. Телеграммада сыртқы отзывтың таңғы 6.00-да Алматыға баратын самолеттен жіберілгені хабарланыпты. Дереу киініп, мойнымды жылы байлап алып, көшеден такси ұстай салып, аэропортқа жеттім-ау! Отзыв та қолыма тиді. Пилотқа рахмет айтып, он мың ұсынып едім, безек қағып алмады. 4 ақпан сағат 9.00-да Секене алып жеттім-ау, әйтеуір. Бірақ менің жұмысым 5 ақпанда қорғалмайтын болды да, 9 наурыз 1976 жылға қалдырылды.

Ташкенттен келген оппонентімді қарсы алып, мейманханаға орналастырдым. 9 наурызда қиынырақ болар деп ойлаған едім, 27 кеңес мүшесінен 23 адам келді. Қорытындысында 2 адам қарсы, 21 адам жақтап, қажетті дауысты алдым. Секен біріккен кеңестің төрағасы болғанмен тұмау тиіп, сырқат себепті келмеді. Орынбасары ф.ғ.д. Әди Шәріпов жақсы басқарды.

Әншейінде “көңілі түссе, көл, көңілі түспесе шөл” бола қалатын қырық қатпарлы кулығы бар басшыма не қылығыммен жақпай қалғаным мүлдем

белгісіз. Ол кісіні ұстазым ретінде ерекше сыйлағаным, тіптен әкеме жасамаған жақсылығымды сол кісіден аямаған кездерім көп-ақ еді ғой деймін есіме түскенде. Бұл айтқандарым “өзі жоқтың көзі жоқ” деген емес, ешбір қоспасыз шын, болған оқиға. Орыс халқында: “о мертвых говорить или хорошо или ничего” деген жақсы лебіздің бары да көпке аян. Менің жүрегімде орын алған осы бір ұмытпас теперішті жазбасам да болар еді, бірақ көңіл тынбаған соң жазып жібергенімді Алла кешірсін.

Білімді адамның бұл мінезі мені даттаған, көреалмаушылардың өсек-аянына сенбеушіліктен бе, әлде менің әлжуаз, сіңірім шыққан кедей, әлсіздігімді басынғандықтан ба екен? – деп те мазаландым.

Диссертацияны қорғап, Мәскеуге құжатты жіберген соң, ЖАК-тан құжаттарыңызды 1.IY.1976 алдық деген хат алдым.

Октябрь айының соңында ЖАК-тан хабар алдым. Онда докторлық диссертациямның 1976 ж. 15 қазанда, №45 протокол бойынша бекігендігін, филология ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесі берілгені туралы хабар берілген.

Институттан Секеңе звондайын. Ол кісі үйінде екен. ЖАК-тан хабар алғанымды айтсам мүлдем сенбеді. Ол қағаз анық бар болса, көрмейміз бе, әкелмейсің бе деген соң апардым. “Россия” гастрonomyна жолшыбай соғып, 5 жұлдызды коньякті ала бардым. Секең әлгі мен апарған хабарға бір, маған бір қарап, ерекше танданып, тандайын қағып тұрып, кухняда жүрген Жұмаш жеңгейге дауыстап: - Әй, Жұмаш, әй, Жұмаш! Сен, әлгі конференцияға Мәскеуден келген 40 адамды қонаққа шақырғанда пленум мүшесі Ю.Дешериевке: “Біздің Телғожа докторлығын қорғап еді, көз қырыңызды салғайсыз”, - деп тапсырғаның қандай жақсы болған дегені. Мен де қарап тұрай “Жұмаш жеңгей, нағыз академик сізсіз ғой, сіз болмасаңыз мұндай қуаныш қайда маған”, - деп мысқылдағанымда, екеуі де үндемей қалғаны (Жұмаш – Секеңнің адал жары, негізінен жақсы адам, 30 жыл бойы қызмет істемей, от басы, ошақ қасында отырып қалған). Марқұм Секеңнің “жүйелі сөз жүйесін табады” дейтін дағдылы сөзіне орай, мұндай сөз ретімен айтылғанда үндемей қалатыны бар еді.

Осындай бір жайт 1982 ж. менің “Очерки казахской ономастики” атты монографиям жарыққа шыққанда да болған-ды. Секең докторлық диссертацияма кеңесші болып жазылған соң осы кітабыма да жауапты редактор: академик, ф.ғ.д., профессор деп есім-фамилиясын бадырайтып жазғанмын.

Институттың ғылыми кеңесі 2 күннен соң өтетін болған соң қарап шықсын деп, үйінде отырған Секеңе апарып табыстағам. Кітапты әрі-бері барақтап, көз жүгіртіп шыққан соң “әке-шешесі орыс адамдай-ақ жазған екенсің” деп жымыды. Қасында қызы Сәуле тұрған. Бірақ Секең пікірінен тез айныпты. Редактор бола алмайтынын айтып, директордың орынбасары Ш.Сарыбаевқа телефон соққан. Ертесінде қызметке барғанда Шөкең “болмаса болмай-ақ қойсын. Жауапты редактор Институт директоры Әбдуәли Қайдаров болады” деп жұбатты.

Кейін кітап шыққан соң ғалымдарға тараттым. Секең бірнеше күн бөлмесіне келмеді. Күтіп жүрдім де келген күні алдына бардым. Бөлім қызметкерлері тұтас отыр екен. Секең де, оларға да кітабымды апарғам. Бәріне тараттым. Сонда Секең “Кітабың жақсы шығыпты” деп жұрт мақтап жүр ғой” дегені. Сонда қарап тұрмай, “Секе! Жақсы атақтан құр қалған өзіңізсіз, “жауапты редактор болмаймын, жұмысым көбейіп кетті, сол жолы үш еңбектің жауапты редакторымын деп кергіген” едіңіз ғой дегенімде ауыз ашпай, үндемей қалды.

1989 ж. Ғылым академиясы қазақ тіл білімі бойынша бір корреспондент мүшелік орынға конкурс жариялады. Институттың ғылыми мәжілісінде корр.мүшелікке қатысу үшін біздің Институттан жеті ғылым докторы жасырын дауысқа түстік. Барлығы өтті де маған бір адам ғана қарсы дауыс бергендіктен өтпей қалдым. Сонда Адай Есенқұловтың “ол бір дауыс өзге емес, өз ағаң ғой, қарсы болып отырған, әлі көзің жетер” деді де қойды. Ағаң деп отырғаны сол кездегі директорымыз кәдімгі Ә.Қайдаров еді. Бірақ мені Ш.Сарыбаев корр. мүше ретінде өзі ұсынды. Сонымен бір орынға 14 ғылым докторы таласып, тізімге ендік. Ол республикалық газеттерде жария болды.

Сол кезде аталас туыс інім, генерал, ІІМ-нің орынбасары Әбтай телефон соғып, аға “Есімдер сыры” және “Қазақ есімдері” деген кітаптарыңыз қажет болып тұр. Маған бермеген екенсіз. Милициялар кітап оқымайды ғой деп менсінбегеніңіз ғой деп қарқ-қарқ күліп қояды. Сол кітаптарыңызды әкеп беріңізші дегені. Мен ол кітаптарды кіші ұлымнан беріп жіберейін дегенімде, жоқ, өзіңіз әкеп беріңіз, - деп қоймаған соң апардым. Ат шаптырым кабинет. Өзі су жаңа формасымен жалтырап отыр. Оның кең сарайдай кабинеті онша қызықтыра қоймады. Өйткені 1966 ж. одан да үлкен, зор адам Димекеннің — Димаш Ахметұлы Қонаевтың кабинетінде болып, өзі қол қойып берген, қазіргі 42 жыл бойы тұрып жатқан құтты пәтерімді алғам ғой (ол өз алдына бір әңгіме).

Әбтай өз орнынан тұрып, маған жақын отырды да: - Конкурс жариялаған газетті оқып, сіздің фамилияңызды көріп, қатты қуанып қалдым. Академиктер мен корр. мүшелердің, яғни сіздерге дауыс беретіндердің тізімін әкеп бересіз бе, мен де өз тұсымнан әрекет жасап, көмегімді көрсетейін, - деп ағынан жарылып отыр.

Көп отырғам жоқ, көрейін дегенмен кеттім. Өзім ойланып, бұлардан қандай жәрдем болмақ дегенге келгем. Тізімді әбден анықтап берсем берейінші деп жүргенімде түсіме Сәтбаев кіргені. Ол кісінің Академияның Президенті кезінде қазіргі Бөгенбай-Пушкин көшесіндегі ғимараттың екінші қабатында кабинеті болатын. Біздің бөлім де сол қабатта, ол кісінің кабинетінің қарсысында. Күнде кездескенде именіп, сәлем беруге бата алмай, қыздарша ұялып иба жасап, шетке қарай ығыса бастағанымызда, жарықтық, өзі келіп қолымызды алып, мейірімді де шуақты жүзімен сәлемдесіп, көңілімізді жадыратып қоюшы еді. Ал 1958 ж. өз қолымен тұрғызған академияның қазіргі зәулім ғимаратына көшіп келгенде де біздерді көрген кезде өзі сәлем беретін. Қазіргі кезде ол кісілердей басшылар “көзден бұлбұл ұшты” ғой. Сол ұлы ғалым, қасиетті де киелі ұстаз менімен әңгіме-дүкен құрып, көңілді түрде, айдай маңдайы жарқырап, ерекше жадырап отыр екен деймін. Екі өңірі орденге

толы костюмін үстінен шешіп алып, маған кигізіп жатыр. Костюмі кең әрі ұзындау ма деймін. – Ой, жарасып кетті ғой, саған онша кең бола қоймас! – жеп жатқанда оянып кеткенім. Қуанышта шек жоқ! Қасиетті Қанекен әлі қасымда, өзінің мейірімді де шапағатты, нұрлы жүзімен демеп тұрғандай. Жұбайым Наримаға дауыстап, мен корр. мүшелікке өттім. Осындай да осындай, тамаша түс көрдім, енді құдай ондады, Алла жарылқады деген осы болар деймін. Ол да қуанышты.

Айтқандай, “жығылған үстіне жұдырық” дегендей, осы жарысқа түсу кезінде маған зардабын тигізген бір жағдай бола қалғаны бар. Академик І.Кеңесбаев туралы “Зерде” журналында шулы да даулы материал жария болған. Онда Секең “Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігін” өзі жазған жоқ, Құлмат Өмірәлиев жазған. Ал І.Кеңесбаев оны өзім жазғам деп пайдаға белшесінен батып отыр сияқты мәселелер көтерілген. Осының ақ, қарасын анықтау үшін ҒА-ның қоғамдық ғылымдар бөлімшесі комиссия құрып, мені комиссия құрамына енгізгенін жоғарыда айтқам. Бұл да менің сайлаумен байланысты ісіме кедергі болып, кесепатын тигізбей қоймады. Кеңесбаевты жақтауым, ақтап сөйлеуім Институт директоры, аралас-құралас жүрген Әбекенге мүлдем ұнамады. Өйткені 1983 ж. Әбекен академикке өткенде марқұм Секеңнің ашық қарсы болғаны, тұрпайы іс-әрекеті баршаға мәлім болатын.

Осындай қысылтаяң кезде Қазақстан Ғылым академиясының тұңғыш президенті академик Қанекен – Қаныш Имантайұлы Сәтбаевтың түсімдегі сөздерін демеу көріп, жүрек сезімін өлең жолдарымен баяндаптым.

Түс

Түс көрдім, бір ғажайып, ойымда жоқ,
Ояндым, риза болып, көңілім тоқ.
Бағыштап, таңғы шайды арнадым мен,
Бата ғып, арнап қойдым, гүлдерден шоқ.

Өйгілі аты әлемге Сәтбайұлы
Қазақтың нар ғалымы, бақ жұлдызы
Кигізді өз костюмін, көп орденімен,
Танданды Институттың ұлы, қызы.

Костюмін зор алыптың киіп алпын,
“Болмасам да ағаға ұқсап” қаппын.
Мақтанып, жан-жағыма қарай берем,
Құрбылардан мен артық тұрғандай-ақпын.

Жорыдым жақсылыққа бұл түсімді,
Құдайым қолдар-ау деп игі ісімді.
Мен дағы ғалым едім еңбегі бар,
Өзімше аямаған бар күшімді.

18.ҮІ.1989

Осындай қуаныштан соң дауыс беретін академиктер мен корр. мүшелердің тізімін генерал ініме апарып беру есімнен шығып, ұмыт қалыпты.

Дауыс беріп жатқанда ҒА-ның ғимаратына жуымадым. Ертесіне ғана хабардар болып жүргендердің айтуы бойынша бірінші турда шарт бойынша 22 дауыс алғандар корр. мүшеге өтеді екен. Ал мен бірінші турда 21 дауыс алыптым. Екінші турда 18 дауысқа ие болғанымды білдім. Үшінші турға барарда акад. І.Кеңесбаев сөз алып сөйлеп, енді үшінші турға баруға қалған Т.Жанұзақов, К.Мұсаев, С.Исаевтың біреуі де өтпейді. Өйткені дауыс бөлініп, орыннан айырылып қаламыз. Сондықтан Мәскеуде жүрген өкіліміз К.Мұсаевқа дауыс берейік! — деп жар салыпты. Оны Р.Сыздық пен Ә.Қайдар қоштапты (Осы сәтте, өткендегі бір іс ойға түсіп, әттеген-ай, дегізіп, тандай қақтырған. 1969 ж. Ә.Қайдаровтың “Развитие современного уйгурского литературного языка” атты монографиясы жарық көрді. Осыған бір рецензия шықса жақсы болар еді-ау деп жүрді автордың өзі. Кітапты оқып шығып, үш күннен соң рецензия жаздым да, оны мектептес әрі жақын туысканым, сол кезде “Социалистік Қазақстан” газетінің бас редакторы Ұзақ Бағаевқа апардым. Кітап орысша екен, рецензияны газетке беру жағы қиындау десе де, оны көндіріп, келісімін алған соң Әбдуәлиге келіп, мақаламды көрсеткенімде қатты қуанып, оқып шықты. Рецензия өте жақсы жазылыпты, енді бұған ғылыми атақ-дәрежесі жоғары бір адам қол қойса қалай болар еді деп алып қалды. Ертесінде Мәкен — Мәулен Балақаев қол қоятын болды деген соң апарып қол қойғыздым. Осы мақаламыз “Социалистік Қазақстанда” жарияланғанда зор қуанышқа бөленіп тұрған Әбекен маған ынталана қарап: “Осы жақсылығыңды өлсем ұмытпаспын” деген еді, ұмытқаны ғой). Сөйтіп үшінші турға қайта дауысқа түскен үшеуіміздің ішімізден К.Мұсаев 20 дауыс алыпты да, сол өтіпті. Сонда да мен 15 дауыс алыппын. Есеп комиссиясының төрағасы Ә.Қайдар, мүшелері академиктер З.Ахметов, Р.Сүлейменов болыпты да дауысты реттепті.

Өмір талас, ғылыми өмірде де тола бақас, әркім болсам дейді. Еңбек бағаланса, әділдік болса, әр нәрсенің орны толары рас. Атамыз қазақтың “ашаршылықта жеген құйқаның дәмі ауыздан кетпес” деген даналығы сол, дауыс берген кезде менің еңбегімді бағалап, ерекше сенім артқан, нағыз ғалымдар Ғылым академиясының көрнекті мүшелері мәңгі-бақи есімде, олардың алдында зор парыз бен қарызды аркалап, мың мәрте риза болып қала бердім. Әлдекімдер түн ұйқымды төрт бөліп, шырт ұйқыдағы мені оятып, әлгі сені қолдап, қолпаштап, дауыс берген ғалымдар кімдер еді десе, мүдірместен, жаңылып-жалтармастан, есімдері елімізге белгілі мына ғалымдар екенін атар едім. Олар: С.Зиманов, С.Толыбеков, С.Бейсембаев, Ш.Сарыбаев, А.Ысқақов, Н.Жанділдин, З.Ахметов, М.Қаратаев, Б.Төлепбаев, М.Қозыбаев, М.Баймағамбетов, Е.В.Лизунова, М.Балақаев, А.Қошанов, Р.Сүлейменов, О.Баймұратов, А.Қасымжанов, М.Асылбеков, Д.Кішібеков, С.Сартаев, Г.Садвакасов.

“Болар іс болып, бояуы сіңген соң” ел аузынан естігеніміздей, К.Мұсаевтың ағасы сол кезде Ғылым академиясының вице-президенті И.Байтулин, ал рулас інісі Қазақстан Орталық партия комитетінің идеология

бойынша хатшысы Ө.Жәнібеков ерекше қызмет жасапты. Сөйтіп “күштінің к...і диірмен тартадынын” кері болған ғой.

Жалпыға ежелден белгілі “халық айтса, қалпы айтпайды” деген нақылдың жаны бары рас-ақ. Сайлау да өтіп, жұрт құлағы тыншып, әркім өз шаруасымен жүргенде бір күні белгілі ғалым, экономика ғылымдарының докторы, профессор М.Елеусізов кездесе қалып, жігітім, қалың қалай? Саған обал жасады-ау! Сені сырттан, еңбегің арқылы білуші едім. Оның үстіне атаң науқастанғанда сен көп келуші едің, атаң қатты қиналғанда бас дәрігермен келісіп, қасына ененді жатқызғанда біз танданған едік. Өйткені екі кісілік палатаға ауырмаған, сау адамды жатқызу деген мүлдем болмайтын жайт болатын. Сол кезде мен де науқастанып, атаң жатқан палатаның қасындағы палатада жатқам. Атаңмен бірге бұрын Республикалық партия мектебінде бірге қызмет істегенім де бар. Атаң өзінді ерекше мақтаушы еді. Сен бірінші турда 21 дауыс алдың ғой, 21 дауыс алған адам 23-24 дауыс та алады. Сені өткізбей тастаған, құртқан ЦК ғой. Сол жердегі бастықтардың тапсырмасын ҒА-ның басшылары орындаған. Сенің жағдайың тура менің жағдайымдай болған. Корр. мүшелікке осыдан 10 жыл бұрын конкурсқа түскенімде мен де 21 дауыс алғам. Содан соң басшылармен айтысып, әділеттікті, шындықты айқындағам. Сол кездегі вице-президент, марқұм С.Бәйішев оқиғаны мойындап, Мұқа, кешіріңіз, Орталық партия комитетінің тапсырмасын орындамасқа мүмкіншілік болмады. Ендігі сайлауда қалайда өзіңізді өткіземіз деп уәде берген болатын. Мұқан болса солтүстіктің қазағы, мен болсам Алатаудың қазағымын ғой. Ол кісіге рахметімнен басқа не айтайын.

Мұқаш Елеусізов қария қазір де өзінің сүйікті ісі, экономика саласында еңбектенуде. Осы әңгімесімен қатар ҒА-нда сайлау кезіндегі былықшылықтардың жай-жапсарынан, мен естіп-білмеген жайттарды да айтқан болатын. Енді ойлап қарасам, ол жайттар – ғылымдағы коррупция екен ғой.

Осындайда көптеген құқайларды басынан өткеріп, арманда кеткен данағөй ағалардың асыл сөздері жүректі торлап, естен шықпайды-ақ. Әдебиетшілер мен тілші қауымға етене жақын, есімі белгілі Шеген Ахметовтың: “Ағаң жоқ, Шеген, ағаң жоқ, Ағаң жоқ жерде бағаң жоқ” деген сөзі нақылға айналса, жалынды, ержүрек дүлдүл ақын Қасым Аманжоловтың:

“Бермесен бермей-ақ қой баспананды,

Сонда да тастамаспын астанамды.

Өлеңімді отын ғып, жылытармын,

Өзімді, қатынымды, жас баламды”

деген уытты шумағы кезінде әркімнің аузынан түспей, тәмсілге айналғанды. Мен де өзімді ҰҒА-ның мүшесі санап, ағалар жолымен жігерленіп, қайратыма қайрат қосып, күш-қуатым тасып, өзімді академик санап, кітап үстіне кітаптарымды шығарып, шәкірттерімді баулып, Алатауымның асқар шыңдарындай биіктей бердім.

Дос-жолдастарым мен әріптес, қаламдастарымның кезінде мен туралы айтқан пікірлерінен ауытқымай, олардың жақсы тілек, үлкен үміт күткен мүддесін ақтауға тырыстым.

Телағана
(дос-жолдастары атынан)

Халайық, құттықтайық Телағанды,
Алпысқа Телаған да келе қалды.
Мөлдіреген бозбала күні кеше
Мүшел тойдың иесі бола қалды.

Телаған көп сарылып, көпті көрген,
Ғылымға ықылас қойып, барын берген.
Нұр жауып еңбегіне, елі танып,
Ғалым боп, бой көрсеткен талай жерден.

Адамшылық – көздеген табиғаты,
Тандаған тақырыбы – халық аты.
“Өзім болсам, болады” деген ол жоқ:
Наримасы – ғылымның кадидаты.

Телаған бек түсінген сөздің парқын,
Еңбекте толастамай жастық қарқын.
Келінді, немерелі құт шаңырақ,
Екі ұлы ер азамат – Еркін, Жарқын.

Қадірі мол кұрбыға, дос-жаранға,
Қиядан көзін салған келер таңға.
Телғожа – Телман болып қатар өсіп,
Қос бауыр құлаш ұрған тілстанға.

Телаған берді, міне, талай еңбек,
Бара алсақ байыбына сірә, дендеп.
Жүлдегері Шоқанның сыйлығының,
Бәйгеден бет қайтпаған, “келсең, кел” деп.

Тілейміз Телағана мол денсаулық,
Жанына дарымасын өштік-жаулық.
Қосағы Наримамен ұзақ жасап,
Жалаудай желбіресін сол “ақ жаулық”.

Тұрғанда сақал-шашты қырау шалмай,
Жастарға тәлімгер бол арып-талмай.
Шегінбе өмірдегі мақсатыңнан,
Тізгінді тежей көрме жүзге бармай.

Телаға, құтты болсын мүшел тойың,
Ақжарқын, ашық болсын әрбір ойың.

Достардың, құрбылардың ортасында
Биік болсын ғұлама, заңғар бойың.

Сенімен қуанамыз біз де бірге,
Бөлінбейді достарың бұзып ірге.
Алпысты қарсы алайық жас күнгідей,
Осы деп “жігіттіктен жиған сірге”.

филология ғылымдарының докторы,
профессор Е.Қ.Жұбанов

ҒЫЛЫМИ ЖҰМЫСТАР ҚОРЫТЫНДЫСЫ

Ғылыми зерттеулер мен ұстаздық қызметімдегі ғұмырымның 60 жылында тындырған істерімнің негіздері жоғарыда барынша баяндалды, талданып, таратылып айтылды. Бұл ретте жарияланып жарық көрген монографиялар, кітап-кітапшалар мен күрделі де іргелі сөздіктердің саны, ауқым-көлемі, шыққан жылдарын тақырыбы жағынан жіктеп көрсеттік. Олар “жарықа шыққан” және “баспаға дайындалған еңбектер” деп, екі топқа бөлініп аталды.

1. Жарияланған еңбектер:

Жалпы саны 400-ге жуық. Оның 65-і монография, кітап-кітапшалар мен іргелі сөздіктер болса, 300-дейі ғылыми, ғылыми-көпшілік, публицистикалық мақалалар. Жалпы көлемі 700 баспа табақ.

2. Баспаға дайындалған, жариялануға тиісті еңбектер:

Олардың саны – 7, көлемі – 1010 бет

Бұл еңбектер:

- **Халықтық географиялық терминдердің сыр-сипаты**

Жалпы көлемі 220 бет. Компьютерге терілген, флешкаға түсіріліп, 1 данасы 2009 ж. дирекцияға тапсырылған (баспаға дайын).

- **Этимология древних топонимов Казахстана**

көлемі 230 бет. Компьютерге терілген, флешкаға түсірілген (баспаға дайын).

- **Этимология казахских этнонимов.**

1998 ж. жартылай жарияланған. Көлемі 120 б.

- **Бір томдық “Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі”**

788 бет. Жалпы редакциясын басқарған, филология ғылымдарының докторы, профессор, Мемлекеттік сыйлықтың лауреаты Т.Жанұзақов. Қытай Халық Республикасында баспаға дайындалды. 2011 ж. жарық көреді.

- **Қазақ ономастикасының негізгі проблемалары**

Көлемі 350 б. машинкаға басылған. Басуға дайын. Докторлық диссертацияның қолжазбасы.

- **Қазақ этнонимдерінің этимологиясы**

Көлемі 130 б. 1998 ж. жартылай жарияланған.

- Бір томдық “Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі”

788 бет. Жалпы редакциясын басқарған, филология ғылымдарының докторы, профессор, Мемлекеттік сыйлықтың лауреаты Т.Жанұзақов. Түркияда баспаға дайындалуда. 2011-2012 ж. жарыққа шығады.

3. Проф. Т.Жанұзақовтың (жауапты, жалпы ред. басқ. ред. мүш.) редакциясымен шыққан монография, кітаптар мен сөздіктердің жалпы саны – 30.

4. Проф. Т.Жанұзақовтың еңбектеріне рецензия, пікір, ұсыныс, шығармашылығына талдау жасаған ғалымдардың мақалалар саны – 82

5. Проф. Т.Жанұзақовтың ҒА-ның Тіл және әдебиет институтында (1951-1960), Тіл білімі институтында (1961-1990), ҚР Білім және ғылым министрлігі А.Байтұрсынов атындағы Тіл білімі институтында (1990 жылдан күні бүгінге дейін) 60 жыл бойы тұрақты еңбектену нәтижесінде қазақ тіл білімінің өркендеп өсуіне, дамып көркеюіне қосқан үлесі жайлы тиісті пікірлер бар.

6. Проф. Т.Жанұзақов қазақ тіл білімінің ірі салаларының бірі лексикография бойынша ұзақ жылдар бойы тынымсыз еңбектенді. Ол қазақ тіл білімінде тұңғыш рет жарық көрген іргелі (фундаменталды) он томдық “Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінің” (1976-1986), бір томдық “Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінің” (1999, 788 б.), он бес томдық “Қазақ әдеби тілі сөздігінің” (қазір 10 томы жарық көріп отыр) авторларының бірі, редакциялық алқа мүшесі, редакторы, жалпы редакциясын басқарушы.

7. Проф. Т.Жанұзақов қазақ тіл білімінің жас саласы – қазақ ономастикасын қалыптастырушы, оны дамытушы басты ғалымдардың алдыңғыларының бірі және республикада ономастикалық мектептің негізін қалап қалыптастырушы.

8. Проф. Т.Жанұзақов 45 жыл бойы (1965-2010) қазақ және түркі тілдері бойынша докторлық, кандидаттық диссертациялар қорғайтын кеңестердің (ҒА-ның А.Байтұрсынов атындағы Тіл білімі институты жанындағы кеңестің, әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті филология факультетіндегі кеңестің, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті филология факультетіндегі филология ғылымдарының докторлық және кандидаттық диссертация қорғайтын кеңестің мүшесі ретінде лингвист-кадрлар дайындауға белсене атсалысты. Проф. Т.Жанұзақовтың ғылыми жетекші болуымен 15 ғылым кандидаты, кеңесші болуымен қазақ тілі бойынша 4 ғылым докторы, туысқан түркі тілдес республикалардан 5 ғылым докторы, 4 ғылым кандидаты диссертацияларын қорғады.

9. Проф. Т.Жанұзақов Жоғарғы Үкімет орындарына хат жолдап, Қазақстан Үкіметі жанынан Мемлекеттік ономастикалық комиссия құру туралы

ой қозғап, мүдделі мәселені қою нәтижесінде Қазақстан Республикасы Үкіметінің жанынан Мемлекеттік ономастика комиссиясы құрылып, ол 1990-1998 жылдары қоғамдық негізде осы комиссияның ғалым хатшысы, ал 1998-2003 жылдары мүшесі болып, туған ел-жұрт, мемлекет үшін өте маңызды да пайдалы еңбек етіп, жүздеген тарихи атаулардың қалпына келіп, жаңа атаулардың қойылуына қатысып, қыруар шаруа атқарды.

Егеменді еліміздің ономастикалық атауларын реттеуге қатысумен қатар, осы бойынша мемлекеттік деңгейдегі іс-шараларға белсене кірісіп, ұлттық ономастиканың ғылыми-теориялық, нормативтік базасын нығайтуға айтарлықтай еңбек сіңірді.

Профессор Телғожа Жанұзақовтың ғылыми кеңесші болуымен қорғалған кандидаттық және докторлық диссертациялар

Кандидаттық диссертациялар

1. Бегматов Э.А. Антропонимика узбекского языка. Ташкент, 1965, консультат к.ф.н. Джанузаков Т.
2. Садыхов З. Личные имена в азербайджанском языке. Баку, 1975, консультант. к.ф.н. Джанузаков Т.
3. Гарипова Г. Гидронимия Заказанья Татарской АССР. Казань, 1975, консультант к.ф.н. Джанузаков Т.
4. Хуррамов К. Узбекские народные географические термины, обозначающие рельеф Южного Узбекистана. Ташкент, 1981, консультант д.ф.н. Джанузаков Т.
5. Керимбаев Е.А. Лексико-семантическая типология оронимии Казахстана. Алма-Ата, 1988. Научный руководитель д.ф.н. Джанузаков Т.
6. Бектасова Б.К. Топонимия Костанайской области. Алмат-Ата, 1989. Научный руководитель д.ф.н. Джанузаков Т.
7. Кожанов М. Топонимия Гурьевской области (историко-лингвистический анализ). Гурьев, 1989. Научный руководитель д.ф.н. Джанузаков Т.
8. Линко Т.В. Зоонимы в казахском и русском языках. Алма-Ата, 1989. Научный руководитель д.ф.н. Джанузаков Т.
9. Мазитова Ф. Историко-лингвистический анализ татарских фамилий. Казань, 1986. Консультант д.ф.н. Джанузаков Т.
10. Жартыбаев А. Состав и структура топонимов Карагандинской области. Алма-Ата, 1991. Научный руководитель д.ф.н. Джанузаков Т.
11. Рысбергенова К.К. Историко-лингвистический анализ топонимов Южно-Казахстанской области. Алматы, 1993. Научный руководитель д.ф.н. Джанузаков Т.
12. Әлімхан А.Ә. Шығыс Қазақстан оңтүстік аудандары топонимдерінің тілдік, этномәдени сипаттары. Алматы, 2001 Ғылыми жетекшісі – филология ғылымдарының докторы, профессор Т.Жанұзақов.

13,. Көшімова Б.Ә. Қазақ лексикасындағы бейонимдену үрдісі. Алматы, 2001. Ғылыми жетекшісі – филология ғылымдарының докторы, профессор Т.Жанұзақов

14. Досжанов Б. Қазақ тіліндегі көне антропонимдер. Астана, 2002. Кеңесшісі– филология ғылымдарының докторы, профессор Т.Жанұзақов

15. Құламанова З.А. Жамбыл облысы ойконимдерінің тарихи-лингвистикалық және этномәдени сипаты. Алматы, 2006. Ғылыми жетекшісі – филология ғылымдарының докторы, профессор Т.Жанұзақов.

Докторлық диссертациялар

1. Керимбаев Е.А. Этнокультурные основы коммуникации и функционирования казахских собственных имен. Алма-Ата, 19962. Научный консультант – доктор филологических наук, профессор Джанузаков Т .

2. Бектасова Б.К. Топонимия северных областей Казахстана. Москва, 1998. Научный консультант – доктор филологических наук, профессор Джанузаков Т .

3. Жапаров Ш. Киргизская антропонимия. Фрунзе, 1990. Научный консультант – доктор филологических наук, профессор Джанузаков Т .

4. Алиев Г.Р. Лингвистические и экстралингвистические факторы в антропонимии. Баку, 1990. Научный консультант – доктор филологических наук, профессор Джанузаков Т .

5. Жартыбаев А.Е. Орталық Қазақстан топонимиясының тарихи-лингвистикалық, этимологиялық және этномәдени негіздері. Алматы, 2006. Ғылыми кеңесші – филология ғылымдарының докторы, профессор Т.Жанұзақов.

6. Рысберген Қ.Қ. Қазақ топонимиясының лингвокогнитивтік және этномәдени негіздері. Алматы, 2010. Ғылыми кеңесші – филология ғылымдарының докторы, профессор Т.Жанұзақов.

ӨМІР ҚОРЫТЫНДЫСЫ

1. Атқарған ресми (ғылыми, педагогтік т.б.) қызметтерім:

1944 ж. – қазақ орта мектебін бітірдім.

1944-1947 ж.ж. Кеген аудандық мал дайындау мекемесінде бухгалтер, аға бухгалтер болып қызмет істедім.

1947-1951 ж. – Абай атындағы қазақ педагогикалық институтында оқып жоғары білім алдым.

1951 ж. – озық оқыған студент ретінде осы институттың қазақ тілі кафедрасына аспирантураға қалдырылдым.

1951/X-1952/III – Қазақстан Ғылым академиясының кадрлар басқармасының аспирантура бөлімінде қосымша қызметте инспектор қызметін атқардым.

III/1952-2011 ж. – наурыз айынан Қазақстан Республикасы Ұлттық Ғылым академиясында (кіші және аға ғылыми қызметкер, жетекші ғылыми қызметкер, бөлім бастығы болып) қызмет атқардым.

1983-1987 ж. - әл-Фараби атындағы Қазақ мемлекеттік университеті филология факультетінің (қазақ тілі кафедрасында) профессор болып қосымша істедім.

1990-1998 ж. – ҚР министрлер Кеңесі жанындағы Мемлекеттік ономастикалық комиссияның ғалым хатшысы.

1992-1996 ж. – Абай атындағы Қазақ педагогикалық ұлттық университеті филология факультетінің (қазақ тілі кафедрасында) профессор болып істедім.

1999-2001 ж. – С.Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан мемлекеттік университетінің (қазақ тілі кафедрасында) профессор болып істедім.

1995 жылдан ҚР БЖҒМ А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтында бас ғылыми қызметкер болып істеймін.

2. Маған берілген атақ-лауазым, дәреже мәртебелер:

1961 ж. – филология ғылымдарының кандидаты. МФЛ №00097. Москва, 5 мая 1962 г.

1971 ж. – “Түркі тілдері” мамандығы бойынша аға ғылыми қызметкер. МСН №37020. Москва, 21 января 1971 г.

1976 ж. – Диплом доктора наук. ФЛ №000155. Москва, 22 октября 1976 г. Высшая аттестационная комиссия при Совете Министров СССР.

1984 ж. – ҚР ҒА География және қоғамдық ғылымдар бойынша Ш.Ш.Уәлиханов атындағы сыйлықтың лауреаты.

1988 ж. – Он томдық “Қазақ тілінің түсіндірме сөздігін жасауға қатысқандығы үшін (1974-1986 жылдары жарияланған) Қазақстан Мемлекеттік сыйлығының лауреаты. Диплом лауреата Государственной премии Казахской ССР №632. Постановление ЦК Компартии Казахстана и Совета министров Казахской ССР от 20 декабря 1988 года. Удостоверение №632.

1991 ж. – “Түркі тілдері” мамандығы бойынша СССР ВАК шешімімен профессор. Аттестат профессора ПРН №019448. Москва, 15 ноября 1991 г.

1995 ж. – Қазақстан Республикасы гуманитарлық ғылымдар академиясының толық мүшесі (академигі). Диплом №1, 28.12.1995 ж. Гуманитарлық Ғылымдар Академиясы. Куәлік №1.

2000 ж. – Қазақстан Үкіметінің “Ірі ғалымдарға арналған мемлекеттік стипендиясының” иегері (Государственный стипендиат Правительства Республики Казахстан “Выдающийся ученый”)

2007 ж. – “Қазақстан Республикасы ғылымының дамуына сіңірген еңбегі үшін” белгісі. Куәлік №00139, 15 маусым 2007 жыл.

3. Мен марапатталған медаль, грамоталар:

1947 ж. – “1941-1945 жылдар Ұлы Отан соғысы жылдарындағы “Еңбектегі ерлігі үшін” медалі. Указ Президиума Верховного Совета СССР от 6 июня 1945 года. Удостоверение АЖ №108722, вручена 28.10.1947 г.

1957 ж. – Бүкілодақтық Кәсіподақ ұйымының мақтау грамотасы

1970 ж. – “Еңбектегі ерлігі үшін” В.И.Лениннің туғанының 125 жылдық құрметіне арналған медалі. Удостоверение от 26 марта 1970 г.

1971 ж. – Ғылым саласындағы табысты еңбегі үшін және Қазақстан Ғылым академиясының 25 жылдығына байланысты мерекелік грамота

1975 ж. – “1941-1945 ж. Ұлы Отан соғысындағы жеңістің 30 жылдығы” мерекелік медалі

1985 ж. – “1941-1945 ж. Ұлы Отан соғысындағы жеңістің 40 жылдығы” медалі. Указ Президиума Верховного Совета СССР от 12 апреля 1985 года.

1984 ж. – “Шоқан Уәлиханов атындағы” медаль

1988 ж. – Қазақстан Мемлекеттік сыйлығының медалі

1995 ж. – “1941-1945 ж. Ұлы Отан соғысындағы жеңістің 50 жылдығы” мерекелік медалі. ҚР Президентінің 1995 ж. 21 наурыздағы жарлығы бойынша.

1995 ж. – Қазақстан Ғылым академиясының 50 жылдық мерейтойына орай мерекелік Құрмет грамотасы

2004 ж. – “1941-1945 ж. Ұлы Отан соғысындағы жеңістің 60 жылдығының” мерекелік медалі. Куәлік №148402. 2004, 14.IX.

2007 ж. – Қазақстан Республикасы Президентінің “Ерен еңбегі үшін” медалі. Куәлі №4211. ҚР Президентінің 2007 жылғы желтоқсанның 7-дегі Жарлығы бойынша.

2010 ж. - – “1941-1945 ж. Ұлы Отан соғысындағы жеңістің 65 жылдығының” мерекелік медалі. Куәлі 195433. 27 сәуір 2010 ж.

* * *

Міне, менің 60 жыл бойы саналы ғұмырымды бағыштаған ғылымның нәтижесі, қол жеткен табыстарымның шынайы қорытындысы осы көрсетілгендер. “Ел жатса да енекем жатпайды” (шешуі құмған) деген халық жұмбағындай, қаламым мұқалмай жорғалап, ой-арманым шалқып тұрғанда орындауға ұмтылған іс-жоспарымды атқарсам деген арманым алға тартады.

* * *

Кемел жасқа келіп, ғылымға өмірді тұтастай арнап, қолдан келгенше атқарған іс-шаралар мен шамалы да жетістіктерімізді атап өттік. Біздің осы азды-көпті еңбектерімізге сыни пікірлерін білдіріп, қолдар кезде қорғап, айтар жерде айтып, ойларын бүкпей білдірген қаламдас, әріптес, оқырман қауымға дән ризамын. Әсіресе өкше басар жеткіншек ғалымдар лебіз білдіріп жатса, замандастар ақ ниет, адал тілектерімен жан семіртер пиғылдарын арнаса, бұның өзі ауызға тамызған кәусәр суындай көңілді көлдей өсірер зор ғанибет екені даусыз. Сондай пәк, рия көңілден шыққан ыстық ықыластың бірі, қаламдас жас ініміз Әзімханның шумақтары қолымда сақталыпты.

Мойындамай үй ішін,
Кірісі мен шығысын,
Ұйқтаса да, тұрса да,
Ойлай берер жұмысын.

Бұл ағамның еңбекқор
Жақсы көрем жүрісін.
Қанша жасқа келсе де
Белден батып еңбекке

Атау іздеп жер-көктен,
Тілі үшін тер төккен.
Мың да бір шүкір Аллаға
Біздерге берген олжа ғып
Тел-ағандай ірісін.

Алманов Әзімхан
29 желтоқсан, 2003 жыл

ҰҒА-ның академигі, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Ш.Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының директоры Манаш Қозыбаев 1998 ж. мамыр айында, Алматы қалалық ономастика комиссиясының көп адам қатысып отырған мәжілісінде: «Қазақ тілінің қара нары Телекең» дегенін естіген ғалымдар әлі бар.

Жазушы, филология ғылымдарының докторы, профессор, ҚР Білім академиясының академигі Ақселеу Сейдімбеков 2006 ж. 23 желтоқсанда, Астана қаласында Еуразия университетінде өткен, жазушы, филология ғылымдарының докторы Сәйділ Омарұлы Талжановтың 100 жылдығына арналған ғылыми-теориялық конференцияның ашылуында, мәжіліске қатысып отырған президиумдағы ғалымдарды көпшілікке таныстырып, маған келгенде: «Қазақ ономастикасының қара нары Телғожа Жанұзақов» деп таныстырған еді.

ҰҒА-ның академигі, филология ғылымдарының докторы, профессор Ө.Айтбаев «Тіл төріндегі еңбекторы» атты мақаласында («Е.Қ.», 15.08.2007) менің ғылыми-ұстаздық еңбегіме кеңінен тоқталған.

Бұларды мен мақтану ретінде емес, замандас ғалымдардың маған деген ықыласты бағасы, ақиқат та шынайы ой пікірлері болар деп түйсінем.

ҰЛЫЛАРДАН ҰЛАҒАТ

Бала кезімнен бастап, есейіп ержетіп, немерелерімнің атасы болған бақытты дәуіріме дейінгі өмір жолымда маған шапағаты тиген, өзім сыйлап-құрметтеген, таланттарын бағалап, басымды иіп мойындаған еліміздің абзал азаматтары, ел ағалары жайлы көрген-білгенімді іште бүгіп қалмай, айтып, жазып кету парызым деп санаймын.

НҰРБАПА ӨМІРЗАҚОВ (1907-1947)

Нұрекең туралы кіші әкеміз Сатаев Сейдін туралы жазған беттерде айтып кеткем. Нұрекең шығу тегі жағынан біздермен аталас. Албанның Сарысының Сүйерқұлынан – Сегізсарыдан тараған 4 ұлдың – Шоған, Досалы, Қожбамбет, Жарты, Досалысынан. Біздің атамыз Жартының ағасының ұрпағы. 1931 ж. Жаркент уездік 2 жылдық совпартшколды бітірген соң 23 жасар от жігіт Нұрбапа Өмірзақов Алматы облысы Сартоғай болысының союзқосшы төрағасы қызметін атқарған. Сол кезде әкеміз Сатаев Жанұзақ оның қарауында қызметкер болып істеген. Нұрекең одан кейінгі жылдары Алматы облысының Ақсу аудандық партия комитетінің, кейінірек 1937 жылдың соңына дейін Еңбекшіқазақ аудандық партия комитетінің бірінші хатшысы қызметтерін абыроймен атқарған. 1937 ж. күз айында, 30 жасында Қазақстан Орталық Атқару комитетінің Төрағасы (1941 жылдан Қазақ ССР Жоғарғы Кеңесі болып аталды) болып сайланған. Бұл қызметті 1940 жылдың аяғына дейін атқарып, Орталық партия комитетінің ұйғарымымен Мәскеу қаласына 4 жылдық жоғары партия мектебіне оқуға барған. Ұлы Отан соғысы басталғанда Закавказье өлкелік партия комитетіне, одан соң Башқұртстан Орталық партия комитеттерінде Орталық партия комитетінің жолдамасымен қызмет атқарған. Ұлы Отан соғысы аяқталғаннан кейін Орталық партия комитеті Өзбекстанға совхоздар министрі қызметіне тағайындайды. Бір жылдан соң Өзбекстан орталық партия комитетінің ауылшаруашылық бөлімін басқару жүктеледі. 1947 ж. Қазақстанға жұмыс бабымен машинамен келе жатқанда Қазығұрт тауының Күйік асуында машина апатынан мерт болып, дүниеден өткен.

Осы асыл аға 1934 ж. шілде айында Кеген ауданының Қарқара жайлауына келгенде, біздің үйге арнайы іздеп келіп қонып кетті. Сол кезде ағаны анық көріп біліп, түні бойы әкеммен отырып әңгімелескенін естіген едім. Маған, әпкеме ерекше зейін салып, бетімізден сүйіп, еркелеткені, аға ретінде ақ батасын беріп, ізгі тілектер айтқаны әлі есімде. Жақсы ағаның жақсылығы да жұғысты болған шығар, бізге деген ой көкейімнен шықпайды.

ЖАНДОСОВ ОРАЗ ҚИҚЫМҰЛЫ (1889-1938)

1932 ж. шілде айында біздер Қарқара жәрменкесі орналасқан жерде едік. Біздің алты қанат ақ үй Қарқара өзенінің бойында тігілген. Үйдің айнала-төңірегін қазылған ор. Терендігі бір метр, ені 2 метр, есік алдында қарулы күзетші тұратын. Оның себебі – ол кезде кеңес үкіметіне қарсы банды көп болыпты. Ал әкем аудандық милиция начальнигі екен. Бір күні біздің үйге ерлі-зайыптылар келіп қонды. Ол кезде төрт жастан беске аяқ басқан кезім. Ерте ұйықтап қалатынбыз. Таңертең, шамасы сағат 8-9 болар, түрі орысқа ұқсас жас әйел жүр. Есік алдына шыққанымызда мені шақырып алып, мандайымнан, шашымнан сипап, жұмсақ алақанымен арқамды уқалап қояды. Жүзі мейірімді, жылы шырайлы әйел екен. Мен де ол кісіні жақсы көре бастадым. Сол кезде үйден ақ сары өңді, шашы көмірдей қап-қара кісі келіп, беті-қолын жуа бастады. Әлгі мені шыр айналдырып еркелете бастаған әйел адам ол кісінің

қолына су құйып беріп тұр. Олар үйге кіріп шай ішкенде біз әпкем екеуіміз сыртта ойнап қалдық.

Олар шайдан соң атқа мініп кетіп қалды. Кешкісін қайта келді. Әлгі ағай мені қасына шақырып алып “Атың кім? Қаншадасың?” деп жатыр. Мен жауап беріп тұрмын. Өзінен көз алмаймын. Шайдан кейін жиналып кетпекші болып жатыр. Әлгі ағай мені алдына алып, қолымды ұстап, маңдайымды сипап, мұрнын тақап иіскеп, “қандай әдемі баласың, атасының жақсы баласы екен ғой” деп жатыр. Тұра берерде бетімнен сүйіп, “үлкен азамат бол, білімді жігіт бол!” – деп батасын берді. Ағаның сол ақ сары өңі мен кері қайырған кара шашы есімде қатты сақталды. Өткен 2010 жылға дейін газет-журналдардағы суреттерін Ораз Жандосов дегенде ұқсамайтындай көретін едім.

2009 ж. 21 мамырда Қазақстан Республикасының Ұлттық кітапханасында “О.Қ.Жандосов және 1918-1938 жылдардағы Қазақстанның әлеуметтік-мәдени даму ерекшеліктері” атты ғылыми конференция өтті. Осы конференцияға шақыру алдым. Конференцияда баяндамалар тыңдалды. Естеліктер айтылды. Мен де шығып сөйлеп, Ораз аға туралы есте қалған әңгімелерімді айттым.

Ораз ағаның біздің үйге қонуының басты себебі - әкем Жанұзақты бұрыннан, 1926 жылдан, өзі ең алғаш Қарқараға келгенде танысқан екен. Сол кезде әкем тартқан күйлерді, шырқаған әндерін естіпті.

1936 ж. шілде айының 15-інде біздің үйге (ол кезде Қарқара совхозында тұратынбыз) Ораз аға және қасында екі адам бар, олармен қоса совхоздың политотделінің бастығы Юнус Бабаев бәрі сау ете түсті. Менің есейіп, ержетіп қалған кезім болатын. Амандық-саулықтан соң шайға отырды. Шай үстінде әлгі кісілер әжеммен көбірек әңгімелесе бастады. Арасында күлісіп қояды. Шай ішіп болған соң әкемді өздерімен бірге алып, бәрі атқа мінді де жайлауға қарай жол тартты. Бәріміз есік алдына шығып қарап тұрмыз. Ол кісілер кетісімен көрші-қоландар “Бұлар кім? Қайдан келіпті?” деп сұрастыра бастады. Үй-іші, әжемнен білгенім: төрде отырған құндыз бөрікті, кара мұртты, қараторы кербез кісі Қазақстан Орталық атқару комитетінің төрағасы Ұзақбай Құлымбетов, ол кісінің оң жағындағы Қазақстан Совнаркомының төрағасы Ораз Исаев екен. Оларды ертіп келген өзімізге белгілі, 1933-1935 жылдар осы ауданда партия комитетінің бірінші хатшысы болған Ораз Жандосов қой деп жатыр. Әкем бір жетіден соң үйге келгенде олардың малды ауылдарға барғанын, жылқы совхозының фермаларын аралап, жылқыларды көргенін, асыл тұқымды аттар мен айғырларды ерекше қызықтағанын айтты. Кешкісін қонақтардың көңілін көтеріп, басқа да ақын-әншілермен бірге өнерлерін көрсеткенін әңгіме еткен еді.

Өткен жылы “көктен іздегенім жерден табылғандай” қуанышқа кенелгенім бар. “Жас Алаш” газетінің 2010 жылғы 18 наурызында, менің бала кезімде көрген, көз алдымнан еш ұмыт кетпей жүрген, қою кара шашын кейін қайырған, ақсары өңді, сұлу тұлғалы Ораз ағаның сол суреті жарқ етіп, көзіме оттай басылғанда қуанышым қойныма сыймады. Дереу ұлы Әлиге звондадым. Ол да газетті алған еді. Онша тандана қоймады. Өйткені ол сурет өзінде бар екен. Мен сол суретті сары майдай сақтап, анда-санда қолыма алып, жастығымның куәсіндей қарай берем.

ҚОНАЕВ ДІНМҰХАМЕД (1912-1993)

Мен 1951 ж. Қазақстан Ғылым академиясында қызмет істеп жүргенде Димаш (Дінмұхамед) аға Қазақстан Министрлер Советінің орынбасары еді.

1952 ж. Ғылым академиясының президенті болып сайланып, қызметіне жайғасты. Ол кезде Ғылым академиясы Бөгенбай көшесі мен Пушкин көшесінің қиылысқан жеріндегі 3 қабатты ғимаратта. Президенттің кабинеті 2 қабатта, біздің жұмыс бөлmemіз де 2 қабатта, президент кабинетіне қарама-қарсы болатын. Мен Гоголь көшесі мен Қарақол көшесінің қиылысқан жерінде (Мәдениет паркінің жанында) бір бөлмелі үйде тұратынмын. Қолымда бұрынғы үй иесінің беріп кеткен ордері бар, өзім сол үйде тіркелгем. Қалалық үй бөліміне барсам да, қалалық кеңеске барсам да жолатпайды, жаңа ордер бермей, сілемді қатырды. Осы жайды білетін бір кісі президентіміз Д.Қонаевқа барсаншы деп кеңес берді. Алдында отыратын ұзын бойлы орыс қызын күнде көріп жүреміз. Сол қызға барып, президентке кіргізуін өтіндім. Бір жақсысы Димекеннің алдында кісі жоқ екен. Әлгі қыз маған қарап, барыңыз дегені.

Ондай кен, үлкен кабинетті тумысымда бірінші рет көруім. Димекен ол кезде 40 жастағы ұзын, сылаң бойлы арықша келген жігіт.

– Келіңіз, жолдас Жанұзақов,- деп орнынан тұрып келіп, салалы да ірі саусақтары жарасқан, келісті қолын ұсынып жатыр. Ішімнен бұл кісі мені жақсы біледі екен-ау, фамилиямды атап жатыр ғой деп, қуанып тұрмын (хатшысының менің аты-жөнім жазылған жапырақтай қағаз бергенінен хабарым да жоқ қой). Үлкен столға жайғасып отырған соң, “Хал-жайыңыз қалай? Жұмысыңыз бойынша келдіңіз бе?” - деп сұрай бастады. Мен болсам, келген шаруамды рет-ретімен айтып бердім. Ықылас қойып тыңдап алған соң, дереу телефонды алып, бір жерге звондап, қазақша сөйлесіп, менің қолымда ескі ордер барын, шағын бір бөлмеде тіркеулі екенімді айтып, біздің жас ғылыми қызметкеріміз, келешегі мол, берері көп үмітіміз ғой, үйіне ордер берсеңіздер жақсы болар еді деп өтінді. Содан соң телефон трубкасын орнына қойды да:

- Валя! – деп кнопканы басып қалып еді, әлгі ұзын қыз соран етіп жетіп келді. Қасына шақырып алып, қалалық кеңеске хат жаз деп, оның текстін айтып жатыр. Хатшы қыз болса қазір болады деді де шығып кетті. Арада біреулер телефон соғып әңгімелесіп отырғанда, хатшы қыз да машинкаға басылған хатты әкеле қойды. Көз жүгіртіп оқып шықты да, қол қойды. Телефон трубкасын орнына қойды.

- Шырағым, қалалық кеңестің бастығы Рымбек деген ағаң бар, соған айттым одер беретін болды дегенде, даусым дірілдеп, “рахмет, рахмет, ағай” дедім үсті-үстіне.

- Қазірге осы бөлмеге ие бола тұр. Қызметкерлерге үй саламыз. Кейін үлкейтіп береміз - дегенде қуанғаннан айғайлап жібергім келді.

Рахметімді үсті-үстіне жаудырып, қатты разы болдым. Сол кезде 25 жастамын. Қабылдауында болғанымда үстімде түсі нашар шолақ жең қоңыр жейде. Кейін сол нұсқынымды ойлап есіме түсірсем, өзімді-өзім кінәлаймын.

Сөйтіп Димаш ағайдың арқасында бір бөлмеліге, бар-жоғы 10² км ғана, ордерімді алып, демалысқа шықтым да елге барып, шешемді көшіріп әкелдім. Тельман болса сол жылы университетке оқуға қабылданып, жатақханада жатып шыққан. Енді бәріміздің басымыз қосылып, қатты қуанышқа кенелдік. Әсіресе шешейдің Димекеңе деген алғысында шек болмады.

Арада 14 жыл өткен соң Димаш Ахметұлының алдында, құдайдың бұйрығы шығар, тағы да болдым. Ол кезде пропуск алмастан, кезекші милиционерге партбилетті көрсетіп кіре беретінбіз. Бұл кезде партбюро мүшесі, партия комитеті хатшысының орынбасары, Орталық партия комитеті үгіт-насихат бөлімінің штаттан тыс инструкторы ретінде куәлігіміз де бар болатын. Димаш Ахметовичтің қабылдауына жазылдым да үш бөлмелі пәтер сұраған арызымды орысша жазып, машинкаға бастырып алып, дайындап қойғам. Құдайдың сәтті күні сәті түсіп алдына бардым. 1952 ж. президент кезінде бір бөлмелі үйді алып бергенін, өзінің Совмин председателі болып, одан 1 хатшылыққа ауысқанын, алдына баруға қолым жетпей қалғанын, сол кезде кейін пәтер берем деген уәдесін алдына тарта айта бастағаным сол еді, қолын созып, әкел арызыңды дегені. Қолымдағы дайын арызымды сумаң еткізіп мен де ұсына қойдым. Дереу бұрыштама жазды да қасиетті қолын қойып тұрып, қасында тұрған көмекшісі Белоусовқа “Следи, Яша!” деп тапсырған. Қуанышта шек жоқ. “Ғылымда да, саясатта да тапсырмаларыңызды орындауға бар күш-жігерімді салам”, - деп уәде бердім. Міне, 42 жыл бойы бақытты өмір сүріп, жемісті еңбек беріп, атақ-дәрежелерге ие болып, балаларым мен немерелерімнің өсіп, бәйбішемнің қолы көкке жеткен үй – сол пайғамбар ағай, қазақ халқының абзал ұлы Димаш Қонаевтың берген құтты үйі. Димаш Ахметұлымен одан кейінгі 6 рет кездесу өз алдына бір кітап болмаса да, очерк болары сөзсіз. Оны кейін жазбақпын.

СӘТБАЕВ ҚАНЫШ ИМАНТАЙҰЛЫ (1899-1964)

Біздер, елуінші жылдары Ғылым ордасының есігін айқара ашқан жастар – Президентіміздің игі істері мен ұлы бастамаларының, тындырған шаруаларының куәгеріміз. Ғалымның биік те терең ой-өрісі, ақыл-парасаты ұстамды да сабырлы мінезі, кішіпейіл кейпі мен зор адамгершілік сипаты әрқашан да бізге үлгі-өнеге боп, біздің болашақта табанды да білімді ғалым боп өсуімізге үлкен әсер етті, тәрбиелік мәні зор болды. Күні бүгінге дейін, өзі қолына күрек алып, ірге тасын қалап, құрылысына басшылық ете жүріп жасатқан Ғылым академиясының зәулім ғимараты қашан көрсек те ғалым Қанекенді көз алдымызға әкеледі.

Кіндік кесіп кір жуған жерін, өсірген елін, туған тілі мен әдебиетін, халқының мәдениеті мен тарихын қастерлеу әрбір халықтың абзал перзентінің борышы болса, бұл шынайы қасиеттің бәрі – академик Қаныш Имантайұлы Сәтбаевтың бойынан әрқашан табылар еді.

Қазақ халқының тұңғыш академик ғалымы Қаныш Имантайұлы Сәтбаев - әлемнің әйгілі ғалымдарының қатарындағы зор тұлға, ірі ғұлама. Қазақстан

ғылымының ірге тасын қалап, оның дамып, кемелденуіне көп күш-қайрат, жігер-білімін жұмсап, оның басында тұрған ғалымның өмірі мен қызметін және ғылыми мұралары жайлы қаншама көп жазылғанымен әлі де жазылып, айтылар ел жадында сақталған көптеген деректер бары сөзсіз. Біз өз тарапымыздан жадымызда сақталған кейбір жайттарды сөз етпекпіз.

Әлбетте, ұлы адам туралы жазылып та, айтылып та жүрген тарихи жайттарды, халқына, отанына сіңірген еңбектері мен қызметі туралы көптеген материалдарды студент кезімізде оқып біліп, құлағдар болғандықтан тағы жазу, оларды қайталау болары сөзсіз. Ғұлама ғалымның үлкен Жезқазғанды, сусыз өңір – Маңғыстау байлығын игеру, Каспий мұнайының көзін ашу сияқты толып жатқан кен орындарына байланысты мәселелерді басқарып зерттегені, олардың халық шаруашылығына тигізер пайдасының зор екендігін анықтауы – бүкіл Отанға мәлім болған.

Академик Қаныш Имантайұлы Сәтбаев Қазақстан ғылымының көркейе беруі үшін бұлардан басқа да толып жатқан ірі шаруалар атқарды. Ш.Уәлиханов қазақ халқының тұңғыш ғалымы болса, Қаныш Имантайұлы Қазақстан ғылымының атасы болды деу орынды да әділетті баға болар еді.

Ғұлама ғалым тек геолог емес ғылымның барлық саласына жетік, олардың сыры мен қырына қанықтығын өмір ағысы көрсеткен еді.

Техникалық әрі жаратылыстану ғылымдары оның бір қанаты болса, қоғамдық ғылымдар екінші қанатындай көрінуші еді біздерге.

Қос қанатын қомдап, шарықтай ұшқан алып қырандай Қазақстан ғылымын, қазақ халқының атын әлемге танытқан да ұлы ғалым Қаныш Имантайұлы Сәтбаев.

Тіл және әдебиет институтын жеке Әдебиет және өнер және Тіл білімі институты етіп қайта құру жолында істеген қажырлы еңбегі де біздің есімізде.

Ол үшін республикада үкімет алдына мәселе қойып, одақтық Ғылым академиясы мен жоғарғы орындарға үздіксіз барып, салиқалы түрде дәлелдеп, нақтылы шешім қабылдатуы тек Қанекеннің ғана қолынан келген шаруа болатын. Әсіресе Тіл білімі институтына тікелей шарапаты тиіп, айтарлықтай жақсылық жасағаны әлі есімізде. Жергілікті халық тілін зерттеу, эпиграфиялық материал жинау, қазақ сөздерінің картотекалық қорын жасату жұмыстарына қыруар қаражат беріп, үнемі қамқорлық жасап отырды.

Соның нәтижесінде жыл сайын тіл байлығын жинап, карточкаға түсіру, оның санын арттыру, көбейту барысында бара-бара 5 миллион картотекалық қор жасалды.

Ұлы ғалым – халық тілінің мән-маңыз, қадір-қасиетін жүрегімен түсіне білген адам. Әсіресе халық тілінің құнарлы байлығын сақтау, ел аузындағы ескі сөздерді жинау, әдеби тілге енгізу жайлы айтқан пікірлері өте құнды еді. Бұған “Ер Едіге” кітабына жазған алғы сөздегі мына пікірі толық дәлел: “Ел аузындағы ескі сөздер ғылымға үш негізден маңызды деп білеміз. Біріншіден, олардың ішінде қазіргі буынға мүлде жат көрініп, ұмытылып бара жатқан қазақтың ескі сөздері көп кездесіп отырады. Бұл “тіл сақтау”, “тіл байыту” жақтарынан үлкен бағалы нәрсе. Екіншіден, ескі сөздердің ішінде келетін толғаулар көбінесе шебер, кестелі түрмен жасалады. Бейнешілдік, кендік,

суретшілік жақтарынан болуға жарарлық. Бұл - әдебиет жағынан маңызды нәрсе. Үшіншіден, ескі сөздердің ішінде қазақ жұртының өткен кездегі тұрмысы, салт-санасы, әдеттері көп суреттеліп отырады. Бұл тарихи жағынан қымбат нәрселер". Бұл айтылғандарды ғалымның шынар ой, ұшқыр қиялынан шыққан даналық пікір деп білеміз.

Ғалымның еліміздің жер-су аттарын жинап, ғылыми тұрғыдан зерттеу жұмысына да ерекше көңіл бөліп, жыл сайын ғылыми экспедиция ұйымдастыруға қаражат бөліп отыруы да оның көрегендігі мен білгірлігі еді. Сол бастама бұл күнде өз нәтижесін көрсетіп, А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтында қазақ ономастикасын ғылыми-теориялық негізде зерттеу бойынша өріс алып отыр.

Халқымыздың тарихы мен мәдениетін, ауыз әдебиетін зерттеу барысында да археологиялық, этнографиялық, фольклорлық экспедицияға жіберу, оны тікелей қолға алу мәселесі де Қаныш Имантайұлының қамқорлығы нәтижесінде қолға алынып, кейіннен жалғасын тапқаны мәлім.

1955 жылы геологтардың айтулы бір мерекесі болып, мереке мәжілісінен соң сол кездегі Тіл және әдебиет институтының қыздары мен жігіттері концерт беріп, халық әндері айтылып, домбырашылар оркестрі халық композиторларының күйлерін орындадық. Орындаушылардың арасында қазірде институтта істеп жүргендер академик Әбдуәли Қайдар, филология ғылымының докторлары: Сапарғали Омарбеков (марқұм), Оқас Нақысбеков және мен бар едім. Біздер концертімізді аяқтағанда алдыңғы қатарда отырған Қанекен аса қатты ризалығын білдіріп, үсті-үстіне қол соғып, мәз-мейрам боп, біздерге рахметін жаудырды-ау кеп. Біз де мәзбіз. Ғалымның сол кездегі қуанышты жүзінде, бізге деген пәк ниетінде ерекше бір ілтифаттық белгісін байқадық. Бұның өзі ғалымның халқымыздың асыл өнерін жан-тәнімен сүйіп, сүйіне де, сүйсіне де білетінін көрсетерлік жайт болатын.

Арада үш күн өткен соң директорымыз акадмик Ісмет Кеңесбаев біздерді шақырып алып: "...Ал, сендерге тамаша бір жаңалық айтайын. Қанекен кешегі концерттерің қатты ұнап, бұдан былай концертке барғанда ұлттық шапан, көйлек-көншек кисін және жаңа домбыра алсын деп қыруар қаражат бөліпті" — дегені. Біздер қатты қуандық. Сол қаражатқа сатып алған домбыралар мен шапан, көйлек, камзолдар 20 жыл бойы институтта болды да, 60-жылдары Мұхаң — Мұхтар Әуезов институттың қыз, жігіттеріне сол ұлттық киімдерді кигізіп, өзі бас болып, кинофильмге түстік. Ол кинофильм Мұхаң мұражайында қазірде бар.

Данышпан ғалым жастарды ерекше бағалап, оларға үнемі қамқорлық жасап, әрқашан көмек-жәрдем беруге дайын тұратын. Олардың тұрмыс жағдайына ерекше назар аударып, айтарлықтай жағдай жасап отырушы еді. Соның бір куәсі — 1957 жылы үй-күйі жоқ жас ғалымдарға 1-Алматы жақтан 100 үй жасатып бергені, қазіргі кезде академик, корреспондент мүшесі, ғылым докторы болғандардың көбінің сол үйлерде тұрып, еңбектерін жазғаны, олардың үй ішінің Қанекен деген шексіз рахметі көпке мәлім. Солардың ішінде өзім де, біздің институт қызметкерлері де бар еді. Ұлы ғұлама ғалымның кішіпейіл әрі қарапайым мінезі мен зор адамгершілігі біздерге ерекше әсер

еткенін жасыра алмаймыз. Біздер де осы кісідей сынық мінезді, кішіпейіл, қарапайым, адал да таза, адамгершілігі зор адам болсақ жарар еді-ау деп арман ететінбіз. Қанекеннің сол бір кішіпейіл, мейлінше қарапайым мінездері әлі күнге есімнен кетпейді, кейде замандастарыма, кейінгі жас түлектерге айтып бек сағынам.

1954-1958 жылдар Ғылым академиясының (қазіргі Бөгенбай батыр мен Ш.Уәлиханов көшесінің қиылысқан тұсында) үш қабат ғимаратының 2-қабатында Президент кабинеті болатын да, оның қарсысында Тіл және әдебиет институтының диалектология және академиялық сөздік бөлімі болатын. Біздер сол бөлмеде отыратынбыз. Қызметке келгенде де, түскі үзіліске шыққанда да Қанекенмен кездесіп қалғанда имене сәлемдесіп, инабат көрсетіп, ұялыңқырап көбіне қысылып шеттей беретінбіз. Оны байқаған Қанекен бұрылып кеп бізге киелі қолын ұсынып, қолымызды алып үлкен ғалымдармен амандасқандай амандасатын. Бұл дағды 1958 жылы жаңа бас ғимаратқа барғанда да жалғасқанды. Неғылған даналық, қарапайымдылық десеңізші. Бұл оқиға біздің есімізден ешқашан ұмыт болған емес. Күні бүгінге дейін аңсаймыз. Ондай ілтифат, ерекше қарапайымдықты кейінгі президенттерден көрмек түгіл сезген емеспіз.

Қанекеннің ерекше бір қасиеті Тарих, Тіл, Әдебиет, Философия, Право институттарын үнемі шет қалдырмай, бұрынғы ғимаратта да, жана бас ғимаратта та қанатының астында ұстады. Кейін ойлап қарасақ, оның тарихи-мәдени әрі саяси мәні зор болған екен.

Кеменгер, ұлы адамдардың бойындағы ерекше бір жағымды қасиет — кешірімпаздық. Халқымыздың “жақсы адамның өкпесі бар, кегі жоқ” деген дана сөзінен ғибрат алғандықтан ба, әлде тектіліктен бе, әйтеуір Қанекеннің кеңдігі әрі адамгершілік парасаты аса жоғары болғанын замандастары да, сол замандағы жастар да жақсы білетін.

Қиын-қыстау кездерде өзіне қастандық, зұлымдық жасап, жаман қылық көрсеткендерге Қанекен президенттікке қайта оралған кезде ешбір қиянат жасамай, қудаламай, олардың өткендегі істеріне мән бермегенін үлкендермен қатар жастар да көріп білді.

Біздер Қанекеннің бұл тамаша қасиетіне тандана тандай қағып, сүйсініп те сүйініп үлгі алдық. Солай болмаққа еліктедік.

Менің бұл жазып отырғандарым ұлы адам, ғұлама ғалым, халқымыздың абзал ұлдарының бірі, Ғылым академиясының тұңғыш Президенті — Қаныш Имантайұлының тамаша қасиеттерінің сол кездегі жас қызметкерлер — біздерге белгілі кейбір жақтары ғана.

Кеменгер ғұлама, зор тұлға, қоғам, мемлекет қайраткерінің данқты есімі мен зор еңбегі, жарқын бейнесі тарихымыздан лайықты орын алып, болашақ ұрпаққа үлгі-өнеге болып жете бермек.

БАУЫРЖАН МОМЫШҰЛЫ

Атақты батыр, жазушы, ақын аға туралы айтқанда өзі сияқты нағыз шындық, ақиқатты істі айтудың орны бар ғой деп ойлаймын.

1965 жылдың қазан айында Сарыағаш курортына емделуге бардым. Самолеттен түскенімде Ташкент қаласында өзім студент кезімнен білетін, физика-математика факультетінің деканы Құрекенмен кездестім (Құрманғали Сәтбаев). Ол кісінің табандатқан 25 жыл декан болғанын білем. Құрекен де Сарыағашқа барады екен. Жолымыз түскен соң бірге барып, бір палатадан орын алдық. Ертесіне Сәбенмен, атақты жазушы Сәбит Мұқановпен сол корпуста кездесе қалдық. Сәбен Мария жеңгеймен бірге келіпті. Тіл және әдебиет институтында бірге жұмыс істейтінбіз. Марқұм Сәбен те жайдары, аңқылдаған ақкөңіл адам ғой. Жағдайымды сұрастырып, “қалай келдің, самолете киналып қалған жоқсың ба? Біздің институтта не жаңалық бар?” деп үстемелетіп сұрап жатыр. Білгенімше жай-жапсарды айтып та болдым. өзінің әдетіне басып “дұрыс!” деп қояды.

Құрекенге қарап, Алматыдан біраз адам бар едік, сендер де келіп, қатарымыз көбейді ғой деп, көтеріңкі көңілмен күле сөйлеп жатыр.

- Бізбен бірге Бауыржан да Кәмешімен демалуда,- деді де, Құрекенге қарап: - жүріндер, біздің бөлмеге барайық деп, ай-шайға қоймай ертіп әкелді. Мария жеңгей де жақсы, ашық шыраймен қарсы алып, ас үстеліне дәмге шақырды. Мол қымыздан бір-екі кесе ішіп, сусын қанып, Сәбеннің күлдіргі әңгімесін естіп отырғанда, есік қағылды. Екі жігіт келіп, сәлемдесіп, Сәбене қарап әдейі іздеп келгендерін айтып жатыр. Екінші жігіт орнынан тұрып, үлкен екі сөмкені Мариям жеңгейге ұсынғанда:

- Қарағым-ау, мұныңды өзің ашып бермесең, менің қолымның әлі жете қоймас.- деп қалжыңға басуда. Әлгі жас жігіт сөмкені ашып, ішіндегі тағамдарды шығара бастады да, - сіздерге арнаған сыбағамыз, ел тағамы ғой, ауылымыз қашықтау болған соң, үйге шақырғанмен келе қоймас деп арнайы келіп отырмыз дегені.

Біз орнымыздан тұрып, шығуға ыңғайлана бергенде, Сәбен Құрекенге қарап, “құтты қонақ келсе, қой егіз табады” деген ғой. Сендер құтты қонақ екенсіңдер, енді отырыңдар, мына мол азықты Мариям екеуміз тауыса алмаймыз, бірге отырып дәм татыңдар демесі бар ма?

Әлгі жігіттер бізге қосылып, Сәбеннің сабақты да салмақты әңгімелерін тыңдай отырып, астан да ала отырып, сағат 11-ге дейін болдық та қош айтысып, үйімізге қайттық.

Үйде жүргенде таңғы 6.00-да далаға шығып жүгіріп, біраз дене шынықтыру гимнастикасы бойынша жаттығулар жасайтын әдетім бар еді. Сол әдетіммен таңертең тұрып, демалып жатқан ғимараттан жоғары 2 шақырымдай барып, қайта жүгіріп келе жатқам. Ғимарат жанында сұңғақ бойлы бір кісі келе жатқанын байқап тұрмын. Екі ара 400 метрдей, ол кісі маған қарап қолын бұлғап, өзіне шақырып тұр. Жақындағанда анықтап байқасам, Баукең, кәдімгі атақты Бауыржан аға. Қасына жақындап келдім де, Салаумағалагөйкөм, аға! деп амандастым. Ол кісі де жылы жүзбен, шұқшия қарап амандасты. Өткір көзі өнменімнен өтіп барады. Қалың кара мұрты көзімен бірге едірейіп тұрғандай елес берді. Жүрегім шайлығыңқырап, жүрексініп қалдым.

Мен болсам сол кезде 37-38 жастағы дардай азаматпын. Курортқа бар тәуір киімімізді киіп баратын әдетіміз еді: үстімде су жаңа костюм, мойында

сірескен галстук. Сол кезде спорт костюмі дегенді білмейтінбіз. Шікірейіп, қатып тұрмын. Менің бұл кейпім ерсілеу шығар деп те ойлап қоям.

Баукең бас-аяғыма суық көзін жүгірте бір қарап алды да:

- Қайдан келдің? – деп сұрады.
- Алматыдан келдім. Кеше келдім.
- Онда қайда істейсің?
- Ғылым академиясында – деймін.
- Е, оның қайсы институтында қызмет жасайсың?
- Тіл және әдебиет институтында.

Баукең сәл-пәл дамылдан соң ғана маған қарап:

- Па! Нағыз қасқалар мен жайсандардың арасында екенсің ғой! – деп бір шымшып алғандай болды.

- Я, онда Мұхтар, Мәлік, Ісмет, Нығметтер бар ғой. Мына Сәбит те істемей ме? - деді.

- Я, Сәбендер әдебиет бөлімінде.
- Өзің қайсы бөлімдесің? - дегенде
- “Мен қазақ тілінің тарихы және диалектология бөліміндемін” деп едім:
- Ол бөлімнің бастығы кім еді? – деп сұрады.
- Аға, өзіңіз айтқан Ісмет Кеңесбаев бастығымыз, - деймін.
- Өзің диссертация қорғадың ба? Қашан қорғадың, тақырыбың қалай?
- 1961 ж. “Қазақ тіліндегі кісі аттары” атты тақырыпта қорғап, филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алдым. Консультантым проф. С.Е.Малов, жетекшім проф. І.Кеңесбаев дегенімде:

- Токта, токта, әлгі түркі тілдерінің көне жазуларын зерттеген Малов па? – дегені.

- Дұрыс айтасыз, дәл өзі, аға – деймін.
- Ол атақты ғалымға қайдан тап болдың?
- 1953 ж. іссапармен ғылыми жұмыс жайында Ленинград қаласына барғанда кездескем. Ол ғалым Ұлы Отан соғысы жылдары біздің Алматы қаласында тұрып, Ғылым академиясында жұмыс істепті. Мен кездескенде, арнайы үйіне апарып, жұбайына шай қойғызып, Алматыдан келген қадірлі қонақ деп таныстырғанда, дәл бір баласы келгендей қуанғаны бар кемпірінің. Өздері білетін таныс ғалымдардың бәрін аттарын ұмытпай, шатастырмай сұрап, не керек маған кандидаттық диссертация ұсынып, кеткенімше бір жарым ай бойы консультация берді ғой. Ерекше разы болып қайттым, қатты қуанышқа кенелдім деп әңгімемді ағынан жарылып айтып жатырмын.

- Е, е, бақытты жігіт екенсің, ондай атақты ғалыммен кездесіп, ақыл-кеңес алып жүрген, - деді ағай.

Сәл үндемей тұрды да, шылымын тұтатып, бір-екі сорған соң:

- Қай сүйексің? – дегені. Сүйек дегені ру ғой. Оны бұрыннан білем. 1964 ж. Қырғызстанның “Жеті өгіз” курортында демалғанымда Жамбыл облысының Қордай ауданынан келген бір қария да қай сүйектенсің деп сұрағаны бар. Сонда әлгі кісіге қарап: “Ата, сүйек дегеніңіз не?” деп сұрағанымда, ол шыққан тегін, руың деген сөз ғой, шырағым, - деп еді.

- Аға, мен ұлы жүзденмін дегенімде, жұлып алғандай:

- Оның қайсысың? – деді.

- Албан.

- О, онда ағаның баласы екенсің ғой, - деп жүзі жылып, салалы саусақ, аялы алақанымен иығыма сарт еткізді. Қықаң ете түспесем де, сәл-пәл салмақ түскенін жасырмаймын. Осылай әңгімелесіп тұрғанымызда жұрт қарасы көбейе бастады.

Баукең тұрды да: “Мен дулатпын, мен он алтыншы поколениемін” дегенде, “Аға, оны білем” деп қалдым. Баукең танданған кейіппен: “Қайдан білесің?” – деді.

- Ұлы Отан соғысында Сіздің атыңыз жер жарып тұрған кезде, алыста жатқан біздің ауылдағы үлкен кісілерден естігем. Сондықтан күллі қазақ сізді қазақ халқының атақты да даңқты батыр екеніңізді мақтаныш тұтып мақтаумен бірге біздің дулаттан шыққаныңызды да жақсы біледі ғой – дегенімде, үн қатпады.

Кейін Алматыға келген соң көп кездесе қоюдың реті келмеді. Сол кезде телефон нөмірін сұрап алмағаным-ай деп қатты өкініп жүрдім.

Бірде Жазушылар одағында өткен бір жиынға барғаным бар. Баукеңмен кездесіп қалармын деп үміттенгенмін. Айтса айтқандай болды. Дүйім жұртың ортасында: “Оу, аға баласы, қалың қалай? Хабарласпай кеттің ғой!” дегенде қатты қысылып, ұялғаннан шекемнен шып-шып тер бүрк ете түсті.

Осы жайтты ұлы Бақытжанға кездескенде, кейін бір тойдан қайтқанда мені машинамен үйге жеткізіп салғанда да айтқаным бар.

Кейде өзімнің тартыншақтығыма налып, өзіме-өзімнің ренжитін кезім де бар. Егерде ұялмай, қысылмай аға тұтып бара бергенімде, көп нәрсе үйренер едім-ау асыл ағадан деген өкініш маза бермейді бұл күнде.

ОНДАСЫНОВ НҰРТАС ДӘНДІБАЙҰЛЫ

Халқымыздың абзал да дана ұлдарының бірі, ірі мемлекет қайраткері, қажырлы да табанды ғалым Нұрекең туралы көп айтылып та жазылған.

Асыл ағаның халқымыз алдында атқарған зор қызметтері, баға жетпес еңбектері, ол кісінің адамгершілік қасиеттері, кейінгі ұрпақтарға деген сенім, ықыласы жайлы да толып жатқан дүние бар.

Нұртас Дәндібайұлы Қазақстан Совнаркомының председателі болып, табаны күректей 15 жыл үкімет басқарса, көп жылдар бойы Гурьев облыстық партия комтетінің бірінші хатшысы, кейінгі жылдары Қазақстан Жоғарғы кеңесі президиумының председателі сияқты аса жоғары қызметте жүрсе де қолынан қаламын тастамай, ғылыммен, соның ішінде қазақ, араб тілдерін зерттеу, арабша-қазақша екі тілді және түсіндірме сөздіктер жасаумен үздіксіз шұғылданды.

Біздің арамызды байланыстырған да, ерекше жақындатып, бір-бірімізді сыйлап, қадірлеуге жеткізген де ғылым, ғылыми байланыс.

Нұрекең 1984 ж. Мәскеуден Алматыға келгенде біздің Тіл білімі институтында кездесу салтанаты өтті. Осыдан соң бөлім бастықтары директорымыз акад. Ә.Қайдаровтың кабинетінде Нұрекеңмен әңгіме-дүкен

құрды. Бәріміз тарқар кезде ол кісі маған қарап: “Қазір ономастика бөліміне барсам бола ма?” дегені. “Неге болмасын, сіз келер болсаңыз, біз қуана қарсы алуға дайынбыз” деген соң, онда кеттік дегені. Бөлмеге келіп, біздің картотекалық қорымызбен, шығарған кітаптарымызбен танысты. Өзінің де ономастиканың бір бөлігі антропонимдермен, атап айтқанда “Араб текті қазақ есімдері” аты еңбек жазып жүргенін, осыған менің редактор болуымды қалайтынын білдірді.

Мен ойланбастан келісім бердім. Осы жұмыстың орындалу барысында хат жазысып, хат алысып тұрдық. Бұл сөздік Алматыдағы “Мектеп” баспасынан жарық көретін болғандықтан, баспа қызметкерлерімен де байланысымыз үзілмеді. 1988 ж. оның “Араб текті қазақ есімдері” атты кітабы жарыққа шықты. Сол кездегі Нұрекеннің хаттары мыналар:

Көптен бері көре алмай, сағынған асыл інішек, Телеке!

Ауруханада қиын халде жатқанымда Сіздің хатыңыз маған үлкен қуаныш әкеліп, нақтылы ем қызметін атқарып, жаңа дәрмен қосты. Соның арқасында тез сауығып, үйге қайттым, үзілген жұмысқа кірістім, алдымен осы хатты жазып шықтым. Хат үстінде ардақты халқымның “Інісі бардың тынысы бар” деген дана сөзі еске жаңаша қайта оралды.

Хатыңыздан байқағаным, ерінбей көп творчестволық еңбек етіпсіз. Ол үшін Сізге мың да бір рақмет!

Халық алдында толық жауапкершілік пен тиянақтылық қызмет атқару барлық адамдарда бола бермейді. Ізденіс, еңбекқорлық – тек нағыз азаматқа ғана тән қасиет. Қарт ағаныздың шын тілегі осы қасиет сізге дайымы қыдырдай серік болсын!

Телеке! Сізден өтінішім, егер мүмкін болса, жазғандарыңыздың бір данасын маған жіберсеңіз, ол мен үшін Сіздің асқан базарлығыңыз болар еді.

Коммунистік сәлеммен Н.Ондасынов
Москва, 24.5.87

Аса қадірлі Телеке!

Сәлемдемеңізді алдым, ол үшін сізге көп рақмет!

Рецензияңызбен асықпай таныстым, ондағы ескертілген есімдерді ұқыпты қайта қарап шықтым, олар жөнінде өз пікірлерімді редакцияға жазып жібердім, оның көшірмесін Сізге жолдап отырмын. Еңбектің сапасын жақсарту үшін жігіттерге керегінше қолғабыс ететініңізге жарық күндей сенемін.

Телеке! Алғы сөз менің атымнан жазылыпты. Мен оны інілік қамқорлық деп түсіндім. Сіздің бұл қылығыңыз – үлкен адамгершілік. Бірақ, маған айып қоймаңыз, мен Сіздің еңбегіңізге қол қоя алмаймын, оның себебі Сізге де сөзсіз түсінікті екені даусыз.

Қадірлі Телеке! Сізден ақырғы тілегім, алғы сөзді өзіңіздің атыңызбен жіберіңіз, ол қай жағынан болса да ақиқатқа сай келеді.

Сізден жақсы хабарды асыға күтемін!

Коммунистік сәлеммен Н.Ондасынов
Москва, 12.7.87

IV БӨЛІМ ӨМІРДЕРЕК

Әркімнің «кіндік кесіп, кір жуған жері», өніп-өсіп, ержеткен мекені дүниедегі барша заттан қымбат та артық екені көпке аян. Ол – атажұрт, атамекен сөздерімен ұштас та тығыз байланысты өте кең ұғым. Біздің Албан елінің атамекені өзімізге белгілі бағдар бойынша Шелек ауданынан шығыстағы Нарынқолға дейін, одан Іленің арғы бетіндегі Жаркент шаһары тұсына таман созылып, арғы беттегі Қоңырөлең, Басши, Алтынемелге жете созылған. Сондықтан Албанның Сегізсарысы (оның бір руы біздің ел), Қоңырбөрік, Айт рулары араласып, ар жағында туыс елдер Суан, Жалайырлар, Наймандармен шектеседі екен. Төңкерістен бұрын патшалы Ресей заманында біздің ел Жетісу болысы, Жаркент уезіне қараған ғой. Сол себептен болса керек, біздің атамекен қыстауымыз Іле бойы болса, ата жайлауымыз Албанның атақты Қарқара жайлауы болған. Осы екі арада көшіп-қонып, тіршілік еткен.

Әкемнің айтуы бойынша, мен көктемде, жерге көк шығып, жан-жануар, өсімдік дүниесі жамырай оянып, айнала төңірек гүлденіп, көкмайсаға оранған, тіршілік тынысы кени бастаған, мамыржай шақта, ұлыстың ұлы күніне үш күн қалғанда, наурыз айының 18 күні 1928 ж. Жетісудың қарт дариясы, аты қытай халқының тарихында біздің дәуірімізден бұрынғы 2 мың жылдан астам уақыттан белгілі, құлашын кеңге жая, шаңқай күнмен шағылысып, асып-таспай, жайымен керіле ағып жатқан қасиетті де сұлу кербез Іле өзенінің бойы, сол жердегі Шарын қыстауында, текті әулеттен шыққан атамыз Сатай би ұрпағының отбасында жарық дүниеге келіппін. Бұл жерді жергілікті ел Сартоғай деп те атайды. Оның мәнісі «үлкен тоғай, ну, қалың тоғай» дегенмен байланысты болса керек. Өйткені осы ну орманның Шарынға тұспа-тұс жерінде миллиондаған жылдардан бері жасап келе жатқан, қысы-жазы мәңгі көгеріп тұратын мәңгілік «Тораңғылы тоғай» болса, оған қоса аспанмен тірескен бәйтеректер, нән де биік жиде ағаштары, тастай берік те мықты сексеуіл, баска да толып жатқан жеміс-жидекті өсімдіктер өседі. Ал аң-құс бұл орманда тіптен жыртылып айрылатын. Үлкендігі тайдай жолбарыс, ілбісін, мәлім; арқар, бұғы, марал (тау жағында), мәлім, елік, қабан, қоян, етектегі жазықтарда мыңғырған қаракұйрық; құстардан: қырғауыл, кекілік, шыл, бөдене т.б. көптен тіршілік еткен.

Біздің туыстар бұл жерді атамекен қыстауымыз деп ерекше қастерлеп, құрмет тұтқан. 1928 жылдары Алматы облысының Қарқара ауданына қарасты (аудан орталығы сол кезде Қырғызсай ауылы екен) болғанбыз.

Біздің елдің қыс қыстауы ерте заманнан осы маңай болса, жаздық мекені – ата жайлауы Албанның атақты Қарқара жайлауы еді. Шарын ауылы мен Қарқара жайлауының ара қашықтығы шамамен 130-150 км болар. Өзім қатарлы ауыл балалары сияқты үш жасымнан ашамайлы жуас атқа мініп, жаз жайлауға, күз қыстауға көшкен кездерде көштің алды-артына балалармен қосыла жарысатынымыз әлі есімде. Ал қыз-келіншек, жігіттер мен жеңгейлер сызылта әнге басып, кең, салқар даланы бастарына көтере думандатушы еді. Бұл күнде сол жайттарды еске алғанда «Ауылым» әнін жиі айтам.

Ауыл ертең көшеді дегеннен-ақ түнімен шала ұйықтап, қатты елегізіп, шат-шадыман болып, қуанышқа бөленетін кездеріміз ұмыт бола қойған жоқ. Әсіресе буырқанып, бұрсанып, дауысы жер жарып жатқан, тотияйындай көкпенбек мөлдір өзендерден өткендегі қуанышымызға шек болмайтын. Көш бойы ағалар біздерге құс ұстап, не құстың жұмыртқасын тауып әкеп бергендегі қуанышымыз-ай! Көш тоқтап, аялдама жасап тыныққанда, ауқат ішіп әлденген уақыттарды пайдаланып, ен даланы шарықтай жаяу жарысып, болмаса өзімізден үлкенірек балалардың алыс-жұлыс ойындарын, белдесе күресіп, бірін-бірі жығып немесе қуаласа ойнаған ойындарына қосылуға тырысатынымыз да болушы еді. Әйтеуір көш жайлауға жетін қонғанша, жол үстіндегі ойын-тамашалар біздер сияқты балалар үшін ерекше қызық жайт еді.

Ата-бабамыздың тұрақты мекені, ағайын-туыстарымыздың басым көбінің тұрақты жері – Нарынқол, Сарыжаз, Кеген, Шалкөде болғандықтан мен паспортты алғаш рет Нарынқолдан алғанда Нарынқол ауылында туып-өстім деп жазылғам.

Орта Азияның белгілі ақыны Омар Хайямның: «Мен кімін? Қайдан шықтым? Қайда барам?» деген тамаша сөзі бар екен. Осы жайға мән бере отырып, балаларым мен немере, шөбере, шөпшектерім болашақта, өсіп-өсейгенде өз ататегін біле жүру үшін өзімнің ататегімді, кім екенім, қайдан шыққанымды жазып қалдыруды жөн көрдім.

ТЕЛҚОЖА ЖАНҰЗАҚОВТЫҢ АТАТЕГІ АҚАРЫС

↓
БӘЙДІБЕК

Бәйдібектен: Сарыүйсін, Жалмамбет, Жарықшак

Сарыүйсіннен: Қалша

Жалмамбеттен: Шапырашты, Ысты, Ошақты

Жарықшактан: Албан, Суан, Дулат

Албаннан: Сары, Шыбыл

Сарыдан: Сүйеркүл (Сегізсары), Сүйменді (Таубұзар)

Сүйеркүлдан: Шоған, Досалы, Қожабамбет, Жарты

Шоғаннан: Дәуім, Тұғым, Алжан, Шажа

Досалыдан: Бірімбет – одан Арық шегір, Құлсадық, Жансадық

Қожабамбеттен: Ағымсары, Сағым, Тілеу

Жартыдан: Айдабол, Жақыбол

Айдаболдан: Мұсылман

Мұсылманнан: Әзет, Мәзет

Әзеттен: Солтангелді, Таңатар

Таңатардан: Құл, Меңлібай, Байту, Өтебай, Оразбай, Тәңірберді, Жақаш

Меңлібайдан: Өтеулі, Жаулыбай (біздің 7 атамыз)

Жаулыбайдан: Кененбай, Байторы, Тұяқ, Дөненбай

Кененбайдан: Ералы, Сағындық, Берен, Бегеш

Бегештен: Қожамқұл, Сырғабай, Сатай би

Қожамқұлдан: Тоқа – одан Өмірзақ (Отан соғысында шейіт болды)
Сырғабайдан: Бәкір, Бәкі, Қойбас
Сатай биден: Мұқа, Жанұзақ
Мұқадан: Әбдіразақ, Әлімзақ, Сейдін, Оқас (ҰОС қайтыс болған), Әшім,
Бақмолда
Жанұзақтан (ҰОС қайтыс болған), Әбдіманап, Телқожа, Тельман
Телқожадан: Еркін, Жарқын
Еркіннен - Ернар
Жарқыннан – Санжар
Сейдіннен: Баққожа, Бақытжан, Ақылжан, Жеңіс, Мэлс, Ертай
Баққожадан: Ерлан
Бақытжаннан: Нұрлан
Ақылжаннан: Санат, Бекұлан, Санаттан – Абылай
Жеңістен – Сапар
Мэлстен: Олжас, Абай, Расул. Ертайдан: Айбар, Абыз
Оқастан: Қайсар
Әшімнен: Бақберген, Ақылбек одан Ермек.
Біздің әулеттен тараған аталарымыз бен аға, інілеріміздің ішінен елімізге,
республикаға белгілілерінің өмірбаянына тоқталып өтудің жөні бар деп білем.

БЕГЕШҰЛЫ САТАЙ БИ (1858-1903)

Үлкен атам. Өз аталарым – Мұқа мен Жанұзақтың әкесі. Мен Сатай атамның тұңғыш шөбересімін.

Сатай атамыздың би болғаны туралы ел аузындағы әңгімеден бөлек, өте сирек те шағын деректер бары белгілі. Атам туралы, ол кісінің би болғаны жайлы жас кезімнен құлағдар болдым. Бірақта кеңестік дәуірде бұл жайлы жұмған ауызды ашу, орынсыз тілге тиек етуге қатты тыйым салынғандықтан мүлдем ауызға алынбайтын. Әйтсе де әркім өзінің жеке ісқағаздарында тегін жасырмай, анық, ашық жазатын.

Ел билері негізінен қоғам өмірі мен ел адамдарының арасындағы кереғар істерді жөнге салу, реттеу сияқты толып жатқан мәселелермен шұғылданған ғой. Солардың ішіндегі ең қиын да күрделілері: жер дауы, жесір дауы, мал-жан дауы, барымта, шабыс-қағыс, ұрлық-қарлық, зорлық-зомбылық, ұрыс-керіс, пәле-жала, ағайын дауы т.б.

Міне осындай ірі мәселелерді дұрыс шешіп, әділ төрелік айту оңай шаруа болмағаны хақ.

Сатай атамыздың осыншама мәнді де маңызды өмірлік әрі қоғамдық мәселелерді әрқашан әділ, дұрыс та тура шешіп отыруы ерлікпен тең іс болған ғой.

1948 ж. бірінші курсты бітіріп жазғы каникулға шығып, ауылға келген едім. Арада екі күн өткен соң ауыл аралап, үлкен кісілерге сәлем беруге кірістім. Алдымен Бүке молда атама барып сәлем беріп, хал-жайын сұрастырып, көзайым болған соң Мұқа атамның құрдасы Рысбек атаға бардым. Ол кісі бұл кезде 68 жаста еді. Мұқа атам болса 1943 ж. қайтыс болған. Рысбек

атамыз әңгімешіл, тым ширақ, қу тілді, ашаң жүзді, ақкөңіл кісі болатын. Мені көргеннен құшақтап сүйіп, аймалап мәз болды. “Міне, Алматыға барып оқуға түсіп, түлкінің баласындай болып, сылаң қағып, ержетіп аталарыңды іздеп келіп қалыпсың, шырағым. Азамат бол, көсегең көгерсін!” дей келіп: “Ойпырмай, Сатай атаңнан аумай қалыпсың, қарашы, дәл атасына тартқанын”, - деп жатыр. Мен де кабаттасып, ол атам қандай кісі еді деймін.

- Иә, атаң марқұм қайтыс болғанда Мұқа екеуміз есейіп жігіт болып, 23 жасқа келгенбіз. Ол кісіні ел-жұрт, Албанның үлкен-кішісі тайлы тұяғымен қатысып, ол дүниеге аттандырды ғой. Сол кезде асына келген ел жақсыларын көріп, қалың ел қайран қалып, ерекше таңданғаны есімде, - деді Рысекең. Сатай атаң әділетті де білімді әрі шешен кісі еді. Ол кісі елдің ұйытқысы, аузы дуалы, ел арасында қандай да бір қиын даулы мәселелерді ақылымен шешіп, жөн де дұрыс жолға бастап отыратынын көрдік қой біздер. Ол кісіні ұмытпай, естерінде сақтаңдар! Менің айтарым осы” деген еді.

Сатай атам туралы, шыққан тегім жайлы бір құжатымда жазбағаным үшін таяқ жегенім есімнен кетпейді. 1955 ж. Ғылым академиясының Тіл және әдебиет институтында қызмет істеп жүрген жастар арасынан мені кеңестік дәуірдегі партия қатарына мүшелкке қабылдау жайында партбюро шешімін қабылдап, ол кездегі Фрунзе аудандық партия комитетіне құжаттарды тапсырды. Үгіт-насихат бөлімінің меңгерушісі Оразай Батырбековтің тапсырмасымен бір жыл бойы партиялық жұмыстарды атқардым. Бір жыл өткен соң аудандық партия комитетінің бюросына шақырып, менің ақпаратымды тындап болған соң сұраулар берілді. Одан соң партия мүшелігіне қабылдау үшін талқылау басталды.

Менің кандидатурам бойынша алғаш сөйлеген аудандық комитеттің бюро мүшесі А.Нүсіпбеков “бастауыш партия ұйымының шешімін қабылдап, партия мүшелігіне қабылдайық” деген ұсыныс айтты. Екінші болып, аудандық партия комитетінің 2 хатшысы Ф.Шамиева да “Институттың партия комитетінің жиналыстарына қатысып жүргенде жас коммунист Т.Жанұзақовтың іскер, белсенді, партия тапсырмаларын мүлтіксіз орындап жүргеніне көзім жетті. Сондықтан болашақта партия мүддесін, оның қандайда болмасын тапсырмаларын мүлтіксіз орындайды деп сене отырып, партия мүшелігіне алуымыз керек”, - деп аяқтады сөзін. Үшінші болып, ҚазПИлік ұстазым, өзім істейтін Тіл және әдебиет институтының бөлім меңгерушісі, академик, Кеңес Одағының Батыры Мәлік Ғабдуллин сөз алды. Ол сөзінде “Бұл жігіт менің ен тандаулы студентім болды. Өте жақсы оқыды. Қазірде бір институтта қызмет істейміз. Келешегіне сенімім зор. Партия тапсырмасын қалтқысыз орындайды. Партия мүшелігіне қабылдау керек” дегенді толғана айтты.

Төртінші болып сөйлеген, аудандық партия комитетінің үгіт-насихат бөлімінің меңгерушісі, аудандық партбюро мүшесі Оразай Батырбеков: “Т.Жанұзақов бір жыл бойы менің тапсырған партиялық тапсырмамды мүлтіксіз орындады. Ол студент кезінде Абай атындағы Қазақ педагогикалық институтының комсомол комитетінің бюро мүшесі, Алматы қалалық комсомол комитетінің үгіт-насихат бөлімінде штаттан тыс инструктор, Қазақстан Орталық комсомол комитетінің Лекция бюросында штатын тыс лектор болған.

Олардың Т.Жанұзақов туралы мінездемелері де бар. Сондықтан жыл бойы партиялық сыннан өткен Т.Жанұзақовты партия мүшелігіне алуды дұрыс санаймын”, - деді.

Аудандық партия комитетінің 1-хатшысы Пашенцов деген: - Онда дауысқа салайық: Кім қолдайды, - дегенде әлгі мені жақтап сөйлеген 4 адам ғана қол көтерді. – Кім қарсы дегенде, қалған партбюро мүшелері (түгелімен сары бас, көк көз ағайындар) сау етіп қарсы қол көтергені.

Қатты ашуланғандықтан, өзімді-өзім ұстай алмай, “қайта кірер есігінді қатты жаппа” деген даналық болса да, бар күшіммен тарс еткізіп есікті қатты жауып кете бардым. Коридорда кетіп бара жатқан мені ентелей қуып жеткен Орекең – Оразай құшақтай алып: “Ашуынды бас, шырағым, бұл оңбаған хатшы болып тұр. Жақында көзін құртады. Өзі де кетейін деп жүр. Кейін қайтадан аламыз партияға”, – деп жұбатып жатыр.

Арада бір ай өткен соң біздің ауданның адамы, жоғары оқу орнында кафедра меңгерген ағай Тәліп Мұсақұлов жолыққанда “сен партияға мүшелікке өтем деп жүр едің ғой. Қалай, өттің бе?” – деп сұрай қалды. Мен болған жайды айтып едім, ол кісі жұлып алғандай “ататегінді қалай жаздың?” деп сұрағанда әкем Сатаев Жанұзақ 1943 ж. Ұлы Отан соғысында қайтыс болды, ағам Сатаев Сейдін кеңес одағы партиясының мүшесі деп жазғам дегенімде, атанды жазбадың ба? деп қазбалады. – Жоқ, жазбадым, - дедім. Онда гәп сонда. Сен партияға кандидат болып қабылданған соң мүшелікке өткенше бір жыл сынақтан өттің. Сол уақытта үш әріп текке отырған жоқ қой. Ататегінді, яғни үлкен атаң Сатайдың би болғанын жасырып, жазбай қойды деп кінәлаған ғой дегені.

Осыдан соң мен партияға өту туралы ниет білдірмей жүре бердім. Арада он жыл өткен соң 1965 ж. Институттың партбюросы бұл мәселені тағы да көтеріп, партияға алмақ болды. Бұл жолы құжат толтыру барысында анкета деген жасалыпы. Ол анкетаның “Ваше происхождение?” деген пунктына “Дед Сатай был бием” деп бадырайтып тұрып ашық жаздым. Бұл жолы ешбір сұрақ болмай, бірден қабылдандым.

Атам Сатай би туралы ел ішінде білетін кәрікөздер о дүниеге кеткендіктен көп нәрседен хабарсыз қалдық. Бұрынғы Қарқара ауданының орталығы, тау етегіндегі Қырғызсай ауылында атама арнап соғылған биік күмбез болғанын, оның 1960 жылдарға дейін тозығы жетсе де, қалқайып, тұра-тұра кейін құлап қалғанын естуші едік.

2003 ж. жарыққа шыққан “Бәйдібек баба – Алып бәйтерек. Ұрпақтар шежіресі. Албан” атты көлемі 1343 беттік кітаптың 698 бетінде “Қосай қарияның айтуында Жарты руында елі сөзіне тоқтаған Түлкібай, Сауранбай деген болыстар өтіпті. Бекен би, Асылбек би, Сатай би туралы қызықты-қызықты әңгімелер ел зердесінде. Сатай би 1858 жылы туып, 1903 жылы қайтыс болыпты. Ол кісінің асында бүкіл албан жиналып, атақты биді еске алғаны жайлы да Қосай шешен әңгімелеген-ді. Бұл күнде осы тегі жақсы әулеттің ұрпақтары, қазақ деген халықтың туын көтеретіндей дәрежеде. “жақсының ұрпағы да жақсы болады” деп халық бекер айтпаған ғой” (Досан Жанбота, ақын, жазушы) деген жолдар бар.

Қазақстанның еңбек сіңірген экономисі Ә.Жұмаділұлының 2004 ж. “Раритет” баспасынан шыққан “Қаржыгер” атты кітабының 23 бетінде: “Жанұзақ Сатаев марқұм ақкөңіл, ашық жүзді, қамқор жан еді, өзі біздің елге жиендігі бар. Таңатар-Қангелді-Тырбақтан тарайтын атаның Ұлпа атты қызынан туған. Ұлпа ел-жұртына сыйлы Сатай бидің бәйбішесі екен. Оның үстіне Жанұзақ отызыншы жылдары әкеммен бірге ОГПУ-де қызмет атқарған, сол күндері НКВД-ның аудандық бөлімшесінде учаскелік милиционер болып істейтін. Кейін аудандық милиция начальнигі. Қызы Күләй, ұлы Телқожа менімен бір сыныпта оқитын”, - деп жазылған.

Атам туралы толық деректер әлі күнге жиналған жоқ. Облыстық мұрағаттан материалдар іздеуге ешбір мүмкіндігім болмай жүр. Қол босап, жұмыс жеңілдеген соң Мұқа атам, Жанұзақ тәтем туралы да материалдарды жинастыру ойымда бар.

ҰЛПА АТА (1860-1938)

Мұқа, Жанұзақ аталарымыздың анасы Албан тайпасының Айт аталығына тән Таңатар руының Қангелді атасының қырбағынан тараған Иманкүлқызы Ұлпа Бегеш келіні Жаркент уезінің Қарқара жайлауында өмірге келіп, 1938 ж. Нарынқол ауылында 78 жасында дүниеден өткен.

Сатай атам би болып, дәуірі жүріп тұрған кемел жасында кенеттен қайтыс болады да ендігі сайлау болып, жаңа би сайланғанша, ол кісінің орнында екі жылдай Ұлпа атам билік жүргізіп, өзінің әділдік ісімен ел-жұртына қадір-қасиеті артып, зор беделге ие болыпты. Үлкен-кіші сөзіне тоқтап ерекше құрмет тұтыпты. Сондықтан да ұрпақтары Ұлпа әжемізді әйел адам болса да ата атап кетіпті. Осы әжем (атам) мені 8 айға толғанымда, тұңғыш шөбересі болғандықтан бауырына салып алыпты. Аса мейірленгендіктен болар, кеудесі иіп сүт шыққанын, менің төртке шыққанымша төсіне жармасатынымды айтып отырушы еді жарықтық. Тілім шыға бастағаннан алғашқы сөзім ата болғанын да естеріне салып, әңгіме үстінде айтып отыратын-ды.

Ол кісі ажарлы да көрікті, аққұба өнді, бойшаң келген, сылаң тұлғалы, іркілдеген семіз де емес, ыңыршақтай арық та емес, ашаң денелі болатын. Үстіндегі киімдері құйып қойғандай, ерекше сымбат беріп жарасып тұрар еді. Мен 4-5 жасқа келіп, есейіп ержеткенде байқағаным - әдемі де сәнді көйлектері мен зерлі, әшекейлі камзол, пешпент, шекпендері, зерлі шапандары мен күміс белбеулері, сәнді, өкшелі кебістері мен етіктері, әдемі кебістері, әсіресе білезіктері мен сырғалары әлі көз алдымда. Бірде өсіп қалған әпкем, немересі Күләйды шақырып алып, алдына отырғызып, мойнына алқасын, шашына тақ деп шолпысын да бергені есімде.

Атам жазды күні тойға барғанда немесе қонаққа барарда басына күндігін киер еді. Аппақ ақ матадан жасалған сол күндігі өте жарасып, сән беріп тұратын. Атамның астындағы боз жорға аты да, оның үстіндегі күмістеген ертұрманы, аттың күміс жүгені мен өмірлік, құйысқандары жалтырап, күнмен шағылысып тұратын. Ел аралап, қонаққа барған кездерде мені тастамай, 5 жасыма дейін алдына алып жүргенін ұмытпаймын.

Егерде мені апармай, тастап кеткенде, қайтып келген соң қатты жылап, қасына жоламай немесе итеріп жібергенімде жалынып-жалпайып, құшып-сүйіп, әбден әбігер болып, ендігәрі ешқашан тастамайтынын айтып, ант-су ішіп, мені әйтеуір көндіріп, ашуымды басушы еді-ау, қайран, қасиетті атам.

Мен үш жастан асар кезімде аға-жеңгелерім қатты еркелетіп, тіліме қызығып сөйлете беруге құмартатын. Бірде Күлгін жеңгем “саған қыз айттырамыз, Құмаштың қызын әперіп, келін түсіреміз” дегенде ойбай салып, қатты жылап “мен атамнан басқа ешкімді алмаймын”, – деп, зар қағатынмын. Атам болса, мені жуатып, “менің алтыным ешкімді алмайды, сандалмай тыныш отырыңдар. Кейін азамат болғанда ғана әйел алады. Ол әйел өте әдемі, ақылды, керемет келінім болады” – деуші еді. Сол қасиетті атамның аузына құдай салған болар, атамның ақ тілегі орындалып, өзі сияқты ақ көңіл, ақ ниетті қызға үйлендім де ол туған-туыс, дос-жарандарымның көңілінен шығып, бұл күнде бақыты асқан үйлі-баранды жандар болып, ұлдарымыз бен немерелеріміз, сол аталарымның немерелері мен шөберелері өсіп ержетіп отыр.

Атамның ел алдындағы қадір-қасиет, беделі жоғары болған. Сондықтан ел-жұрт қадірлеп, аса қасиет тұтып, Ақ әже, Би апа, Би шеше деп атап кеткен екен. Ол кісінің ерекше бір халыққа пайдалы ісі – шипагерлігі еді. Бұл іс – белгілі бір кәсібі емес, өз бойына біткен, құдай қуат беріп қолдаған табиғи талап қой деймін. Өсімдіктерден дәрі жасау, тамыр ұстап, адамның бойындағы кеселін дәл тауып, тура айту. Науқас, сырқаттарға ем-дом жасау, олардың сауығып, жазылып кетуіне себепші болу сияқты шаралардың шебері ғана емес, нағыз халық емшісі, дәрігері еді.

Атамның қалтасында шүберекке түйіп сақтап жүретін дәрі-дәрмектері болатын. Оларын қатты сырқаттанғандарға табанда беріп, көз алдында жеңілденіп, жазылып та айығып кеткендерін өз көзіммен көріп, көзайым болушы едім. Мені жас кезімде екі аурудан жазып, аман-есен айықтырғаны бар. Төрт жасымда, жаз айында аяғымды баса алмай, түрегеп жүрмек түгіл, еңбектей алмай қалған кезімде, асқынған ревматизмге душар болғанымда, бір ай емдеп, содан ұшты-күйлі жазылып кеттім. Екінші рет тамағым үсті-үстіне ауырып, мазам болмайтын. Ол ауруымның атын кейін есейген кезімде білгенімде ангина екен. Қазақша аты – баспа. Осы ангина-баспадан да құтқарды мені. Оны емдеудің жолын, ем-тәсілін өзі істеді. Бүгінге дейін сол аурумен ауырмаймын. Мүлдем қоштастым. Атамның қалтасында да, үйдегі дәрі-дәрмек салатын сауытында да ашудас деген дәрі болаын. Онымен біздің аузымызды шаятын. Демек, ол қазіргі тіс тазалағыш паста орнына жұмсалған екен. Ал жөтелі басылмаған көкжөтел балаларға немесе суық тиіп, тұмаудан кейін жөтелі басылмаған кезде ине ұшына үлкендігі бидай дәніндей апиыңды шаншып, от жалынына екі-үш рет әрі-бері аударып, пісіріп, сәл суыған соң аузыңа салып, сүтпен жұтып жібересің. Сәл уақыттан соң, яғни 5 минуттан соң жөтелің пышақ кескендей тиылатын.

Сақинасы ұстап, басы ауырған адамдардың қаншасын емдеп жазбады ол жарықтық. Қалтасында кішкентай ғана қандауыр болатын. Басы ауырып, түн ұйқысы төрт бөлініп, өң-түстері қашып әбден қиналған жандардың қаншасы келмеді ол кісінің алдына. Қиналып, жадап-жүдеп келген дімкәс жандарды

отырғызып қойып, дереу бір-екі қарыс құрым киізді өртеп жіберіп, оның күлін ақ шүберекке салып қасына қойған соң, ауру адамды жүресінен отырғызып, алдымен басын, желкесінің жоғары жағын уқалап, тамырларын саусағымен басып, осы жерін ауыра ма? деп сұрағанда, әлгі ауру, - я, ата, сол жер, дәп сол тұс дегенде, қандауырдың ұшымен сол тұсты шаншып жібергенде қара қан бұрқ ете түседі. Әлгі адамға еңкей, еңкейе тұс деп айтқанша-ақ қаны шапшылайды. Арада едәуір уақыт өтіп, қара қан азайған соң қызыл қан аға бастағанда әлгі жерге дайын тұрған құрым киіз күлін шаптайды. Қан дереу тоқтаған соң басып тұрған саусағын бірден босатып, тағы да күл салып, басып-басып қойып, қан әбден тоқтаған соң, болды, енді тұр орныңнан дегенде, әлгі адамдардың “ой, ұзақ жасағыр ата! Көзіміз ашылды-ау енді”, - деп орындарынан қуанып тұрып кеткендердің талайын көрген едім.

Атам тамыр ұстап, сенің ауруың жел, сенікі ыстық екен деп жататын. Ол ауруға қарсы не істеу керектігін тәптіштеп айтып беретін-ді.

Егерде сол кездерде атамның емдерін, қандай дәрі-дәрмек бергендерін, қандай өсімдіктерден дәрі-дәрмек жасайтындарын т.б. ем-домдарын жазып алсам, бұл күнде бір шипагерлік еңбек болары сөзсіз еді. Амал жоқ, ондай ой кезінде бізде болмады ғой.

Біздің үйге атама сәлем беру, шаруаларын айтуға адамдар көп келетін. Есігіміз айқара ашулы тұрушы еді. Ақ дастарқанымыз ешқашан жиылмайтын.

Алтын атамның 1932 ж. шілде айында Қарқара жәрменкесінде, біздің алты қанат үйіміз Қарқара өзенінің жағасында тұрғанда үйімізде Ораз Жандосов жұбайымен қонақ болып қонған күні татымды да тартымды әңгімесі, оған Ораз ағаның разы болуы да менің есімде сақталуда. Ал 1936 ж. шілде айының екінші жартысында сол Ораз Жандосов қасында Ораз Исаев, Ұзақбай Құлымбетовтер бар Қарқара ауылында отырғанда түс кезінде біздің үйге келгені. Түстеніп отырғанда Ұлпа атаммен әңгімелері де ұмыт болған жоқ (оны Сатайұлы Жанұзақ туралы тақырыпшада толығырақ айтам).

Мейірімді де шапағаты мол қайран, асыл атам “қанаттыға қақтырмай, тұмсықтыға шоқыттырмай” мені ерке-бұлан етіп, қатты еркелетіп, 10 жасымда ол дүниеге аттанғандағы менің мұң-зарым-ай! Өмір бойы еске алудан басқа қолымнан келгені – 2007 ж. жарық көрген “Қазақ ономастикасы. Атаулар сыры. 3. 532 бет” сол қасиетті де сүйікті атам мен асыл анама “Осы еңбегімді қасиетті де ардақты әжем Ұлпаның, асыл анам Айсараның аруағына бағыштаймын” деп жазып едім. Топырақтарың торқа болғай, марқұмдар, асыл аналарым!

САТАЙҰЛЫ МҰҚА (1880-1943)

Мұқа атамыз Жаркент уезінің Сартоғай болысына қарасты Шарын қыстағында 1880 ж. күз айында дүниеге келіп, 1943 ж. Нарынқол ауылында 63 жасынла қайтыс болған. Жұбайы Бопажан шешейдің айтуынша, 1943 жылы Ұлы Отан соғысының майданында сүйікті ортаншы ұлы Оқас Севастополь қаласын жаудан қайтарып алу шайқасында 33 жасында ерлікпен қайтыс болса, туған інісі Жанұзақ 1943 ж. тамыз айының басында 43 жасында Калинин майданындағы кескілескен қатты шайқаста миномет ротасының минометшілер

отрядының бастығы болып жүріп, ауыр шайқаста ерлікпен шейіт болып, әкесінің туған ағасының ұлы Өмірзақ та сол жылы шілде айында 40 жасында Горький қаласы үшін шайқаста батылдықымен оққа ұшқан хабарларын естіп, қатты құса болып, ауыр дертті көтере алмай дүние салды. Бұл жайт бәріміздің де жанымызға қатты батты. Амал нешік, “жетім қозы маңырақ, маңырақ да отығардың” кебін киіп, өлімші халде күн көріп, тірлік еттік емес пе?!

Мұқа атам орта бойлы, дембелше денелі, қара торының кербез келген сұлуы, екі беті шиқандай болып, екі көзі қап-қара көмірдей жалтырап тұратын ажарлы да көрікті адам болатын. Ол кісі қағытпа, сықақ сөздерге бейім, дос-жаран, құрбы-құрдастарын бір ауыз өлеңмен сықақтап, мысқылдап жүруші еді. Дегенмен қара сөзге дес бермейтін шешендігі де мығым, тілмар, ылғи мақалдап сөйлейтін әдеті болатын.

1934-38 жылдары туыстар арасында тұратынбыз, бір колхозда 80 үй. Тұтасымен бір атаның ұрпағы, әзіл-қалжындары жарасымды, ұйымшыл, бірліктері күшті. Ойын-сауық, қуанышты кештерде 6-10 жастағы біздер де қалмай, қабаттаса жүре беретінбіз. Мұқа атамның құрдастары: Рысбек, Сүттібай, Бүке, Мақсұттар Мұқа болыс десе, жасы келген келіндері болыс жәке дейтінін үнемі еститінмін. Бірақ 37 жылдардан соң ешкім де Мұқа атамды болыс деп атаған емес. Оның мәнісін кейін ес жиып, есейген соң түсіндім.

Атам ат үстінен түспейтін. Колхоз шаруасына бел шеше сыбанып, қара жұмыс істегенін көзім шалған емес. Шөп шабыс, егін орағы кездерінде ат үстінде жүріп, жігіттерді күлдіріп, көңілдерін көтеріп жүруші еді. Ал күзде астық орағы кезінде үнемі өз замандастарымен бірге қырманға барып, қырмандағы астықты тазалау жұмысына қатысатын. Бірақ ол кісі қолына күрек не айыр алып қимылдай бастаса, жасы кіші іні-туыстар дереу өздері іске кірісіп, ол кісіні ығыстырып, шеттетуші еді. Бірақта атам барлық науқанның басы-қасында жұртпен бірге болатын. Әзіл-қалжың, мәнді де мазмұнды әңгімелерімен жұртты күлдіріп, көңілдендіріп жүретін. Бұл кездерде мені де қасынан тастамай, ертіп жүруші еді. Сол жүрістерде де кейбір замандастарының әу, болыс деп қалатынын естуші едім.

Уақыт өте келе бір мақалада атамды болыс деп жазған сөйлемді оқып, қайран қалғаным бар.

1991 ж. атақты Албан көтерілісінің 75 жылдығын атап өту барысында облыстық және республикалық газеттерде мақалалар легі толастамай тұрған. Алматы облыстық “Огни Алатау” газетінде Алматы облысы мұрағатының (архивінің) директоры С.Боранбаеваның “Бурлящая Каркара” атты мақаласын оқып отырғанымда: “Против решения народа выступили крупный феодал Саурыков Тунгатар, волостные управители Султанкулов Рахимбай и Мукаев Сатай. Они настаивали на безограниченном выполнении указа в установленные приставом сроки” деген сөйлемдерге сенерімді де, сенбесімді де білмей аң-таң болдым (С.Боранбаева. Бурлящая Каркара. Огни Алатау. 12 декабря 1991 г.). мақаланың бұл сөйлемдеріндегі көзіме оттай басылғаны атамның аты Мұқа, оның әкесінің аты Сатай, бірақ керісінше Мукаев Сатай болып жазылып тұр. Ойымша, қазақ дәстүрімен Мұқа Сатай - әуелі өз аты, содан соң әкесінің атымен аталу жалпы қазақ баласына тән, ортақ дәстүр ғой. Ал құжатты орысша

жазғандар Мұқа есіміне орыс фамилияларының -ев қосымшасын қосып, нақты кісі есімін фамилияға айналдырып жіберген сияқты.

Тарихта белгілі 1916 жылғы Албан көтерілісінде ірі бай Саурықов Тұңғатар мен болыс Сұлтанқұлов Рақымбайдың бары айқын. Олар атақты жазушы М.Әуезовтің “Қилы заман” хикаясында да анық аталады. Бірақ Мұқа Сатай еш жерде жоқ, аталмайды. Мұқа атам 1916 ж. бар адам, ол кезде 36 жастағы кезі екен. Бірақ бұл кезде ол болыс емес, сірә отыз жастан асқан кезінде болып, 1914 не 1915 жылдар ол міндеттен босаған болу керек. Мұқа атамның 6 ұлы болды. Ұлы Отан соғысына бастан аяқ қатысып, бірнеше рет жарақат алып, аман қалған, Ленинград қаласын қорғауға көп еңбек сіңірген Әшім ағаның бір әңгімесі әлі есімде. Албан көтерілісін басуға патша әскерлері келгенде, бір офицерді өте қажетті шаруамен Қарақолға жеткізу, жол көрсету үшін пристав адамдары Мұқа атамды жанына қосып береді. Атам айналма жолмен апармаққа, түлкі бұлаңға салғанын әлгі офицер сезіп қойып, алдына салып, винтовасын кезеп, жай бытырамен әлденеше рет атады. Бірақ оқ дарымайды. Содан соң атам оған қарап, мен алдыңа түспеймін, қатар жүрем деп келеді де, әлгіні аттан аударып тастап, қолындағы мылтығын тартып алып, атын қатарына алып, әлгі адамды айдалаға тастап, желе жортып кетіп қалады.

“Огни Алатау” газетін оқыған соң мақала авторымен сөйлесуге не болмаса облыстық мұрағатқа барып сұрастыруға уақытым болмады. Бұл мақаладағы жайды егжей-тегжейлі анықтап білу парызым екені сөзсіз.

Мұқа атамның 6 ұлының үшеуінен тараған немере-шөберелері Астанада, Алматыда, Есік қаласында, Нарынқолда қызмет істеп, өсіп-өніп жатыр.

САТАЙҰЛЫ ЖАНҰЗАҚ (1900-1943)

Бұрынғы Жетісу болысы, Жаркент уезінің (қазіргі Алматы облысы, Райымбек ауданының) Қарқара-Сарыжаз ауылында дүниеге келген. Әкесі Сатай би дүние салғанда 3 жастағы сәби кезі екен.

Жас кезінде ауыл молдасынан оқып, мұсылманша білім алытты да 1930 жылдары латын әліпбиіне көшкенде өз тұсынан жаттығып, латынша жазуды меңгеріп кетіпті. Бұл аймақта кеңес үкіметі орнаған соң 25 жасар кезінде қызметке орналасып, әуелі өз ауылындағы союзқосшыда істейді. Одан кейін ОГПУда инспектор болып 1930 жылға дейін қызмет атқарады да, келесі жылдан бастап, яғни 1931 жылдан аудандық НКВД-ның учаскелік милициясында Сарыжаз, Жалаулы ауылдарында қызмет атқарады. Бұл кезде бандымен күресу, Қытайға бет алған елдің бетін қайтару ісімен батыл күресуде белсенділік көрсетіп, бірнеше дүркін басшыларынан алғыс алып, көзге көрінді. Әсіресе 1930-32 жылдары кеңес үкіметіне қарсы шыққан ақ бандылармен күресу ісі күшейе түседі де, аудандық милиция бастығы қызметіне тағайындалады.

1932 ж. шілде айында Қарқара жәрменкесінде, Қарқара өзенінің бойында алты қанат ақ үйде отырғанымыз, сол кезде 4-тен 5 жасқа аяқ басқан менің жадымда жақсы сақталған. Біз отырған ақ үйдің айнала-төңірегі терендеп қазылған ор еді де, есік алдында қарулы күзетші милиционерлер тұратын. Бірде

Ораз Жандосовтың зайыбы Фатимамен біздің үйде 2-3 күн қонақ болғаны бар. Фатима жеңгейді мен орыс әйелі екен деп түсінгем. Мені құшақтап, бетімнен сүйіп, маңдайымнан сипағаны әлі есімде. Ораз ағайдың жайдары жүзі, кең маңдайы, кері қайырған қайратты қара шашы да көз алдымда. Ол кісі де мені еркелетіп, маңдайымнан сүйген. Бұрынғы суреттерін газеттерден көргенімде ол кісіге ұқсатпаушы едім, сол 5 жастағы көзіммен көрген бейнесін өткен жылы “Қазақ әдебиеті” газетінде шыққан суретінен анық таныдым. Оны кіші ұлы Әлиге де бір көргенде айттым. Жанұзақ тәтем (біздің елде балалары әкесін тәте дейді) сол кезде беліндегі алтыатар тапаншасын еш тастамайтын. Үйде қонақтар қонбаған кезде, бірде ол тапаншасының оқтарын шығарып алып, маған ұстатып ойнатқанын, содан кейін жасырын тағып жүретін кішкентай тапаншасын шығарып алып, қолыма беріп, бұның аты брауниг деп ойнататынын күні бүгінге дейін ұмытпадым.

1932 ж. күздігүні мектепке жартыншы класқа әпкем Күләймен бірге барғанымда басыма шлемін кигізіп жібергені де есімде. Мұғаліміміз күлмендеп, начальниктің баласы келді оқуға дегені бар.

Тәтем осы милициядан соң колхоз бастығы болып, Кеген ауылының төменгі жағындағы Жалаулы ауылында 2 жылдай тұрдық. Одан кейінгі жылдары осы аудандағы №50 жылқы зауытында жылқы фермесін басқарды. Сол кезде 1936 ж. шілде айының орта кезінде біздің үйге бейтаныс үш адам күндіз келіп, 2 сағаттай отырып әңгіме-дүкен құрды. Тәтем олармен атақты Қарқара жайлауына жүріп кетті. Ол жақтан қайтып келгенде естігенім үстіне ақ гимнастерка киіп, белін жібек белбеумен байлаған, басында ақ фуражкасы бар кісінің Алматы облыстық Атқару комитетінің төрағасы Ораз Жандосов, үстінде қара былғары пиджак, басына қара былғары фуражка киген, қара хром етік, қара шалбарлы адамның Қазақстан Совнаркомының төрағасы Ораз Исаев, ал төрде отырған, мұртты қараторы, басына құндыз бөрік киген кісінің Ұзақбай Құлымбетов, Қазақстан Орталық Атқару комитетінің төрағасы екенін айтып түсіндірген еді. Сонда әңгімені тыңдап отырған Ұлпа атам, бәсе, олардың біздің аудан адамдары еместігін, тегін кісілер емес екенін байқап қалған едім. Өйткені сөз, әңгімелерінің беталысы басқаша еді. Мені әңгімеге тартып, қайдағы-жайдағыны, есте жоқ ескі әңгімелерді сұрағыштағандарынан-ақ ұғынып қалған едім, - деп жатыр.

Бұл кісілердің біздің үйге түсуінің сырын кейін білдім. Тәтемнің айтуынша, Ораз Жандосов біздің үйде бұрын 2 рет болған, сол кезде тәтемнің тартқан күйлері мен айтқан әндерін тыңдап, мейлінше разы болған ғой. Тәтемнің бұл өнерін бүкіл аудан, ел-жұрт біледі емес пе?!

Ол кісі 10-12 жасынан өнерге тым әуес болып, домбыра тартуға машықтаныпты. Ауылда күй білетін домбырашылардан күй тартуды, ән салуды үйреніп қоймай, басқа ауылдардағы, тіптен алыс жерлердегі күйшілерді ізеп барып, апталап жатып күй үйреніп қайтады екен. Осындай қажырлы да табанды ықылас, сүйіспеншілігінің арқасында өзі жан-тәнімен қалаған өнерді игеріп, уақыт өте келе елге белгілі әнші, күйші атанды.

1926 ж. қазақтың әйгілі әнші-күйші әртістері біздің елдегі Қарқара жәрмеңкесіне барғаны мәлім. Олардың сол сапарында атақты халық әншісі Иса

Байзақов та болыпты. Иса Байзақовтың айтқан өлендерін сүйсіне тындап, өзімен жеке әңгімелескен әкеміз Жанұзақ олар кеткен соң ел ішінде сол өлендерді айта-айта әбден машықтаныпты. Ол кезде жыл сайын өтетін Қарқара жәрменкесіне атақты адамдар Алматыдан да көп барады екен. Өзінің осы жаққа бір барған сапарында атақты Ораз Қиқымұлы Жандосов әкеміздің ән-күйін тындап, қатты разы болыпты.

Тәтемнің тағы бір жақсы ісі — кешкі тамақтан соң майшам алдында отырып, батырлық дастандар мен ғашықтық жырларды: Қобыланды, Алпамыс, Қамбар т.б. батырлар мен Қозы Көрпеш-Баян сұлу, “Қыз Жібек”, Шәкәрімнің “Дубровский” поэмасын т.б. дауыстап әндетіп, сағаттап оқып отырғанда ұйып тындайтын едік.

Мен естияр болып өсіп, сегіз жасқа келгенде күй үйреткені бар. Бірақ қаншама тырыссам да үйрене алмадым. Бұған тәтем де қынжылды. Өзім болсам қатты уайымдадым. Амал нешік, өнер қонбады.

Бұл өнерге есейіп ержеткенде ғана зорға қолым жетті. Тәтем қан майданда, біз елде тар қапас, ауыр жайтта жүргенде төрде ілулі тұрған, өзінің көзінің қарашығындай сақтайтын қымбатты домбырасын қолыма алып, дыңылдата, шерте жүріп, ән салуды үйрендім. Тәтем тартатын халықтың қара күйінің там-тұм әуезін келтіретін болдым. Еліміздің атақты ақыны Бөлтірік ақынның “Бөлтіріктің күйі” деп тартатын күйдің де мотивін ептеп келтіргендеймін. Көбіне халық әнінің кез келгенін домбырада айнытпай тартатынды шығардым. 1947 ж. Абай атындағы Қазақтың педагогикалық институтының 1 курсына оқуға түскенімде, бір айдан соң домбыра кружогына қатысушыларды қабылдайтынын оқыдым да сол кружокқа қатыстым. Арада екі жыл өткенде көптеген күй үйрендік. Құрманғазы, Дәулеткерей, Тәттімбет күйлерін әжептәуір меңгеріп, домбыра оркестрінде ойнау дәрежесіне де жетіп едік. Осы өнер Ғылым академиясының Тіл білімі институтына 1952 ж. қызметке келгенде де жалғасты. Ол кезде Институтта ән-күй кружогы бар. Институт қызметкерлеріне мереке сайын концерт беретінбіз. Міне, әкеге деген зор құрмет осылай оянған еді. Кейіннен домбыра шеберіне арнайы жасатқан қара мұқабалы, сәнді әрі шешен домбырамды биыл немерем Ернарға тарту ретінде — атадан ескерткіш деп ұсындым. — Үлкен аталарыңның әруағы қолдасын, шырағым, шыбын жаным. Қасиетті өнер саған қонсын! Бақытты бол, еліміздің аяулы азаматы болып, ел көңілін шалқытып, дуылдатып, думандатып жүретін сүйіктісі бол, - деп аманаттадым. Жанұзақ атаң “Аққу”, “Бозінген”, “Боз айғыр”, “Қара төбет”, “Ақсақ құлан”, “Қара күй”, “Бөлтіріктің күйі” тағы басқа күйлерді, “Ардақ”, “Смет”, “Баянауылдың басында”, “Бипыл”, “Қаракесек”, “Екі жирен”, “Аққұм” сияқты толып жатқан өлендерді мәшіне келтіре шырқаушы еді. Әрбір күйді орындау алдында оның шығу тарихын, мән-мәнісін тыңдаушыларға толық айтып, әңгімелеп беретін.

Тәтем сылаң бойлы, шамамен 1 метр 75 см, ашаң ақ сары өнді, шашы бұйра, саусақтары салалы, жүзі жылы да мейірлі, өткір тілді, ел-жұртты қыран күлкіге батырып жүретін, шадыман шарт мінезді кісі еді. Құрбы-құрдастары мен жора-жолдастары, оларға еліктеген жұрт Жанұзақ найзағай деп атайтын.

Атақты композитор Нұрғиса Тілендиевтің мінез-кұлқын көбіне тәтеме ұқсататын едім. Оны Нұрғисаның өзіне де айтқаным бар.

Тәтемнің әдемі де сазды, шабытты күйлерді орындаудан бөлек, балаларды қуантып, көңіл-күйін көтеріп, мәз ғып шаттандыратын “Ортеке” ерекше еді. Ағаштан жасаған текенің 4 сирағы мен мойнына, басына жіп тағады да олардың үш жағын домбыра тартатын оң қол саусақтарына байлайды. Домбыра тартқанда саусақ қимылына қарай әлгі ортеке секең қағады. Онысы кәдімгі биге немесе ортекенің жүріс-шабысына қатты ұқсайтын.

Тәтем туған-туыс, кемтар ағайындарға аса қамқор да мырза болатын. Біздің әулеттің оншақты үйінің қамы тұтастай сол кісінің мойнына түсетін-ді. Бұл жайт әсіресе жаз алты ай жайлауда, жәрмеңкеде 3 ай бойы қатар, бірге көшіп-қонып жүргенде жұрт көзіне анық шалынатын.

Ұлы Отан соғысына аттанғанға дейін аудандық мал дайындау мекемесінің директоры болып қызмет атқарғанда да бұл қамқорлық, дос-жарандарымен сыйластық, біздің үйге келетіндер үшін есік ашық, еш жабылмайтын.

Соғыс кезінде шаруашылық басындағы басшылардың көбіне әскерге алынбауы жөнінде бронь берілген. Ол бронь тәтемеде де болды. Өрімдей жас бауырлары, елдегі бас көтерер ер адамдар түгелімен майданға аттанып, ел іші саябырсып қалғанын көргендіктен қатты қайғырып, шыдамы шектен шығып, қатты мазаланатын болғанын, оның шет жағасын шешемізге айтатынын кейін білдік. Шыдамы таусылған әкеміз 1942 ж. маусым айында аудандық әскери комиссариатқа барып арыз беріп, өз еркімен майданға аттанды. Сол кеткеннен мол кетіп, Кемеров қаласында 6 ай бойы әскери дайындықтан өткен соң Калинин майданындағы кескілескен шайқасқа миномета ротасының командирі ретінде қатысып, ерлікпен қаза болғаны жайындағы “қара қағазды” 1943 ж. 15 тамызда аудан басшылары мен елде қалған жолдастары үйге әкеп, көңіл айтты.

1943 ж. қыркүйекте 10-сыныпқа барған соң қазан айында комсомолға мүшелікке өттім де туған жылымды 1926 ж. деп жаздырдым (бұрынғы құжаттарымда шын туған жылым 1928 ж. болатын). Ондағы ойым майданға барып, немістерден әке кегін алу еді. 1944 жылдың қаңтар айында 1925-1926 жылы туылған оқушыларды әскерге шақырды. Ол тізімнің ішінде мен де бар едім.

Әскерге шақырылғандардың бәрі, негізінен мектеп оқушылары болғандықтан аудандық военком толық құрамымен мектептің үлкен залына келді де, оқушылар сонда жиналды. Алфавиттік тізім бойынша әскер жасындағылардың аты-жөнін айғайлап атағанда, олар дауыстарын гүрілдете шығарып, менмін, мен бармын! десіп жауап беріп жатты. Ең соңғы партада отырған менің фамилиям аталғанда, балапан қораз сияқты шіңк етіп “я здесь” дегенім сол еді, аудандық военком А.Косопалов мені дереу шақырып алды да “Кругом марш! Сукин сын, иди в сельсовет, исправ подлинный год рождения” деп қуып жіберді. Ол менің тым әлжуаз, әлі де кәмелетке жасым толмағанын бірден байқағаны анық-ақ білініп тұрды. Ауылдық кеңеске барып, есеп

кітабына 1927 ж. туылған деп жазғыздым. Сонда да әскерге тез барып, майданға кіріп, неміс фашистерінен әке кегін алсам деген ниеттен арылмадым.

Біздің бағымызға 1945 жылдың 8 майында соғыс аяқталып, жау күйрей жеңілді. Ұлы жеңістен соң біздер запаста қала бердік. Халқымыздың “орнында бар оңалар” деген даналығы орнына келді. Біздер соғыс жылдары ауыр тұрмыс кұрып, көп қиыншылық көрсек те аман-сау, тірі қалдық. Ел-жұрты, біздер, отан үшін жанын қиған елінің арлы азаматы Сатаев Жанұзақтың ұрпақтары бұл күнде өсіп-өніп, тәуелсіз мемлекетіміздің гүлденіп, шарықтап дамып, өсіп, көркею жолында миллиондаған отандастары қатарында еңбектенудеміз. Қызы Күләй Жанұзақованың 5 баласы – 3 ұл, 2 қыз; ұлдары Телғожаның екі ұлы: Жанұзақов Еркін, Жанұзақов Жарқын, олардың балалары: Жанұзақов Ернар Еркінұлы 9 сыныпта; Жанұзақова Зарина Жарқынқызы – жоғары білімді, магистратураны аяқтап, диссертация қорғады, Жанұзақов Санжар Жарқынұлы – 7 сыныпта. Олар ата аманатын арқалай алған, болашаққа апарар сенімді мұрагерлер.

САТАЕВ СЕЙДІН МҰҚАҰЛЫ (1907-1994)

Сейдін тәтем – Мұқа атаның ортаншы ұлы, 1907 ж. Қарқара ауылында дүниеге келіп, 3 ақпан 1994 ж. Нарынқол ауылында қайтыс болды. Күмбезі Мұқа атам, Ұлпа атам және інілері Әшім, Бакмолда қойылған зиратта, Нарынқол ауылының бер жағындағы, Нарынқол өзенінің бойындағы қалың тоғай тұсында.

Аталарым мен әжелерім осы ағаны да тәте деп айтуды тілім шыға бастағаннан үйретіпті. Ауыл молдасынан оқып, хат таныпты. 1929 ж. 22 жасында Жаркент уездік 2 жылдық совпарткомды аталас туысымыз Нұрбапа Өмірзақовпен бірге 1931 жылы оқып бітіріпті. Өте жақсы оқып бітірген соң Сейдін тәтемді сол мектепте мұғалімдікте қалдырыпты да Нұрбапа ағамыз Сартоғай болысына Союзқосшы батығы қызметіне тағайындалыпты (бұл ағай кейіннен қазіргі Алматы облысының Ақсу ауданында аудандық партия комитетінің бірінші хатшысы, одан соң Еңбекшіқазақ аудандық партия комитетінің бірінші хатшысы болып істеп жүргенде 1-рет сайланған Қазақстанның халық депутаты ретінде Қазақстан Орталық атқару комитетінің (1940 жылдан бұл орталық Атқару комитеті – Қазақстан Жоғарғы Советі болып аталған) төрағасы болып, 1940 жылға дейін істеп, Мәскеуге Орталық партия комитетінің жолдамасымен Жоғарғы партия мектебіне білімін тереңдету үшін оқуға жіберілген).

Ал тәтем болса, Алматы облыстық партия комитетінің жолдамасымен 1932 ж. Алматы қаласындағы Республкалық 4 жылдық Комвузға жіберілген. Осы комвузды 1936 ж. (белгілі жазушы Әбу Сәрсенбаевпен бірге оқыған) бітірісімен Алматы облысы Балқаш ауданына аудандық жер бөлімінің бастығы етіп тағайындайды. Бұл қызметті екі жыл атқарған соң 1938 ж. Кеген ауданындағы №50 жылқы зауытының политотдел начальнигі (саяси бөлім) қызметіне тағайындалған.

Бұл жауапты қызметті екі жыл атқарған соң Кеген аудандық шикізат дайындау мекемесінің директоры қызметіне ауыстырады. Нарынқол ауданына 1940 ж. аудандық атқару комитетінің орынбасарына тағайындалып, қызметке құлшына кірісіп жүрген кезде, 1941 ж. соғыс басталып, ел басына қиыншылық түскен кезде Ұлы Отан соғысына аттанды. Ұлы Отан соғысының аяғына дейін майданға қатысып, рота политругі ретінде жан аямай, ел үшін, жер үшін қатыгез жаумен ауыр шайқастарды басынан өткізіп, Ұлы жеңістен соң елге аман-есен оралып, бейбіт еңбекке араласты. Алдымен аудандағы промкомбинат директоры, содан соң аудандық партия комитетінде ауыл шаруашылық бөлімін басқарып, қызу еңбекке араласып, белсене атсалысты. Бұл кезде көптеген шаруашылықтардың күйзеліп, колхоз шаруаларының қиындыққа ұшырап, құлдырап тұрған кезі ғой. Сондықтан колхоз шаруашылығын нығайтуды қолға алған партия орны білімді, тәжірибелі мамандарға сенім артады да Сейдін тәтемді ауданнан тыс жатқан шалғайдағы Калинин атындағы колхозға бастық етіп тағайындайды. Сол 1948 жылдан 20 жыл бойы 6 колхоз шаруашылығын басқарып, ол колхоздардың мал, егін шаруашылығы, экономикасы, хал-тұрмысын нығайтып, зор табыстарға жеткізді. Сол себепті колхоз бастығы ретінде Мәскеуге әлденеше рет барып, Бүкілодақтық көрменің күміс, алтын медальдарына ие болады. “Құрмет белгісі”, “Еңбек Қызыл Ту” ордендерімен марапатталады. Ал қан майдандағы жауынгерлік ордендері: I және II дәрежелі “Отан соғысы” ордені, “Қызыл Жұлдыз” ордені, толып жатқан медальдары, тағы басқа республикалық, облыстық Құрмет грамоталары да бар еді.

Бұл кісі ерекше кішіпейіл де қарапайым, мінезі жұмсақ, жайдары, көппен тіл табыса алатын, ашық-жарқын адам еді. Сондықтан да ел-жұрт оның адалдығы мен тазалығын аса жоғары бағалады. Алматы облысы Райымбек ауданының 70 жылдық мерейтойына арналған кітаптың (Хантәңірінің етегі – Райымбек баба мекені. Алматы, 2000) 127 бетінде “Сейдін Сатаевтың коммунистік партия мен кеңес өкіметіне ерекше берілгендігін ауылдастары аңыз етіп әңгімелейді. С.Сатаев Кеген, Нарынқол өңірінде ұзақ жылдар бойы шаруашылық басқарды. Еңбегі орынды бағаланып, бірнеше орден, медальдармен марапатталды” деп жазылған. Айтса айтқандай еді. Ол кісі аудандағы белгілі де қадірлі, ел-жұртына аса сыйлы адам болды. Жұбайы Науша Елшібекқызы екеуі 8 бала – 6 ұл, 2 қыз өсіріп тәрбиеледі. Барлығы да жоғары білімді, бұл күнде олар да бала-шағаларын өсіріп, халық құрметіне бөленуде. Тұңғыш ұлы Баққожа – белгілі жазушы-драматург, Мемлекеттік сыйлықтың иегері. Оның тұңғышы Ерлан одан Жәмила, Әдила; Бақытжаннан Нұрлан, Жазира; Нұрланнан – Аяжан, Айгерім; Ақылжаннан – Санат, одан – Абылай, Сәния; Ерұлан, Жанат, Меруерт; Жеңістен – Сапар, Жансая, Ақмарал, Ақбота; Мәлстен – Олжас, Абай, Руслан; Ертайдан – Айдар, Абыз, Нәзира. Екі қызы Әлия мен Әлиша да үйлі-баранды.

МҰҚАЕВ ОҚАС (1910-1943)

Мұқа атамның төртінші ұлы. Орта бойлы дембелше келген, қараторының көріктісі, өте сабырлы, көп сөйлемейтін, мінезі ауыр кісі еді. Жас кезінде ауыл

молдасынан хат танып білім алғанмен, кейіннен латын әліпбиіне көшкенде өз тұсынан сауаттанып, жазу-сызуға шебер болды. Шешеміз Бүбишаның айтуынша, Оқас ағаның жас кезінде, кейін өсіп жігіт болғанға дейін шашы қап-қара өте әдемі, көз тартарлықтай толқынды майда бұйра болыпты.

Ең алғаш айттырып, қырғыз ағайындармен құда түсіп әперген келіншегі Гүлшар екі беті қып-қызыл, өте ажарлы да сұлу еді. Мені 5 жасымда құшып, құшақтап, ерекше бір мейіріммен айналып, мейлінше жақсы көретін. Аға жас кезінен кітап оқуға өте құмар болды. “Қозы Көрпеш-Баян сұлу”, “Қыз Жібек-Төлеген”, “Айман-Шолпан” сияқты ғашықтық жырлар мен “Алпамыс батыр”, “Қобыланды батыр”, “Қамбар батыр”, “Ер Тарғын” сияқты батырлық дастандарды көп оқитын. Туған-туысқандардың үйлеріне барып жүріп те оқып беретін. Кейбір кездерде олардың жеке шумақтарын да жатқа зуылдатып айтушы еді. Ол 20 жасынан колхоз шаруасына қол үзбей қатысып жүрді де, 1935 жылы №50 жылқы зауытының орталығы Қарқара ауылындағы ауылдық кеңестің хатшысы, 1936 жылдан төрағасы болып істеді. 1937 ж. осы совхоздың политотделінің бастығы Юнис Бабаев халық жауы ретінде қамалған соң, О.Мұқаев халық жауының құйыршығы деген дақпыртқа ие болып, аудандық “Екпінді малшы” газетінде үсті-үстіне жазылып, жалған қара даққа тап болды. Партиядан да қуылмақ болды. “Аққа Құдай жақ” болып, жалған жаладан құтылды да. Бұл 1937 жылдың соңғы кезі еді.

Бұл қиын-қыстау, ауыр жайдан құтылған аға 1938 ж. елге, Нарынқолға көшіп барды. Бұл жерде аудандық финанс бөлімінде бухгалтер болып, 1941 ж. маусым айының соңына дейін өз міндетін абыройлы да зор беделмен атқарды.

Ұлы Отан соғысы басталған 1941 жылдың 23 маусымында әскер қатарына алдыңғы шептегілердің бірі ретінде ілінді де майданға аттанды. Сол барғаннан 1943 жылға дейін қан майданда опасыз жаумен аяусыз шайқасып, талай рет командирлерінен мақтау алған асыл аға 1943 жылы шілде айында Севастополь қаласын жаудан құтқарудағы қаһарлы соғыста отан үшін, кейінгі ұрпақ үшін жан тапсырды. Артында аққудай аңырап, көз жасы көл болып, жас жеңгеміз Сара екі баламен қалды. Үлкен ұлдары 1934 ж. туған Қайсар сол жылдың аяғында қайтыс болған. Одан кейін 1938 ж. дүниеге келген перзенттері Зейнеп, 1940 ж. туған Зоя мамаларымен көп қиындықты көре жүріп, өсіп ержетті. Өкініштісі – Зоя аурушаң болды да 36 жасында дүниеден өтті. Зекен (Зейнеп) қарындасымыз әке жолын қуып, білімді де зерделі маман, облыстың белгілі де атақты дәрігерлерінің бірі ретінде әлі де халқына қызмет көрсетіп, зор сый-құрметке бөленуде. Зейнеп пен Болаттың балалары: Қалия, Алма, Әсем үйлі-баранды, өз жұмыстарын үлкен абыроймен атқарып жүріп жатыр.

Мектепте оқып жүргенімде аға екеуміз жаздығүні қалың тоғайға барып, қырғауыл, үйрек, қоян атуды жақсы көруші едік. Демалыс күндері өзен жағасында күн ұзақ болып, қармақ салып балық ұстауды қызықтайтынбыз.

Менің темекіден аулақ болып, шылым шекпеуім, оған құмарлығымның жоқтығы – ағадан қалған ескерткіш. Біздер (көршіміздің баласы Әбді, жеңгемнің інісі Әбдірахман және мен) алтыншы класта оқып жүргенде, бір күні

жиналып түске таман үйде темекі тартып отырғанбыз. Сол кезде Оқас аға үйге кіріп келгені. Бәріміз қолымыздағы папиросты жеңімізге тығып та үлгердік.

Менің папиросымның түтінінің жеңімнен шығып тұрғанын көріп қойған аға қолымды тік көтергені. Түтін будағы үдей берді. Шылымды жұлып алған аға сұқ саусағымен шылымды нұсқап тұрып, бұдан ары шылым тартатын болсаң, сазайынды берем! Бұдан былай шылым тартпа! – деп зекіп, қатты айтты. Оның зиянды екенін бәрімізге түсіндірді. Осыдан кейін күні бүгінге дейін аузыма шылым алған жан емеспін. Жеңгем Сара болса мені жанындай жақсы көретін. Ол кісі дүниеден өткенше арамыздағы сыйластық, татулық пен көңіл қимастық берік болды. Сондықтан да Сара жеңгем мен зайыбым Нариманың қарым-қатынасы, бір-біріне деген ыстық сүйіспеншілігі ерекше, мығым да жарасымды өтті.

Өзіммен бірге туған әпкем дүниеден ерте өтті де, бұл күнде менің сенімім де сүйенішім, нағыз жан ашырым немере қарындасым Зейнеп. Папасының орнын басып жүрген, жоқтаушысы да, іздеушісі де осы жалғыз Зейнеп Оқасқызы.

МҰҚАЕВ ӘШІМ (1915-1980)

Жанұзақ тәтемнен кейінгі әулетіміздегі денелі де, палуан тұлғалы, бойы ұзын осы Әшім ата. Мұқа атамның бесінші ұлы. Әшім ағадан көп кіші інісі 1930 ж. туған Бакмолда, 1944 ж. өмірден жас кетті.

Әшім аға жас кезінен шаруаға бейім, тыңғылықты, мінезі салмақты, сөйлер сөзге шешен, сөздің жүйесін тауып сөйлейтін-ді. Кішкене кезімізде ауыл балаларын жиып алып, көгалға апарып күрестіретін, өзара жарыстырып, қызыққа бөлейтін. Әшім аға соғыстан бұрындары Талғар қаласындағы механизаторлар дайындайтын техникумды бітірген соң ауылда комбайншы болып істеп жүргенде 1939 ж. күй айында әскерге шақырылды. Ағаны біздің үйден аттандырдық. Соғыс алдында Белоруссияның Брест қаласындағы әскер бөлімінде қызмет атқарған. 1941 ж. Ұлы Отан соғысы болғанда жау әскерімен тұңғыш рет шайқасқа қатысқан. Кейін басқа әскери бөлімдерге ауысып, соңғы жылдарында Ленинград қоршауында артиллерист болып, сан рет майданға қатысып, көрсеткен ерліктері үшін марапаттарға ие болған.

Ленинград қоршауын бұзып шыққан жауынгерлермен бірге әскери қызметте болып, Ұлы Отан соғысы жеңісінен кейін 1946 ж. күз айында елге аман-сау оралып, өзінің бұрынғы мамандығы бойынша колхоз-совхоз шаруашылықтарында комбайншы мамандығы бойынша еңбек етті. Зайыбы Рашида екеуі 2 ұл, бір қыз тәрбиеледі. Ұлы Ақылбектен 4 қыз бір ұл Ермек өсіп-өнді. Соғыс жарақатының әсерінен 1980 ж. қайтыс болды. Әшім ағаның балалары: Әсия мен Ақылбектің немерелері Алматы, Есік қалаларында еңбек етіп, өсіп-ұлғайып жатыр.

ЖАНҰЗАҚОВА КҮЛӘЙ (1926-1976)

Күләй әпкем жасынан пысық, зейінді де парасатты болып өсті. Мектепке екеуімізді 1934 жылы бірге берді ата-анамыз. Оқуда ол өте зерек, ылғи өте

жақсы бағалармен оқыды да, мен сылбырлау, босбелбеу болып өстім. Мектепке ерте, 6 жасымнан барғандықтан ба, әйтеуір ұйқышыл едім. Күләй болса, мені шымшылап, қытықтап, оған болмаса қатты жұлқылап, ашуы келгенде тоқпақтап оятып алатын. Үйде де, мектепте де маған үстем. Үнемі үлкендігін көрсетіп, маза бермейтін. Екеуміз Ұлпа атаға жатып кеп таласатын едік. Мен атамның ірге жағында жатқанымда ол от жағына кеп жатып алып, тыныш жатқан маған маза бермей тиісіп, атамның үстінен қолын созып, шашымды жұлқылап немесе соққылап, өшін алмай тынбайтын. Ата-аналарымыз оған мәз болып, күлісіп алатын. Үйге басқа кісілер келгенде де, сирек болса да ол әдетін қоймаушы еді. Сонда Жанұзақ тәтем біздің бұл әрекетімізге мәз болып, екеуі тете емес пе? Бұл тете балалардың әрекеті ғой деп қоюшы еді. Кейін жоғары сыныптарға барғанымызда бұл әрекеттің бәірі жым-жылас жоқ болды. Екеуміз де көркем әдебиет, ақындар өлеңдерін оқудан, сабақ оқу, дайындалудан мұртай ұшып шаршаймыз. Балалайқа, мандолин тартамыз. Мектептегі түрлі үйірмелерге барамыз. Сөйтіп уақыт жетпей жататын. Әсіресе Күләй драм кружокқа, ән салу, би билеуге көп қатысатын.

Соғыс жылдары сабақты беріле оқып, үй шаруасымен шұғылдану екеумізге де әдет-дағдыға айналды. Шешемізге жәрдем беріп, көмекшіге айналдық. Күләй болса, 7 сыныптан бастап бойжеткен сайын ажарланып, бой түзеп, әсем де көрікті, көзі тананың көзіндей боп жаркылдап, екі беті бүйректей томпақ, бүлдіргендей боп қызарып, белі қыпшақтай сұлу қыз болып өсті. Сол кезде ел аузына ілініп, біз тұрған аудан орталығындағылар: Жанұзақтың сұлу қызы мен бәйгені де, көкпарды да бермейтін жүйрік торы аты – Жанұзақ торысына не жетсін десетін.

Күләй 10 класты 1944 ж. бітірген соң сол жылы Алматыда ашылған қыздар институтына оқуға кетпек болды. Амал жоқ, ол арманы су сепкендей басылып қалды. Өйткені бәріне себепші – қаражат. Сол жылы әскерден жеңіспен оралған, майданнан аман-сау қайтқан Кәріммен көңілі жарасып, бас қосты. Тек 1948 жылы ғана мектепке орналасып, мұғалім болып істеді. 1948 жылы жездем Кәрім қызмет бабымен Нарынқолға көшті де, Күләй 1949-1952 жылдары Нарынқол аудандық комсомол комитетінің хатшысы болып, 1953-1955 ж. Алматыда, одан кейін Жалаңаш ауылындағы орта мектепте мұғалім, 1960 жылдан Қаскелең ауданында мұғалім, Қаскелең қалалық орта мектебінде, кейіннен О.Жандосов атындағы орта мектепте директор болып, абыройлы іс тындырды да осы қызметте жүргенде кенет сырқаттанып, 1976 ж. 15 желтоқсанда дүние салды. Соңғы бір жемісті еңбек жылдарында көзге түсіп, аудан, облыс дәрежесінде жақсы істермен ауызға да ілінген еді. Кәрім екеуі 5 бала – 3 ұл, екі қыз тәрбиеледі. Тұңғышы Гүлжеңіс анасының жолын қуып ұстаз, Рахымжан – құрылыс инженері, Ержан – спортшы, Ермек мамасына тартып әдебиет пен мәдениетке икем болды. Ол университет бітірген жылдары өлең, поэмаларға әуестеніп, баспасөз беттерінде танымал болса, кейіннен маманданып кинодраматург, кинорежиссер ретінде біраз еңбектер берді.

Мұстафа Шоқай туралы кино авторларының бірі, өз тұсынан Мұстафа Шоқай романы жайлы роман жазды. Оның “Құрақ көрпе”, “Келін” атты кинокартиналары қалың жұртқа танымал болып, айтулы марапаттарға ие

болған еді. Ермектің 2010 ж. “Мамлюк” атты тарихи романы алғаш рет Египетте араб тілінде, кейін Ресейде орыс тілінде жарияланды. Ол осы романы мен Мұстафа Шоқай туралы романдарын жазу барысында Европа мен араб елдерін, Грузия, Түркияны өз қаражатымен аралап, қыруар тарихи материалдар, нақты, дәлелді деректер жинап барып осы романдарын жазды.

Оның кинокартиналарының премьералары мен романдарының тұсаукесер рәсімдеріне үй-іші, немерелерімізбен барып, оның талабы мен табыстарына риза болып, қуанышын бірге бөлістік.

Күләй әпкем ана, ұстаз ретінде балаларына жақсы білім беріп, басқа да ата-аналар сияқты ақ батасын бағыштап, тілеуін тілеген еді.

Марқұмның әруағы разы болып, Кәрім екеуінің ұрпақтарының өсіп-өнуіне біздер куә болып, дән риза болудамыз.

Жанұзақова Күләй 1947 ж. “1941-1945 жылдар Ұлы Отан соғысы жылдарындағы “Еңбектегі ерлігі үшін” медалімен, 1974 ж. “Қазақстан оқу-ағарту ісінің үздігі” атағы, “Еңбек ардагері” медалімен марапатталды.

ЖАНҰЗАҚОВ ТЕЛҒОЖА

1934 ж. 6 жасымда өзімнен екі жас үлкен әпкем Күләймен бірге Кеген ауданының Нарынқол ауылындағы (Нарынқол ауданы 1936 ж. құрылған) қазақ орта мектебінің бірінші сыныбына барып, 1941 ж. оның 7 сыныбын бітірдім. 1941 ж. тамыз айында әкеміз Сатаев Жанұзақтың Жалаңаш ауылына қызмет бабымен көшуімен байланысты 1944 ж. сонда орта мектепті аяқтадым.

Мектеп бітірген соң әкеміз Отан соғысына аттанғанға дейін директор болып істеген аудандық мал дайындау мекемесінде есепші, арнайы бухгалтерлік курсты Алматыда оқып бітірген соң бухгалтер, бас бухгалтер А.Кириллиннің орынбасары ретінде қызмет атқардым. Кіші әкеміз Сатаев Сейдін Ұлы Отан соғысынан аман-есен жеңіспен оралған соң оның ақылымен Абай атындағы Қазақ педагогикалық институтына оқуға түстім. 1951 ж. осы институттың филология бөлімін қазақ тілі мен әдебиеті мамандығы бойынша бітіргенімде озат студент ретінде аспирантураға қалдырды. Аспиранттық айлық тым аз болғандықтан, сол жылдың қазан айынан Қазақстан Ғылым академиясының кадрлар басқармасының аспирантура бөлімінде инспектор қызметін қосымша атқардым (айлығы 900 сом еді).

1952 ж. наурыз айынан ұстазым, сол кезде Қазақстан ҒА Тіл және әдебиет институтының директоры А.Ысқақовтың шақыруы бойынша кіші ғылыми қызметкер болып іске кірістім. Міне, 60 жылдық ғылым жолындағы табысым мен бақытты өмір жолым үшін осы Институт басшыларына, Институт ұжымына, алдыңғы толқын аға ғалымдарға, бірге өскен әріптестерім мен замандастарыма, ұлағатты ұстаздарыма борыштымын.

1953 ж. маусым айында Қазақ мемлекеттік университетінің 2 курс студенті, болашақ жарым Наримамен танысып, ол 1956 ж. университет бітіргенше қолтықтаса жүріп, 1956 ж. 30 қазанда қуанышты неке тойымызды жасап, бас қостық. Содан бері ұлдарымыз дүниеге келіп, өсіп-өркендеп,

немерелеріміз де ержетіп есейіп отыр. Наримамен танысқан кезімді еске түсірсем, ол сол кезде 20 жаста, мен болсам ересек тартқан 26-дағы жігіт екем. Ұзақ уақыт күтіп жүріп 29 жасымда, аға жасына жете барып үйленуімнің себебі, біріншіден, Наримаштың оқып, білім алып шығуына кедергі болмау, зиян тигізбеу болса, екіншіден, қолымда тұрып жатқан университетте Наримамен қатар оқып жатқан жалғыз інімнің оқу бітіруіне материалдық жағдай жасау болды.

1957 ж. туған тұңғышымыз Еркін (есімін өзім қойғам) өз ризығын қуанышымен ала келді. Сол жылы Ғылым академиясының президенті академик Қ.И.Сәтбаев берген төрт бөлмелі пәтерге ие болдық.

Екінші ұлымыз Жаркын (есімін нағашы атасы қойған) 1959 ж. дүниеге келгендегі үлкен қуаныш — мен қатты науқастан соң ажалдан аман-сау қалғанмын.

Біздің жаңа пәтеріміз, өмірге келген балапандарымыз туысқандар үшін зор қуаныш, үй-ішіміз, жас шаңырағымыз абыр-сабыр, кішігірім базар еді.

Менің елім жақын болғандықтан, туған-туыстарым көп келетін. Әсіресе кіші әкеміз колхоз бастығы болғандықтан Алматыға айына 2-3 рет мәжіліске, әртүрлі жиналысқа шауып келеді де тұрады. Астындағы жеңіл машина, кемі 4 адам, кейде майдангер досы, колхоз бастығы Р.Досқожаевты да ерте келеді. Оның да жеңіл машинасында адамдар болады. Олар ауылға кетісімен андып тұрғандай, колхоздың екі бензовозы жетіп келеді. Өте-мөте қыстыгүні келгенде үсті-бастары бензин сасыған олардан жиіркенгенде басым ауырып, мазам кетуші еді-ау. Наримаша болса сөз айтпай шыдайтын. Келме деп айтуға батпайсың, ұяласың, елден, естіген туыстардан ұят болар деп қаймығып, үндемейсің. Нарима болса, жазда тамағын да, шайын да керогаз, примуска, қыстыгүні адамды күйдіріп жіберердей қып-қызыл плита үстінде пісіреді. Бәріне шыдайды. Менің жаным ашиды. Бірақ ол қабақ шытып ашуланбайды, сыр бермейді. Ал қаладағы туған-туыстарын, папа-мама, іні-сіңлілерін кезекке қойып, үсті-үстіне шақыратын әдеті өз алдына. Дүкенге де, базарға да уақыт тауып жүгіретін өзі. Менің шаруам жоқ. Өз бетімше мырза, масылмын. Қалада туып, қалада өсіп, тәлім-тәрбие алған келіншегімнің бұл ісіне мен таңмын. Осы жағдайдың бәрін көріп-біліп жүргенімде “әке көрген оқ жонар, шеше көрген тон тігер” деп, халық даналығы орынды айтқан-ау, бәрін мамасынан, туған анасынан көріп, үйреніп өскен ғой, - деп разы болам. Ал кіші атасы Сейдін болса Наримаға ерекше ризалығын білдіріп, еркелетіп “қасқыр келінім” деуші еді. “Жақсының жақсылығын айт — ырысы тасысын” деген ғой. Қарсы келген адамды беттетпейтін, от мінезді адуын әпкем Күләй осы келінімен тіл табысып, сырлас-мұңдас болғанына, Наримашадай келінін өте жақсы көріп, дүниеден өткенше сыйлас болғанына ерекше танданатынмын. Сөйтсем, марқұм әпкеме “иіліп жастық, төселіп төсек” бола білген келінінің өзі екен ғой. Әпкем мұғалім болып жүргенде ҚазПИ-де сырттай оқыды. Емтихан тапсыруға қыс бар, жаз бар үйелмелі-сүйелмелі төрт баласын арқалап келіп, ауылға қайтқанша олардың бар ауыртпалығы Нариманың мойнында болатын. Әпкем орыс тілі мен орыс әдебиетінен емтихан тапсырғанда да жәрдемшісі келіні Нарима еді.

Оқас аға 31 жасында майданға аттанғанда Сара жеңгем бар-жоғы 25 жаста, екі баланың анасы боп, жәудіреп қала берген. Сол асыл да ардақты жеңгеме деген ыстық ықылас, мейірімді де шапағатты көзқарас Наримадан мол болды. Жеңгем болса да келінін жанындай жақсы көріп, шын ниетімен құрмет тұтып өтті. Бұл күнде 70-тен асқан қарындасым, Оқас ағаның жалғыз тұяғы Зейнептің жеңгесі Нарима десе “ішкен асын жерге қояры” содан болар. Қайындарының да, қайынсіңлілерінің де Наримашты менен артық жақсы көретініне талай көзім жеткен. Інім Тельман көп ауырып, денсаулығы нашар болғаны, жүрек операциясынан соң өте-мөте үй-ішінің дау-дамай кезінде 3 ай үйге әкеп өзі күткенде, қызметтес жолдастары мен замандастары Тельманмен кездескен сайын курорттан қашан келдің, қайсы курортта болдың деп тандана сұраған екен. Тельман Нарима жеңгесін ерекше бағалап, шын жүрегімен тереңнен түсініп, қадіріне жете бағалады. Тельманнан кейінгі інілеріміз Баққожа, Кеңес, Әбдіқайым, Нұрахмет, олардың үйлеріндегі келіндері: Нұржамал, Мария, Асия, Әлиялардың да Нариманы сыйлап, құрмет тұтуы артық болмаса, кем болған емес.

Наримашқа деген махаббатымнан гөрі менің масылдығым басым болды. 1958 жылдан бастап, Ұлы Отан соғысы жылдарында пайда болған сырқаттарым қоза бастап, аурушаң бола бердім. Ең алдымен бруцеллез ауруы жаныма батып, көп қинады. Одан емделіп, ес жиған соң қан қысымы (гипертония) деген пайда боп, әбден асқынып жан таптырмады. Бұған әпкем Күләйдің 1976 ж., інім Тельманның 1978 ж. қайтыс болуы жаныма қатты батты. Қос қайғыны көтере алмай, бірі-біріне қосылып, 1978 жылдың шілдесінде Баққожа екеуміз жүгіріп жүріп жан таппай жасатқан Тельманның ескерткішін қойған соң, екі күннен кейін жүрек талмасы қозып, аурухананың кардиология бөліміне түсіп, бірінші рет инфаркт алдым. Осы жайттан кейін Нарима мені Кисловодскіге жыл сайын курортқа жіберіп, балалармен жалғыз өзі қалып, бар қиыншылықты көтеріп жүрді.

Табандатқан 20 жыл бойы жазғы демалысымды Кисловодскіде өткізіп, емделіп жүрдім. Кейін балаларымыз өсіп, есейген соң ғана Нариманы 3 рет Кисловодскіге өзіммен бірге апарып емдетуге мұршам келді. Егерде Нарима бар қиыншылықты мойнына алып, жыл сайын менің Кисловодскіде емделіп қайтуыма жағдай жасамағанда, мен бұл күнге жетпес едім ғой деп те ойлаймын өткен күндерді есіме алғанда. Менің ғылымда табыстарға жетіп, аман-сау жылтиып та жылмиып жүруім, сөзсіз, жанашыр жұбайым Нариманың қамқоры. Әсіресе 2010 ж. екі рет инфаркт алып, қатты құлағанымда да осы жан серігімнің шыр-пыр болып, жаны қалмай сүйеніш болғаны, ұлдарымның, үлкен немерем Заринка мен сүйікті келінім Райханның жанашырлық іс-әрекеттері мен жәрдемдері естен кетер ме!

Мен туған анамнан 4 жасымда, 1932 ж. айырылып қалған бейбақпын. 8 айлығымда үлкен әжем Ұлпа қазақтың ескі салты бойынша бауырына салып алып, баққан да, қаққан да анам болды ғой. Менің 10 жасымда ол асыл әжем дүние салған соң анасыз аңырап қала бергем. Бірақ өз анам көкейімнен шықпай, өскен сайын бір көрсем-ау деген арман-мұңнан арылмадым.

Ұзақ жылдар еміне, ерлене іздеудің нәтижесінде 1964 ж. көзайым болып көрістік. Бұның өзі бір тарих. Айсара анамды Наримаштың күтіп-сыйлауы, жан-тәнімен ол кісіге беріліп қызмет етуі, дүниеден өтер алдында ол кісінің берген ақ батасы бір хикая. Нариманың шешемізді өз анасындай көріп, ол дүниеге аттандырудағы қызметін айрықша бағалаған ел-жұрт, туған-туыстың, дос-жарандардың рия көңілі бір бөлек хикая.

“Ғылым жолындағы ғұмыр” атты осы кітапшаны жазуыма себепші болған Нарима еді. Осыдан 3-4 жыл бұрын өзің туралы, ататегің, бала-шаға, туысқандарың туралы неге жазбайсың, жұрттың бәрі жазып жүр ғой. Сенің өмір жолың да бай, еңбектерің, атақ-дәрежелерің де жеткілікті. Сондықтан ұрпақтарыңа мұра ретінде жазуға тиістісің деп қамшылаған соң жазуға кіріскенім рас.

Мен де жан жүрегіммен сүйіп қосылған адал досым ретінде Наримаға арнап бірер шумақ өлең арнағам.

НАРИМАШҚА

Жанымдай көріп аялайын,
Сүйіп-құшып аймалайын.
Шынарым болшы, зәулім биік,
Көлеңкенде саялайын.

Өзен болшы тұнып аққан,
Таудан құлап, тасып жатқан.
Көк желкенді ну ормандай,
Хош иісті жұпар атқан.

Күнім болшы шапақтаған,
Таудан асып, арайлаған.
Айым болшы адаспайтын,
Қараңғыда жолды тапқан.

БАЛАЛАРЫМНЫҢ АСЫЛ АНАСЫ

Сылап-сипап құрметте,
Өмірлік сүйген жарынды.
Аяма одан ең қымбат
Бар болса, алтын, гауһар барынды.

Дүние көздің құрты ғой,
Ләзімде жоқ болар.
Жанында жүрсе жан жарың,
Мәңгілік көңілің тоқ болар.

Көп жаса, жасай бер!
Балаларымның асыл анасы.
Құттықтайын, кәне, бері кел,
Ешкімге қимас, жанның данасы.

ЖАН ЖАРЫМ

Құдай маған тарту етіп сыйлады,
Аппақ айдай, жарқын жүзді өзінді.
Махаббат оты шарпып мені өтсе де,
Шыдамдықпен сақтап қалдым төзімді.

Жылжып келед, күн соңынан ай өтіп,
Махаббатым кемелденді ержетіп.
Тозбас менің махаббатым, жан-жарым,
Жыл соңынан жыл өтсе де тез кетіп.

Шексіз бақыт маған мәңгі сыйладың,
Ұлдарымды тарту етіп, өмірімді тимадың.
Мұнтаздай ғып ошағымды, үйімді,
Безендіріп, дүние мүлік жинадың.

Екі ұлымыз – Еркін, Жарқын қос қанат,
Немерелеріміз – Зарина, Ернар, Санжар бір жаннат.
Бұдан артық бақыт бар ма біздерге,
Райхан, Шамшат – келіндеріміз бар ғанибат.

Ұлкен ұлымыз – Жанұзақов Еркін Телғожаұлы

1957 ж. Алматы қаласында дүниеге келді. Осы қаладағы №54 орыс орта мектебін бітірген соң Алматы технология университетінде оқып, инженер-технолог мамандығын алды. Осыдан соң армияда болып, азаматтық борышын атқарды. Лейтенант әскери атағына ие болды. Армиядан қайтқан соң аспирантурада оқып, диссертациясын қорғап, техника ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесіне ие болды. Алматы технологиялық университетінде, кейін Ауыл шаруашылығы өнімдерін жетілдіру ғылыми-зерттеу институтында аға ғылыми қызметкер. Зайыбы Шамшат Ғайысқызы – музыка маманы. Ұлы Ернар 9 сынып оқушысы.

Кіші ұлымыз Жанұзақов Жарқын Телғожаұлы

1959 ж. Алматы қаласында дүниеге келген. Полковник. Алматы қаалсындағы №54 орыс орта мектебін бітірген соң Алматы технологиялық университетін аяқтап, инженер-технолог мамандығын алды. Армиядан соң мамандығы бойынша қызмет істеді. Саратов қаласындағы 2 жылдық ІІМ-нің жоғары курсына тамамдады. Алматы қаласындағы Милиция академиясының заң

факультетін бітіріп, юрист мамандығын алды. Зайыбы Райхан Сәрсенбайқызы — Алматы технологиялық университетін бітірген. Мамандығы — инженер-технолог. Тұңғыштары Зарина, кішісі Санжар.

Жанұзақова Зарина Жарқынқызы. 1985 ж. Алматы қаласында дүниеге келді. Күләш Байсейітова атындағы талапты балаларға арналған республикалық музыкалық қазақ мектебін үздік бітіріп, музыкант-артист атағын алды. Алматы қаласындағы МАБ (Международная академия бизнеса) жоғары оқу орнын қызыл дипломмен бітіріп, магистратурада оқып, қызыл дипломмен қорғап шықты.

Жанұзақов Ернар Еркінұлы. 1994 ж. Алматы қаласында туған. 9 сынып оқушысы. Домбыра тартып, күй үйренуге құмар, спортқа бейім.

Жанұзақов Санжар Жарқынұлы. 1998 ж. Алматы қаласында туды. 7 сынып оқушысы. Сурет салуға құмар. Спортпен шұғылданады.

Жанұзақ келіні — Нарима Ысмайылқызы Ергазиева

1933 ж. Мәскеу қаласында дүниеге келген. Нарима Ысмайылқызының ғылыми-ұстаздық қызметінің 50 жылдық мерейтойына арналған ғылыми-практикалық конференцияға арналған буклетте Алматы технологиялық университетінің ректораты төмендегіше жазды.

Исполнилось 50 лет научно-педагогической деятельности профессора кафедры Государственного языка и межкультурной коммуникации Алматинского технологического университета Министерства образования и науки Республики Казахстан Ергазиевой Наримы Исмаиловны.

Ергазиева Н.И. родилась в семье партийного работника, ученого-педагога 27 июня 1933 г. в городе Москве, где семья прожила до конца 1940 года. После переезда родителей в Алмату в 1941 году она поступает в среднюю школу № 40 г. Алматы, которую закончила в 1951 году и поступила на филологический факультет Казахского государственного университета им. СМ. Кирова. Успешно закончив его в 1956 году по специальности «учитель русского языка и литературы», с 1956 по 1960 г. работает учителем средней школы в г. Алматы. В 1960 году переходит на работу в Министерство высшего и среднего специального образования КазССР старшим научным сотрудником.

Многие годы, работая в этой системе (1960-1973гг.), она занималась изданием и обеспечением казахских отделений вузов Республики учебно-методической литературой по русскому языку.

Под ее редакцией вышли в свет около 30-ти учебных пособий, методических изданий и программ. Она является соавтором ряда пособий. К числу учебных пособий, написанных в соавторстве с коллегами, относятся «Материалы к изучению курса современного русского языка в национальных группах». Алматы, 1964; Пособие по практическому курсу русского языка в вузе. Алматы, 1967; Пособие по практическому курсу русского языка в вузе. Алматы, 1967; Современный русский язык. Синтаксис. Алматы, 1968 и др.

Многолетний стаж работы в Научно-методическом кабинете пробудил в ней интерес и к науке. Она выпускает в свет ряд статей научного характера. В

1965 году Нарима Исмаиловна становится соискателем Института языкознания АН Каз ССР. Нарима Исмаиловна Ергазиева в 1972 году успешно защитила диссертацию на соискание ученой степени кандидата филологических наук на тему: «Формирование и развитие официально-деловой речи казахского языка» под научным руководством д.ф.н., профессора Исенгалиевой В.А. Первым официальным оппонентом выступил академик, доктор филологических наук Кайдаров А.Т.

В своей кандидатской диссертации Н.И. Ергазиева историю развития официально-деловой речи казахского языка делит на три этапа: 1) начальный этап-возникновение официально-деловой речи (вторая половина XVIII и первая половина XIX вв.). Второй этап - первая половина XIX в и начало XX в. Третий этап включает в себя советскую эпоху. Данный этап охватывает два периода. Первый период 20-е - 30-е годы XX века, а второй период охватывает 40-е - 70-е годы. Весьма любопытными оказались данные статистического анализа лексики официально-деловой речи, полученные автором в результате исследования. Впервые автором исследованы состав и структура лексики дипломатических документов в казахском языке. Вторая и третья главы диссертации посвящены морфологической структуре официально-деловой лексики казахского языка. Приводится анализ развития и обогащения официально-деловой речи в сфере существительных и прилагательных. По наблюдению автора в составе заимствованных слов и новообразований официально-деловой речи особое место занимают имена существительные.

Глава третья посвящена определению развития и обогащения официально-деловой речи в области глагола.

Основная цель данной диссертации, написанной впервые в казахском языке – изучение структуры и системы официально-деловой речи, а также описание состава и структуры деловой лексики и терминологии, широко употребляемой в те времена в казахских аулах, колхозах, аулсоветах, где делопроизводство велось на казахском языке. Это актуально и в наше время. С целью помочь госучреждениям, а также другим официальным органам, Н.И. Ергазиева выпустила в свет в 1992 году специальный словарь-справочник «Іс қағаздарының сөздігі», который широко используется и сейчас. Нарима Исмаиловна Ергазиева в 1973 году по приказу Министра высшего и среднего специального образования Каз ССР переводится в вуз и после этого вся жизнь ее посвящается преподаванию русского языка в казахской аудитории. Фундаментальные знания родного казахского языка помогают в деле изучения русского языка студентами-казахами. Умелое сочетание казахского и русского языка во многом помогало студентам быстрому усвоению слов и выражений русского языка.

В трудных случаях она свободно объясняла студентам-казахам значение и произношение тех или иных слов, сочетаний слов русского языка на казахском языке и тем самым помогала быстрому их усвоению.

Ергазиева Н.И. - известный в высшей школе специалист русско-казахского диалога, автор многочисленных учебно-методических разработок по изучению русского языка в казахских группах, четверть века возглавляла

кафедру языков Алматинского технологического университета и до сих пор продолжает деятельность педагога, активно несет в свет знания по любимому предмету. Молодой педагог, вступивший 40 лет назад на преподавательский путь, на сегодняшний день справедливо заняла почетное место среди преподавателей АТУ.

Нарима Исмаиловна не замкнулась только на готовых учебниках и учебных пособиях, она сама на основе большого практического опыта принимает участие в выпуске учебно-методической литературы, а также различных словарей.

Проблемам преподавания русского языка в общей сложности посвящены более 160 трудов Н.И.Ергазиевой. Можно привести в пример лишь некоторые из последних публикаций: «Инновационные подходы к организации практических занятий по русскому языку для студентов неязыковых вузов. Из опыта работы». Алматы, 2006; «Методические указания к выполнению тестовых заданий по русскому языку и материалы по самоконтролю знаний студентов национальных групп», Алматы, 2006; «Учебно-методический комплекс для студентов-заочников, обучающихся по кредитной технологии». Алматы, 2006; «Учебная программа по межкультурной коммуникации». Алматы, 2007; «Учебное пособие по профессиональному языку». Алматы, 2007 (эти работы выполнены в соавторстве с коллегами кафедры Низамовой М.Н., Сейденовой С.Д., Даркенбаевой Р.Ж.). Успешное обучение языку предполагает широкое использование на занятиях различного дидактического материала и аудио-визуальных средств. Большое практическое значение в работе имеет «Тамақ өнеркәсібінің орысша-қазақша сөздігі. Учебный русско-казахский словарь пищевой промышленности». Алматы, 1992 г., выпущенный ею впервые в нашей республике.

Нарима Исмаиловна ведет большую научно-исследовательскую и общественную работу. Долгие годы она была ученым секретарем совета университета, затем факультета (на общественных началах), членом ученого совета, членом редколлегии ряда сборников, пособий, учебно-методических разработок и учебных программ, членом главной редакции терминологических словарей при Правительстве РК 1992-1996 гг.

Ученый-педагог Ергазиева Н.И. принимала участие и выступала с докладами в работе Международного конгресса по ономастике (Хельсинки, 1990), Всесоюзной конференции (Москва, 1991), Межреспубликанской конференции по вопросам преподавания русского языка в национальных группах (Душанбе, 1977, Ашхабад, 1988, Ташкент, 1989, Бишкек, Алматы, Шымкент).

В последние годы Нарима Исмаиловна по-прежнему продолжает активно участвовать в международных и республиканских конференциях, в частности, в 2007 г. в Санкт-Петербурге состоялась 10-ая Международная научно-практическая конференция «Русистика и современность» октябрь 2007 (совместно с доцентом Низамовой М.Н.), и по сей день Нарима Исмаиловна - идейный вдохновитель кафедры в связи с ориентацией научных исследований кафедры в сторону межкультурной коммуникации.

Учебная деятельность представляет собой единое целое с воспитательным процессом. Многие работы Наримы Исмаиловны посвящены именно воспитанию подрастающего поколения. Деятельность возглавляемой ею кафедры в свое время многократно отмечалась руководством именно за вклад в воспитание студентов. В различные годы выступления Наримы Исмаиловны, посвященные вопросам воспитания, были опубликованы в «Вестнике высшей школы» и представлены как материалы для изучения и распространения. По результатам отдельных проверок Минвузом республики опыт работы кафедры во время заведования Н.И.Ергазиевой был предложен для обобщения и применения в работе родственных кафедр вузов республики.

За многолетний труд и особые заслуги в области образования Нарима Исмаиловна награждена нагрудным знаком «Отличник образования РК», награждена медалью «Ветеран труда» за особые заслуги в области образования. За достигнутые успехи в учебно-воспитательном процессе и активное участие в общественной работе в 1986 году занесена на доску Почета Министерства высшего и среднего специального образования Каз ССР. В 1997 г. Нарима Исмаиловна избрана по конкурсу на должность профессора кафедры языков. Она многократно отмечена руководством вуза за многолетний и безупречный труд.

В 2000 году в книге «Высшая школа Казахстана в лицах», в «Энциклопедии Қазақ тілі» (1998) представлены материалы о профессиональной деятельности Ергазиевой Н.И. В 2002 г. Нарима Исмаиловна - академический профессор Алматинского технологического университета.

В 2007 г. к 50-летию Алматинского технологического университета Нариме Исмаиловне объявлена благодарность за долголетнюю и плодотворную работу и внесенный бесценный вклад в подготовку высококвалифицированных специалистов. В ноябре 2007 г. она награждена Почетной грамотой профсоюзов работников образования и науки.

ЖАНҰЗАҚОВ ТЕЛЬМАН (1935-1978)

1935 ж. 18 тамызда Райымбек ауданы Нарынқол ауданында дүниеге келген. 1978 ж. 12 қыркүйекте Алматы қаласында қайтыс болды. Жазушы, аудармашы, журналист. Қазақстан Жазушылар одағының мүшесі, Қазақстан Журналистер одағының мүшесі, Кеңестер Одағы Журналистер одағының мүшесі. 1957 ж. ҚазМУ-ді бітірген. Еңбек жолын 1956 ж. университеттің 4 курсында жүргенде “Лениншіл жас” (қазіргі “Жас Алаш”) газетінің әдеби қызметкері болып бастады. Осы газетте бөлім меңгерушісі, бас редактордың орынбасары міндеттерін 1966 жылға дейін атқарды. 1967-71 ж. КОКП-нің органы – “Правда” газетінің Қазақстандағы меншікті тілшісі, 1972-74 ж. екі тілде шығатын Республикалық “Ара”-“Шмель” журналының бас редакторы. 1974 жылдан өмірінің соңғы күндеріне дейін “Қазақфильм” киностудиясы директорының орынбасары, директоры, Қазақстан Кинематография одағының екінші хатшысы болды. “Азаматтар”, “Алтын пышақ”, “Ради жизни на земле”,

“Олимпийский факель”, “Меня оперировал академик Мешалкин” атты кітаптары жарық көрді. Швейцар жазушысы Ф.Дюрематтың “Сот пен жендет” повесін, Америка жазушысы Ф.Купердің “Могиканның соңғы тұяғы”, А.Толстойдың “Инженер Гариннің гиперболоиды” романдарын қазақ тіліне аударды. Райымбек ауданы Нарынқол ауданындағы орта мектепке есімі берілген.

Белгілі жазушылар: Ғ.Мүсірепов, Ә.Нұрпейісов, Ә.Әлімжанов, О.Сүлейменов, Шерхан Мұртаза, Әкім Тарази, Қ.Ысқақов, Ғ.Қайырбеков, М.Мақатаев, Б.Қыдырбекұлы, Б.Тілегенов, Қ.Найманбаев, Ә.Жұмабаев, С.Бердіқұлов т.б. шығармашылық берік байланыс, қарым-қатынас жасады.

Тельман дүниеге келгенде үлкеніміз Күләй, одан кейінгі мен едім. Тельманның алғаш қойған аты Баққожа болатын. Менің атыма ұйқас болсын деп Мұқа атам ұйғарған. Бірақ ауыл белсенділерінің әйелдерінен Гүлшара Бектемісова бастап, коммунистердің баласының атын жаңаша, саясатқа сай қою керек. Қожа деген ескі заманның қалдығы. Сондықтан той жасап, төңкерісшіл жаңа есім береміз деп, шешейді үгіттеп, той жасатып, Тельман деген ат берген еді. Ол кішкентайынан-ақ сүйкімді де әдемі болды. Есейіп 5-6 жасқа келгенде әкей батырлар жырларын не Шәкәрімнің Дубровский поэмасын әндетіп, дауыстай оқығанда дереу көңіліне түйіп алып, кейіннен оны өз тұсынан айта беретін. Біздерге әдебиеттен үйге тапсырмалар бергенде, Абай, Әбділда, Сәбит өлеңдерін жаттап, ежіктеп отырғанымызда, бізден бұрын қағып алып, әкешемізге барып, судырлатып айтып отыратын. Әкеміз 1942 ж. шілде айының басында әскерге алынып, үйден шығар алдында қоштасқанда: “Тельманға қараңдар, күтіндер, Тельманды өсіріңдер”, - деп өсиет айтып кеткен-ді.

Ол мектепке 1943 жылы барды да өте жақсы үлгеріп кетті. Оныншы класты өте жақсы бітіріп, Алматыға оқуға түсуге келгенде тандағаны ҚазМУ-дың журфагі еді. Мен оған тау-кен институтына түс, инженер бол, бәріміз бірдей әдебиетші, тілші болмайық дегеніме көнбеді. Өз еркімен, өз күшімен журфакқа түсі. Ең алғашқы рет радиодан “Күнделік” атты әңгімесін жолдастары естіп, оны құттықтапты. Тельман болса оны білмейді. Оны радиокомитетке мен берген едім. Радиодан берілетінін анық білмеген соң өзіне айтқан жоқ едім. Ол студент кезінде де бұрынғыдай орыс, батыс, қазақ көркем әдебиеттерін көп оқитын.

Шешеміз үшеуіміз Гоголь көшесі мен Қарақол көшесінің қиылысқан жерінде, қазіргі Мәдениет паркіне жақын жерде мен алған кішкентай ғана тар бөлмеде тұрдық. Ол кезде мен ҒА-ның Тіл және әдебиет институтында кіші ғылыми қызметкермін. Айлығым 1200 сом. Айлық қолыма тиісімен шешейдің қолына ұстатам. Басқа табыс жоқ. Әйтеуір айлықтан айлыққа тақ-тұқ жетеміз.

Тельман бір қызбен танысып, үйге ертіп кеп жүретін. Кейде ұялмастан қонып қалатын. Ол сұмдықты ұнатпаған мен шешейге айтып, неғылған тәрбиесіз, ибасыз мынау деп кіжінетін едім. 3 курс бітірген соң соған үйленем деп әлекке түсті. Мен қоя тұр десем, шешей оның үйленгенін, тезірек келін түскенін қалайды. Екеуі де бала сияқты аңқау. Келешекте қалай болады, қалай өмір сүрмек? Оған бас қатырмайды.

Айтқанға көнбеген соң, амал жоқ, әрекет еттім. Алдымен пәтер жалдадым. Содан соң Тельман мен қызының курстас жолдастарын, өзімнің қызметтес жолдастарымнан санаулы адам шақырып, тойын жасап, үйлендіріп тындым.

Ақша аз, қалт-құлт тұрмыс. 1955 жыл өтіп, 1956 жыл да келді. Осы жылдың көктемінде олардың тұңғышы да дүниеге келе қалды. Пәтер иелері де шарттан бұрын, мамыр айында үйлерін босат деп дамыл бермеді. Енді шешемізді, Тельманды, әйелі, кішкене нәрестесімен өз бөлмеме қайтадан көшірдім. Жаз бойы жататын жерім кіреберістегі ит ұясындай сенек. Ой келді, “бас екеу болмай, мал екеу болмайды” деген ғой. Күз болып, қар түсіп, аяз болмай тұрып, бас қосайын, үй болайын дегенге мен де бекіндім. Алдымен Тельманды қызметке орналастыруды жоспарладым. Мектептес, көршілес болған Сапар Байжанов жолдасыма бардым. Бар жайды айтып, көмек сұрадым. Ол “Лениншіл жас” газетінде бөлім меңгерушісі. Сөйтіп 4 курстағы жаңа үйленген інімді ол орналастырып, қуанышқа бөледі. Енді басым босаған соң өзімнің пәтуаласып жүрген, ҚазМУ-ды бітірген қызыммен бас қосудың қамына кірістім. Ақша табу керек, елдегі туыстарда ақша болмайды. Өйткені колхозшылардың еңбек күніне астық, мал ғана беріледі. 350 км жерден Алматының базарына әкеп оларын сату дегенді білмейді, әкеле қоятындай ол кезде машина да жоқ. Жалғыз үмітім – сенімді жолдасым Ғафу Қайырбеков. Ол Жазушылар одағы баспасында поэзия бөлімінің меңгерушісі. “Қазақтың халық жұмбақтары” атты дайындап қойған кітабым бар еді. Ол соны шығарып беруге уәде берді. Олар қабылдап, әжептәуір ақшаға ие болдым. Ол кезде 16000 аз ақша емес. Сөйтіп өзім алдымен пәтерге шығып, әлгі бір бөлмеде шешей, Тельман үй-ішімен тұра берсін деп қозғамадым.

Тельмандар 1956 жылды өткізіп, 1957жылға да жетті. Сол қызметі. Газет материалынан диплом жазуға тақырып алып, дипломын да қорғады.

Інім болса газет жұмысына машыктанып, ұжыммен ұйысып сіңісе бастады. Оған мен қуаныштымын. Әйтеуір мені қуантқаны Ғафудың қажетіне жарауға әлі жетіп, оның өлеңдерін газет беттерінде жарқылдатып шығарып, кейіннен поэмаларын да жариялады. Бір күні Мұқағали қызметіме алпамсадай болып жетіп келіп: “Аға, мен білмей жүріппін. Тельман ініңіз екен ғой. Ғафудың өлеңін шығарады да жатады, мені де таныстырып қоймайсыз ба” деп тұр. Ертіп бардым да: “Бұл Мұқағали да ағаң. Біздің Сегізсары. Бәріміз бір атаның баласымыз. Біздер Нарынқолдың өзінен болсақ, бұлар Шалкөдедегі Қарасазда тұрады” деп жатырмын. Содан кейін Мұқағалидың өлеңдері Тельман “Правданың” тілшісі болып кеткенше де, кейін де жарияланып тұрған еді. Марқұм Мұқағалиым, кездескен жерде ағалап, алпамсадай денесімен баса-маса, кең құшағымен құшақтай алушы еді-ау!

“Лениншіл жаста” жүргенде Тельманның абырой-беделі жоғары болды. Оның бәрі өзінің білім парасаты, адамдық болмысына байланысты еді. Бірде филология ғылымдарының докторы, ҒА-ның корреспондент мүшесі Е.В.Лизунова менімен бір әңгімесінде Жазушылар одағының бір мәжілісінде Тельманды көргенін, кейін орталық партия комитетінің жиналысында оның сөзін тыңдағанын, орысша таза, мәдениетті сөйлейтін азамат екенін айта

отырып, қатты танданғаны бар-ды. Тельманның дәл сондай жақсы сөйлейтінін бұрын білмегенін айтқан еді. Евгенья Васильевна болса аспирант кезінен бірге, бір мекемедеміз. Тонның ішкі бауындай едік. Өте мәдениетті де ақылды, өнімді еңбек беретін ғалым ретінде біздердің арамызда ерекше құрметке ие болатын. Тельман орыс класында оқымаған. Тек орыс көркем әдебиетін, орыс тілінде шыққан батыс әдебиеттерін көп оқитын.

Нарынқолда орыс тілді адамдар да көп емес-тін. Оның орысша көбірек сөйлесуіне тек Алматыға келген соң ғана мол мүмкіндік туған еді. Ол орысша сауатын өзі ашып, өзі дамытты. Оның бойында ерекше дарын, табиғи талант мол болды. Соның нәтижесінде ғана орысша сауаты жоғары, алымы күшті, қабілеті зор болды. 1964 ж. нағашы ағам Дәулет Серікбаев біздің үйде отырғанда: “Тельманды студенттік кезінен соң бір көрмедім. Жұрт ол жайлы жақсы айтып, көбірек ауызға алып мақтап жүр ғой. Сен оны қазір шақыршы. Көрісіп сөйлесейін дегені. Дәукең болса туған анамыздың бауыры. Елде 7 сыныпқа дейін орыс класында оқып, жоғары сыныптарды Алматыда бітірген. 1941 жылы жасын асырып, Ұлы Отан соғысына өз еркімен аттанған. Отан соғысында бастан-аяқ қатысып, офицер шенімен елге сау-саламат оралған. Танкист, танк командирі міндетін атқарғанын, Жапониямен соғыста Харбин қаласының коменданты болғанын айтушы еді. Бұл кезде Жоғары және арнайы білім беру министрлігінде министрдің орынбасары, оның үстіне жеңгеміз Найля Ахметовна Дінмұхамбет Ахметович Қонаевтың туған қарындасы еді. Мен 1-курсқа келгенімде, Дәукең Ауылшаруашылық институтында 2 курс студенті. Студенттік өміріміз бірге өткен. Ол кісі 1924 жылғы болғандықтан денесі зор, кесек тұлғалы болғанмен 3-4 жас кішімін.

Шақырған Тельман да 20 минут ішінде жетіп келді. Азды-кем хал-жай сұрасқаннан соң Дәукем Тельманмен орысшаға кетті. Екеуі бір сағат бойы саясатты да, әдебиет пен мәдениетті, шаруашылықтың тиегін ағызды кеп. Мен ғана тындаушымын. Дәукеңнің көңілі толып, ірі де толық денесімен теңселіп, иығын қозғалақтата келіп: “Тельман шырағым, саған разы болып қалдым. Әңгімеңе қандым. Сені үлкен жазушылармен таныстырам. Жұмысыңды атқара бер, мына телефонға звондап тұр”, - деп өз телефон нөмірін жазып берді. Тельман жұмысына кеткен соң разы болған пішінмен: “Бір реті келгенде Димекенге де айтып қоям” деген еді.

Дәукеңнің Тельман туралы Димаш Ахметовичке айтқанын да, ол кісінің сол кездегі “Литературная газетаның” тілшісі Әнуар Әлімжановтан Жанұзақов Тельман деген журналисті білесің бе деп сұрағаны, Әнуар Әлімжановтың Тельманның жақсылық жақтарын айтып, жеріне жеткізе мақтағанын да кейін Тельманның өз аузынан естідім.

Әңгіме былай болыпты. “Правда” газетінің Қазақстан бойынша тілшісі Қаржаубаев басқа қызметке ауысқан соң оның орнына тандаулы деген бір журналист ұсынылады. Ол Мәскеуге барғанмен тегеурінді сынақтан өтпей қалады. Бұдан кейін барған 6 адамның біреуі де жарамай, Мәскеуден сүмірейіп қайтады. Сол кезде Димекен Дәукеңнен әлгі Жанұзақов Тельман деген журналисті айтушы едің ғой, ол қайда демей ме. Сонымен Димаш Ахметовичтің тапсыруымен Тельман Саттар Имашевтың, Қазақстан орталық

комитетінің идеология бойынша хатшысының алдынан бір-ақ шығады. Ол Тельманмен екі сағат сөйлесіп, көңілі толып, разы болған соң “ертең Мәскеуге барасың, дайындала бер” депті. Содан соң Тельман Мәскеуге аттанып, алдымен “Правда” газетінің бас редакторы сынынан мүдірмей өткен соң, ол кісінің жолдауымен 16 мықтының сынағынан тайғақтамай, жығылып-сүрінбей өтеді. “Ең соңғы түйенің жүгі ауыр” дегендей, Орталық партия комитетінің баспасөз секторының басшысы қабылдап, ол бір жарым сағат әңгімелесіп, егжей-тегжейлі тыңдап болған соң, Тельманға “Правда” газетінің бас редакторы Зимяннингге бар”, - деп шығарып салады.

Зимяннингге келгенімде, отырған үстелінен тұрып келіп, мені құшақтап, “молодец” - деп арқамнан қағып тұрып, “бір жетіден соң телефон соғамыз” — деп шығарып салды деген еді інім.

Осы әңгімесін егжей-тегжейлі етіп айтқан соң жүрегім дүрсілдеп, інімді бауырыма басып тұрып, шөпілдете сүйіп құттықтап: «Әкем марқұм сенің талантыңды таныған екен-ау! Әруағы разы болсын», - дедім. Бір жетіден соң шақыру бойынша барғанда, бас редактор «Правда» газеті редакциясының қызметкерлерін үлкен залға шақырып, куәлігін тапсырып, Қазақстан бойынша жаңа тілшіміз осы азамат Тельман Жанұзақов деп таныстырыпты. Тельман бес жылдан аса қызмет атқарған бұл редакцияда өте абыройлы да зор сый-құрметке ие болды. Егерде денсаулығы сыр бермегенде, бұл қызметінде көп жылдар бойы жүрер еді. 1970 жылы Новосибирск қаласында жүрегінен операция жасаған соң өз еркімен арыз беріп босаған болатын. Өйткені самолетпен ұшып Мәскеуге, басқа да қалаларға бара алмайды. Жол жүруден мүлдем қалған болатын.

Інімнің құдай берген дарынына, табиғи талантына табынып қала бердім.

Тельман қайтыс болғанда Шора Сарыбаевтың айтқаны: «Тельманның азасына Орталық партия комитетінен, Совминнен, жазушы, журналистерден, өнер қайраткерлерінен атақты, үлкен адамдар көп келді. Жерлеп жатқанда менің қасымда тұрған Нұрғиса Тілендиев жүрегінің талмасы ұстап, құлап қалып, бәріміз әбігер болдық. Дереу ауруханаға жөнелттік қой» дейтін.

Алтыным Тельман қайтыс болған соң Жазушылар одағы баспасының директоры, шәкірті Қалдарбек Қалмұразаевтан Рихард Зорге туралы романды аударуға сұрап алып, інім Баққожа екеуміз аударып, соның ақшасына, 48 мың сомға бағаланған үлкен зәулім ескерткіш қойдық-ау, өліп-талып жүріп.

Әпкем 50 жасында, інім 43 жасында кетіп, екі қолым үзіліп түскендей болып, қайғы-мұңға батқан мен бейбақ жүрек шыдамай құлап түсіп, ауруханада бір жарым ай жатып, бір инфаркт алып, бала-шағамның бақытына аман қалдым. Күні бүгінге дейін әкемнің майданға аттанар алдындағы, Тельманның 7 жасындағы айтып кеткен «Тельманды сақтандар, күтіндер!» деген өсиеті құлағымнан кетпейді. Шынында, сақтай алмадық, құтқара алмадық қой! Алланың бұйрығы солай болды...

Тельманның артында қалған төрт қызы да өсіп ержеткен, балалы-шағалы, олардан үш немересі бар.

Жанұзақова Майра Тельманқызы - әке жолын қуған журналшы, аудармашы. Оның ұлы Санжар жоғары курс студенті.

Жанұзақова Лейля Тельманқызы – заң ғылымдарының докторы, профессор. Ұлы Әділ – қызметкер.

Жанұзақова Сәуле Тельманқызы – музыка маманы. Танымал пианистка, қызы оқушы.

Жанұзақова Әсел Тельманқызы – экономика маманы.

Жан жүрегім Тельманның 70 жылдығына арнап «Әкеміз Жанұзақ сияқты Тельман да 43 жасында дүниеден өткен» деген көлемді мақала («Жас Алаш», 13 тамыз, 2005 ж.) жариялаған едім. Онда көп нәрсе айтылған.

МҰҚАЕВА ЗЕЙНЕП ОҚАСҚЫЗЫ

1938 ж. Райымбек ауданы Нарынқол ауылында туған. 1956 ж. Нарынқол орта мектебін бітірген. 1961 ж. мединститутты аяқтаған соң Көкшетау облысы Қызылту ауданында еңбек жолын бастады. 1967 жылдан бүгінге дейін Алматы облысының Қаскелең, Еңбекшіқазақ аудандарында ел құрметіне бөленген жоғары категориядағы дәрігер. Жұбайы екеуі 3 бала өсіріп-тәрбиеледі. Ғалия – экономист, Алма – ағылшын тілінің маманы, Әсем – медицина институтын бітірген, дәрігер. Олардың папасы Болат Әубәкірұлы – тіс дәрігері. Зейнепті мамасы мен папасы, туған-туысқандар – бәріміз Зекен деп еркелете атаймыз. Папасы Ұлы отанды қорғауға аттанғанда 1941 ж. Зекен 3 жаста, сіндісі Зоя бір жаста қалды. 1943 ж. Мұқа атамыз дүниеден өткенше қамқорлық жасап, қиыншылықты білдірмепті. Ол кісі қайтыс болғаннан кейінгі жағдайлары оңайға соқпаған. Бірақ еті тірі, пысық та ширақ жеңгеміз Сара қызметке тұрып, балаларын қарлығаш сияқты қанатының астына алып, тұмсығымен су тасығандай бағып-қағып өсірді. Ол кезде біздер Нарынқолдан 130 км қашықтықтағы Кеген ауданының орталығы Жалаңаш ауылында қалған едік. Кейін Зекеннің жоғары оқу орнына түсуіне көмектесіп, қарым-қатынасымыз үзілмеді.

Зекеннің үлкен қызы Ғалия Бакуде болғандықтан ол жаққа да ауық-ауық барып тұрса, олар да бұл жаққа уақыт сарылтпай қатысады. Әсіресе немересі Заур келіншегімен атасы мен әжесін іздеп келгенде, Зекен ерекше мәз болып, қуанышы қойнына сыймайды. Алмасы қызмет бабымен Жезқазғанда жүргенде де оларға жиі шапқылаушы еді. Алма күйеуі Володя (Қазмыс бастығының орынбасары болған) қайтыс болған соң Алматыға көшіп келіп, туысқандар арасында тұрғанына мәз. Қарындасым Зекенге қалжындай сөйлегенде: «Біздің әулетті орыс, әзербайжандармен құдаластырып, тұқымымызды, Сатай әулетін асылдандырған саған рахмет» деп қоям.

МҰҚАИ БАҚҚОЖА СЕЙДІНҰЛЫ (1948-2008)

31.1.1948 ж. Райымбек ауданы Нарынқол ауылында дүниеге келіп, 5.1.2008 ж. Алматы қаласында қайтыс болды. 1966 ж. Нарынқол орта мектебін, 1971 ж. Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетін бітірді.

Жазушы, драматург, Қазақстан Жазушылар одағының мүшесі (1978), Қазақстан Ленин комсомол сыйлығының (1982), Қазақстан Республикасы Мемлекеттік сыйлығының лауреаты (2000).

1965-1966 ж. Кеген, Нарынқол аудандық газеттерінде, 1970-1976 ж. «Білім және еңбек» (қазіргі «Зерде»), 1976-1980 ж. «Жұлдыз» журналында, 1980-1988 ж. Жазушылар одағында, 1990-1995 ж. Қазақстан Республикасы Мәдениет министрлігінде лауазымды қызмет атқарды. 1995-2008 ж. республикалық «Парасат» журналының бас редакторы.

Республикалық жабық бәйгеде 2-орын алған «Қош бол, менің ертегім» (1976), «Иірім» (1982), «Өзгенің өмірі үшін» (1980), «Сергелден болған серілер» (1983), «Тоят түні» (1987), «Дүние кезек» (1989), «Заманақыр» (О.Сүлейменовпен бірігіп жазған, 1992), «Тойы көп үй» (1992), «Алыстағы ауылда» (Б.Соқпақбаевпен бірігіп жазған, 1977), «Раушан гүлі» (1982), «Кен» атты драмалық туындылары бар. Олар М.Әуезов атындағы академиялық қазақ театрында, Ғ.Мүсірепов атындағы мемлекеттік жастар мен балалар театрында, сондай-ақ Жамбыл, Қарағанды, Көкшетау, Семей, Павлодар, Қызылорда, Атырау облыстық театрларында қойылған. «Тоят түні» атты екі бөлімді драмасы қырғыздың М.Рысқұлов атындағы Нарын облыстық музыкалық драма театрында, Қазан қаласындағы Камал атындағы татар мемлекеттік драма театрында, Қарақалпақстанның жасөспірімдер мен балалар театрында, Дағыстанда Э.Капиев атындағы Лак мемлекеттік драма театрында, Түркменстанда Ташауыз облыстық драма театрында, Тәжікстан орталық театрында, башқұрт драма театрында қойылса, орыс тілінде А.Буравскийдің аудармасымен Көкшетау облыстық орыс драма театрында және Жамбыл облыстық орыс драма театрында қойылған.

Жазушы Бакқожа Сейдінулының роман, повестері бір төбе: «Жаңбыр жауып тұр» (1976), «Өмір арнасы» (1978), «Аққу сазы» (1980), «Жалғыз жаяу» (1983), «Мазасыз маусым» (1986), «Дүние кезек» (1992), «Тоят түні» (1994), «Жеті желі» (1996), «Алғашқы махаббат» (1998), «Өмірзая» (1998; 2000, ҚР Мемлекеттік сыйл.), «Ертегідей ертегім» (2003).

Орыс тіліне аударылған романдары: «Водоворот» (1984, аударғандар: В.Ф.Михайлов, М.Т.Жанұзакова, Б.Мұртазаев), «Белая птица» (1988, аударған А.А.Арцишевский).

Бакқожа өмірінің соңғы кездерінде 3 томдық таңдамалы шығармаларын бастырып, жарыққа шығарып үлгерді. Бірінші том. Хикаялар мен әңгімелер (2006), екінші том. Хикаялар (2007), үшінші том. Пьесалар (2007).

Аудармалары

1. «Рихард Зорге» - деректі роман. Авторлары – Мария және Михаил Колесниковтар (1979).
2. Мати Унт «Парыз» - хикая, «Күншуақ» - кітап (1980).
3. Андерсен Ханс Кристин – «Алтын бала», «Кішкене Иданың гүлдері» (1984).
4. М.Кариев (өзбек жазушысы) – «Арпалыс». «Жұлдыз» журн., 1985.

5. Валентин Чемерис (украин жазушысы) – «Мәңгілік ғұмыр», «Қиқар күрен», «Кемпіркосақ» (1978).

6. Ибрагим Ғазатулин (башқұрт жазушысы) – «Ене» - әңгіме, «Ағады Ақеділ» - кітап (1976).

Сүйікті де қымбатты бауырым Баққожаның арамыздан ерте кетуі маған ауыр тиді. Одан бұрынырақ арамыздан кеткен, жас кездерінен көзге ыстық, көз алдымызда ержетіп, есімдері елімізге белгілі болған мақтаныштарымыздан да айрылып қалдық қой. Інім Тельманмен Нарынқол орта мектебінде бір класта оқып, бірге өскен аталас інім, қымбатты бауырым Әдіқайым Исабаев – генерал-майор, 10 жасынан көз алдымда өскен, кішкентайынан-ақ маған сүйеніш болған қымбатты Кеңесім (тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҰҒА-ның академигі), ең соңында Бәкенім, мені далаға тастап кете бардыңдар-ау! Осы үш қаза оңайға түспеді. Ауыр дерт, қайғылы дерт жүректі кеміріп барып, ауруханаға апарып сұлатпады ма?!

Тельманнан бастап, кейінгі ұрпақ інілерім мені көке дейтін. Баққожам – Бәкенім көкелеп телефон соғып, айына 2-3 рет іздеп, үйге келмесе көңілі көншімеуші еді. Пьесаларының премьераларына билетті 1 қатардан әкеп беріп, жеңгесі екеуміз келін-балаларымызбен отырып тамашалаушы едік. Барлық жерде сый-құрмет көкесіне болар еді. Қазір бәрі сағыныш. Амал бар ма?!

Данышпан Абайдың:

«Көп адам дүниеге бой алдырған,
Бой алдырып аяғын көп шалдырған.
Өлді деуге бола ма ойландаршы,
Өлмейтұғын артына сөз қалдырған»

деген ұлағатты сөзі Баққожадай бағландарға арналған ғой. Жарық жұлдызым Баққожаның қайтыс болғанына жыл толғанда «Артымнан ерген бір кара» (Егемен Қазақстан, 29 ақпан, 2009 ж.) атты көлемді мақалам жарық көрген еді.

Баққожаға қойылған керемет ескерткіштің ашылу салтанатында айтқан жүрек сөзім:

Тұғыры биік тарланым,
Халқына берген, бар жанын.
Айырылып біздер зарладық,
Қайғы басты-ау, от-жалын.

Парасат, пайым кең алым,
Жазғандарың қалды артыңда.
Түбінде зерттер бір ғалым,
Оқи берер жасың, қартың да.

Асыл бейнең, нұр жүзін,
Жүректе мәңгі панамыз.
Жаны жомарт, сөзі асыл,
Қамқор болған данамыз.

көкен, 2009

«Орнында бар оңалар» деген асыл сөзді дәтке қуат қыламыз енді. Асыл жарың Нұржамал екеуің әлпештеп өсірген балаларың мен немерелерің өзінді мәңгі бақи жүрегінде сақтап, өсиеттеріңді орындап, ой-арманыңды алға жалғастырады. Ұлың Ерлан Баққожаұлы Мұқай – физика-математика ғылымының кандидаты, мемлекеттік қызметін Голландияда атқарып, өзін жанындай көретін, бәрімізге қымбат Жұлдыз екеуі Жәмила мен Әдиланы тәрбиелеп жатыр. Жанар Баққожақызы Мұқай – медицина ғылымының кандидаты, Астана қаласында халқы үшін жанын аямай қызмет етуде. Гауһар Баққожақызы Мұқай – Астанада, Сыртқы істер министрлігінде өз ісіне мығым да берік, шет тіл маманы. Маржан Баққожақызы Мұқай – Заң университетін қызыл дипломмен бітіріп, бір жағынан өзін бастаған ұлағатты істі жалғатыруда, «Парасат» журналының бас директоры. 2011 ж. 15 наурызда Руслан екеуінің тұңғышы Олжастың бір жасқа толып, жүре бастауына орай «тұсаукесер» тойын бірге өткіздік. Басқа немерелерің де өсіп, ержетуде. Олардың бәрі – үлкен атасын, Баққожа атасының ой-арманын, аяқталмай қалған істерінің жалғасын орындап, қуанышты табыстарға жете бермек.

САТАЕВ АҚЫЛЖАН СЕЙДІНҰЛЫ

1952 Ж. Райымбек ауданы Нарынқол ауылында дүниеге келді. 1970 ж. Нарынқол орта мектебін, 1974 ж. Алматыдағы Ауыл шаруашылық институтының механика факультетін бітіріп, механик мамандығын алды. еңбек жолы Нарынқолдағы «Каганович» атындағы колхоздың механигі, кейін «Октябрьдің 40 жылдығы» атындағы совхозда бас инженер, ауданда аудандық атқару комитетінінде, аудандық партия комитеттерінде нұсқаушы, бөлім меңгерушісі қызметтерін атқарды. 1990-1993 ж.ж. Нарынқол аудандық партия комитетінің 2-хатшысы, партия комитеті жойылғаннан кейін «Калинин» колхозының төрағасы болып 3 жыл қызмет істеді.

Ауданның ауыл шаруашылық саласының дамуына барынша өз үлесін қосты. Қазірде Еңбекшіқазақ ауданында көп қатарлы еңбек етіп, ұрпақтарын өсіруде. Келініміз Гүлнұр аудандық мектептерде математика пәнінен сабақ берді. Екеуі 4 бала өсіріп тәрбиеледі. Санат Ақылжанұлы – экономика ғылымының кандидаты, Т.Рысқұлов атындағы экономика институтында ұстаз, Ерұлан Ақылжанұлы – халық банкінде қызметкер, Жанат – ҚазМУ-дің физика-математика факультетін қызыл дипломмен бітірген. Қ.И.Сәтбаев атындағы Қазақ Ұлттық техникалық университетінің ұстазы. Меруерт – Алматы медициналық университетін өте жақсы бітіріп, магистратурасында оқып жүр.

САТАЕВ ЖЕҢІС СЕЙДІНҰЛЫ

1954 Ж. Райымбек ауданы Нарынқол ауылында дүниеге келді. Нарынқол орта мектебін ойдағыдай бітірген соң әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің филология факультетін бітіріп, қазақ тілі мен әдебиеті мамандығы бойынша мамандық алды. Орта мектептерде мұғалім, училище

директоры болып көп жылдар қызмет атқарды. Қазір Астана қаласында мемлекеттік қызметте. Жұбайы Гүлжанат екеуі төрт бала өсіріп тәрбиеледі.

Ұлы Сатаев Сапар Жеңісұлы әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің физика-математика факультетін бітірді. Астанада Ғарыш орталығында қызметкер. Ақмарал «Болашақ» бағдарламасы бойынша шетелде оқуда, Жансая, Ақбота – мектеп оқушылары.

САТАЕВ МЭЛС СЕЙДІНҰЛЫ (Сатай би шөбересі)

1956 ж. Райымбек ауданы Нарынқол ауылында дүниеге келді. 1974 ж. Нарынқол орта мектебін, 1977 ж. Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университетінің тарих факультетін бітірді. Мамандығы тарихшы. Еңбек жолын Нарынқол орта мектебінде мұғалімдіктен бастады.

Ұзақ жылдар бойы Нарынқолдағы Т.Жанұзақов атындағы қазақ орта мектебінің, одан соң О.Жандосов, Б.Соқпақбаев атындағы орта мектептердің директоры болып, абыройлы еңбек етті. Ол қазір де ұстаздық жолын жалғастыру үстінде. Еңбекшіқазақ ауданының орталығы Есік қаласындағы Аграрлық және экономикалық колледждің ұстазы. Ол білікті маман, ұлағатты ұстаз ретінде аудандық, облыстық, республикалық оқу орындарының мақтау грамоталары мен алғыстарына ие болды.

Келініміз Ләззат ұзақ жылдар бойы ұстаз ретінде, өз мамандығы ағылшын тілінен сабақ беріп, жүздеген шәкірттерге тәлім-тәрбие беріп келеді. Мэлс пен Ләззат ұлдары – Олжас, Абай, Расулды оқытып, білім беріп, өздері есімдерін иеленіп отырған атакты адамдарға ұқсап, жақсы да білімді адамдар болуына көп еңбек сіңіруде. Олжас студент болса, Абай мен Расул мектептің үлгілі оқушылары.

МҰҚАЕВ АҚЫЛБЕК ӘШІМҰЛЫ

Райымбек ауданы Нарынқол ауылында дүниеге келген. Нарынқол орта мектебін бітірген соң әскери қызметте болып, азаматтық борышын атқарды. Одан соң техникумда оқып білім алды. Мамандығы – байланысшы, механик. Папасы Мұқаев Әшім – Ұлы Отан соғысына бастан-аяқ қатысқан майдангер, артиллерист. Ұлы Отан соғысы жылдары алған ауыр жарақаттар себебінен өмірден ерте (1980 ж.) кетті.

Балалардың мамасы, қадірлі де құрметті жеңгеміз Рашида зор қайрат, жігер көрсетіп, еңбекте белсенді бола жүріп Асия мен Ақылбекті мектептен қалдырмай оқытып, білім беріп, өсіріп жетілдірді. Ақылбегіміз папасының аузынан түсе қалғандай, зор денелі, иықты да мығым, биік бойлы, салмақты да сабырлы. Бет пішіні, күлкісі де айнымайды. Тек өңі ғана мамасына тартқан ақсары. Жұмыс орнында да, жолдас-жоралары, замандастары ортасында қадірлі де беделді.

Келініміз Алтынбүбі медучилище бітіргелі бері медицина саласында жемісті еңбек етіп келеді. Ақылбек пен жұбайы Алтынбүбі 6 бала өсіріп тәрбиеледі. Ермек болса өткен жылы келін түсіріп, өз мамандығы бойынша

қызмет істеуде. Қыз балалары үйлі-баранды. Ардақты жеңгеміз Рашида, Ақылбек, Алтынбүбі немерелерін кезек көтеріп, қуаныштары қойындарына сыймай жүрген жандар.

МҰҚАЕВ ЕРТАЙ СЕЙДІНҰЛЫ

Әке-шешесінің кенжесі. Ол Ауыл шаруашылық институтының агрономия факультетін бітірген. Ауыл шаруашылық саласында еңбек етуде.

Әке-шешелерінің орнында, қара шаңыраққа ие болып отыр. Біздің әулеттен Нарынқолда бар жалғыз үй – Ертайдың үйі. Бұл үй - әкесі Сейдін Нарынқол ауданының орталығы Нарынқол ауданындағы колхозда 10 жыл басқарма бастығы болып тұрғанда жасатқан, 6 бөлмелі, қорасы кең ауласы 25 сот. жер.

Келініміз Майгүлдің мамандығы – ағылшын тілі. Мектепте көп жылдардан бері ағылшын тілінен сабақ береді. Ал ұлдары Айбар, Абыз, олардың қарындасы Назира мектеп оқушылары. Жақсы тәлім-тәрбие алып өсіп жатыр.

НҰРЛАН БАҚЫТЖАНҰЛЫ СЕЙДІН

1978 ж. Нарынқол ауданы Нарынқол ауылында дүниеге келген. Атасы Сатаев Сейдіннің есімін өз тегі етіп қабылдаған. Нұрлан әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің тарих факультетін бітірген. Тарих ғылымдарының кандидаты, саясаткер. Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы Қазақстан Даму институтында аға ғылыми қызметкер. Ол саясаткер ретінде теледидар мен радиода жиі хабар беріп, сөйлеп тұрады. Осы мамандыққа баса бой ұрып жүр. Келініміз Әсел Медицина институтын, аспирантурасын бітірген. Қазір сонда қызмет етеді.

Нұрланның папасы Бақытжан ініміз 1980 ж. дүниеден ерте өткен. Шиеттей екі баламен артында қалған жас келініміз Айгүл қайрат-жігерге мініп, құлшына жүріп оларды бағып-қағып, өсіріп ержеткізді. Жазирамыз Абылайхан атындағы халықаралық қарым-қатынас және әлем тілдері университетінде оқып, француз тілі мамандығына ие болды. Нұрлан мен Жазираның мамасы Айгүл өзі оқып меңгерген мамандығы бойынша бухгалтер болып, сүйген ісін жалғастыруда.

* * *

Сатай атамыздан бергі үрім-бұтағымыздың арасынан есімдері елге белгілі жазушы, журналист, ғалымдар мен ұстаздар, дәрігерлер, юристер мен әскери шендегілер, механик, агроном, технолог, дипломат, физика-математика мамандары мен инженерлер, өнерпаздар, Мемлекеттік сыйлықтардың иегерлері (лауреаттары) мен тарихшы, тілші, әдебиетші т.б. мамандық иелерінің шыққанын мақтаныш етуге боларлықтай. Олардың осы әулеттің кейінгі жас буындарына үлгі-өнеге болары сөзсіз.

Бұл әулеттің ұрпақтарын өсіріп-өндіріп, тәлім-тәрбие беріп, бар ғұмырларын соларға арнаған алтын ата-аналары, әсіресе асыл аналары – ерекше мақтап, мадақтауға ие, қасиетті де қадірлі, аса қымбатты жандар.

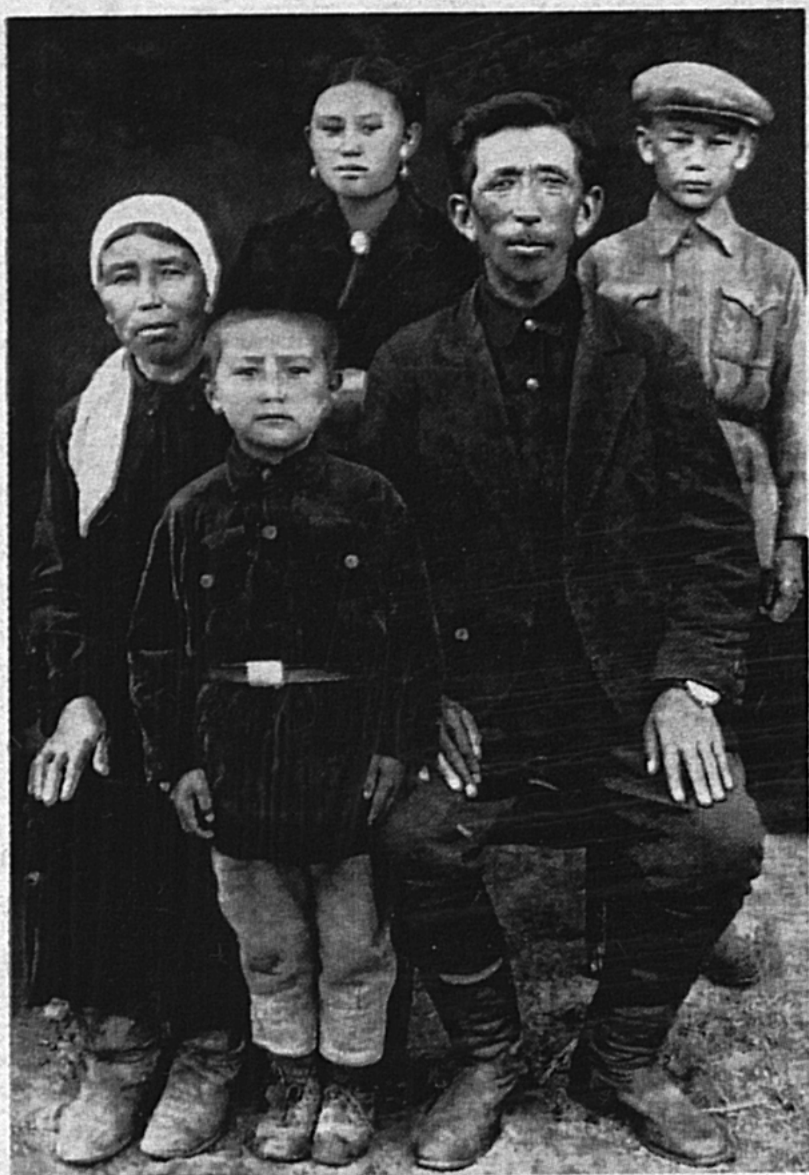
Біздің ізбасар жеткіншектеріміздің ішінен өз талап, таланттарымен белгілі бола бастаған немерем Зарина - өнерпаз, ғалым болуға бет бұрса, скрипка, пианино маманы, жас ғалым ретінде қызыл дипломға қорғады. Оның інісі, сүйікті немерем Санжар 4 сыныптан өз бетімен сурет салуға бой ұрып, көз тартып, көңіл жадыратар суреттер салатын болды. Талапты немерем Ернар да ән-күйге құмар, мектепте кружоктарға қатысады. Өткен жылдан бері домбыраға құмарлығы артып, мамасынан үлгі алып, күй тартуға әуестігі артып жүр. Інім Ақылжанның Жанаты математика мамандығы бойынша аспирантурада, інім Баққожаның кенже еркетайы Маржан юрист мамандығы бойынша қызыл дипломға ие болды. Басқа да студент, оқушы балаларымыздың талаптары зор. Олардың алдарынан ақ күн, нұрлы, шапағатты күн тусын деп тілейміз.

Жалпы өнерге, әдебиетке деген бейімділік біздің бұрынғы ата-бабаларымызда да болса керек. Мен 4-5 жасымда үйде, керегеде ілулі тұратын үлкендеу келген қара қоңыр түсті кобызды көретінмін. Бірақ үйде оны ойнаған, тартқан адамды көрмедім. Сол есіме түскенде, үлкен аталарымыздың біреуі сол кобыздың иесі болып, содан бізге жеткен мұра болар деп ойлайтын едім. Ал тәтем Жанұзақтың өнерпаз болуы, өз ауылымызда, ауданымызда атақты күйші, домбырашы, танымал жақсы әнші болуының түп тамыры әріден болар.

Көркем әдебиетке әуестік, тәтем Жанұзақтың халық ауыз әдебиетін жақсы білуі, бізге ертегі айтып беретіні, үй-ішімізге батырлар жырлары мен ғашықтық жырларды әндетіп оқып беруі бәрімізді қызықтыратын. Тәтем Сейдіннің жас кезінде жазған өлеңдерінің аудандық газеттерде 1935-40 ж.ж. жарияланып тұрғаны да менің есімде.

Оқас аға мен Әшім ағалар көркем әдебиетті көп оқитын. Әсіресе Оқас ағаның “Әдебиет майданы”, “Қазақ “әдебиеті” газеттерін жаздырып алып оқитынын бастауыш сыныпта оқып жүрген кезімнен білемін. Әпкем Күләй да әдебиетке бейім, Абай өлеңдерін көбірек жаттайтын, өлең де жазатын. Осы бір әдебиетке деген тұқымымызға дарыған ынтықтық пен құмарлық Тельман мен Баққожаға қонды. Баққожаның алғашқы өлеңдері аудандық, облыстық газеттерге де шыққан. Жарық көрмегендері үйінде жатыр. Жас кезімде мен де бейімдеу едім. Тіл маманына бой ұрғандықтан шеттеу қалдым. Ініміз Мәлс тарихшы болмай, тіл және әдебиет факультетіне түскенде ақын не жазушы болар еді. Оның әдебиетке деген ықылас-ынтасы ерекше, зор қабілеті мені мейлінше тандандырады. Мұқағали өлеңдерін, оның поэмаларын судыратып жатқа айтқанын естігенде, аузыңды ашып қаласың. Ал Мұқағали өлеңдері мен әуендерін домбырамен мәшіне келтіріп айтуының өзі бір ерен құбылыс.

Тұқым қуалаған, нәсілге тартқан дене бітім, мінез-құлық, ізгі қасиеттер де ұрпақтан ұрпаққа жалғаса береді екен. Естуімше, Сатай атам бойшаң келген, денелі де тұлғалы кісі болыпты. Жанұзақ тәтемнің бойы 175 см, Әшім ағаның бойы 178 см, Тельман – 172 см, Ақылбек – 178 см, Баққожа – 175 см, Бақытжан – 176, оның ұлы Нұрланның да бойының ұзындығы 175 см. Менің байқауымша,

Біздің отбасы. Атам Жанұзақ Сатаев.
Әжем Бүбиша, әпкем Күләй, інім Тельман
және мен

Әкем Сейдін Сатаев

Әпкем Күләй

Нарима екеуміз

Інім Тельман

Інім Баққожа Сейдінулы

Әпкем Күләйдің кіші ұлы Ермек өзінің «Мәмлүк» атты романының тұсау кесу рәсімін өткізуде мәдениет қайраткерлерінің ортасында

Үлкен жеңгем Сара, Тельманның қызы Әсел, қарындасым Зейнеп

Нариманың папасы ортаға алып түскенде: әкей Сейдін, әпкем Күлай, қарындасым Зейнеп, бажам Асылбек, Зайыба Роза улымен, Жиенім Ғалия, балдызым Галя және Нарима

Қадірлі құдаларым: ортада Сәрсенбай Шыныбаев, оңжағында Ғайыс Егембердиев,
сол жағында Рахманқұл Бердібаев, Нариманың жеңгесі Балапан Ерғазиева

Нарима Ысмайылқызы

Кіші ұлым Жарқын, мен, Нарима, үлкен ұлымыз Еркін

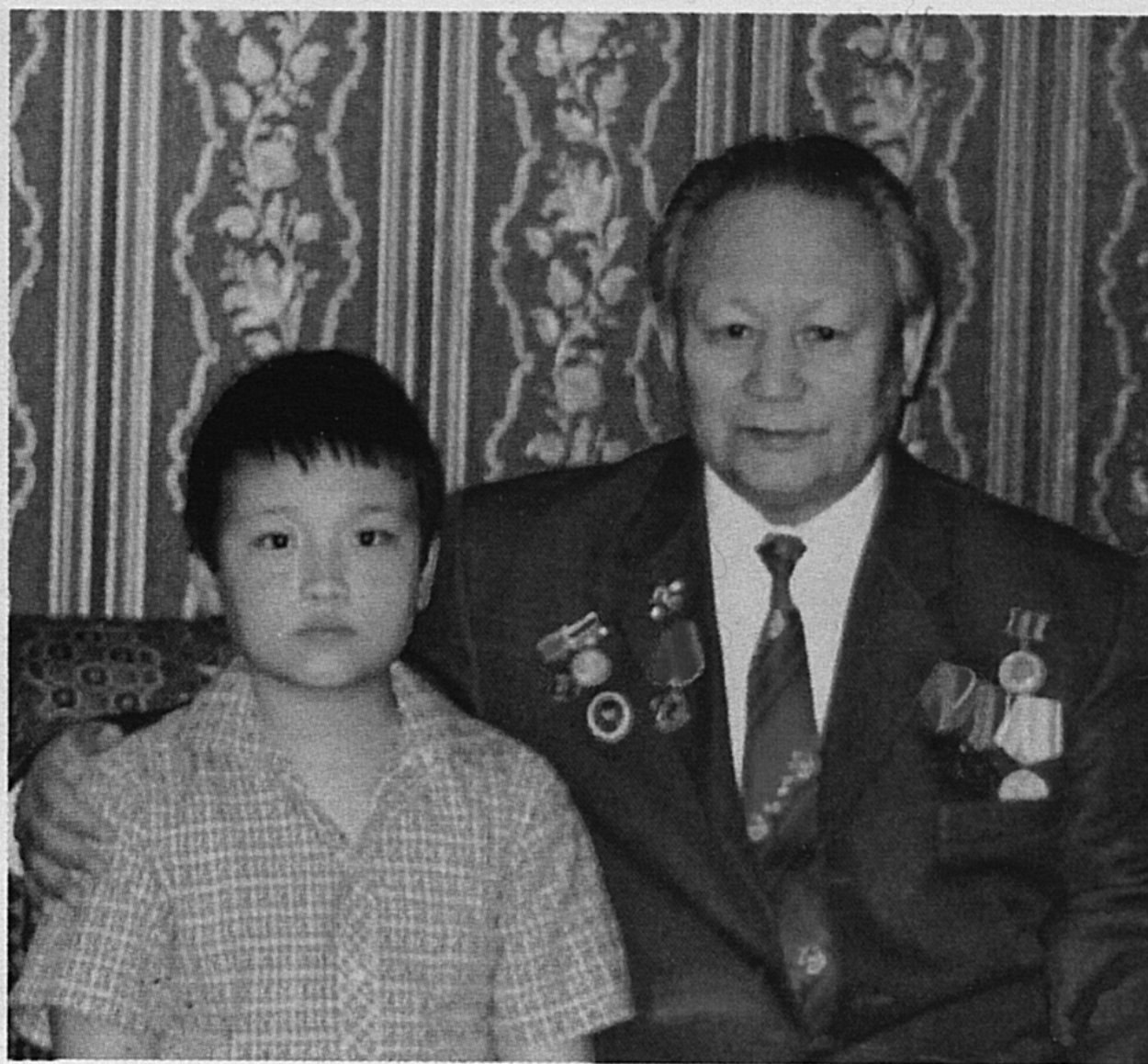
Нарима екеуміз

Зарина еркетайымызбен

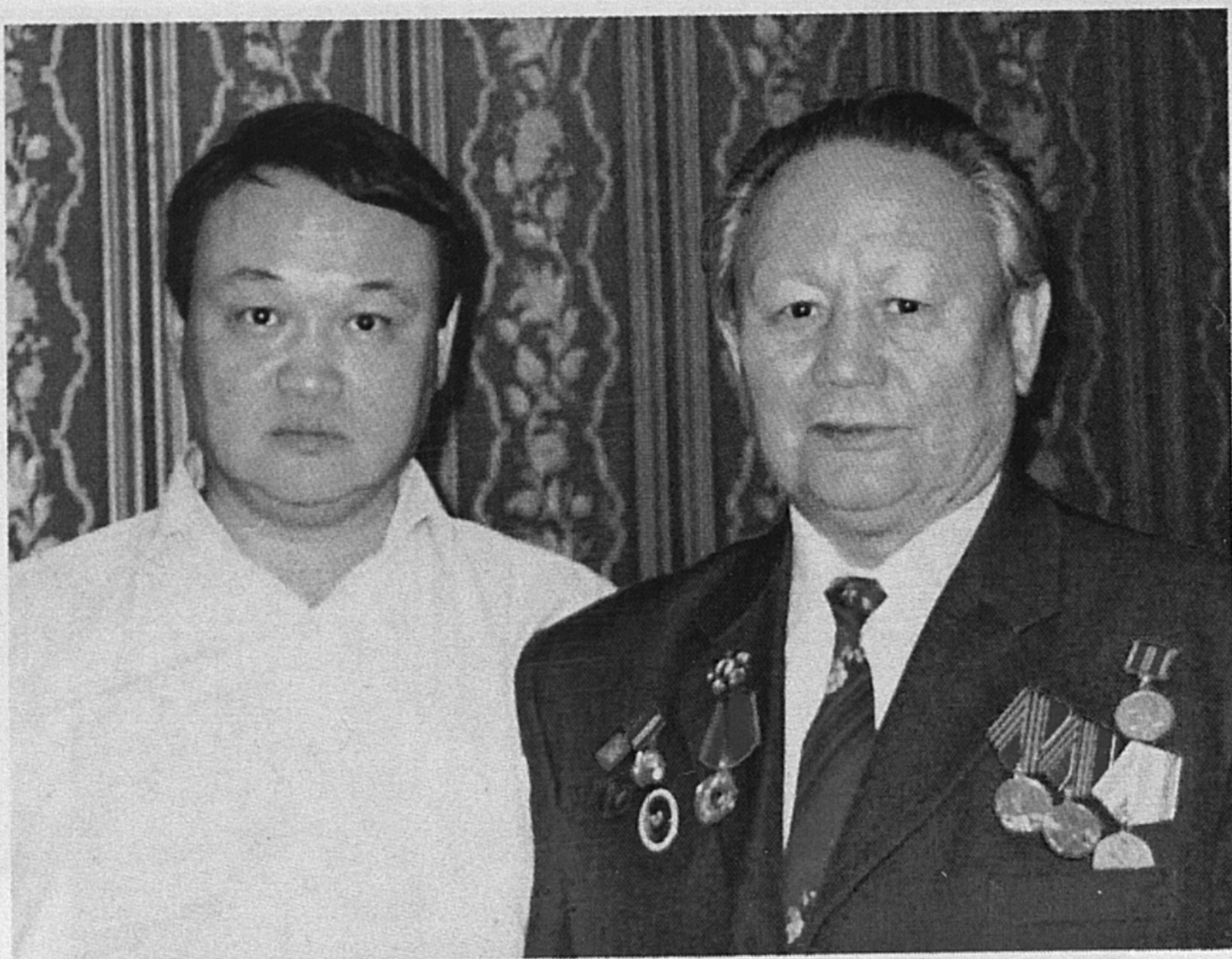
Телгожа – Нарима

Немерем Ернар атасымен 2005 ж.

Еркін және жан жары Шамшат

Еркін папасымен

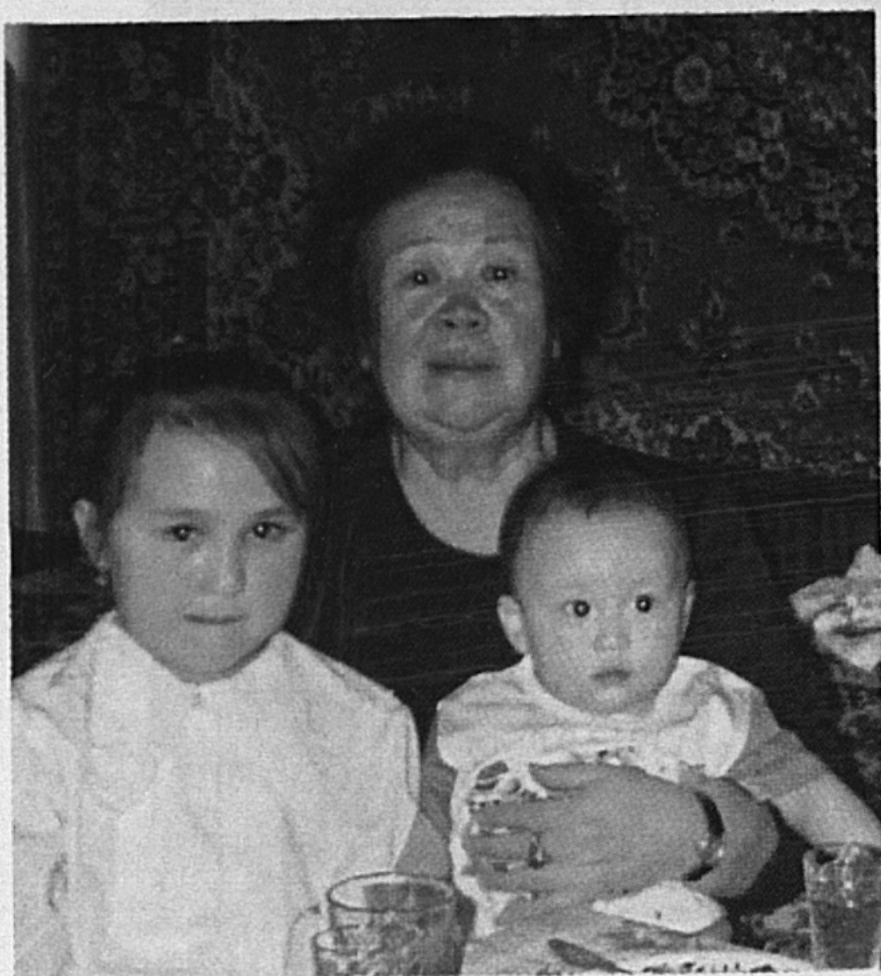
Ағайындылар – Еркін, Жарқын

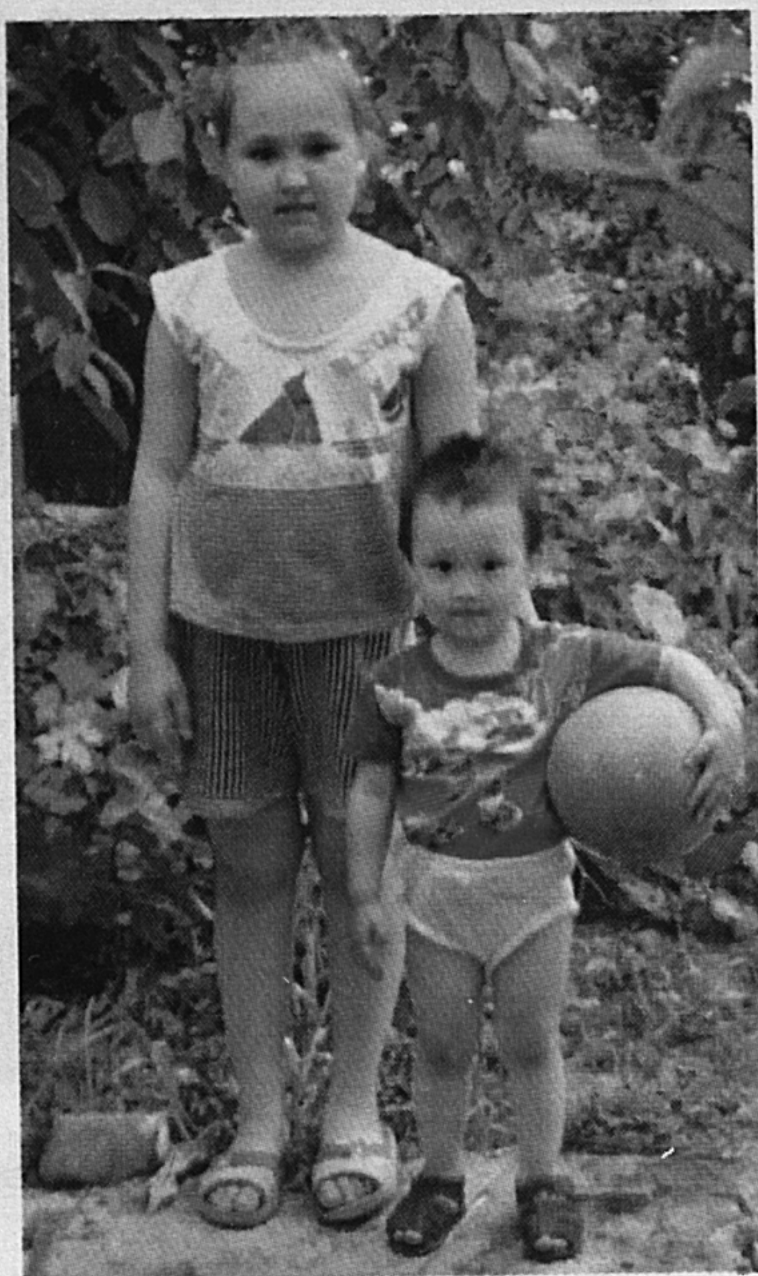
Папасы ұлдарымен

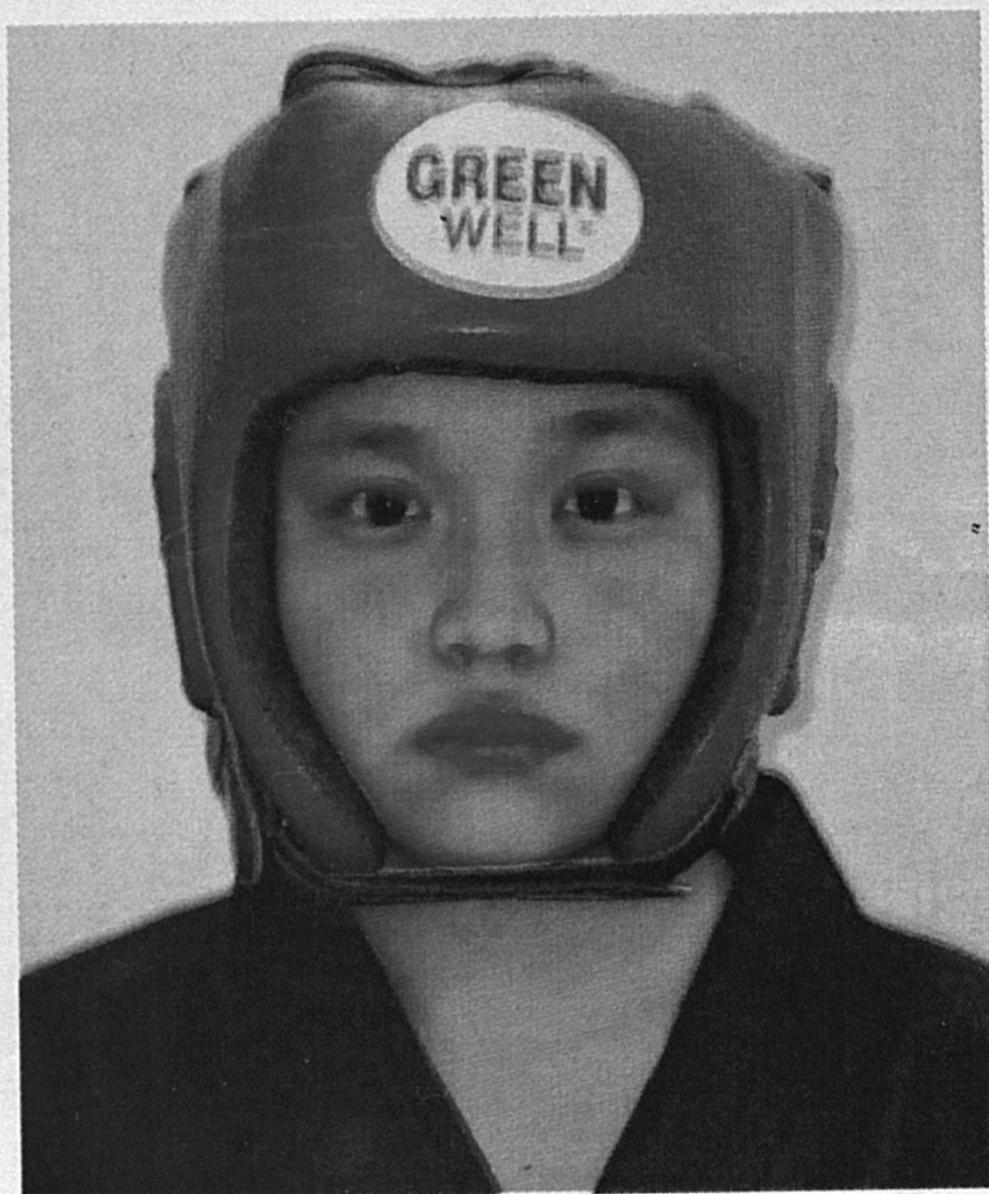
Ернар папасы мен мамасының ортасында

Әже бақыты

Зарина інісі Ернармен

Құлынымыз Ернар спортшы

Атасы мен әжесінің еркесі Ернар

Райхан, Еркін, папасы, Зарина, Ернар, әжесі, Шамшат

Ақжолтай тұңғыш перзентіміз Еркін

Ернар папасымен

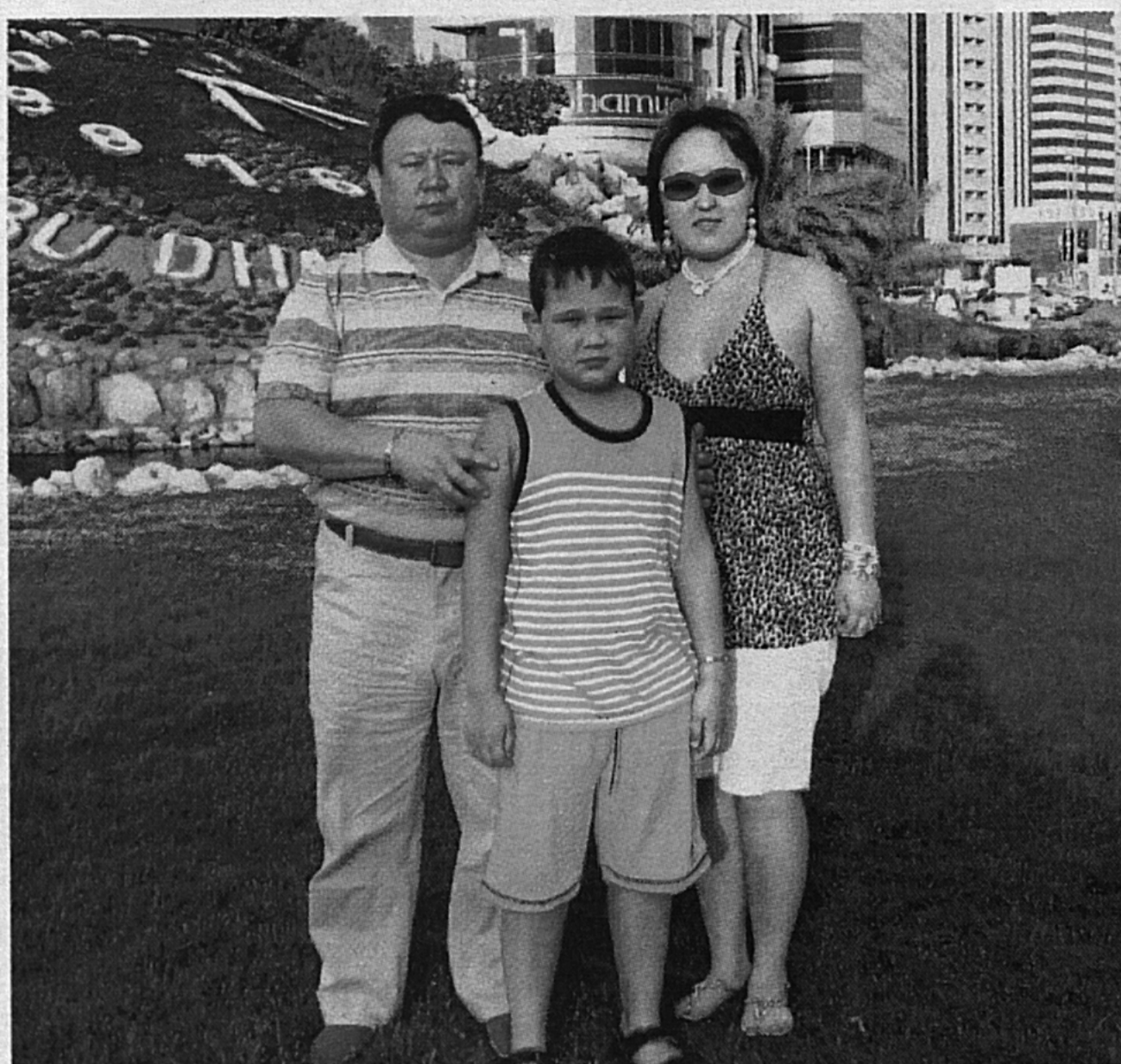
Қос шынарымыз Жарқын – Райхан

Қуанышы мол күндер. Асылымыз Заринаның магистратураны қорғап, қызыл диплом алған күні

Ақ сұңқарымыз Санжарымыздың мектепке барған қуанышты күні

Жарқынымыз қос балапаны Зарина мен Санжарды
Дубайда демалдырғанда

Аллаға түбе еткенде

Әжесі мен алтын немересінің шексіз тәтті махабаты

Ұлымыз Жарқынның қолындағы немереміз Санжар, Нарима екеуміздің ортамыздағы тұңғыш немереміз Зарина, Ернарымыз, Зарина мен Санжардың мамасы, сүйіктіміз Райхан

Жан жүрек немерелеріміз: Зарина мен Санжар

Сүйікті Кенже ұлым Жарқынмен бірге

Асылым, алтыным, тұңғыш немерем, гауһарым Заринамен бірге

Телғожа Сейдінулы

Інілерім мен келіндерім: Баққожа – Нұржамал, Ақылжан – Гүлнұр, Мәлс – Ләззат,
Ақылбек – Алтынбүбі. Баққожаның кенже алтынайы Маржан

немерелерім Ернар мен Санжардың да бойлары ұзын, денелі келген, келіскен жігіттер болатын сияқты. Өйткені 11 жасар Санжар да, 16 жастағы Ернар да қазірдің өзінде замандастарынан артықтау, бойшаң. Біздің тұқымда бұрындар бұйра шаштылардың да болғандығын байқаймын. Оның айғағы – Жанұзақ тәтем бұйра шашты болды. Оқас аға, Әшім аға мен ініміз Мэлстің шаштары майда қара бұйра еді. Мэлстің шашына жұрт қызығатын, Әсіресе студент кезінде ерекше болатын. Қазір ол бұйралары тарқап кетті. Өз ұлдары бұйра болмағанмен немере не шөберелерінің біреуі бұйра шаш болуы сөзсіз, табиғат заңы екені даусыз.

Тұқымымызда еркек кіндіктілерден тараған 120-дан астам адам болса, қыз балалардан тараған 25 ұрпақ бар. Ал түтін саны, яғни жеке үй отбасы: Нарынқолда – 3 үй, Есікте – 4 үй, Талғарда – 2 үй, Алматыда – 10 үй, Астанада – 6 үй, шетелде – 1 үй (Баққожаұлы Ерлан Голландияда мемлекеттік қызметте) барын көреміз. Демек, Сатай Ата ұрпағы бүгінде кішігірім бір ауыл дегенге саяды.

Өзімнің ататегімді төртінші атамнан бері қарай ғана таратып бердім. Халық аузындағы “түгел сөздің түбі бір, түп атасы майқы би” деген мақалдағы Майқы би бабамыздан басталатын тегімізді үлкен шежіреге сүйене таратып беру – болашақтағы міндетім болмақ.

XVIII ғасырдағы тарихшы, шапырашты Қазыбек бек Тауасарұлының жазуынша: “Қазақтың үш жүзінің ел басылары жиылып, Шыңғысты ақ киізге отырғызып хан көтеріп, хан сайлаған соң, ол өз қаршысын (үкімет) құрыпты да: Ұлы жүз Ұранұлы Майқы би бас уәзірім, Арғын қуандық Тоқы би жетекші уәзірім, Ұлы жүз жалайыр Мұқалы әмірім (әскер басы, яғни қолбасшы) болады” деген екен (бұл оқиға 1218 ж. болыпты). Біздің бабамыз осы Майқы би ме, әлде Ұлы жүз шежіресіндегі Майқы би ме? Бұл мәселе – тарихшылар тарапынан анықталып, жан-жақты зерттеліп, дұрыс шешімін табар дүние.

Ел аузында “ер-азаматтың үш жұрты бар” деген аталы сөздің ежелден бары мәлім. Мен өз жұртым, ататегім туралы айтқан соң, енді нағашы жұртым мен қайын жұртым туралы да айтып өтуімнің реті бар.

НАҒАШЫ ЖҰРТЫМ

Бала кезімізден естіп, құлағымызға сіңіп қалған “жиен ел болмайды, желке ас болмайды” деген сөзге “жиен неге ел болмасын – малы болса, желке неге ас болмасын – майы болса” сияқты сөздерге күле қарап, мән бермеуші едік. Бұған қоса халқымыздың “Үйдің жақсы болмағы – ағашынан, жігіттің жақсы болмағы – нағашыдан” деп келетін мақалының да жаны бар-ау деп қаласың. Бұның бәрінің өмірден алынған шынайы құбылыс екендігі тайға таңба басқандай, ғасырлық тамаша әдет-ғұрып, салт-дәстүрмен тікелей байланыстылығын анық аңғартады. Жалпыхалықтық бұл керемет дәстүр замандар бойы халық өмірінен берік орын алып, күні бүгінде өз жалғасын табуда.

Туған ананың әке-шешесі, туған-туыскандары, сол елдің үлкен-кішісі

Нағашы жұртымның ұрпағы, тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР мемлекеттік сыйлығының лауреаты, ҰҒАның академигі Кеңес Нүпейісов және Телғожа Жанұзақов. Алматы, 1998 ж.

Солжақта Т. Жанұзақов, ортада әкемнің нағашы елінің азаматы, сыныптас досым, ұзақ жылдар мектеп директоры, аудандық оқу бөлімінің меңгерушісі болған Ауғанбай Байназаров, алтын әкемнің бауыры, сыныптас досым, ҚР қаражат министрінің орынбасары болып көп жылдар қызмет атқарған, Қазақстан Республикасына еңбегі сіңген қаржыгер – экономист Әкімхан Жұмаділов. Кеген а., 1955 ж. Түсірілген сурет

нағашы болып келсе, әжесіне (әкесінің анасы) қатысты әулет (ата-анасы, туған-туыстары) үлкен нағашы болып есептеледі. Бұлардың бәрі қыздан туған балаларды (ұл, қыздарды) “жиеніміз”, “жиен баламыз”, “немере жиеніміз”, “шөбере жиеніміз” деп еркелетіп, сыйлап-құрметтеп, бағасын асыра күтетін де сол өз нағашылары мен үлкен нағашылары. Әлбетте менің де сондай нағашыларым болды. Бірақ та тағдыр маған олармен аралас-құралас болуды, емін-еркін жүздесіп, маңдайымнан сипатып, еркелетіп әлпештетуді бұйыртпады.

Оның басты да аянышты, аса өкінішті себебі – кеңестік дәуір, кеңес өкіметінің қанқұйлы қарақшысы, бүкіл қазақ халқының қас жауы “Кіші Октябрь” көтерілісінің авторы Голощекиннің әрекеті болыпты. Қазақ жерінде ойына келгенін істеп, халықты ашаршылыққа апарған, әлді, ауқаттылардың мал-дүниесін тартып алып, зар қақтыру нәтижесінде еңіреп елден, жерден босып, басқа ел, басқа жерге еріксіз жер ауғаны тарихтан мәлім. Осындай қайғылы жағдайға душар болып, 1932 ж. менің нағашыларым да Қытай ауып кетіпті. Туған анам Айсараның әкесі, яғни менің нағашы атам ірі бай ретінде тәркіленіп, мал-дүниесінен айырылып, жұрдай болған екен. Ол кісі Албанның Қоңырбөрік деген атасының Шақа руынан тараған. Шежіре бойынша, Қоңырбөріктен – Қалқаман, одан Сарықұл, Тас, Шақа, Шақадан – Себен, одан Елшін, одан Байтілеу, одан Шөмшек – қыздан менің анам Айсара, ұлдары Қайынты, Дайынбай, одан Өміржан, одан Өмірақын, Өмірәлі, Қазтай, Құрманғазы, Қанат, Мұрат, Марат. Өмірақыннан Санат, Барат, Асхат. Нағашы жұртымды “Бәйдібек Баба – алып бәйтерек. Ұрпақтар шежіресі. Албан. Алматы, 2003” атты кітаптан оқып біліп, анықтадым.

Нағыз нағашыларымды көрмесем де Қоңырбөріктен шыққан майталман азаматтармен мектептес, сыныптас болсам, кейбіреулерін ауданда қызметте жүргенімде танып, біліп жүрдім. Қоңырбөріктің Тамасынан тарайтын Ауғанбай Байназаровпен бір мектепте, бір сыныпта оқып, 1944 ж. Кеген ауданының Жалаңаш орта мектебін бітіріп шықтық. Нүсіпов Құдайберген, Мышырбаев Әкім, Мақан, ағайынды Айдаралы, Айдарбек, олардың ағасы Инақын, Жақсыбек, оның ұлы академик Рысмендиев Әрмен т.б. жете білісіп араластым. Нысанбаев Қожа, Тәнекеев Сейдәлім, Махамбетов Еңбекбай, Достахунов Стамшалды да білдім.

Қалайда туған анамның ел-жұртын, туған-өскен жерін жоғары бағалаймын. Сондықтан да жиендік, туыстық сезімім әрқашан төмендеген емес. Сол себепті мына бір пәк жүректен шыққан өлең шумағын жаздым.

НАҒАШЫ

Сарығұл-Тасты екен нағашы елім,
Сүйенер, арқа тұтар, асқар белім.
Ол екен Қоңырбөріктің үлкен ұлы,
Оларға жақын болған туған жерім.

Қарт Іле, екі жағы қалың тоғай,
Көк желең, мәңгілікті тораңғысы-ай.

Ілеге құйып жатқан Шарын өзен
Бойында жаратыпты мені құдай.

Ататегім атақты Албан елі,
Тарихта мәңгі аты қалған еді.
Албанның Сегізсарысын таратқанда,
Руым жарты деген көп ел тегі.

Атасы әжеміздің екен Майлы,
Жайдары, ақ ниетті бопты жайлы.
Өзімнің нағашымды айтып берсем,
Білерсің, арғы-бергі біздің жайды.

Нағашың дейді ғой бұл Аманбек,
Ешкімнен естімедім “ол жаман” деп.
Нағашыға мен жарып көрмегенмен,
Сонда да мақтанам ғой, қоңырым деп.

ҚАЙЫН ЖҰРТЫМ

Қазақ тілінің 2 томдық түсіндірме сөздігінде қайын жұрт “әйелдің төркіні күйеуге қайын жұрт болады” деген түсінік берген (2 том, 1961, 21 б.). Негізінен осы түсінік дұрыс сияқты. Ал ежелден айтылатын “Қатын алма, қайын ал” деген мақалдың мәні ерекше болғаны да көпке аян. Бұл мақалдың мәнісі “әйелді текті жерден, яғни тұқымы өсіп-өнген, салт-дәстүрі берік, береке-бірлігі бар, тәрбие-тағылымы мол ата-ананың қолынан алу жігітке де, қыз ұзатушы болашақ қайын жұртқа да үлкен сын болған. Демек, қайын елдің қадір-қасиеті құда-андалық жолында сыйласып өту үшін ең алдымен келін түсіруші елдің таным-талғамынан шығуы керек дегенді аңғартады” (Әбдуәли Қайдар. Халық даналығы. Алматы, 2004, 398 б.).

Ерте замандарда қызды текті жерден алу, өскен-өнген елдің әлді, ауқатты, беделді адамдарымен құда түсу немесе жас сәбилер бесікте жатқаннан құда түсу салт-дәстүрі кеңінен етек алған. Сондықтан да ел арасында “бай байға құяды, сай сайға құяды” деген мақал болған.

Кеңестік дәуірде бұл ескі дәстүр келмеске кетіп, жаңа әдет-ғұрып, еркіндік, бостандық үстем алды. Жастар өздерінің нақ сүйерлеріне қосылатын болды. Бұл жағдай, қызды шын адал жүрегімен сүйген, мәңгілік махаббатқа қол созған жігітке де, аңсары ауған, махаббаттың құрбаны болған қызға да қолайлы әрі тиімді болды.

Бұл күнде ұл, қыз, немере, шөберелер сүйіп, өсіріп, тәрбиелеп отырған мыңдаған адамдар сол дәуірдің пенделері. Біз де, осы ізгі де игі сара жолмен бақытты өмір сүріп, бала-шағамызды өсіріп, немере-шөберелерімізді мәпелеп, қуаныштан қуанышқа кенеліп, кемел жасқа жетіп, ырыс, құтқа ие болып отырмыз.

Мен сүйген жарым Нариманы алғаш рет 20 жасында, ҚазМУ-дің 2 курсында оқып жүргенде кездестіріп, танысып, білісіп, махаббат отына орана жүріп, бас қосарда жоғарыда айтылған мақалдарды, ел дәстүрін біле тұрып, туған-туысының кім екеніне, қайсы облыс, қайсы елдің қызы деместен құшақ жая құладым. Ол кезде мен болсам кемел тартқан, 26 жастағы жігіт едім. Менің бағыма қарай, өзінің мінез-құлқы, жүріс-тұрыс, тәлім-тәрбие, түр-тұлға, сымбат-көрік, ажарына орай өнген-өскен елдің, жақсы жердің баласы болып, үмітімді ақтап, мәңгілік махаббатымның маздаған, жарқырап жанған шамшырағы болып шықты.

Нарима ҚазМУ бітіріп шыққан соң ата-анасының ақ тілек, ақ батасын алып үйленіп, үй болдық. Мен өз өмірімді, үй-жайымды мақтан етіп, баянды тұрмыс құрғанымды зор бақытқа балаймын. 55 жыл бас қосып, құтты отау тігіп, балаларымызды өсіріп, немерелерімізді сүйіп, туған-туыс, дос-жолдастарыма шын, адал, ақ ниетімен беріліп келе жатқан жан жарым Нарима 1933 ж. туған. Туған жері Мәскеу қаласы, атақты Қызыл алаң маңындағы қазіргі ГУМ ғимараты. Өскен жері – Алматы қаласы. Ол оңтүстік өңіріне белгілі, тегі қоңырат Саңғыл, көп жылдар партия-кеңес орындарында лауазымды қызмет атқарған, өмірінің соңғы 30 жылын ұстаздыққа арнаған ел-жұртына беделді де қадірлі адам Ысмайыл Ерғазиевтың үлкен қызы. Мамандығы тілші, әдебиетші, филология ғылымдарының кандидаты, Алматы Технологиялық университетінің профессоры, 25 жыл бойы кафедра меңгерушісі қызметінде, соңғы 10 жыл сол университеттің профессоры болды. Қазір құрметті демалыста. Сінділері: Роза Ысмайылқызы – биология ғылымдарының кандидаты, доцент, Клара Ысмайылқызы – химия ғылымдарының кандидаты, доцент, інісі Марат Ысмайылұлы – Мәскеу қаласындағы ет-сүт өнеркәсібі институтын бітірген. Нариманың мамасы – Ұлтай Сыздыққызы, тегі – жетісайлық қоңыраттың тінейі. Бұл кісі де көп жылдар Мәскеу қаласында тұрып, үлгі-өнеге, тәлім-тәрбие алған, білімді де парасатты, еңбекқор, өз ортасына қадір-қасиеті артқан ерекше сыйлы адам. Бүгінде марқұм.

Нариманың папасы 1903 ж. Оңтүстік Қазақстан облысының Түркістан ауданында туған. Ол кісі 1919-1926 жылдары Ташкент қаласында рабфакта оқып, оны бітірген соң Қызылорда, Шымкент, Алматы, Қарағанды облыстарының Жаңақорған, Шаян, Жамбыл, Ұлытау аудандарында Аудандық атқару комитеттерінің төрағасы болып, жауапты қызмет атқарады. 1932-1933 жылдары Мәскеу қаласында Бүкілодақтық орталық атқару комитетінің курсына оқиды да, оны бітірген соң Мәскеуде Бүкілодақтық орталық атқару комитетінде инструктор қызметін атқарады. 1935-1936 ж. Мәскеуде БОБП (Бүкілодақтық большевиктер партиясының) марксизм-ленинизм курсын, ал 1936-1938 жылдары сол Мәскеудегі Қызыл профессура институтын бітіріп, жоғары дәрежелі диплом алады. Одан соң партия қызметтерінде: Талдықорған облыстық партия комитетінің үгіт-насихат бөлімінің меңгерушісі (1944-1945), одан соң Қазақстан Орталық партия комитетінің инструкторы (1945-1949), 1949-1955 ж. Алматы жоғары партия мектебінің аға оқытушысы, сол кезде Мәскеу қаласында кандидаттық диссертациясын қорғайды. Бұдан кейінгі өмірін

жоғары оқу орнында ұстаздықпен жалғастырып, 1980 жылға дейін әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің тарих факультетінде доцент ретінде жүздеген, мыңдаған шәкірттерге тәлім-тірбие беріп, құрметті демалысқа шыққанша абыройлы да игілікті қызмет атқарды. Бүгінде марқұм.

Нариманың папасы мен мамасы біздің балаларымыздың ата-әжесі ретінде өз парыздарын атқарды. Тұңғыш қызының балаларын тұңғыш немерелеріміз деп бар жақсылығын аямады, мейірлене құшып-сүйіп, мектепке барғанша олардың өсіп-ержетуіне жәрдем етті.

Біз үйленгенде Алматыда бұл кісілердің көптеген туыстары болды да, олармен қарым-қатынасымыз, сый-құрметтеріміз жарасымды өтті. Олар Саңғыл би ұрпақтарымыз деп, ынтымақ-бірліктері берік, барлығы да үлкеніміз, үлкен үйіміз деп Нариманың папасы мен мамасын ерекше сыйлап құрметтеді. Мені үлкен күйеу баламыз, “пайғамбар да күйеу баласын сыйлаған” деп Нариманың үлкен аға-жеңгелері: Әбекең (Әбдіхан Ерғазиев) пен Балапан (бұл кісілер Ұзынағашта 60 жыл тұрып, қазақ орта мектебінде директор, оқытушы болып істеген), Әлекең (Әлішер Қошмағамбетов) – атақты Сұлтанбек Қожанов Түркістан республикасының төрағасы кезінде, Ауылшаруашылық министрі болып істеген. Өте сауатты да дарынды адам еді. 1937 ж. қуғын-сүргінде қамалып, 1955 жылы ғана оралған. Осы Әлекең ылғи Н.Хрущевке хат жазатын. Жазған хаттарын маған әкеп беріп, машинкаға бастыртуды тапсыратын еді. Мен болсам, үлкен кісінің көңілі қалмасын деп “Ғылым” баспасының машинисткасы Дуся тәтейге өз ақшама бастырып беруші едім. Жазған хаттарының негізгі мазмұны бізді қамаған кездерінде Қазақстанда мал шаруашылығы күшті еді, жылқы саны, сиыр, қой саны көп еді, қазір азайып кеткен, экономика саласы құлдыраған, мәдениет дамымай қалған, опера театрынан басқа ғимарат салынбаған, қазақ ұлт кадры аз, жоғары оқу орындарында қазақ студенттері 30 пайыз ғана сияқты өте өткір мәселелерді көтеретін. Әсіресе Қазақстанның оңтүстік облысының 3 ауданының Өзбекстанға берілгенін ұлттық саясатқа қарсы әрекет, оларды қайтару керек деген талап-тілектерін айтып та, жазып та, қорықпай батыл кіріскен болатын. Ол кісінің жазғандарының көбі өз шешімін тапты. Өзбекстаннан 2 аудан қайтарылды. Мені жақсы көріп, еңбегімді, мінез-құлық, жүріс-тұрысымды бағалап сыйлаған қайын ағаларым: Әділхан (Қалауша Бегалиевтің әкесі), Батай аға (әскери генерал Баһадурбек Байтасов), Нұрекең (Нұрылда Сәрсенбаев, философия ғылымдарының докторы, профессор, ҚазГУ-дің философия-экономика факультетінің деканы болған), Қалекең (Қалауша Бегалиев, заң ғылымдарының докторы, профессор, ҚазМУ-да кафедра меңгерушісі, одан бұрын Қазақстан Республикасы прокурорының орынбасары, заң генерал-майоры), Сұлтан Досымбеков, заң ғылымдарының докторы, профессор, заң деканы болып ҚазМУ-де көп жыл істеген, Рахметолла Сәрсенбаев, филология ғылымдарының кандидаты, ҚазМУ-дің қазақ тілі кафедрасында доцент болып істеген (акад. Ә.Қайдардың досы, курстасы), Рахман Бердібаев, ҰҒА-ның академигі, филология ғылымдарының докторы, профессор, Бекділда Абдуллин, белгілі журналист, “Социалистік Қазақстан” газетінде 40 жыл, оның 25

Нариманың қымбатты папасы мен мамасы

Нарима 2 жаста. Мамасының аялы алақанында.
Қасында тұрған мамасының сіңлісі Дәмеш

Папасының гауһары Нарима 4 жаста

Нариманың ардақты папасы мен мамасы, інісі Марат, Нарима және жұбайы Телғожа

Мені өмір бойы сый-құметке бөлеп, ерекше қадірлегендер – аса қымбатты қайнағам
Әбекең - Әбдіхан Ергазиев пен алтын Зайыбы Балапан әпке

Менің қымбатты балдыздарым, олардың балалары, жұбайлары
мен құдалары

Әзіл-қалжындары, сый-құрметтері жарасқан, сүйікті де қадірлі балдыздарым
ортасына апасы Нариманы алып тұр. Солдан оңға қарай: Манат, Тұрсын, Роза,
жұбайым Нарима, сіңлілері: Аманкүл, Айгүл, Галя, Жанат

жылында бөлім бастығы болған, Айдос Абылаев, көрнекті журналист, Оңтүстік Қазақстан облысы, кейін республикалық Радио-теледидар комитетінің төрағасы болып істеген. Оңалбек Нәлеев, ҰҒА-ның академигі, техника ғылымдарының докторы, профессор, Алматы Технология институтының проректоры болды. Бұлардың ішінде Рахман Бердібаев қазір Түркістан қаласында Қазақ-түрік университетінің профессоры болып қызмет істеп жүр. Басқалары бақи болды. Жатқан жерлері жайлы, имандары жолдас болсын марқұмдардың. Барлығы да біздің үйлену тойымызда болып, қуанышқа бөленіп, игі тілектерін айтып, баталарын берген еді.

Нарима екеумізді ерекше сыйлап, жақсы көріп, басқа жастарға үлгі ретінде ауыздарынан тастамай айтып, бізді қуантушы еді. Әсіресе біздердің тату-тәтті, бақытты өміріміздің 25 жылдығынан кейін бұл әулетте қыз ұзату, келін түсіру, тұсау кесу т.б. тойларына біздерді үлгі-өнеге тұтып, үнемі шақыру әдетке айналған. “Сыйға-сый, сыраға бал” деп атам қазақ орынды айтқан ғой. Мен де қайын жұртымның мойнына масыл болмай, ешбір ауыртпалығымды салмай, өз еңбегіммен өсіп-өніп, атақ-дәрежеге ие болдым деп мақтанбай, сый-сияпат құрметтеріне молынан кенелдім де оның бәрін қайтардым.

Сондықтан да қайын жұртыма деген зор құрмет, ізгі тілектерім мен шексіз рия көңілімді жүрек түкпірінен шыққан өлең шумақтары арқылы білдіруге тырыстым.

ҚАЙЫН ЖҰРТ

Қара жол кейде бұдыр, кейде даңғыл,
Жол жүрген адамдарға болар ауыр.
Қоңырат Саңғыл елі қайын жұртым,
Күйеу емес, 60 жылда болдым бауыр.

Бұл елден шыққан ақын, талай батыр,
Өлең-жыр, ерліктері тарихқа татыр.
Кезінде Шыңғыс ханның биі болған,
Саңғыл ата іздері сайрап жатыр.

Майқы би бабамыздың Саңғыл досы,
Тігілген сәніменен қатар қосы.
Бас уәзірі Шыңғыстың Майқы болса,
Тандаулы биі екен Саңғыл осы.

Өруақтар қолдап бізді қуаттады,
Өмірде айнымастан тұрақтатты.
Ұзақ жыл тату-тәтті өмір сүріп,
Ұрпақ өсіріп, сүйгізіп құшақтатты.

Құрметті әрқашан да қайын ата,

Шын жүректен сүйсініп берген бата.
Мейірім, ақ ниеттен жақсы көрген,
Жүрегімізде мәңгілік асыл ана!

Қастерлі, қайырымды аталарым,
Ақыл-ой, кемел болған даналарым.
“Пайғамбар да сыйлаған күйеуін” деп,
Құрметтеп, қамқор болған паналарым.

Мен қалай ұмытайын, қайын ағаларым,
Жарасып тұрушы еді қатарларың.
Өмір бақи біздерге разы болып,
Ұмытылмас берген ақ жүректен баталарың.

ӨСКЕН ЖЕРІМ – АЛТЫН БЕСІГІМ

Біздің елде “Хантәңірі етегі – Райымбек баба мекені” деген нақыл ертеден қалыптасқан. “Асқар биік таулардай – сәулеті мен дәулеті, Райымбек батырдың ырыс қонған әулеті” деп, Мұқағали жырлағандай, ел-жұрт осы құт мекенді мадақтап мақтан етеді. Бұл аспан таулар өлкесі, қазіргі Райымбек ауданы, ерте заманнан елдің құты, ырысы мен байлығын тасқындатқан қасиетті мекен. Шығыста Аспантау аталған ежелгі заманнан келе жатқан, биіктігі 7000 м Хантәңірі, оған таяу Лабасы, оңтүстігінде Қарқара, теріскей Алатау, солтүстігінде Кетпен мен Құлықтау, батысында Торыайғыр мен Күнгей таулар қатар-қатар тізбектеліп жатыр. Олардан кішірек таулардан көз сүрінеді. Арынды да тасқынды өзендер қаншама! Қарқара, Желқарқара, Шет Меркі, Таушелек, Шарын, Орта Меркі, Кеңсу, Кеген, Текес, Байынқол, Нарынқол, Шалкөде. Ал кішігірім өзендер мен сылдыр қаққан бұлақтар мен бастауларда сан жоқ. Таулы жерлерде, әдетте көл кем болары көпке аян. Әйтседе бұл жақтағы аты әлемге әйгілі кербез сұлу Көлсай, ерте заманнан бар Қаракөл, Ақкөл, Тұзкөл, Ойқарағай сияқты көлдер өзінше бір сурет.

Бұл өлкенің табиғат көркіне, сұлулығына қаншама қарасаңыз да көзіңіз тоймайды. Оны өз көздерімен көрген халқымыздың тұңғыш ғалымы, абзал ұлы Шоқан Уәлиханов өз саяхатында толық суреттеп жазса, орыс саяхатшысы, белгілі ғалым П.П.Семенов, ал осы өлке туралы “Қилы заман” романын жазған атақты жазушы М.Әуезов, “Жетісу көріністері” поэмасының авторы белгілі ақын Ілияс Жансүгіров өз шығармаларында жеріне жеткізе айтқан. Жергілікті ақын-жазушыларымыз: Бөлтірік, Албан, Асан, Көдек, Шарғын, Б.Соқпақбаев, Е.Ібітанов, Б.Мұқай шығармаларында да жер көркі, табиғаты, байлығы т.б. жан-жақты суреттелген.

“Айналайын!

Атамекен, Ақ мекен!

Қандай қазақ іздеп сені тапты екен?

Туған өлке тәтті екен ғой

Тәтті екен”, - деп Мұқағали жырлағандай, таулы да нулы, сулы, жері сұлу өлкенің табиғатын көріп, білгендердің көз алдынан үнемі кете қоймас.

“Адам туған топырағының табиғатына тартады” дегендей, бұл жердің атақты перзенттері де аз емес. Өз ата-бабам Райымбек ауданының тумасы болғандықтан, мен де осы ауданның Нарынқол, Саржаз, Қарқара, Кеген, Жалаулы, Жалаңаш ауылдарының кең-байтақ жерінде аунап-қунап, балалық шағымда қойға, бұзауға, тайға мініп, асық атып, тау-тасқа шығып, ойнақтап, орман-тоғайларды аралап, Нарынқол, Кеген, Қарқара сияқты ағыны қатты, тасқынды өзендерінде балықша жүзіп, шынығып та есейіп, қанатым қатайып өстім. Бұл жерлердің табиғаты сұлу да көркем, жұпар иісті ауасы дертке дауа. Асқақ таулар баурайлары, оның қаба сақалды қарағайлары, көк желкенді тоғайлары мен жайлауларындағы мың түсті шөптері бізді үнемі бауырына тартып тұратын.

Осы тамаша өлке жайлы бауырымыз Мұқағали: “Таудан мен жаратылғам, Киіктің сүтін ішіп ержеткенмін. Қуат алып, қыранның қанатынан” деп жырласа, “Туған жер” атты өлеңімде мен де өз жүрек сезімімді қағаз бетіне түсірген едім.

Асыр салып, ойнақтаған өскен жерім,
Көк майса, балаусалы асқар белім.
Сағынып сарғаямын көрмей тұрсам,
Мейірімді, ақ көңілді туған елім.

Шыңында туып-өстім азамат боп,
Сендей жер бөтен елден көргенім жоқ.
Хантәңірі, Сырт, Қарқара жердің көркі,
Баурында ойнақтадым киігің боп.

Тау толған сары күйік, бетегеге,
Қарақат, қарағай мол берекеге.
Мұрнынды жарып тұрар жұпар иіс,
Гүлдерден тарап жатқан төңерекке.

Ән салып, сылдыраған сұлу бұлақ,
Бұралып сұлудайын таудан құлап.
Балық боп, өзенінде еркін жүздім,
Балалық балғын шақта мейірім қанып.

Сағынам, көрмей тұрсам өскен жерім,
Өсірген, аялаған — анам менің.
Ақ сүтің — мөлдір суың, топырақ — наның,
Ақтармын еңбегіммен қымбатты елім.

(1945 ж.)

Мөп-мөлдір тұнық, суық суын қана ішіп, жаздың шыжыған ыстығында құлаштап жүзген, ат жалдатып, балығын аулаған, мың түрлі гүл мен балауса шалғын шөп өскен, жұпар иісті даласында таймен ойнақтап, асыр салған атақты қарт өзен Қарқараны әрі құт жайлау Мыңжылқыны жырламаған перзенті жоқ шығар. Соларға қосыла өз үнімді шығару перзенттік парызым болғандықтан мына бір шумақтар нұр көңілден таудың кәусар бұлағындай ағылған еді.

ҚАРҚАРА

Тасқыны құлақ жарып, тауды бұзып,
Барады бұйра толқын мың құбылған.
Алдында кездескенін қағып-соғып,
Екпінінен жарлар құлап, тас шағылған.

Алатау иек артып, қадалып тұр,
Қоспаққа бойда барын сабырменен.
Жайқалып, гуілдесіп үн қосады,
Қарағай қаба сақал сыбырымен.

Қарқара тасқынды өзен жағасында,
Мыңғырлап мал жайылған жазыменен.
Жолаушы, малшы, егінші мейірі қанған,
Ішкенде мөлдір суын жайыменен.

Мыңжылқы бұл жердегі жайлау сәні,
Құлпырған кілемдейін қызыл-жасыл.
Жайлауда жарасымды жастар әні,
Білгенге парқы қымбат, өзі асыл.

(1955 ж.)

Әр жылдары, адамның көңіл-күйі ерекше шаттанып, терең ойға кеткенде, кез келген қазақ баласы өз пікірін жыр, өлең арқылы білдіруге тырысары мәлім. Ақын болмасам да, кей кезде жазып тастар бірер шумақ өлеңдер туатыны бар. Оларды мен керемет дүние деп санамаймын. Соның бірі

ТАУ БАЛАСЫ

Тауда тудым,
Тауда өстім,
Тау баласы атандым.

Суын іштім,
Нанын жедім,
Алатау, елім-Отаным.

Тіл үйрендім,
Тәлім алдым,
Мейірімді алтын анадан.

Дәстүр білдім,
Нақыл алдым,
Қарт, шежіре атадан.

Өнер көрдім,
Ақыл алдым,
Қамқор асыл әкеден.

Мейірім көрдім,
Зерде алдым,
Туған қымбат ағадан.

Туған жерден,
Өскен елден,
Сіңірдім бойға жақсылық.

Елімнің мен де ұлымын,
Желбіреген тұлымым.
Өсірген мені мәпелеп,
Туған жердің құлымын.

Марқаюым да елімнен,
Көркеюім де елімнен.
Мінезім де елімнен,
Бойымдағы бар қасиет —
Туып-өскен менің жерімнен
(1960 ж.)

БАЛАЛЫҚ ШАҚ, БАЛ ДӘУРЕН

Мүшел жасыма дейінгі балалық шағымды өмірімнің ең бір бақытты да тәтті кезеңінің бірі санаймын. Үш жасқа толып, атқа мініп, ашамайдағы қоржынға аяғымды салып ел балалары қатарлы қуанышқа бөленгенім әлі есімде. Мен көшпелі өмірді көрген, оның қызықты да көңілді сәттерін жадымда сақтаған өзім тектес құрбыларымның бірімін. Біздің ел 1933 жылға дейін отырықшылыққа көнгенге дейін, қысы-жазы алты қанат қазақы ақ үйде аунап-қунап өстім. Қыстың қаһарлы қысы түскенге дейін үйдің іргесін сыртынан шыммен бастырып, түндікті тарс жауып, үйдің дәл ортасынан ошақ орнына темір пеш жағатын. Оның кернейін туырлықтан шығарып қоятын. Күндіз үй-іші жап-жарық болып тұратын.

Көктем шыға қуанышқа кенеліп, елдің жайлауға көшетін кезін сағына күтер едік. Көштің алды-артына жарыса шауып, аударыспақ ойнау біздер үшін, балалар үшін ерекше қызығы мол жайт болушы еді. Балалық шағымыз ауылда, ел ішінде, қайнаған еңбек үстінде, ел-жұрттың әдет-ғұрып, салт-сана, жора-жобасын көріп, көкейге тоқи жүріп есейдік. Әсіресе мыңғырған мал арасында, қосақтап сауған қой, желілеп сауған бие, қоздаған қой, лақтаған ешкі, бұзаулаған сиыр, құлындаған биелердің төлдерімен қатарласа, қабаттаса жүріп, өзіміз де әке-шешеміздің сүйкімді де сүйікті төлі болып қуаныштарына кенелдік. Ел ішіндегі той-томалақ, думан-тамаша, ат жарыс, бәйгі, көкпар, күрес, қыз қуу, сайыс – бәр-бәрін көзбен көріп, еске сақтап адам болдық. Жеңгелеріміз бен ағаларымыздың, белгілі ақын-әншілердің тойлардағы айтыстарын да естіп, өмірден үлгі-өнеге алып марқайдық.

Біздің буынымыздың бекіп, қанатымыздың қатайып, берік те ширақ болуымыздың басты себебінің бірі – ат үстінен түспей шапқылап, қатарласа жарысып, өрден ылдиға, еңістен тауға тынымсыз жортуымыз ғой. Жаз бойы ағынды өзеннен шықпай ат жүздіріп, өздеріміз де тастай суық тау өзенінде шынығып өстік, темірдей боп бекідік. Әсіресе кешкі астан кейін басталатын түнгі ойындар: ақсүйек, айгөлек, алтыбақан, мыршым, белбеу тастамақ, алтыбасар, балтамтап т.б. тым қызық еді-ау. Қазір ой жүгіртіп, зерделей қарасақ бұлардың бәрі осы күнгі спортымыз екен-ау дейсің. Сол спорттың бір түрі сырғанауды да ел балалары болып бастан кешірмедік пе?! 5-6 жасымызда ересек жігіттер аяқ киім табанына ағаштан лайықтап, ағаш табан жасап, оған сым темірді жапсыра тартып беретін. Оны аяққа тағып алып сырғанағанымызда кәдімгі коньки сияқты болатын. Ол қар тапталған көшеде өте қолайлы, жүгіре сырғанағанында қаншалықты зымырасаң да құламайтынсың. Ал көк мұзға барғанында шалқаннан не жалпаңнан құлап, әбігер болатынсың. Үй маңайындағы тік беттен сырғанау да өнер болды. Кейде үйден астауды апарып, шана орнына пайдаланып та сырғанайтынбыз. Бұл сырғанақ дегеніңіз спорттың нағыз түрі, екі бетіміз шикандай болып, күні бойы шаршауды да, шалдығуды да білмеуші едік.

Біздің жер таулы аймақ, тым салқын болатындықтан жеміс ағаштары өспейді, мәдени өсімдік көкөніс екпейді. Сондықтан витамин кем, балалардың денсаулығы нашар болады деп түсінеді басқалар. Енді ойлап қарасам, табиғаттың бар байлығын халықтың өзі пайдалана білмеген екен-ау дейсің. Бірақ олардың денсаулыққа пайдасының жақсы екенін білген.

Үлкен балаларға ілесіп көктемде күн күркірегеннен-ақ жауқазын (шафран) қазып, оны аршып жейтінбіз. Мамыр айында тауға шығып, рауғашқа (ревень) әбден тоятынбыз. Солқылдаған рауғаш қандай тамаша, дәмі де керемет. Құшақ-құшақ рауғашты көтеріп әкеліп ауылда кішірек балаларға тарататынбыз. Одан соң маусым, шілде, тамыз айында қымыздық (щавель), бүлдірген (земляника), желкек (козлородник), қарақат (смородина), қойқарақат, сиырқарақат (барбарис), таңқурай (малина), ұшқат (слива) сияқты жабайы өсімдіктерді теріп жеп мәз болатынбыз. Бұл өсімдіктердің бәрінде витаминнің мол екенін білген ғой халық. Тамыз айында Кеген өзенінің жағасынан қазып жейтін түйетабан өсімдігін айтсаңызшы. Жарбиып өсетін

тікенекті өсімдік. Оны гүлдеген кезінде ғана жеу керек. Алдымен тамырынан босатып алған соң аршып жегенде дәмі де, түсі де ананасқа, иә, Африкада өсетін сол өсімдікке өте ұқсас. Тау аралағанда балқарағайды тауып алып, мес-мес бал әкелетін тапқыр ағалар жұртты разы қылар еді. Балалық кездегі әңгімелерді айта берсе таусылар ма!

Халқымыздың “бала бауыр – бал бауыр” деген тамаша тәмсілі текке айтылған ба? Қасиетті Ұлпа әжем 8 айлық кезімнен қазақы ескі салт бойынша бауырына салып алып, 10 жасыма дейін тұңғыш шөбересі болған соң “қанаттыға қактырмай, тұмсықтыға шоқыттырмай” ерке-бұлан етіп өсіргендіктен тентектеу болдым. Әсіресе әжемнің өзіне тентектік жасайтыным бар еді. Егерде айтқанымды істемесе, көңілімнен шықпаса еркелікке басып, айтқанына, тіпті жалынғанына да көнбей, онан сайын әбігер етуші едім. Есіме түскенде, сол қылықтарымның оғаштығына күлем. Әжем болса, жалынып-жалпайып, көкем, шырағым деп құрдай жорғалап, әрең дегенде көндіруші еді. Алтын әжемнің де, менің де бір-бірімізге деген ынтық көңіл, ақ, таза ниет сүйіспеншілігіміз шексіз болатын. Біздің үй үлкен үй, кара шаңырақ болғандықтан туған-туыстар да, басқалар да көп келетін.

Марқұм әжем әңгімешіл, ескілікті, өткендегі әңгімелерді көп айтатын. Сондықтан да болар, қолындағы кіші ұлы Жанұзақ тәтем де әңгімешіл еді. Бір қасиеті ауыз әдебиетін үйдегілерге дауыстап, мақамдап, әуендетіп оқып беретін. Біздерге, әпкем Күләй екеумізге қызықты ертегілерді үнемі айтып беруді міндеті санайтын. Өстіп жүргенде біздің де бастапқы балалық шағымызбен қош айтысып, мектепке баратын, оқитын кезіміз де келді.

МЕКТЕПТЕГІ ӨМІР

Сол 1930 жылдары мектепте жартыншы класс деген болды. 1933 ж. әпкем Күләй 7 жасынан сол жартыншы класқа баратын болды да, 5 жастағы мені қоса берді әке-шешеміз. Ол кезде әкеміз Жанұзақ Кеген ауылында учаскелік милиция бастығы екен. Біздің мұғалімнің аты Мәсімбай. Ол кісі мені нәшәндіктің баласы дейтін. Мен болсам әпкеммен бірге барып, партада отырғаннан басқа еш нәрсе білмеймін. Оқу дегеннің не екенінен де хабарым жоқ. 1934 ж. біздің үй Нарынқолға көшті де күздігүні 1-сыныпқа бардық. Мұғалім Сымағұлов Әбдірзақ. Алғашқы білімді біз осы кісіден алдық. 1935 ж. әкей Қарқара ауылына көшкенде 3-4 сыныпта жүргенімізде Бердібек Момбекбаев аға мұғалім болды. Осы Бердібек ағаның мен үшін партия жиналысында таяқ жегенін кейінірек естідім. Ол кезде біз тұрған Қарқарадағы №50 жылқы зауытының политотделінің бастығы В.Ивакин деген болатын. Оның баласы да, басқа орыс балалары да бір мектептеміз. Бірақ олар орыс класында оқитын.

Бір күні сабақтан соң үйге келе жатқанымда әлгі В.Ивакиннің Миша деген баласы тып-тыныш келе жатқан мені ұстап алып, жағамнан жұлқылап, соға бастады. Мен де тырысып, тырмысып бой бермей жатқанмын. Сол кезде мұғалімім Бердекең – Бердібек аға келе қалды да әлгі менен бойшаң әрі жасы үлкен Мишаны көкірегінен итеріп, ажыратып жіберді. Ол жайымен кете берген.

Сөйтсе, оның әкесі кеңседен шығып келе жатып, жаңағы жағдайды көріп қалыпты. Соны совхоз партия ұйымының жиналысында сөз ғып, Бердекенді қыспаққа алған. Ол сонымен тынбай, ауданық партия комитетіне дейін көтеріліп барып басылған ғой. Сонымен мен 1941 ж. 7 сыныпты да аяқтап, үйде тып-тыныш тынығып жүргенімде соғыс өрті бұрқ ете түсті де, ел-жұрт әбігер болды.

ОТТЫ ЖЫЛДАР

1941-42 жылдары 8 сыныпта мектепке барып, сабағымызды оқи бердік. Әкем қызмет істейтін мекеменің директоры Молдабаев деген жас жігіт армияға шақырылды да, аудандық партия комитетінің шешімімен оның орнына тәтем Жанұзақ мекеме директоры болды. Бірақ күн сайын, ай сайын соғыс өрті өршіп, қиыншылық жайт елге маза бермеді. Әскерге жарайтын ер адамдардың бәрі соғысқа аттанып жатты. Ауылда, колхоз шаруаларында қарттар мен әйел адамдар, жасөспірімдер ғана қалды. Мектепте оқып жатқан 1925, 1926 жылы туған оқушылар ғана азаматтар орнын басуда.

Осындай қиын-қыстау ауыр жағдай 8-9 сынып оқушыларының да басына түскен еді. Біздер 8 сыныпты бітіріп, каникулға шыққан кезде аудандық әскери комиссариат Жаркент қаласына әскери лагерьге аттандырды. Үш атты арбамен 8-9 сынып оқушылары жолға шықтық. Сол күні Торыайғыр тауының асуы Аласадан асып барып, Қарадаланың шетіне жетіп қондық. Екінші күні Тастығараға қондық та үшінші күні кешкісін Жаркентке жеттік. Күн ыстық, шыжып тұр. Арбаға жегілген аттар да, біздер де қалжырап шаршадық.

Казармамыз – Жаркент қаласындағы Крупская атындағы орта мектеп. Күнде Өсек өзенінің жағасындағы жар астындағы көгалға әкеліп, әскери оқу-дайындықтың түр-түрін үйретеді. Салмағы 12 кг ауыр винтовканы әрең көтереміз. Нысанадағы жауды атқанда винтовканың күшті де қатты серпіні иығымызды сындырып жібере жаздайды. Шыдап көнбеске амал жоқ. Аяғымыздағы аяқ киім зілдей. Он төрттен жаңа асқан менің аяғымда 42 размерлі керзі етік. Аяғымды әрең көтерем. Әсіресе строевая подготовка мен марш мен үшін азаппен тең. Бізбен бірге жүрген ұйғыр балаларының аяғында жеңіл шоқай. Әлгіге қызығамыз. Сол кезде бірге болған Ғожахмет Сейдуақасов (кейін 1947 ж. ҚазПИде бір факультетте оқып, 1989 жылға дейін бір институтта қызмет істедік). Әйтеуір, бір ай ішінде винтовка, автомат, пулемет, снайперлік винтовкадан оқ атқанда жауды жайратуға әбден жаттықтық. Әсіресе винтовкадан, снайперлік қарумен жауды көздеп атқанда бастан, кеудеден, әйтеуір тұла бойдан көздеп, дәл тигізсең командир арқаннан қағып мақтап, разы болады. Тигізе алмасаң зекіп, тіптен тілдеп те салады. Қалайда тапсырманы мүлтіксіз орындауға тырысып бағасың. Тактикалық оқыту кезінде, шыжып тұрған 40-50 градустық ыстық күн астында мүлгіп, қалғып кетсең командир орныңнан дереу тұрғызып алып, “бегом, назад!” деп 300 не 500 метр жерге әрі-бері алденеше рет зыр қақтырып жүгіртеді. Қасымдағы сыныптасым Айдар бір рет сондай жазаға ілініп қалғаны бар. Оған сондағы жаным ашығаны-ай! Өз басым, құдайға шүкір, ондай жазадан аулақ болдым.

Азып-тозып, жүдеп-жадап, 1942 жылғы маусымның 28 күні үйге де жеттік-ау!

Үйге жеткенім бар болсын, қуанышым су сепкендей басыды. Шілденің 1-нен әкеміз Жанұзақ әскерге шақырылып, майданға аттанбақ болып дайындалып жатыр екен. Ертесінде жолға шығу қамына кірісе бастады. 1942 ж. маусымның 30 күні түс кезінде әкейді шығарып салуға жолдас-жоралары мен қызметтес жолдастары, басқа да сыйлас адамдар үйге келіп, қоштаса бастау басталды. Ол кезде аудандық военкомат Кеген ауылында, біз 70 км қашықтықтағы Жаланаңаш ауылында тұратынбыз. Әкей болса 1 шілдеде таңғы сағат 9.00-да военкоматқа жету керек. Кешкі сағат 9.00-да жолға шықты. қасында шешем Бүбиша, тайға жайдақ мініп мен де қалмай ілестім. Біздерден басқа атшысы Әбділда мен екі жолдасы қосылып, жиналған жұртпен қоштасып аттанғанда әкей Тельманды алдына алып, қатты құшып, қайта-қайта сүйіп, үзеңгісіне жармаса солқылдап жылаған әпкем Күләйді мандайынан сипағанда көзінен еріксіз жас домалап кетті.

Кегенге Меркі өзенінен өтіп барар жолда “Тоғызбұлақ” атты колхоз бар. Оның бастығы әкемнің досы атақты адам Манасұр Халықов еді. Әкей сол Манасұрдың үйіне барамыз, ол күтіп отыр, сендер сол жерден үйге қайтасындар, - деді. Мәкең (Манасұр) әкеммен қатты қалжындасатын. Өзінің басында бір тал шашы жоқ, айна таз, басы жарқырап жүретін. Торыайғыр тауының етегіндегі машина жолдың бойындағы бір төбеге әкем Манасұртөбе деп ат қойып, жұрт күні бүгінге дейін солай атап кетті. Десе дегендей, әлгі төбеде бір тал шөп өспейді. Төбесі де, айнала төңірегі де қатып-семген керіш, сары топырақ. Сол Мәкеңнің үйінде түнгі 3.00-ке дейін қонақ болған әкем өзі домбырашы, әнші әрі күйші болғандықтан, думандатып, жұрт көңілін көтеріп отырды. Сағат үштен аса бере аттанып, Шет Меркінің терең сайындағы өзеннен өтіп, қарағайлы биік кезеңнен асқанда бәріміз аттан түстік. Әкем соңғы рет бәрімізбен құшақтасып қоштасты. Мені құшырлана құшақтап, аймалап сүйгенде көз жасы бетіме тамғанын сездім. “Қош! Ел-жұрт, өскен ел, аман болындар! Жауды жеңіп, әлі-ақ елге жеңіспен ораламыз!” – деді де шешем екеуі аттарына мініп, қол бұлғап кете берді. Біз үйге қайттық.

Екі күннен кейін ауылдық кеңес төрағасы мектеп оқушыларын колхозға қара жұмысқа жіберді. Бәріміз 13-14 жастамыз. “Тоғызбұлақ” колхозына да келдік. Әуелі қой фермаларын жөндеуге жұмсады. Шөп шабыла бастағанда ауылдың төменгі жағындағы шөпшабысқа салды. Бір күні тіктеу беттегі шөпті шауып жатқанбыз. Колхоз бастығы Манасұр аға, қасында аудандық прокурор, сол кезде аудандық партия комитетінің осы колхоздағы уәкілі Сыздықов Қабдышүкір бар. Бір солыны шауып, жоғарыдан етекке түскен менің қасыма әлгі прокурор ағай келді де, біраз сөйлескен соң: “Кәне, екеуміз шөп шабайық”, - деп менімен бірге беткей бетті өрлей жоғары шықты. Мені алдына қапсыра құшақтап, қолына шалғыны алды да төмен қарай шалғымен шөпті құлаштап, сол жағына қарай қисая бұралып, шаба бастады. Екі-үш құлаштап шапты да сәл кідірді. “Мен де сен сияқты жас кезімде байдың малайы болып, шөбін шапқам. Сен алдындағы шөпті ғана шабады екенсің, шалғымен шапқанда былай шабады” деп көрсетті. Бір солы шөпті шауып төмен түскен соң: “Көрдің бе,

сенің кеше шапқан шөптеріңнің әрбір солысының жиегінде тікірейіп, шалғы алмай қалған шөптер тұр. Енді мен көрсеткендей шауып шықшы, мен қарап тұрайын”, - деді.

Мен бетке өрлеп шықтым да шөпті Қабдышүкір ағай көрсеткендей, шалғыны құлаштай сермеп, белімді солға қарай бұрай иіліп шауып, төменге түстім. Шапқан шөбім тұтастай жапырылып жатыр, солы шетінде тікірейіп, не сарайып тұрған шөп байқалмайды. Бұл да маған сабақ болды. Ол кісілер келесі шөпшілерге қарай бет бұрды. Кетіп бара жатып: “Балақай, шөпті жақсы шап!” — деп қояды. Он, он бес минуттей демалған соң шалғыны шындап, қайрап беретін атайға келдім. Енді шөпті шаба бастағаннан-ақ өткір шалғым сумандап жүре берді.

Бригадир күнде таңғы 6.00-дан айғайлап оятады. Ұйқы тәтті емес пе, оның үстіне күні бойы үзіліссіз шөп шауып, қалжырап қалғандықтан көзімізді аша алмай жатқанда, үсті-үстіне айғай салып мазалап, тұрғызбай қоймайды. Ертеңгі тамақты іше сала тағы да шөпке аттанамыз. Ол кезде тамақ дейтіндей тамақ та маз емес. Нан да аз, ет те тапшы. Шалақұрсақ жүрсек те қатардан қалмай, қайратымызға мініп, қадірімізді қамшылай жүре береміз.

Шабындықтағы шөптер ең алғаш балғын, балауса жұмсақ болған соң шапқан сайын үдей түсуші едік. Енді тамыз айының ортасынан аса бастағаннан шөп сарыкідір тартып қатайып, шабу қиындай бастайды. Бір уақыт бұрын шабылған шөпті жинап, шөмеле де саламыз. Енді бірде қариялар мен шешей, апа-жеңгелермен бірге шөпті мая-мая етіп үйеміз. Тамыз аяқтала “шалғышы жігіттер” аталған біздерді жазықтағы егінді шалғымен оруды салды. Бұл жұмыс бізге өте ауыр да қиын тиді. Қабырғамыз қайысып, мықшындап жүргеніміз-ақ. Шалғы шындап, қайрап, өткірлеп беретін атайларға да қиындық туып, жұмыстары ауырлай түсті. Өйткені оннан аса шалғышылардың шалғыларын күні бойы кезек-кезегімен тоқпақтап шындап, әлсін-әлсін өткірлеп жүзін шығарып, қайрап беру оңай шаруа емес. Бидайдың қатты сабақтары шалғы жүзін тез қайырып, тесе қылады. Бір күні ойпаң жердегі бітік өскен бидайды шабуға кірістік. Сабақтары саусақтай жуан, дәндері толық та ірі, кейбір тұстары ұйыса өскендіктен жапырыла жатып қалған. Жуан сабақтары адырайған, дәндері ірі бидайларды шабу тіптен қиынға түсті. Шалғы ұшымен көтеріп, шаба бастағанымызда шалғы алмайды, шалғы жүзі майырыла береді. Беліміз де шыдамайды, қолымыздың қары тез талып, әрі қиналып, әрі ыза кернегендіктен көз жасқа ерік береміз. “Жетім қозы маңырақ, маңырақ да оталар” дегеннің кейпіндегі біздер ертесіне шалғыға тағы кірісеміз. Қинала-қинала бұл ойпаң жердегі бидайды да шала-шарпы шауып біткеніміз сол еді, ертесіне Мұзапар екеумізді әйелдер баулап кеткен бидай бауларын өгіз арбамен қырманға тасуға жұмсады. “Басқа түскен баспақшыл” деп оған да бардық. Ырдуанды үлкен арбаға мықшындап жүріп бауларды тиеп, қырманға жеткіземіз. Әуелде бұл жұмыс қабырғаны қайыстырып шапқан шалғы жұмысынан жеңілдеу көрініп, маз болғандай едік. Күн өткен сайын ауырлығын сезе бастадық. Өйткені әрбір бумалаған бидай бауының салмағы кемінде 5-6 кило. Сонда бір күнде 10 арба апарғанның өзінде қанша центнер екенін аңғару қиын емес шығар. Өгіздер де күн өткен сайын ауыр жұмысқа шыдамай, қайқандай бастады. Бір күні

абайламай, бауды көп тиеп жіберіптік. Өгіздер орта жолға келгенде, арбаны тарта алмай тұрып алғаны. Өгіздерді “соп, соп!” деп қамшылап жүрген Мұзапар, мен жетекшімін. Өгіздер қаншама қамшыласа да қозғалмайды. Өгіздерді мұрындықтаған жіпті тартқылап жүргенімде аяғымды басып мыжып-ақ кеткені. Ойбай салып, ботадай боздап домалап жатырмын. Мұзапарда да ес жоқ, қорқып кеткен. Өйткені аяғым лезде күп болып барбиып ісіп кетті. Аяғымды мыжығаны соншалықты қанап та кетті. Ол кезде бригада емес, колхоз орталығында дәрігер жоқ. Көзімнен жас парлап жатса да “Мұзапар, дереу шолақ куртканды жыртып жіберіп, мақта суырып алып, қан ағып жатқан жерге қара топырақ салып, тез орап байлап таста” деп жатырмын. Шамалы уақыттан соң қан тоқтағандай болды, бірақ аяғымды баса алмаймын. Шыдатар емес.

Біздер қырманға дер кезінде келе қоймаған соң бригадир бізді ұйықтап қалдыға жорып, іздеп келіпті. Жағдайды естіп, көзімен көрген соң арбадағы бауды Мұзапар екеуі түсіріп тастады да мені арбаға салып қырман басына әкелді. Қырмандағылар білгендерінше ем-домын жасап, үш күн жатып қалдым. Ауданнан шақырған дәрігер де өзінше емін берді. Сөйтіп бір жетіден соң жұмысқа кірісіп, қырманда жұмыс істеуге қосып қойды.

Қыркүйектің орта кезінде-ақ таулы жерде қар жауып, ауа райы өзгеретіні бар. Күрт суық түсіп, күн салқындай бастады. Мектепте сабақ қазан айының басында басталатын болғандықтан біздерді жұмыстан босатпайтын болды да, істей беретін болдық. Қазан айының орта кезінде еңбек ақымызға 3 пұт бидай берді де, өгіз арбамен үйге жеткізіп салды. шешем болса біздің аман-есен келгенімізге мәз. Аз да болса еңбегіме төленген астыққа да қуанышты. Әпкем Күләй да колхоздан менен бір күн бұрын келіпті. Ол комбайнда есепші болып істегендіктен бір дағар бидай, 5-6 литр керосин әкеліпті. Жағдайымыздың жақсарғанына үй-ішімізбен қуаныштымыз. Біз мектепке барғанда 9 класқа келген балалардың саны 22 ғана екен. 8 класта “а”, “б”, “в” кластары болып 80-нен аса бала бітірген едік. Енді соғыс салдарынан бала саны тым азайып отыр.

Қазан айының соңында үйдегі отын да таусылыпты. Шешей болса көрші-қоландардан ағаш сұрап, үй жылытып, ас пісіріп күн көріпті. Одан біз бейхабар едік. Бір үйде 4 жанбыз – шешем, әпкем, інім және мен өзім. Бір бұзаулы сиыр, бір биеміз қолда. Әкемнің орнына аудандық заготскот мекемесінің бастығы болып Алматыдан Алексей Аленкин деген келді. Ол келген соң отын беруді былай қойып, малымызға шөп беруді тоқтатты. Қыс көзі қырауда бұл жайт біздің жанымызға қатты батты. Шешем Аленкиннен өгіз сұрап алып, демалыс күні мені Тұңғатарға қосып қарағай әкелуге жіберді. Мен болсам өмірімде бірінші рет отын әкелуге бара жатырмын. Шешем көршілерден ташком (шығыршықты темір сына), өткір балта сұрап алыпты. Тауда жейсіндер деп бір таба нанды қоса берді. Тұңғатар болса 22-24 жастағы сом денелі, иықты келген шой қара, күшті жігіт. Екі құлағы шұнақ, жақсы естімейді, мінгірлеп қана сөйлейтін шарт мінезді адам. Мен болсам 14-тен асқан оқушымын.

Тауға да жетіп, тізеден келетін қасат қарды бұза жүріп, беттете келе биік беткейге де шықтық. Өгіздерді қарағай түбіне байлап қойдық та демалуға отырдық. Жарты сағаттан соң Тұңғатар шапанын шешіп, жеңілденді де өткір балтасын алып, қасына қойды. Маған бұрылып, “наның бар ма?” деп еді,

қанжығадағы дорбаны шешіп алып, ішіндегі таба нанды ұсындым. Маған бір үзімін берді де, өзі әлгі нанды жей бастады. Ара-тұра аппақ қардан бір асап қояды. Нанды жеп болып, он минут өткен соң орнынан тұрып балтаны қолына алды да, қарсы алдындағы жуан қу қарағайдың түбіне барды. Ыңғайланып алған соң әлгі қарағайды шаба бастады. Қарағай құлауға жақын қалды-ау дегенде мені шақырып алып, өзінің қасына тұрғызып қойып, қарағайды жығарда енді төменгі жағынан шауып жатты. Әлден соң қарағай сықырлай бастады да өрге қарай құлады. Тұңғатар орнына кел, шапанының үстіне жайғасты. Тері басылып, демалған соң қасында жатқан балтасын маған ұстатып, құлап жатқан қарағайдың бұтағын аршы деп бұйырғаны. Мен болсам зілдей ауыр балтаны қолыма алып, қарағай бұтақтарын бұтай бастадым. Дәл түбінен шауып тегістейін деп тырысудамын. Тұңғатар болса, қалған нанды күйсеп отыр. Әлдеуақта “Токта!” деп саңқ ете қалды. Қасыма жетіп келді де, балтаны қолымнан жұлып алып, екі көзі ешкінің көзіндей ежірейіп, түсі өзгеріп: “Иттің баласы, әкең нәшәнік болып, сені ақсаусақ етіп, жұмыс істетпей әлпештеп өсірген, түкке жарамайсың, сорың қайнағанын енді көрдің бе?! Сорладың ғой. Қарағайды бұлай бұтамайды, былай етіп бұтайды, сен шапқан бұтақтар сарайып-сарайып тұр, әне көрдің бе?” - деп көрсете бастады.

- Мә, енді шапшы, көрейін, - деп балтаны бере салды. Мен болсам бастапқыдай емес, енді көрсеткеніндей етіп бұтақ түбінен тегістеп шаба бастадым. Әлден уақытта қолымның қары талып кетіп, отыра қалғаным сол еді, Тұңғатар мырс етіп күліп жібергені. Намыстан өліп кете жаздап, қарғып тұрып, бұтақтарды қайтадан шаба бастадым. Сірә, жаны ашып кетсе керек, қасыма келіп, балтаны қолымнан жұлып алды да: “Отыр, дем ал, нанынды жей ғой”, - деп жатыр.

Қарным ашып, әбден қаталап, шөлдеп кеткен мен байғұс нанды Тұңғатарша асап, қарды қарпып-қарпып қоям. Сол екі арада ол қарағай бұтағын шауып, тегісеп те бітті. Екеуміз бір сағаттай отырып демалдық. Ол орнынан тұрды да, сөзге келмей, әлгі қарағайдың түп жағынан 6-7 метрдейін адымдай барып өлшеді де, балтамен шаба бастады. Қарағайдың жуандығы бір құшақтай. Ұзындығын 6 метр етіп кескен қарағайға қарап танданып қалдым. Неткен күш десейші! Осыншама жуан қарағайды балтамен шауып, кесіп тастау оңай емес. Және бір сағат ішінде дайындап шықты. Отырып демалып, қалған нанын жеп болып, қарағай түбіндегі морға шапанын төсеп тастап бір сағат тынықты.

Енді қарағайды адымдай өлшеді де, шамамен 10 метрдей етіп балтамен тағы шауып кесіп түсті. Қалғанын қарағай ұштығы деді. Осыдан соң ол ұштықтың бұтағын шауып аршыды да 1,5 метрдейін кесіп алып, мұны сүймен деп түсіндірді. Таяу жерде жатқан тағы бір ұштықты кесіп алып, маған сүймен жасап берді. Қазір мен дайындаған қарағайды екеуміз екі жағынан ырғап қозғап төмен сайға қарай ағызамыз деп тұр. Екеуміз әлгі дайындалған екі бөлек қарағай кесіндісін еңіске қарай ағызып та жібердік. Ол ағызған қарағайлар біреуді зақым қылмай ма? деп шырылдадым. Ол маған зілдене қарап “жаны бар, құлағы бар адам болса беттің екінші жағына өзі-ақ өтіп кетеді” деп жатыр.

Біз қарағайымызды алып, кеш бата зор қуанышпен үйге де жеттік-ау! Бұбиша апам мен әпкем Күләйдің қуаныштарында шек жоқ. Тельман болса

көрші балалармен бірге қарағайдың үстіне тырмысып шығып алып: “Ура, ура! Менің көкем қарағай әкелді!” деп айғай салып, ойнақтап жүр. Сол түні мен ес-түсімді білмей, өлген адамдай қатып қалыппын. Көзімді ашсам, Күләй Тельманға сыбырлап сөйлеп жатыр. Мені оятып алмайық, демалсын деген ойы екенін түсініп жатырмын. Көзімді қайта жұмып жатсам тағы ұйықтап кетіппін. Оянған соң есік алдына шықсам, апам мен Күләй мықшындап арамен қарағайды кесіп жатыр, араның өтпей жатқанын көріп тұрмын. Олардың қастарына келіп, ақырындап тоқтаттым да араны қолыма алып, “сендер кеспей-ақ қойындар, әлдерің жетпейді, бекер босқа қиналасындар” дедім. Түстен кейін жолдастарымды ертіп келіп, кешке дейін әлгі жуан қарағайды шөлкелеп кесіп, бір-екеуін жарып үйге кіргізіп тастадық.

Ертесінде мектепте сабақ үстінде отырып, Тұңғатардың айтқан зілді сөздерін ойлай берем. Сабақтан келген соң тамақтандым да торы биені мініп, ұстаға барып төрт аяғын үш емшекті темір тағамен тағалатып алдым. Екі күннен кейін сабақтан келген соң, торы биеге мініп, тауға отынға кеттім. Қанжығамда өткір балта, қыл арқан, аттың мойнында қамыт.

Тау беткейінің етек жағындағы биік сілемге көзім түсті. Атымды қашықтау жерге байлап қойып, әлгі сілемді екі сағат шауып жатып әйтеуір құлаттым-ау. Тұңғатардан көргенімді істеп, бұтақтарын тегістеп шауып болған соң, ұзындығы он метрдей жерден балтамен кесіп, еңіске қарай сүйменмен жылжыта-жылжыта түсірдім-ау әйтеуір. Сүйретуге дайындалған қарағайға тәшкөмді қағып, мығым етіп шыршықтан өткізіп, арқанның ұзындығын үш метрдей етіп пастремка еттім. Атыма мініп ақырындап жүре бергенім сол-ақ еді, қарағайдың даңғырын естіген асау атым ылди төмен ала қашты. Тізгінді тартпай, жолдың шетіне шығарып едім бар пәрменімен қос аяқтап шаба жөнелді. Бір жарым шақырымдай шапқан соң атым құлағын сәл қайшылап барып тыншыды. Бас алып, көндігіп те қалды. Ұзындығы 10 метр қарағайды даңғырлатып сүйретіп әкеле жатқанымды көргендердің бәрі таң. Не керек, екі не үш күнде бір рет қарағайды алып келіп, отынды үйіп тастадым (сол жағдай бұл күнде бизнеске сай келетін сияқты, егер саудалар болсаң). Апамның қуанышы қойнына сыймай, отынсыз отырған көршілерге де отын беріп, мырзалық жасай бастады. Бұл кезде мен 14 жастан сәл ғана асқан бозбаламын. Тауға шығып, қарағай жығып, отын әкелуге машықтанып алдым. Енді қоныстас отырған жеңгеміз Майым және жесір жеңгелер отын әкелу үшін маған ілесетінді шығарды. Олармен барғанда ара апарып, қарағайды құлатып, құлаған қарағайды арамен кесіп, көліктері тартқанша дайындап беретін едім. Үйлеріне отын әкелген олар ақ алғысын аямай, аймалап кеп бетімнен сау тамтық қалдырмай, сілекейлерін шуата сүюші еді.

Қарағайға шыққан бір сапарымызда жыққан қарағайым қатар тұрған қарағайдың бұтағына ілініп, жерге түспей қалды. Оны түсіру үшін қарағай басына шықпақ болдым. Менімен отынға барған 4 әйел шошып кетті. Отын алмасақ алмай-ақ қояйық, айналайын, қарағай басына шықпа да шықпа деп жалбарынса да болмастан шықтым. Төменде тұрған олар жай тұрмай, о, құдай, о, әруақ сақтай гөрге салып, кейбірі жылап тұр. Не керек, қарағайды құлатып

жерге түсіріп, бәріміз отын алып, үйге аман-есен қайттық. Кейін осыны олар ауылда жырдай етіп, ауыздары тамсанып айтып жүрді.

Отынның қиыншылығынан енді құтылды деп жүргенде бір күні шешей үйге мұңайып келді. Жаңа директор енді малдарыңа шөп бермеймін, өзіміздің малға шөп жетпей жатыр депті. Біздің бұзаулы сиыр, бір атымыз бар еді. Не істерімізді білмей әбден қиналып, қатты қапаландық.

Ертесінде мектептен келіп, тамақтанған соң торы биеге мініп, қанжығама қамыт пен арқанды байлап, жүріп кеттім. Ойымды апама да, Күләйға да айтпадым. Жалаңаш селосының батысында 3 км жерде “Кіші жалаңаш” колхозы бар. Колхоздың жоғары жағындағы тау бөктерлерінде мая-мая шөптері бар. Соған тарттым. Беткейден сүйретпе талды тандап шауып алдым. Оны сүйретіп кеп маяның жанына қойып, басындағы аша тұсынан арқан-пастремканы өткізіп, атқа жегуге дайындалдым. Содан соң айырымды алып маяның үстіне шығып, қар басып қалған төбесін бұзып апқан едім, астындағы шөп босап шыға келгені. Оған қуанғаным соншалықты, шөпті айырылап әлгі тал сүйретпенің үстіне лақтыра бастадым. Әлден уақта үлкен екі шөмеле көлемінде үйілген соң маяның төбесінен сырғып түстім де біраз демалып алдым. Екінші арқанымды алдым да сүйретпе талдың артқы жағынан екі жерден шалмалап мықтап байлап, арқанның екі ұшын алдыңғы жақтағы ілгекке іліп тартқылап, шөп қозғалмастай етіп тас қылып байлаған соң атыма мініп жүре беріп едім, ол әлденеден үріккендей боп елең ете түсті де, біраздан соң тынышталды. Бұл шөп біздің малға бір жетідей азық болды. Бұзаулы сиырды ақ қар көк мұзда далада қалай ұстайсың. Өзіміз отырған үйдің ық жағынан қора да жасап алдым. Енді әлгі әдетіммен шөпке күн сайын баратынды шығардым. Бір күні қаннен қаперсіз шөпке кетіп бара жатқанымда күзетші қарт мені тоқтатты да: “Сенің шөп алғаныңды көріп жүрміз. Жанұзактың баласысың ғой. Астындағы торы бие біздің колхоздың биесі. Оны әкең торы атына айырбастап алған. Жанұзакты біз құрметтеп, қатты сыйлаушы едік. Бұдан былай сен бұзылмаған маяға тиіспе! Біздің колхоздың әйелдері шөп тасыған жерге барсаң, қалған шөптің өзі саған жетіп жатыр. Қанжығаңа балтаңды байла да, шөпшілер алып кеткен мая орнын айнала төңірек шауып шықсаң, қар басып, мұз боп қатып қалған шөптер босайды. Содан соң соны тасып алсаң да жетіп жатыр,- деп ақыл айтқаны әлгі тамаша қарияның. Тоқтатқанда, енді қамшының астына алып, бартылдатып сабайды-ау деген үрейім аспанға ұшқандай болған соң, қатты қуанғандықтан екі көзім парлап, жылап жібердім де, ататай, мың да бір рахметке бастым. Шал да орамалын алып, көзін сүртіп: “сұм соғыс болмаса сендер мұндай қиындықты көрер ме едіңдер, сабақтарыңды оқып, алшаң басып, тайрандамас па едіңдер” дегені.

Шынында, әлгі қарттың айтқанындай, жаңа жасаған қорамның үсті жаз жадырап шыққандай, ақ қар, көк мұзда, көк құрақ балауса шөпке толды да кетті. Бір күні апам: “Төкен, директор Алексей: “мына шөптеріңнен жас төлдеген қозыларымызға бір бума беріндерші” деп сұрап тұр” дегені.

- Беріңіз, бере беріңіз – деп жатырмын. Шөп үйілген қора төбесіне шығаршы, көке деп Тельман әуре. Біресе бұзауға шөп берем деп жүгіріп келеді. Сөйтіп, отын-су, малға шөп табылған соң үйдің де берекесі кіріп, көңіліміз хош

болды. Көршілер болса аң-таң. Олар апама мына Телқожаң бар, сен бақыттысың ғой, - деп жүргеніне мақтанушы еді жарықтық.

1942 жылдың қыс айларынан аман шығып, 1943 жылдың қаһарлы қаңтарына да жеттік. Құлағымыз радиода. Күнде Советинформбюро хабарын тыңдаймыз. Соғыстың ауыр да, қиын-қыстау жайларынан хабардармыз. Апамдар соғыс басталған күзден бастап, әскерлерге тон, қолғап, киіз байпак дайындайды. Қыз, келіншектер кестелі орамал тоқып, темекі салатын қалтаны мәнерлеп, өрнектеп тігеді. Майдандағы жауынгерлерден елге, туыс-туғандарына үшбұрышты хаттар үздіксіз келіп тұрады. Біз қыстай әкеміз дайындап кеткен ұн, бидайды азық қылып шықтық.

1943 ж. қысы да аяқталып, жадырап көктем де келді. Мал көкке тойынып, қой қоздап, сиыр бұзаулап, ағыл-тегіл аққа қарық болған шақ. Маусым айының басында оқу аяқтала сала 9 класс оқушыларын әскери лагерьге апарды. Бұл жолы, рахат болғанда, Көлбастау колхозының бас жағында тау ішіндегі көк шалғынды жайлау Көкжазыққа көпеген шатыр тігілген. Бәріміз сондамыз. Таңертеңнен кешке дейін әскери оқудамыз. Күнде толассыз жаңбыр. Суға белшеден батып, шалбарларымыздың балағын тізеге дейін түріп алып, қалың көк шалғын, ат бойламайтын атқұлақ қурайлардың арасында әскери жаттығуларды жүргізе береміз. Лагерьді тамамдап, үйге де жеткенім сол еді. Ертесіне заготскот директоры шақырып алып, Алматыға мал айдасып барасын ба? дегені. Барсаң, жұмыскер ретінде қабылдап, бұйрық береміз дейді. Мен келістім.

Сонымен майдандағы әскерлерге ет тағамы үшін мал айдап Жаланаптан шілде айының басында шықтық. Екі ара 300 шақырым. Суықтоғайдан өтіп, Жіңішке жайлауында 3 күн түнедік. Тамылжып тұрған көркем табиғат тым сұлу, керемет.

Жіңішке өзені жайымен ағып жатыр. Қалың шалғын шөп, мың түрлі-түсті өсімдік. Жерге жатсаң жайылып жатқан гүлді кілемдей. Үш күннен соң Асы жайлауына келгенде, бұл жердің табиғатының ерекше сұлулығына танданып та тамсандым. Тау беткейлерінде қалың қарағай, Асы өзені сарқырап ағып жатыр. Тау етегі мидай жазық, жерге жабыса жамырай өскен саркүйік, бетеге дейсің бе, мың түрлі шөп, шөптесін өсімдік. Бұл жайлауда да бір жеті жатып, Түргеннен төмендеп келіп, кең жазықта бірнеше күн малды жайып алдық. Енді мал гурты Іле бойына тартты. Алматыдағы ет комбинатына жеткенше осы жерде кемі 5 күн жату керек екен. Кешкі тамақ үстінде гуртуправ (жергілікті тұрғындар көртопырап деп өзгертіп айтады) ертеңгі тамақтан кейін көшеміз. Алдымен біздер 500 сиырды айдап жүре береміз, ал 1500 қойды мына үш бала айдап, біздің соңымыздан, ізімізбен жүреді деді. Тамақ жасайтын апай да, азық-түлік те сол сиыр гуртінде болатын. Олар көшіп кеткен соң, ізімен қалың қойды біз де айдап жүре бастадық. Түстен кейін олардан адасып, басқа жолға түсіп кеткенімізді бір-ақ білдік. Сол адасқаннан 15 күн ен далада, Іле бойындағы шыжыған ыстықта қала бердік. Жейтін тамақ, не пышақ, не сіріңке жоқ. Әбден ашықтық. Сасқанымыздан қойды ұстап емеміз. Тік тұрған қойды ему бір жағынан қиын болса, екінші жағынан ыстық күнде сүт жылымшы татып, жүректі айнытады екен. Келесі күні ішіміздегі жасы үлкен Бағашар қойды

ұстап әкеліп, алып ұрды да өзі үстіне отырып алып, ал еміндер! дегені. Алдымен Тұрғанбек жер бауырлап жата қалып, қойдың емшегін аш торайдай сорып жатыр. Тұрар емес, таскенедей жабысып қалған. Әлден уақта тұрып, үстін қағып болған соң, сүті қандай тәтті, кешегідей жып-жылы, жылымшы татыған жоқ. Әбден тойдым, - деп қарқылдай күлді. Одан кейінгі қойды менем емдім. Шынында сүті кешегідей емес, салқын әрі дәмді көрінді. Енді екеуіміз барып бір қойды ұстап әкеп Бағашарға еміздік. Күндегі тірлігіміз осылай. Әйтеуір аш емеспіз. Буынымыз құрып әлсіремейміз. Енді қойды қойып, ешкіні де кезек еміп күн көрдік. Күндіз қатты шөлдегенде құдыққа барсаң, су беті жалбыз, бақа-шаян, құрт-құмырсқаға толы. Басымыздағы кепкеміізді жұлып алып, құдыққа салып жіберіп қайта тартқанда іші суға толды, кепкінің астына аузымызды тосамыз. Есіл-дертіміз қойды аман сақтау. Түнде кезек-кезек күзетеміз. Бір жақсысы бұл жақта қасқыр жоқ екен. Ыстық күнде Іле өзенінің жағасындағы қалың ағаш пен қамыста болатын сияқты.

Қой айдап жүрген жалғыз сиырға мініп, бір күні Алматы қайдасың деп, әлгі біздің адамдарды іздеп шықтым. Алматыны бұрын көрмегендіктен, оның қайда екенін де білмеймін. Ен далада изендеп келе жатырмын, келе жатырмын, ешбір тірі пенде жоқ менен басқа. Кешкі сағат 5 кезінде алыстан бір қора көзге шалынды. Оны бетке алып келем. Қораға да жеттім. Жай қора емес, үлкен база екен. Қасында шатырлы үлкен үй. Бірақ қора ішінде жан жоқ. Сиырымды қораның бір ағашына байлап қойдым да үйге кірдім. Жасы 70-терге келген ақсақал маң-маң басып маған қарай келе жатыр. Амандасып, сәлемдескен соң, бетіме қарап:

- Жол болсын, балам! Қайдан келе жатырсың, - деді. Сөйлеуге шамам жоқ, ыстық атаптан есенгіреп, әбден қаталап, ындым құрып, ернім кезеріп, қатты шөлдеп тұрмын.

- Ата, біз адасып жүрген адамбыз, - дегенім сол еді, - Басқаларың қайда? - деп секемденгендей болды. Мен шөл қысып, тамағымды кенедім. Ол күбіге барып, әрі-бері шайқап жіберді де үлкен кесемен мұздай салқын көжені қолыма ұстатты. Ындым қатып, сусап қалған мен бейшара демалмастан сіміріп жатырмын. Кесені орталағанда ғана басымды көтердім. Менің әбден шөлдеп келгенімді байқаған ақсақал:

- Шырағым, қатты шөлдеген екенсің, сіміре ғой, - деп қолпаштап қояды. Кеседегіні түгесіп болғанымда, әкел кесенді тағы құяйын дегеніне разы болып, шөлімнің қанғанына дән разы болдым.

- Әлденіп, ішке ас барған соң бастан-аяқ әңгімені толық айтып шықтым.

- Жағдайларың қиын болған екен, шырақ. Енді не істейсіндер? - дейді. Мен өз адамдарымызды іздеп келе жатқанымызды айттым. Қария болса, кеш батып келеді, әбден шаршапсың, осында қона сал. Ертең таңертең аттанарсың, - дейді.

Менің қонғым жоқ. Рахмет айттым. Есіктен бірге шыққан қария, қорадағы құдық жанына барды да құдықтан бір шелек су алып, сиырынды суарып ал, өзің мына күрешкемен су ішіп ал дегені. Суды сіміргенім-ай. Сұп-суық, шекеннен шығады. Әбден қандым. Сол құдықтың суы әлі есімде.

Сиырым да әбден қаталап қалған екен, бейшара бір шелек суды лезде сіміріп алды. Қош айтыса-айтыса, қарияға әбден разы болып, аттанып кеттім.

Шөлі қанып, әлденіп алған сиырым ширақ басып, қараңғы түскенде бір қалың бақ ағашына кезіктім. Қарасам, жолдың шетінде бір арба тұр, оның алдыңғы жағында екі өгіз жатыр. Сиырымның үстіндені ер-тоқымды алдым да, өзін әлгі өгіздің қасына байлап қойдым. Арба үстіне тоқымды төсеніп, ерді жастанып жатқаным сол еді, қатты ұйқыға батыппын. Таңертең ояна келсем таңқараңғы мезгіл екен. Сиырымды ерттеп міндім де жүріп кеттім. Кетіп бара жатқанда байқағаным 15 метрдей жерде ағаш түбінде ұйықтап жатқан аадмдар. Олардың осы жерде жұмыс істеп жүрген жұмысшылар екенін аңғардым.

Шаңдақ қара жолмен келе жатырмын. Едәуір жер бастым. Күн де көтеріліп қалды. Сәске ауа берген кезде алыстан 3 атты кісіні көзім шалды. Бұрылмай тура келе жатыр. Екі жүз метрдей жақын келгенде, алдымен атта найзаша шаншылып отырған зор денелі Нұрахметті таныдым, енді жақындағанда қасындағы гуруправ, үшіншісі сиыршы екенін таныдым. Ай-шай жоқ, екі көзі қып-қызыл боп қанталап кеткен гуруправ бақшандап: «Қой аман ба?» дегені. Жынымның келгені соншалықты, «жүзден аса қойды қасқыр жеді, 50 қой құдыққа, 40-ы суға кетті» дегенім сол-ақ екен, әкенді! деп қамшысын көтере маған ұмтылғанда әлгіні Нұрахмет бір қолымен-ақ аттан жұлып алып лақтырып жіберді. Бақадай бақырып, жерді тоқпақтап: «Құрыдық енді құрыдық, бәрімізді соттайды, Нұрахмет, сені де соттайды!» – деп ойбайлап жатыр. Нұрахмет болса, қатуланып, ашуға булығып, ит, иттің баласы, сот сені ғана соттайды, малға жауап беретін сенсің! Мен емес, сен көртопырапсың деп тықсырды. Анау ашуын баса алмай шажылдап-бажылдап жатқанда, Нұрахмет маған бұрылып:

- Мына шыжыған ыстық күнде ауырып қалмадыңдар ма? Бағашар мен Тұрғанбек қалай? Олар қайда? Малдарың түгел ме? - деп егіліп жатыр. Жасы үлкен, жұртқа қадірлі кісі болған соң:

- Нұреке! Бізді адастырып тастап кетіп, іздемеген өздерің. Бізді неге айыптайсыздар? Аман-саулықты сұраудың орнына, мал аман ба? деп, бізді мал құрлы да көрмеген ана жындыңыз, - деп сұқ саусағымды шошайттым.

- Мал аман, ит-құстан аман, шығын жоқ, - дегенімде Нұрахмет көзінен от шашып кеп, мені құшақтап аймалағаны-ай! – Шырақтарым, олжалы екенсіңдер, мал да, өздерің де аман екенсіңдер, - деді де, әлгі жерде жатқанға: “Тұр, қара басқыр, орныннан, ал өзің баста!”, - деп жүріп кеттік.

Түс кезінде қойды да таптық. Бағашар мен Тұрғанбекті Нұрекен құшақтап, айналайын балапандарым, құрбандарың болайын деп кемсендегені. Сөйтіп 18 күн адасқаннан кейін аман-сау қауыштық. Сөйтіп малды жақын жердегі Іле аудандық ет комбинатына түгел, артық салмағымен тапсырдық. Осы Іле ауданына келіп, мал тапсырған соң Тұрғанбек кешкісін ішім деп домалап қалды. Бағашар да ауырды. Мен ауырмадым. Үш күннен кейін Алматыға әлгі кісілер жатқан жерге де жеттік. Гурттегі аспазшы Майым бізді көре сала мені құшақтап, бар даусымен айғайлап жылап жатыр. «Майым, жыламаңыз, біз аманбыз ғой» - деймін. Бұл кісі бізге туыстық жағынан жақын

адам еді. Өзінің бізді ойлап, әбден сары уайымға салынғанын, ұйқыдан айрылғанын айтып тауыса алмады.

Ертесіне біздерге азды-кем ақша беріп, бәріміз базарға шықтық, өзімізге керек-жарақ, апама шай-қант, Тельманға, Күләйға киім-кешек алдым. Сол күні түстен кейін төрт атқа мінгесіп, ауылға жүріп кеттік. Түннің бір кезінде Түрген сайындағы заповедникке келіп қондық та ертесіне Асы жайлауына бір, Жіңішке жайлауына екінші күні қонып, үшінші күні тамыздың 5 күні аман-есен Жалаңашқа, үйге де келіп қуанышқа баттық. Бұл сапардан тапқан олжам – бруцеллез ауруы болды. Ол кейін, 1947 ж. КазПи-ге оқуға түскенімде, дәрігерлік бақылаудан өткенімде анықталды.

Үйде Күләй әпкем көрінбейді, әрі-бері карап алаң болдым. Дәл сол жайымды байқаған апам, Күләй қазір Сталин колхозында, комбайнның учетчигі болып жүр деді.

Үйге кеп, “өз үйім - өлең төсегім” дегендей, керіліп-созылып, аунап-кунап демалғаннан соң, енді қыстың қамын ойладым. Шалғымды шындап, әбдеп қайрап өткірлеп алдым да: «Апа, ертең шөп шабуға шығам», - дедім.

Ол кісі болса: «Әлі де 3-4 күн демалсаңшы, шөп қайда қашады дейсін», - деп қояды.

- Апа-ау, шөп қатайып кетеді ғой, одан соң шалғы алмайды. Тез қимылдамаса болмайдыға басам. Сөйтіп, ертесіне азық-түлігімді алып, тор биеге мініп, шалғымды тақымыма қысып, тауға жүріп кеттім. Жалаңаштың бас жағындағы тау іргеде тұрғандай, бар қашықтығы үйден 2 км. Таудың шығыс жағында жұрт шөп шаппайтын бір кішкентай Жұмабай сай бар. Сол жердегі шөп толық бір мая болатынын білем. Аттың басын соған тарттым. Сайға келген соң аттан түсіп, ер-тоқымын алдым да, атты тұсап, басындағы жүргенін сыпырып алып, жайылымға жібердім. Сусынымды, ішіп-жем тамағымды қалың шөпке орап, үстінен тоқыммен жауып, қарағайдың астына, салқын жерге қойдым.

Шалғымды иығыма салып беттің жоғары жағына, шалғын шөптің қалың жерінен бастап, төмен, еңіске қарай сырылдатып отырып, бір солы шөпті шауып түстім, үш солыны түсірген соң ыңдым кеуіп, шөлдеп кеттім де, ыдыстағы сусыннан бір сіміріп, көк шөптің үстіне шалқая жатып, 20 минут шамасы тыныстадым. Шапқан үш солым көзіме бадырая көрініп, өзіме-өзім риза болып жатырмын.

Орнымнан тұрып, шалғымды шалып-шалып өткірлеп алдым да, беттің жоғары жағына шығып, бір солы алып түскенімді білмей де қалдым. Содан тағы да үш солы шауып түскен соң түстенетін мерзім де болды. Ол кезде қаншама шаршасақ та күндіз ұйықтау дегенді білмейтін жастық кез.

Қарағай көлеңкесінде біраз отырған соң, пышақ ұшымен сағыз түсіріп алып, оны көп уақыт шайнадым. Беткейдің көлеңкелеу жерінен бүлдірген теріп жеп сусынымды қандырдым. Атқа жайдақ міндім де төмендегі бастаудан суғарып әкеп, қайтадан отқа қойдым. Ат болса, құйрығымен шыбындап, соны шөпті бырт-бырт шайнап, елеңсіз жайылып жүр.

Бір мезгілде таудың бас жағындағы жал тұсынан сиырдың мәңірегені сияқты дыбыс құлағыма шалынды, енді әлден уақта бұқаның өкірігін анық

естіп, ойға батып, таң қалдым. Осыны ауылға келген соң үлкендерге айтсам, езу тарта күліп, мәңіреген марал да, бұқа сияқты мәңіреген ол бұғының еркегі, бұқасы ғой. Біздің тауда, әсіресе оның биік жалдарында бұғы болса, қарағай арасы толған елік пен қабан. Ал таудың арғы күнгей бетінде топ-топ (кемі 60-70-тен) тауешкі жүреді. Ал қарағайы жоқ жартасты таулар толған тауешкі мен арқарлар. Олар өте сақ, тіптен жақындамақ түгіл жуытпайды. Иісті алыстан сезеді, өздері қырағы, көреген, олардың текелері мен қошқарлары биік-биік тастарға шығып алып, күзетте тұрады. Бір сыбысты, не тақап қалған пәлені сезсе болды шақылдап үн білдіргеннен-ақ басқасы зым-зия болады деседі.

Мен сол күні 8 солы шөп шаптым да үйге қайттым. Үйге келіп, апам мен Күләйға бәрін айтып, мәз-мәйрам болдым. Ертең Тельманды алдыма мінгізіп апарам дегенім сол-ақ еді, апам шаңқ-шаңқ ете түсті. Апарма, жазатайым боп, ат теуіп, не бір нәрсеге ұрынып қалады деп зар қағады. Мен де бой бермей, ер бала ғой, көрсін, үйренсін, ертең өсе келе маған жәрдемші болар, өзінің де білгені жақсы емес пе? – деймін. Үй-іші болып, ақылдасып келісе келе ертең түстен кейін баратын болдық.

Алдымен атқа апамды мінгізіп, алдына Тельманды отырғыздым. Сусын мен ішіп-жем тамақты қанжығаға байладым. Өзім шалғымды иығыма салып, арттарынан жүріп отырдым. Айналасы бір жарым сағатта мен шөп шапқан шабындыққа да жеттік. Апам мен Тельман шабылған шөпті көріп қуанып жатыр. Тельман болса жалаңаяқтанып алып, көк шалғын құрақ шөп үстінде ойнақ салып, шапқылап жүр. Тіптен мәз. Оған өзім де қуандым.

Шалғымды қайрап алдым да беттің жоғары жағына кеттім. Тельман айғайлап, бір нәрселерді айтып, қолын қимылдатып қояды. Сәлден соң мен бір солыны шауып, төмен түсіп тыныстадым. Бір кесе сусын ішіп, шалғымды шалып-шалып алып жоғары өрмелей бергенімде Тельман маған бір нәрсе дегендей болды, бұрылып қарасам үндемейді. Оны шақырып алып, жүр екеуміз бірге шабайық деген едім, алақайлап мәз болды да қалды.

Өзімнің алдыма тұрғыздым да шалғыны өзім ұстағандай ұстаттым. Ақырындап шалғыны былай шабады деп, оңнан солға қарай сілтей шауып көрсеттім. Сөйтіп екеуміз бір солыны алып төмен түскенде Тельман қара терге түсті. Оны көрген апам ренжіп, әрі қиналып тұр. Ол кішкентай ғой (8 жаста), шалғы шапқанды қайдан білсін деп қорғалап жатыр. Мен де бой бермей, апасы-ау, еңбекке үйренгеннің зияны жоқ қой. Мені еңбекке жас кезімде үйретпегендерің үшін жұрттан сөз естімедім ме? - деп (Тұңғатардың сөзін айтқанымда қапаланып қалған болатын) қоям.

- Өзің біл, қатты шаршап, беті қайтып қалмасын баланың,- дейді.

Апам мен Тельманның бірге келгені маған күш қосты ма, білмеймін, сол күні кешкі сағат 8.00-ге дейін, салқында шапқандықтан ба, қолым жүріп, шөбі шүйгін сол бетті толық шауып тауысып біттім. Кеш те батып, қас қарая бастаған соң үйге қайттық, төмен қарай тез жүргендіктен бір сағатта жеттік. Аттың ер-тоқымын алып, тұсап, отқа жібердім. Ол түнгі ұйқы да жақсы болды. Айналырған үш күннің ішінде сайдағы шөпті толық шауып болдым. Ертесіне барып кепкен шөптерді шөмелеге салдым. Арада бір күн тыныстаған соң апам мен Тельманды екі рет апарып, шөмелелерді тасып, сайдың төменгі жағынан

үлкен бір мая шөп үйдік. Енді бұл шөпті күн жылыда тасып алуды жөн көрдім де екі күннен кейін тасуға кірістім. Өлгі бір мая шөпті үш күнде тасып, қораның үстіне үйіп те алдым (бұл кезде мен 15 жастамын). Енді мектепке барғанша аяқ-қолымды жазып, демалып алам ғой деп жүргенде, тамыздың 18 күні астан-кестен жайға түсіп, ауыр қайғыға кез болдық. Құдай білдірді ме, кім білсін, сол күні Күләй әпкем де үйде болатын. Түстен кейін, ойда жоқ жерде, 8 адам үйге топырлап сау етіп, келе қалды. Аудандық партия комитетінің хатшысы, ауатком председатели, тәтем Жанұзақтың үзеңгілес дос-жарандары: Халықов Манасұр, Мүсірәлиев Молдахан, Күлшашаров Әбдіманап, Сыдықов Нүсіпәлі, Ермагияев Дін, Кириллин Алексей Васильевичтер бар.

Аупартком хатшысы Әбдірахманов қабағын шытып, қайғылы түрде: “Асыл ер, ардақты азамат, қымбатты жерлесіміз, өздеріңнің қимас әкелерін Жәкең – Жанұзақ елді, жерді жаудан қорғау жолында қан майданда ерлікпен қаза тауыпты. Құдайға құлшылық, тәуба етіндер! – дегенде, шешем ойбайға басты. Барлығы көздеріне жас алып, кезек-кезек құшақтап көңіл айтып, аялап-аймалап-ақ жатыр. Күләй апама қосылып, солқылдап қатты жылап жатыр. Мен болсам, сызданып, серейіп жарылып кете жаздап тұр едім, Манасұр аға мені кеп құшақтағанда, айғай-аттанға кеп бастым-ау! Амал қанша, “болар іске болаттай берік бол” деген, бәріне көндік. Енді бізге асыл әке жоқ екеніне де көз жетті.

Арада екі күн өткеннен соң 9 класс бітіріп, өз шаруасымен жүрген біздерді колхоздың жиын-терін, егін науқанына қатысты “Тоғызбұлақ” колхозына жіберді. Колхозда жалғыз комбайн. Әйелдер егінді орақпен орады. Біз сияқты жастар шалғышылар бригадасындамыз. Шағы шындап беретін қария бар. Таң азаннан кешкі 9-ға дейін егінді шалғымен шабамыз, шаршаймыз, әбден әлсірейміз, амал не? Тағы да шабамыз.

Өстіп қауырт науқанмен жүргенде қара суығы қатты күз де түсті. Бұл жақта қыс ерте түсіп, қар да ерте жауады емес пе? Қыркүйектің аяғында қалың қар басып қалды. Күн жылып, ол еріп кеткенмен суық үдей түсті. Күні-түні тырбандап қырмандамыз. Көбіне өгіз арбамен бау тасимыз, бидай ұшырысамыз, бидайды шарлап, қамбаға тасуға жәрдемдесеміз, әйтеуір жұмыс көп, тынымсыз ауыр күн. Шаршап-шалдығып, қатты қалжыраймыз. Ішіп-жейтін тамағымыз қауқарсыз. Өстіп жүргенде қазан айының орта кезі де болды. Қар үсті-үстіне жауып, қалындай бастады. Үскірік суық, үстіміздегі киімнің де жылуы шамалы. Аяқтағы бәтіңке жұлым-жұлым болғалы қашан, табаны қақырап, басы жыланның басы сияқты қайқайып кеткен. Оны шыжым жіппен бел ортасынан тарта байлап алғанбыз. “Ертең үйге қайтасындар” деген бригадир сөзін естігендегі қуанышты айтып жеткізуге болмайды. Серіктесім Мұзафар екеуміздің күз бойы қабырғамыз қайысып, аяқ-қолымыз дом боп ісіп, пышақпен тілгендей ырсия-ырсия жарылып кеткелі қашан. Жадап-жүдеп, еңіреп жүріп істеген еңбегіміздің өтеуіне бар-жоғы 3 пұттан (әр пұт 16 кг) ғана бидай берді. Бір жақсысы өгіз арбамен бізді аудан орталығындағы үйімізге жеткізіп салатын болды. Доңғалағы шикылдап, арылы-берілі қиқандаған өгіз арба. Әбден ығыр болған өгіз де аяғын санап басады. Арбашының қолынан дойыр қамшыны жұлып алып, Мұзафар собалап келеді. Өгізге жеңіл болсын

деп мен жаяу келем. Жыртық бәтеңкемнің тесігінен қар құйылған сайын тітіркенем де біраз жүрген соң жылынып кетем. Бар-жоғы 3 км жерге үш сағаттай жүріп үйге де жеттік.

Бидайды көрген апам мәз. Менен бір күн бұрын ғана комбайнның учетчигі болып жаздай істеген әпкем Күләй да келген екен. Ол маған қарағанда әжептәуір табысты келіпті. Бір дағар бидай, бір қой, 5 л киросин еңбекақысына беріпті. Не керек, үй ішімізбен мәзбіз. Ауыл шаруашылығына байланысты жоғары кластардың оқуы басталмапты, қарашаның 1-нен басталмақ болыпты. Мен 10 класқа баруым керек. Үй шаруасы менің мойнымда. Оның үстіне үй-ішімізбен күн көруіміз керек. Осы жағдайды ойлап, аудандық атқару комитетінің статуправлениесіне инспектор болып орналасуға, олар ел аралап жұмыс істеуге мінер атым болған соң қызметке алуға келісті. Уәде бойынша екі күннен соң қызметке баруға тиісті едім. Аяқ астынан күтпеген оқиғаға тап болдым. Апам коммунист еді, ол кісіні аудандық партия комитеті шақырып жатыр деп хабаршы ертіп кеткен. Үйге келісімен «Төкен (мені үй-іші, туған-туыс еркелете осылай атайтын, қазір жұбайым Нәрима ғана Төкен дейді) сен қызметке бармайтын болдың. Ертеңнен бастап Күләймен бірге мектепке бар!» дегені. Сөйтсе, 10 класқа баратын балалар саны басында 6 ғана бала болыпты. Мектеп директоры аудандық оқу бөліміне, олар аудандық партия комитетіне хабарласып, оқушыларды жинайтын болған екен. Сонымен 10 класта оқитын оқушылар саны да 10 балаға жетіпті.

Осы кезде баспана жағынан да қиыншылық тап болды. Аудандық заготскот директоры А.Аленкин апама үйді босатындар. Оған жаңадан қызметке келген бас бухгалтер кіреді депті (жоғарыға шағымдануды білмеген қазақы мінез ғой, әйтпесе шатақ шығарып, Райкомпартияға барам, мен коммунистік партия мүшесімін, ерім майданда Отан үшін қаза болды, кеше майданға кеткенше осы мекеменің директоры болғанын бәрің білесің, сол кезден отырып келе жатқан үйіміз, бала-шағамды шуатып, ақ қар көк мұзда қайда барам десе ғой, жағдай басқаша болар ма еді?).

1943 жылдың желтоқсаны да аяқталды. Жаңа жылды 1944 жылды зор қуанышпен қарсы алып, оқуымызды қинала-қинала оқып жүргенбіз. “Қыс көзі қырау” дегендей, қыс қатты, мектеп тастай суық, сыныптарда пеш жағылмайды. Отын жоқ. Дәуітімізді (сия сауыт) қолтығымыздың астына, көбіне қойнымызға тығып жылытып, қаламымызды соған малып, газет бетіне мұғалімдердің айтқандарын жазып аламыз. Ақ қағаз, дәптер дегенің атымен жоқ кез. Қантар айының соңында 1926 ж. туғандарды, оның ішінде өзім де бар, әскерге шақырды. Бұл жолы аудандық әскери комиссар бастаған топ мектепке өздері келді. Өйткені әскерге шақырылып отырғандардың көпшілігі оқушылар болатын. Мен қазан айы, 1943 ж. жасымды асырып, 1926 ж. туылғам деп, комсомол мүшелігіне өткем. Мақсатым – майданға жетіп, әкем үшін фашистерден кек алу.

Бірінші бөлім бастығы тізімді қолына алды да, алфавит бойынша шақыра бастады. Әркім аты-жөні айтылған сайын орындарынан ұшып тұрып, «Я!» деп дауыстары мығым шығып жатыр. Мен болсам, қоянның көжегіндей болып ең

соңғы партада отырғам. Кезек маған да жетті. Менің фамилиямды атағанда дереу орнымнан ұшып тұрып, балапан қораздай «Я!» – деп шыңқ ете қалдым.

Төрде отырған әскери комиссар майор Криволапов мені алдына шақырып алды да: “Кругом марш! Сукин сын. Иди, в сельсовет, исправляй подлинный год рождения!” деп дауыстап емес-ау, зіркілдеп қуып жіберді. Сельсоветке келіп, туған жылыңды 1926 деп қате жазған, сен жассың, әскерге алмаймыз, тура жасыңды жаздыр деп қуып жіберді. Енді мені 1927 ж. туған деп жазындар деп, журналға жазылдым. Кейін мектеп бітіріп, аттестат алғанда 1927 жылғы, паспорт алғанда да 1927 жылғы болып кете бергенім бар. Бұл да болса өмірдің бір ширығы еді.

Амал жоқ, сол жердегі Іскендір деген ұйғырдың жер үйін жалғыз сиырымызды беріп сатып алып, соған кірдік. Бұл үйдің бір артықшылығы – кәні бар екен. От жағатын кірпіш пешінің үсті төрдегі керегеге дейін кірпіш болады екен де, трубасы үй керегесімен тіке салынып, төбеге шығып тұрады екен. От жаққанда әлгі үстіндегі кірпіш ысып кетеді. Сол 1943 жылдың қарашасынан бастап, 1944 жылдың маусымына дейін мен науқасшаң болғандықтан, осы кәннің үстінен кеште жатқаннан таңертеңге дейін тұрмайтынмын. Аурудың негізгі себебі – Алматыға мал айдағанда көрген құқай мен жаздағы әскери лагердегі сыздың жамбастан өтуі, оның үстіне күз бойы колхоздағы ауыр жұмыс жанға батып, науқасқа әкеп тіреген-ді.

Жаз бойы қолым тимегеннен, колхозға жұмысқа алып, кетер алдында, таудағы сайдан шөпті шауып, үлкен бір мая етіп үйіп кеткем. Оны тасып алуға мұршам болмаған.

10 кластың сабағы басталып та кетті. Менің парталас жолдастарым Мұқан мен Ауғанбай. Одан басқа кластастарым: әпкем Күләй, Күлшара Ермегияева, Зиния Байсеркеева, Күләсия Досымбекова, Күлбала, Тойғанбеков Исабек, Исаев Стамбақы және мен. Мұғалімдеріміз: Ақай Серікбаев (тарихшы), Жәлила Жолаева (қазақ тілі мен әдебиеті), Ықсан Көшкінов (география), Шәрбан Батталова (химия), Шайхын Мұқаев (математика, физика, геометрия), Махсұт Тәттібаев (орыс тілі, әдебиеті), Эйхе Василий Данилович (неміс тілі).

10 класта та баяғыдай, түстен кейінге, демалыс күндері де тауға шығып қарағай әкелу, үйді отынмен қамтамасыз ету. Әкелген отынды арамен шөлкелеп кесіп жару, үйге кіргізіп беру. Қолдағы жалғыз бие мен қалған танаға шөп салу, суғару, қораны тазалау. Бұл күнде тынбай істейтін тұрақты тірлігім.

Таудағы шөбімді алып келгенге дейін бұрынғыша “Кіші Жаланаптағы” нағашылардан шөп алып тұрдым. Қарашаның аяғында таудағы шөбімді тасып алайын деп барсам, шөп жоқ, орнын сипап қалдым. Аузымды айрандай ашып, сымпиып қайтып келдім.

Желтоқсанның 20-на дейін бәрі орынша, үйреншікі жағдайда тұрып жаттық. Бір күні апам отырып: «Шөптен айрылдық, сиырды үйге айырбастадық. Көктем ауыр болатын түрі бар. Қолдағы тананы бағып алсақ та жарар, мына бие көктемде көтерем болмай, күйлі тұрған күйінде сойып алайық. Үшеуің де оқудасындар, бізге жәрдем берер ағайын болса қасымызда жоқ», – деп ақыл салды. Биені союға қимасақ та, апамның ақылын жөн көріп соятын болдық. Сол келісім бойынша биені сойғыздық. Ішінен құлын шыққанда қатты

өкіндік. Бірақ биенің еті мол болды, өзі семіз екен, қазы, қартасы да мол (сол кезде апам сауда білсе, біраз ақша болады екен ғой, бұрын саудамен айналыспаған ғой). Бір асым, екі асым ет сұрап алмаған көрші қалмады. Апамның қолы ашық кісі еді, бәрін разы қылды, олар мәз. Үйге келіп тамақ ішіп кететіндері қаншама? Апам айтқандай көктем ауыр болды, “жіңішкенің созылып, ұзынның қысқарған” кезі туды.

Біз үшеуіміз де оқуымызды тастамай, тырмысып, тырысып жүріп жатырмыз. Тельманның оқуын қадағалаймыз. Бәріміздің көңіліміздегідей. Өте жақсы оқиды. Әйтеуір “тамақ тоқ, көйлек көк”, тіршілігіміз жаман емес қазірге. Көктем ұзаққа созылды. Наурыз айынан жиған-тергеніміз жұқарып, тақ-тұқ бола бастады. Сәуір айында көршілер бір-бірінің үйіне қайыр сұрағандай кеселерін көтеріп жүгіре бастады. Үйінде азығы барлары бір кесе бидай берсе, бала-шағасына нәпақа. Көп ұзамай бұл жағдай біздің де басымызға келді. Апамның баяғы бие сойғандағы жомарттығы алдынан шықты. Барған үйінен әйтеуір балапандарын асыраған құс сияқты, бір талшық әкеледі. Сәлден соң жұрттың бәрі бір қалыпқа түсті, енді жемнен қалған-құтқанды, бидай кебегін қорек ете бастады. Жұрттың басына түскен күн бізге де келді. Мен көршілерге ілесіп, кейде Күләйді қоса ертіп, қырманға барамыз. Қара қарға, кептер, торғайларға дейін бәрі қырманда үйіліп қалған сабанда. Жұртпен бірге біздер де сабан ұшырып, кейде бір кесе (шыны), кейде жарты кесе дән әкелеміз. Ол да болса бізге олжа. Одан жасалған тамақты, не қуырған бидайды, болмаса талқанды алдымен кішіміз Тельманның алдына қоямыз. Бәріміз соның аузына қараймыз. Апам байғұс белгі бергенде ғана мен Күләйға қараймын, одан кейін мен де қосылам.

Бір күні балалар: “Жуантөбе жаққа жұрт күнде шұбырып барып, масақ тере бастапты. Ертең бәріміз барайық” – дегенше біздер де қосылдық. Таңғы сегізде қатқакпен 4 км жердегі Жуантөбеге келдік. Масақ теріп жүрміз. Аңыздың бәрі өртенген. Жердегі шөп те, топырақ та, масақ та қап-қара күйе. Бізбен бірге, бізге неміс тілінен сабақ беретін мұғаліміміз, өзі ақын, профессор, сол кезде жасы 75-тердегі, шашы да, мұрты да аппақ қардай Василий Данилович Эйхе де бар. Жапатармағай масақты теріп, қолға түскен бидайды аузымызға қағып салып әлденіп те аламыз. Әлден уақта Сымағұл Василий Даниловичті нұсқап: “ананы қарандаршы” деп мырс-мырс күледі. Бәріміз мойын бұрып жалт қарасақ, ұстазымыз дорбасының бауын мойнына іліп, дорбаны алдына қаратып, терген масағын салып жүр. Аузы-басы қап-қара, қара күйе. Сөйтсек, терген масағынан анда-санда аузына салып, толық шайнай да алмай, аузы-басы бұлт-бұлт етіп тұр екен. Бәріміз жамырай күлгенге ол да ыржия танданып езу тартқанда, бұрынғы ақсқан тісі қап-қара, мұрты да қап-қара болып, тек тұздай көк көзі ғана жылтырап қалыпты. Ал кеп күлейік. Ол ешнәрседен хабары жоқ, бұрынғы жайма-шуақ мінезімен: “Міне, көрдіндер ме, Фрида Осиповнаға көп бидай апарам” деп кемпірінің қамын ойлауда. Бір ғана ол кісі емес, бәріміздің бет-аузымыз қара күйе, тек жылтырап көзіміз ғана көрінеді.

Түстен кейін әр жерге отыра қалып, терген масағымызды үгіп жатырмыз. Біреу мәз болып, бір шыны, екіншісі екі шыны бидай үктім деп масаттанып

жатыр. Менің терген масағымнан бір шыны шыққанына қуанып, үйге қайттық. Бұны көрген үйдегі апам мен Күләй, Тельмандардың қуанғаны-ай! Тельман бидайдың бірнешеуін аузына салып та жіберді. Апам әлгі бір шыны бидайды суға шайып, одан соң суға салып, бетін жауып қойып, қазанға мөлшермен су құйды. От жағып, қазандағы су жылығанда әлгі шыныдағы бидайды қайнатты да, біраз май, тұз салды. Ол піскеннен соң бәрімізге құйып берді де, қалғанын ертең Тельман ішеді деп қазанның бетін жауып қойды.

“Алтынды шыққан жерден қаз” дегендей, масаққа барған балалар ертең сабақтан шыққан соң тағы да баруға келіскенбіз.

Енді ол Жуантөбеден төменгі аңызға бардық. Ол жер өртенбеген екен. Масак та таза, әлі молырақ екен. Бәріміз олжалымыз. Алдымыз үш шыны, соңымыз 1,5 шыныдан бидайды арқалап, өлеңдете кешкісін үйге де келдік. Біздер бұл кәсіпті аңыздарды соқамен жыртып, тұқым сепкенше жүргізе бердік. Күн соңынан күн өтіп, жер де гүлденіп, шөп көтеріліп, мал тояттанып, ақ көбейе бастады. Елдің аузы аққа тиіп, етке де қолы жетіп, бала-шағаның қарны тойынды.

Соғыстың ауыр да қиын жағдайына төзе отырып, мектепте сабақтың сапалы өтуіне оқытушыларымыз да ерекше назар аударуда. Өткен сабақтарды пысықтау, 10 класты бітіруге дайындық жұмыстар ширақ та ұтымды жүріп жатқан кез. Класымыздың ұйымшылдығы да ерекше. Маусым айы да басталды. Біздер үйде де, класта да дайындық жұмыстарына қызу кірісе бастадық. Емтихан да тапсыра бастадық, бізбен бірге он бірінші оқушы болып майданнан жараланып қайтып, мекемеде қызмет істеп жүрген Қожашаев Жартыбай да емтиханға келіп жүрді. Он оқушының ішінен: әпкем Күләй, Күлшара Ермегияева, Ауғанбай Байназаровтар өте жақсы бағалармен бітірді (ол кезде алтын, күміс белгілер деген атымен жоқ). Мен екпінді боп бітірдім. Сөйтіп, бәріміз де 10 класты ойдағыдай бітіріп шықтық. Тойғанбеков Исабек әкесі колхоз председателі болғандықтан бірігіп ұйымдастырған дастарқанға қой мен мол қымызды әкеп, оқытушыларды қарық қылды. Әлі, шамасы келген балалар да дастарқанға үлес қосқан болу керек. Біздерден ешкім ешнәрсе әкелмеді. Анау керек, мынау керек деп ешнәрсе сұрамады да.

Мектепті бітірген соң жағдайы барлардан Күлшара Ермегияева мен Зиния Жансеркеевалар Алматыдағы қыздар институтына оқуға түсті. Қаражатымыз болмағандықтан Күләй оқуға бара алмай қалды.

Мектепті бітірген соң шілде айы бойы үйде болып, қайда барарымды, не істерімді білмей жүргенімде А.В.Кириллин деген заготскоттың бас бухгалтері кеңсеге шақырып алды. Аздап тіл сындырған қазақшасы бар кісі еді. — Тульгожа, сенікі әке менікі дос еді, начальник болды, ол жақсы директор еді. Жалко, енді жоқ. Сен менікі счетовод бол, - дегені. Мен қатты қуанып кеттім. Бұрын Кегенде отырғанда да, осы Жаланаşқа көшіп келгенде де ол Алексей үнемі мені қасына ертіп алып, аңға, құс аулауға шығатынымыз бар еді.

Сөйтіп, тамыздың 1-нен мен оның есепшісі болып орналастым. Әруағын разы болғыр, Алексей Васильевич 3 айдан соң мені Алматыға 3 айлық бухгалтерлік курсқа жіберді. Қолыма куәлігімді алып оралған соң бухгалтер етіп отырғызды. Ол кісімен 2 жыл бірге қызмет істеп, көп нәрсе үйрендім.

Әсіресе проводка, сальдо, жарты жылдық, жылдық есеп жасау, банктік операциялар сияқты істерге әбден машықтандым. 2 жылдан соң Алексей Васильевичтің қызметін жоғарылатып, Қостанай облыстық заготскоттың бас бухгалтері етіп жіберді. Оның орнына келген Ершов Александр Васильевичпен бір жыл бірге қызмет атқардым. Күні бүгінге дейін марқұм Алексей Васильевич Кириллиннің сол ерекше жақсылығын еш есімнен шығармай, үнемі әруағына табынып жүрем.

Мен 3 айлық курсты 1945 жылдың қаңтарында бітіріп келгем. Енді тұрақты айлық, оның үстіне заготскоттың складынан ет, май, ұн алам. Алған айлығымды, 450 сомды апамның қолына тұтас әкеп берем.

Сол баяғы жер үйдеміз. Апам бейшараның ай сайын әкеп беретін ақшаларыма не алатынын да білмеймін. Қысқасы бір семьяны асырап, қызметкер жігіт болғанымда өзім мәзбін. Күләй болса, бөлек үйге шығып, өз жайымен өзі кеткен. Анам жиі барып тұрады. Тельман болса 2 класта. Ойын баласы емес пе, ойыннан қолы босамайды. Бұрынғыдай тауға шығып, қарағай әкеп әуре емеспін. Отынды да, шөпті де заготскоттан алам.

1945 жылдың жайма-шуақ көктемі де келді. Көп ұзамай жазғы тіршіліктер басталады. Енді қолдан кірпіш құйып, қалайда осы жазда екі бөлмелі үй, сиыр қора жасап алуды ойладым.

Өзіміз отырған үйдің жоғары жағында бұлақ ағып жататын кішкене сайдың оңтүстік жағында ұзыннан ұзақ созылған ескі тамның биік қабырғасы болатын. Дәл сол жерден шұңқыр қазып, оған қасындағы сары топырақты салам да, су жіберем. Үстіне сабан салып, оны өгізбен айдаймын, қайта-қайта сабан салып, қайтадан өгізбен бастырып тастаймын. Бір сәткеден соң әлгі лай пісіп, бабына келді. Жұмыстан кейін барам да жалғыз өзім кірпіш құям. Демалыс күні де кешке дейін құям. Маған қиыны әлгі шұңқырдан шелек толған сары балшықты көтеріп алып шығу. Қалыптан шыққан кірпіштерді екі күннен кейін аударып қоям. Оларды әбден кепкеннен кейін керегекөз етіп үйемін. Сол тұрған қалпында кеуіп тұра береді. Сөйтіп 400 ірі кірпіш құйып, әбден кептіріп алдым. Маусым айы осы тіршілікпен өтті.

Бұл үйдің кірпішін қалап болған соң құрылыс материалдары ағаш керек. Енді жақын жердегі “Жапырақ тау” аталатын таудағы қарағайдан материал әкеле бастадым. Заготскоттың 2 пар өгізін аламыз да Тұрғанбек екеуіміз “Жапырақ таудан” сілем қарағайларды (дінгек, белдемше үшін) таси бастадық. Оны тасып болған соң өрім тасыдық, ол жеткілікті болды-ау деген соң үй төбесіне салатын тал тасыдық. Сөйтіп құрылыс материалы да толық жиналып болды.

Енді кеуіп, іскен кірпіштерден үйдің қабырғасын қалауға кірісу керек болды. Өзім кірпіш қалап көрмегем, сондықтан Ескендірді шақырып, сол кісіге қалаттым. Осы үйді өзіммен бірге жұмыс істеп берген соң өзінің жер үйін қайтарып беруге уәделестік.

Жұмысты тез ұйымдастыру нәтижесінде бұл үйді бас-аяғы 2,5 айда аяқтадық та кіріп алдық. Жаңа да кең, іші жап-жарық үлкен үй болып шықты. Әлбетте едені жоқ, табаны жер. Оны әбден таптап, кептірген едік. Оған қалың киіздерді салып тастағандықтан, ешбір сыз білінбейді.

Қыркүйектің ортасында үйдің төменгі жақ шетінен сиыр қорасын салдым. Шаруам да аяқталып, күздің суығы да келді. Апам мен Тельман мәз. Ол екеуі түпкі бөлмеде, мен ауызғы бөлмедемін. Апам жайлауға шыққандай болып қалдық қой, жер үй екі жыл бойы еңсемізді басып тастап еді, айналайын, азамат болып, үй жасап беріп, бізді қуанышқа бөледің ғой,- деп дән риза. Бұл кезде мен 17 жаста едім.

Бұл жылдары көптеген солдаттар жеңіс тойынан соң ауылға, туған жерлеріне оралып жатқан кез болатын. 1946 жылдың ақпан айында Ұлы отан соғысында бастан-аяқ қатысқан әкемнің інісі Сатаев Сейдін тәтем де оралып, алдымен біздің үйге келді. Үстінде әскери киім, иығында зат салған дорбасы бар. Апам бастап бәріміз шұрқырасып көрісіп жатырмыз. Әсіресе апам мұңын шаққан бейшара жандай дауыстап, жоқтау айтқан қалыпта. Бәрімізді аймалап, құшақтап сүйіп, өзі де мәз болды тәтем. Тельманды алдына алып, кәдімгідей үлкен кісімен әңгімелескендей болып жатыр. Шай ішіп отырғанда апам жалпы туған-туыстар жайлы айтты. Біраз жағдайдан хабарым бар. Жол бойы сұрастырып келдім. Амал бар ма? Соғыстың аты соғыс. Жанұзақ ағаның да, Оқас пен Өмірзақтың да соғыста қаза болғаны маған ауыр тиді. Олармен хат алысып тұрдым ғой. Хат келмей қалған соң командирлеріне хат жазып жүріп егжей-тегжей біліп алғам. Жанұзақ Калинин майданында минометная ротаның командирі болып жүрді. Калинин қаласы үшін болған ауыр да қатты соғыста қайтыс болғанынан хабар алдым. Оқас болса Севастополь қаласы үшін болған қырғын соғыста ерлікпен қаза болды. Өмірзақ Горький қаласындағы госпитальға басынан қатты жараланып түсіп, ешбір айыға алмай, сол жерде қайтыс болды. Әшім Ленинград блокадасында ауыр соғыстар мен азапты күндерді басынан өткізіп, артилерист боп жүріп аман қалды. Ол да жақында үйге қайтады. Сейдахмет болса соғыс басталғаннан кейін көп ұзамай қайтыс болған. Ол фин соғысына қатысқан емес пе, оларды тәжірибелі жауынгерлер деп алдыңғы топқа апарған ғой, - деп бәр-бәрін айтып өтті. Өзінің ротада политрук болғанын, 1945 жылы соғыс аяқталған соң Иранға барып, сол жердегі әскери бөлімдерде қызмет істеп, содан оралып келе жатқанын айтты. Зат салған дорбасын алды да ішінен жеке-жеке будақтап байланған, ораған заттарды шығарды. Алдымен бір будақты ашып еді, қалам, қарындаш, ақ дәптер, бояқ қарындаштар шыға келді. Оларды Тельманға беріп, мына қаламмен енді әдемі жазу жаазсың, мына бояқ қарындашпен жақсылап таудың, ағаштың, аттың, қойдың суретін саласың, - деп масайратты. Мына жейдені ертең мектепке киіп бар, мақұл ма деп қолына ұстатты.

Маған байыппен, өте жылы жүзбен, ерекше бір мейіріммен қарады да: — Мына сым мен бәтіңке өзіңе құйып қойғандай, шап-шақ келер, кәне, киіп көрші, - деді. Алдымен бәтіңкені киіп едім, шынында шақ екен. Сымды өлшеп көргенімде ол да үлкен емес екен. Апама қарап, Бүбиша, алдымен балаларыңды қарқ қылайын дегенім ғой. Мына орамал мен көйлек өзіңе деп ұсына бергенде апам күлімсіреп, дәп бір базарлатып жібергендей, бәрімізге базарлық әкелдің. 5 жыл бойы бұндай жаңа зат көрмеген біздер қуанышқа бөлендік те қалдық қой, - деп қояды. Тәтем дорбасына тағы да қол салды да: “Бүбиша, мынау хұрма,

қасиетті жердің дәмі ғой, өз қолыңмен балаларыңа таратып бере ғой”, - деп бір кішкене дорбаға салған жемісті ұсынды.

Сейдін тәтем Күләйдің де үйінде болып, бала-шағасын көріп, танысып көзайым болды. Нарынқолға кеткенше біздің үйде болды. Нарынқолға барған соң аудандық қамсыздандыру мекемесін, одан соң промкомбинатта бір жыл директор болып істеген соң аудандық партия комитетінің ауылшаруашылық бөлімін басқарған. Мен Сейдін тәтеме хат жазып, жоғары оқу орнында оқығым келетінін білдірдім. Маған жазған жауап хатында оқуға баруыма тілектестігін білдіре отырып: “шешен Бүбиша мен інің Тельманды Нарынқолға өз қолыма көшіріп әкелем” депті. Оған қатты қуандым. Сонымен 1947 жылдың тамыз айынан Алматыға оқуға кетуге қамдансам, мекеме басшылары босатпай қойғаны. Ауданық партия комитетінің хатшысына барып шағынған соң ғана олардың әмірімен мені әрең босатты.

Бухгалтер болып қызмет ісеп жүргенімде аудандық дайындау мекемесі комсомол комитетінің хатшысы бола жүріп, аудандық партия комитетінің тапсыруымен астық егу, ору, шөп шабу науқандары кезінде қосалқы уәкіл болғаным бар. Сондықтан да жәрдем беріп, келешегіме жол ашты. Осы жағдайлармен байланысты кешігіп, тамыздың 26 күні Алматыға жетсем, жоғары оқу орындарында қабылдау емтиханы толық аяқталып кетіпті. Абай атындағы Қазақ педагогикалық институтының екі жылдығында ғана бір орын бос қалыпты. Емтихан тасырып, соған қабылдандым.

СТУДЕНТТІК ӨМІР

1947 жылдың 1 қыркүйегінен Абай атындағы қазақ педагогикалық институты филология факультетінің 2 жылдық мұғалімдер курсының студенті болып қабылдандым. Күнделікті сабақтарға кесте бойынша барып, сабақ жібермей қатысып жүрдім. Қараша айының 5-нен бастап үйге кеттім де 9 қарашада сабаққа келіп бұрынғыша курс студенттерімен бірге қатыса бердім. Факультет деканының, оқытушылардың тапсырмасын мүлтіксіз орындау басты міндет болды. Қараша айының 20 күні институт директоры С.Е.Толыбековтың қабылдауында болып, 4 жылдық педагогикалық институтқа ауыстыруын сұрадым. Менімен жақсы әңгімесінде ниетімнің дұрыстығын қолдайтынын білдіре отырып, өз пікірін айтты. Алдымен маған шарт қойды. Егер 1-семестрде барлық пәннен мүліксіз 5-ке емтихандарды тапсырсаң ауыстырам, егер тапсыра алмасаң ауыстырмаймын деп ашық айтты. Жаңа жылдан бастан 5 пәннен емтихан тапсырдым. Барлығы да 5 бағадан. Олардың бәрі есеп кітапшамда бадырайып жазулы тұр. Директордың айтқаны – маған есеп книжканды көрсетесің болатын. Емтихан тапсырып, көңілім орнына түскен соң үйге, ауылға тартып тұрдым. Қысқы каникул аяқталып, институтқа келген соң екі күннен кейін уәде бойынша Серғали Имамбетұлына бардым. Ол кісі бірден есеп кітапшамды сұрады. Қолына ұстаттым. Есеп кітапшама қарап шықты да, сен уәдеңде тұрыпсың, барлық пәннен емтиханды 5 тапсырыпсың, енді мен де уәдеме тұрайын. 4 жылдық пединститутқа сені ауыстыру жайлы бұйрық

шығарам. Табыстан табысқа жет” – деді де қолымды қысты. Сөйтіп бірінші курстың екінші семестрінен 4 жылдық пединституттың студенті болып, бұрынғы студенттер қатарына қосылдым.

1-курстың жазғы емтиханында да барлық пәннен 5 деген баға алдым. 2 курстан бастап, дағдылы стипендия үстіне 25% стипендия алып жүрдім. 2 курстан қоғам жұмысына жегілдім. Филология факультеті комсомол комитеті бюросының мүшесі болып сайландым. Енді 2 курсқа көшкен соң студенттердің ғылыми кружоғына қатысып, өзімізге лекция оқып жүрген проф. С.Аманжоловтың тапсырмасы бойынша “Қазақ тіліндегі сан есімдер” деген тақырыпта зерттеу жұмысын жүргізіп, студенттер ғылыми кеңесі мәжілісінде баяндама жасағаным бар. Институттағы домбыра кружоғына қатысып, көптеген күйлерді тартып үйренген едім. Сол білім кейін Тіл және әдебиет институтында қызмет істеп жүргенімде пайдаға асты. Институттың домбыра, ән-күй кружоғына басқа қызметкерлермен бірге қатысып едім.

Екінші курс емтихандарын да I-II семестрлерде өте жақсы, жақсы деген бағаларға тапсырып, жазғы каникулға да барып, III курсқа оралғанда Институт комсомол комитетінің конференциясында бюро мүшесі болып сайланып, ол қоғамдық жұмысты Институт бітіргенше атқарыптын.

III курста оқып жүргенімде ұстазым проф. С.Аманжолов бұрыннан шұғылданып жүрген тақырыбымды “Түркі тілдеріндегі сан есімдер” деп атап, осы бойынша зерттеу жұмысына баулыды. Ол кісі осы тақырыпты орындап шыққан соң Алматы қалалық студенттер конференциясына жолдады. Менің бұл баяндамамды қалалық студенттер ғылыми кружоғының мүшелері, белгілі мамандар жоғары бағалап, жүлдеге ие болғам.

IV курсқа барғанда да емтихандарды өте жақсы, жақсы бағаларға, ал мемлекеттік емтихандардың үшеуін 5-ке, партия тарихын 4-ке тапсырдым.

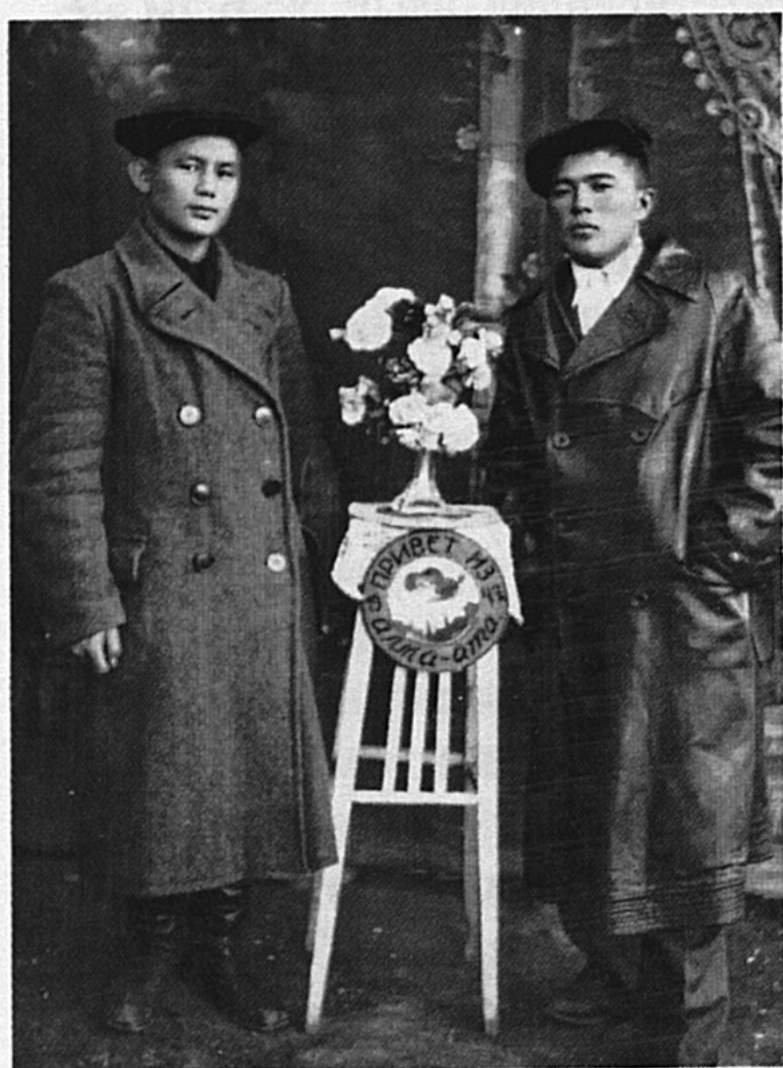
Наурыз айында жас мамандарды қызметке тағайындау, бөлу барысында Қазақстан оқу министрінің өкілі маған ғана Жаркент педучилищесіне баруға жолдама берді. Баруға бел байлап, жолдаманы қолыма алып, кетуге дайындалған болатынмын.

Арада 20 күн өткеннен соң профессор, қазақ тілі кафедрасының меңгерушісі С.Аманжолов кафедраға шақырып алып, жеке сөйлесті. Маған айтпай, неге бөлген жерге кетпексің. Мен сенімен осы жөнінде сөйлесуге шақырдым, жүр сыртқа шығайық деді. Сыртқа да шықтық, ешбір тоқтамастан үйіне қарай жүре берді. Мені үйіне алып кірді.

Үйінде, жұмыс кабинетінде отырмыз. Жұбайын шақырып алып, менің жақсы студентім, шай қоя ғой деп жатыр. Біз сөйлесіп отырмыз. Әлден уақта жұбайы келіп: «Сеня, чай готов» дегенде, бұл кісіні неге шөп дейді екен деп қалдым. Сеня дегенді мен сеня деп ұғыппын.

Сонда Сәрсекеннің маған айтқаны:

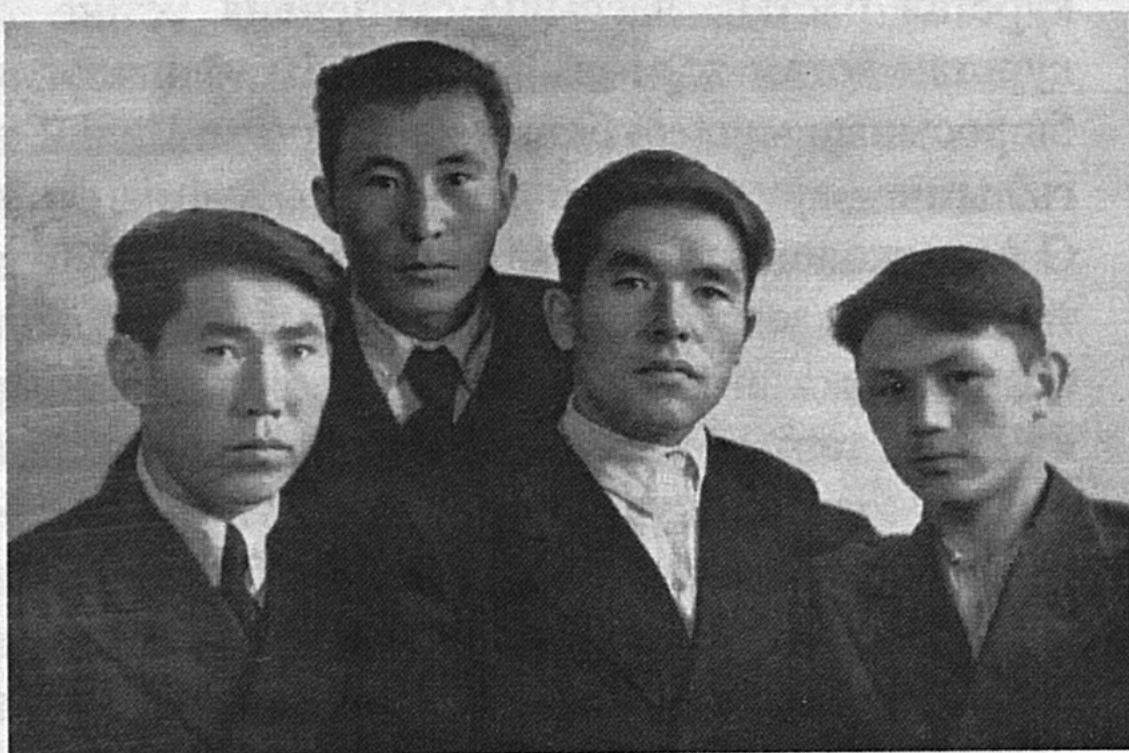
- Мен саған тақырыптар беріп, студенттердің ғылыми кружоктарына баяндама жасатып, сені келешегі бар студент ретінде ғылымға баулып жүр едім. Педучилищеге барма, аспирантураға қал. Келешекте жақсы ғалым боласың,- деп ақыл-кеңесін айтып отыр. Мен болсам, әкем Отан соғысында

Қазан 1947 ж. 1 курс, мен және
Тұрғанбек дос

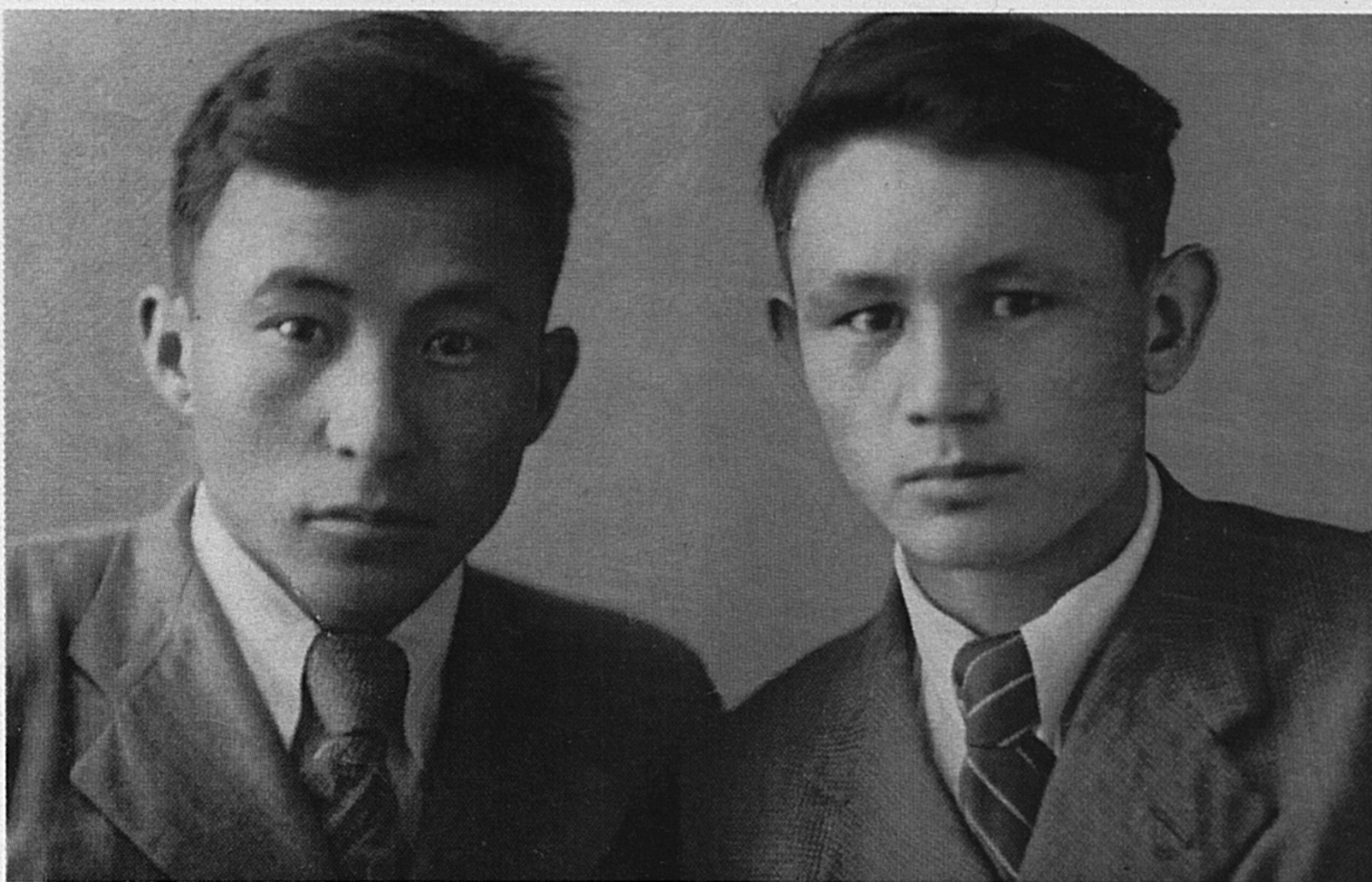
1 курс 1948 ж. Сәуір. Жолдасым
Тасболат Сматов (Павлодар обл.)

1 курс 1948 мамыр. Менің сыныптасым Ауғанбай
ортада үшінші, Әділхан және Нұрақын

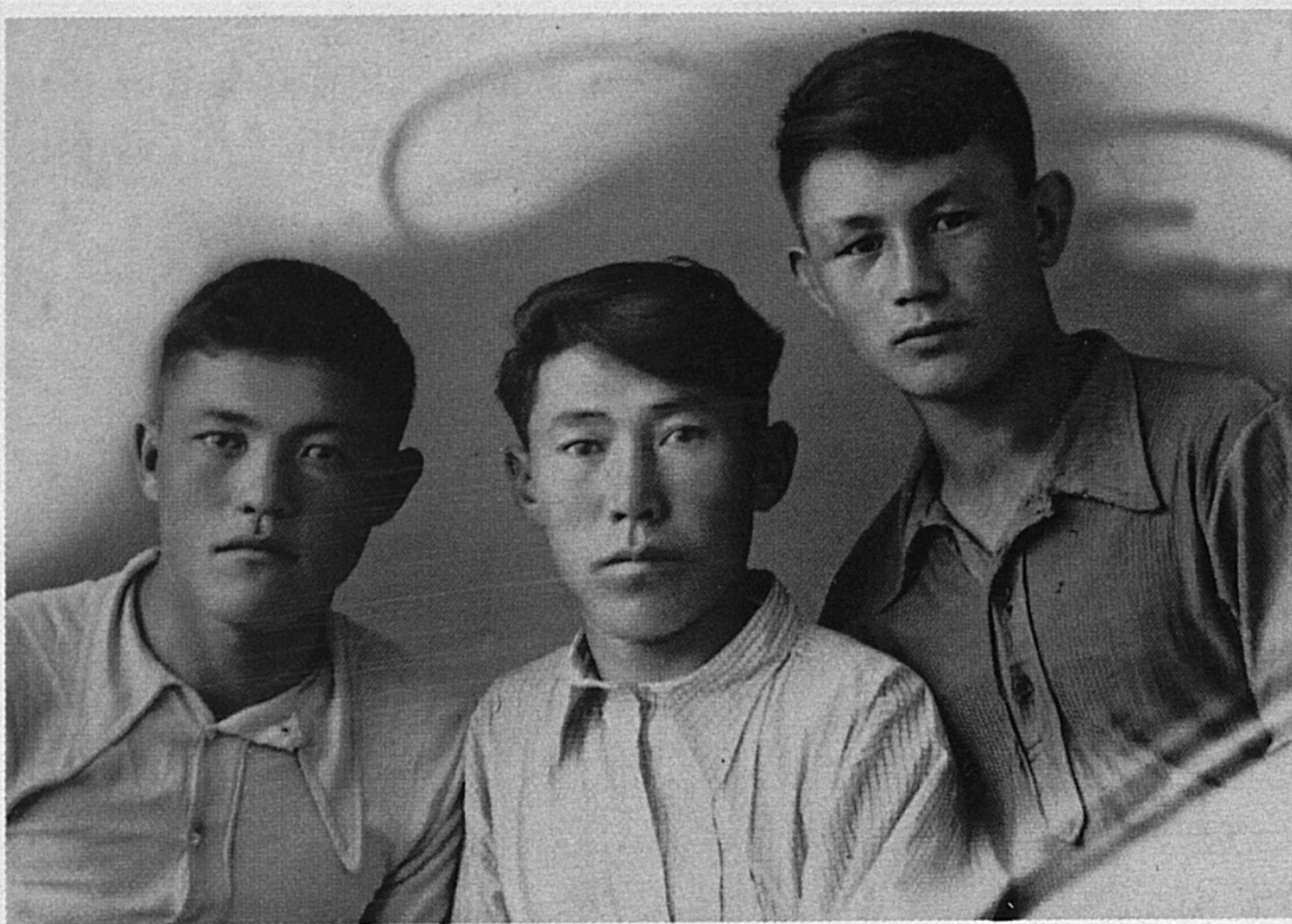
2 курс, 1948 ж. Мен 2-қатарда оңжақта
отырмын. Сыныптасым Ауғанбай және Әділхан
– жерлестермен біргеміз

Сыныптас досым Ауғанбай физматтың 3 курсында мен филфактың 3 курсындамын.
1949 ж. Қыркүйек

Үш дос. 1949 ж, қазан, 3 курс. Ауғанбай, Әділхан, Телғожа

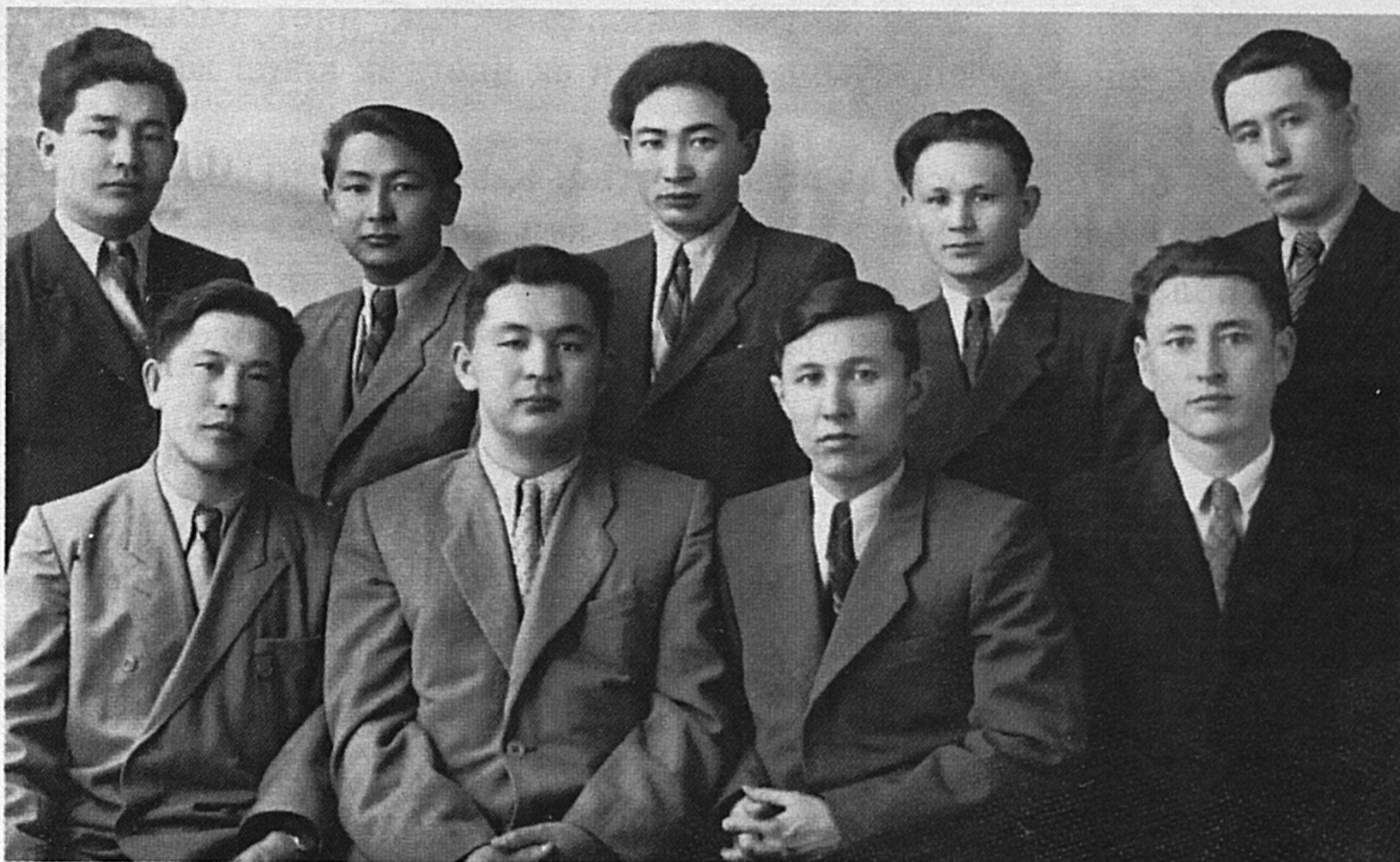
Телғожа, Өділхан, Көшен. 1949 ж. 3 курс

Өділхан, Телғожа, Назар (Арал қ.), 3 курс 1949 ж.

Мектептес жолдастар, оңнан солға қарай: Әділхан, Телғожа, Өскенбай Қазақбаев, Ондасын Нұрғалиев, Нұрақын Жылысбаев, Ауғанбай Байназаров. 1949 ж.

Курстас жолдастар, оңнан солға қарай, отырғандар: Жылгелді, Серік Қирабаев, Айтым, Қайыркө. Тұрғандар: Хамат, Телғожа, Нұрғазы, Нұрмақ, Есет

қайтыс болған, үйде шешем мен кішкене інім бар, соларды бағуым керек деймін. Сәрсекен үстелінде майор формасындағы фотосын нұсқап, мен де майданда болғам дейді.

Сонымен әңгімелесе келе Сәрсекен менен уәде алды. Мен қыркүйектің басында келетін болып келісіп, уәде бердім. Аспирантураға келіп түскеніммен ары қарай жағдайым болмады. Інім 1952 ж. орта мектеп бітіріп, Алматыға оқуға келмек. Ойлана келе қызметке тұруды жөн көріп, Сәрсекенге бар жағдайды айтып едім, онда аспирантураны өндірістен қол үзбей оқи беруіңе де болады дегенді айтты. Сөйтіп, ҚазПИлік ұстазым, сол кезде Тіл және әдебиет институтының директоры Ахмеди Ысқақовтың ақылымен Институтта кіші ғылыми қызметкер болып істей бердім. Студенттік өмірдің жастар үшін берері мол ғой. Оны өз басымнан білем. Қалада тұрып, мәдени өмірмен қоян-қолтық араласып, көп нәрсе үйрендік. Ол кезде барар жеріміз – кинотеатр, қазақ драма театры, опера театры, қала берді институтта өтетін көптеген мәдени шаралар.

Күнделікті тапсырмаларды орындағанда, емтихандарға дайындалғанда екінші үйіміз – оқу залы, парткабинет, орталық кітапхана болатын. Мәдениет паркі мен қазіргі 28-панфиловшылар паркі де біздің түрлі концерттер, палуандар күрестерін көретін мәдени орнымыз болатын. Кейде сол жерлердегі би залдарына да барып қайтатынбыз. Бұл мезгіл – соғыстан кейінгі ауыр жылдар еді ғой. Тамақ та, киім де қат нәрсе. Нан карточкамен норма бойынша берілді. Институтта студенттерге деген асхана жоқ. Әркім өз күнін көретін. Бірақ оқысам, білсем деген ыстық ықылас, ыстық ниет басым болатын. Студенттер негізінен елден, ауылдан келген ақ ниет, ақ көңіл жастар. Қулық, сұмдық дегеннен жүрдай таза.

Жоғары оқу орындары аз болғандықтан Қазақстанның төрт бұрышынан келген өрімдей балалар мен қыздар. Аса көп болмаса да майданнан аман қайтқан, өңірлері ордендер мен медальдарға толған майдангерлер де оқыды. Сол кездерде, одан кейінгі жылдары оқыған студенттер зерделі де зеренді, алғыр да албырт, терең білімді болып өсті.

Х А Р А К Т Е Р И С Т И К А

**На члена ВЛКСМ ДЖАНУЗАКОВА Телькожа
1927 г. рождения, по национальности казах,
из крестьян-бедняков, образование высшее, член
ВЛКСМ с 1943 г. к/билет № 15910844**

Тов. ДЖАНУЗАКОВ Т. находясь на учебе в первичной комсомольской организации АГПИ им. Абая с сентября 1947 г. по 1/УП-1951 г. проявил себя как активным дисциплинированным комсомольцем.

На протяжении 4-х лет тов. Джанузаков учился на хорошо и отлично. Добросовестно выполнял все поручения комсомольской организации, на I курсе был комсоргом группы, на II курсе членом комс. бюро, на III курсе членом комс. комитета Института. Комитет комсомола рекомендовал тов. Джанузакова внештатным инструктором орготдела Горкома ЛКСМК, где тов. Джанузаков с поручением справлялся хорошо.

На IV курсе был избран членом курсового комсомольского бюро, а также выполнял отдельные поручения комитета ЛКСМК института.

**Секретарь комсомольского
Комитета АГПИ им. Абая**

(ФИЛИППОВ)

ХАРАКТЕРИСТИКА

**На члена ВЛКСМ ДЖАНУЗАКОВА Телькожа
1927 г. рождения, по национальности казах,
из крестьян-бедняков, образование высшее, член
ВЛКСМ с 1943 г. к/билет № 15910844**

Тов. ДЖАНУЗАКОВ Т. находясь на учебе в первичной комсомольской организации АГПИ им. Абая с сентября 1947 г. по 1/УП-1951 г. проявил себя как активным дисциплинированным комсомольцем.

На протяжении 4-х лет тов. Джанузаков учился на хорошо и отлично. Добросовестно выполнял все поручения комсомольской организации, на I курсе был комсоргом группы, на II курсе членом комс. бюро, на III курсе членом комс. комитета Института. Комитет комсомола рекомендовал тов. Джанузакова внештатным инструктором орготдела Горкома ЛКСМК, где тов. Джанузаков с поручением справлялся хорошо.

На IV курсе был избран членом курсового комсомольского бюро, а также выполнял отдельные поручения комитета ЛКСМК института.

Тов. Джанузаков достойный быть принятым на учебу в аспирантуру, оправдывает доверие администрации и комсомольской организации.

**Секретарь комсомольского
Комитета АГПИ им. Абая**

ВЫПИСКА
Из ПРОТОКОЛА №1
Заседания Ученого совета АГПИ им. Абая

г. Алма-Ата

18/IX-1951г.

§4

Слушали:

*Директор Института к/н доцент
А.Закарин, характеризует для
остановления в аспирантуре
студента-выпускника казлитфака
АГПИ им. Абая 1950-1951 г.
Жанузакова Тельгожа*

Постановили:

Рекомендовать в аспирантуру
АГПИ им. Абая студента-
выпускника 1951 г., обучавшегося в
институте казлитфаке на отлично и
хорошо, имеющего склонность к
научной работе, хорошего
общественника
Жанузакова Тельгожа

Председатель Ученого совета
Директор Института к/н, доцент

/А.Закарин/

Секретарь Ученого совета

/Спасская/

С подлинным сверено

/Спасская/

“Алынғы толқын ағалар, кейінгі толқын інілер” деп Абай даньшпан айтқандай, ата-баба, әке, аға жолдарын қуып өсіп келе жатқан кейінгі жас жеткіншектерімізбен мақтана алатын жайымыз бар. Сондықтан олардың да есімдерін біздің өміріміздің жалғасы, жолымызды алға апарар болашағымыздың бағдаршысы ретінде көрсетуді орынды санаймыз.

Мұқай Ерлан Баққожаұлы. Физика-математика ғылымдарының кандидаты, Қазақстан Республикасы Қаржы министрлігінің салық инспекциясын, Қостанай облыстық салық инспекциясын басқарған. Қазір Голландияда мемлекеттік қызметте. Сүйген жары Жұлдыз Нұркенқызы екеуі екі баласын тәрбиелеуде.

Мұқай Жанар Баққожақызы. Медицина ғылымының кандидаты. Республкалық кардиология орталығында істеді. Қазір Астанада қызметте.

Мұқай Гауһар Баққожақызы. Абылайхан атындағы Халықаралық қатынастар және әлем тілдері университетінің түлегі. ҚР Сыртқы істер министрлігінде жауапты қызметте. Ері Дәулет екеуі балаларын өсіріп, тәрбиелеуде.

Мұқай Маржан Баққожақызы. Заң академиясын қызыл дипломмен бітірген. “Парасат” журналының бас директоры. Астанада тұрады. Ері Руслан екеуі ұлдары Олжасты өсіріп, тәрбиелеуде.

Мұқай Санат Ақылжанұлы. Экономика ғылымдарының кандидаты, Қазақ мемлекеттік басқару академиясында аға оқытушы, деканның орынбасары. Болашағы зор ғалым-ұстаз.

Жанұзақова Майра Тельманқызы. Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің журналистика факультетін бітірген. Танымал журналист, аудармашы.

Жанұзақова Лейля Тельманқызы. Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің заң факультетін бітірген. Заң ғылымдарының докторы, профессор. “Тұран” университетінің проректоры.

МАЗМҰНЫ

I Бөлім	Тіл маманы Телғожа Сейдінулы Жанұзақовтың ғылыми-шығармашылық қызметі.....	6
II Бөлім	Ғылым сарабы.....	41
	Шетел баспасөздерінде жарияланған пікірлер.....	93
	ТМД.....	94
III Бөлім	Ғылымның сара жолы	103
	Хаттар сыры.....	114
	Ғылым жолындағы теперіштер.....	131
	Ғылыми жұмыстар қорытындысы.....	142
	Өмір қорытындысы.....	145
	Ұлылардан ұлағат	148
IV Бөлім	Өмірдерек.....	160
	Өскен жерім – асыл бесігім.....	229
	Балалық шақ, бал дәурен.....	232
	Мектептегі өмір.....	234
	Отты жылдар.....	235
	Студенттік өмір.....	254

ТЕЛҒОЖА ЖАНҰЗАҚОВ
ҒЫЛЫМ ЖОЛЫНДАҒЫ ҒҰМЫР

**Басуға 30.06.2011 жылы қол қойылды. Пішімі 60x84 1/16. Офсеттік қағаз.
Әріп түрі «Таймс». Офсеттік басылыс. Шартты баспа табағы 16,5.
Таралымы 100 дана.
Тапсырыс № 111**

**«Әрекет-Принт» баспаханасында басылды.
050036, Алматы қаласы, 12-ықшамаудан,
16-үй, 69-пәтер
Тел. 221-84-55**